

DHVANYĀLOKA BY ĀNANDAVARDHAṆĀ
AND
LOCANA BY ABHINAVAGUPTA
WITH
KAUMUDI BY UTTUNGODAYA
AND
UPALOCANA BY KUPPUSVAMI SASTRI
UDDYOTA ONE

EDITED BY
THE LATE MAHAMAHOPIADHYAYA
PROF S KUPPUSWAMI SASTRI, M A, FES,
SASTRABATNAKARA T V RAMACHANDRA DIKSITAR
Principal, Madras Sanskrit College,
AND
DR. T. R. CHINTAMANI M A
Senior Lecturer in Sanskrit University of Madras

PUBLISHED BY
THE KUPPUSWAMI SASTRI RESEARCH SOCIETY
MADRAS
1944

Rights Reserved

The entire cost of this Publication has been borne by
Sri R Narayanaswami Ayyar B A F L Proprietor, M I J Press Madras

PRINTED AT THE MADRAS LAW JOURNAL PRESS MYLAPORE MADRAS

ॐ

ध्वन्यालोकः
श्रीमदानन्दवर्धनकृतः

श्रीमदभिनवगुप्तपादकृतलोचनेन
श्रीमदुत्तुङ्गोदयकृतफौमुया
श्रीमत्कुप्पुस्वामिशास्त्रिवर्यकृतेन उपलोचनेन च
संवलितः

प्रथमोद्घोत

महामहोपाध्याय

एस्. कुप्पुस्वामिशास्त्रिभिः

शास्त्ररत्नाकर टि वि. रामचन्द्रदीक्षितै
टि. आर. चिन्तामणिमिथ
संपादितः

श्रीकुप्पुस्वामिशास्त्रि रिसर्च् इन्स्टिट्यूट द्वारा
प्रकाशित

PUBLISHER'S NOTE

It was in the year 1927 in the course of one of the many edifying conversations that I used to have with the late Mahamahopādhyāya Professor S. Kuppaswami Sastriar that I casually suggested to him the publication of a good edition of the Dhvanyāloka with the Locana and with a proper and understandable commentary on them. He readily fell in with the idea and I undertook to be the publisher of it. The work was begun immediately. The Madras Law Journal Press was requested to print the book and they were kind enough to accede to our request. The work went on for sometime vigorously and the first and second parts of the Dhvanyāloka and the Locana, with the Kaumudī of Uttuṅḡodaya and the Upalocana of Prof. Kuppaswami Sastriar were published in 1932 and 1936. But afterwards owing to various circumstances, one of which was the illhealth of the Professor, the publication of the last part was delayed very much and the lamented demise of the Professor took place before its completion. It is a matter of keen regret to me and to the others concerned in this work. I am glad that we are able to publish the book as a memorial volume. Very great sorrow has been felt throughout India at the great loss sustained by the world of scholars in the passing away of the learned Professor and it is fitting that this work which embodies a very important part of his labours as a scholar should be published in his memory. The Dhvanyāloka is a standard authoritative classic on Sanskrit rhetoric. But it was not studied very much by scholars in Southern India. It is mainly due to Professor Kuppaswami Sastriar that the work was prescribed as a text book for the Siroṃanī and Sanskrit Honours examinations of the Madras University. Now it has come to be studied very largely and to be appreciated by all scholars and students of the Alankara sastra. The Professor himself began to teach it to the students in the Presidency College. As a result of his scholarship and of his experience in teaching this work for nearly twenty years, he became a great authority, on the book and with great industry and patience he brought together the proper readings and emendations of the text hitherto available to us. The present edition is the outcome of his labours as a teacher of this book to successive generations of students and of his scholarship and industry. It is sure to be of immense benefit to the students who study the book and to all scholars in the field of Sanskrit rhetoric.

In spite of careful scrutiny and proof reading a few errors have crept in. As there will be further delay if an Errata list is to be prepared and published, we have been obliged to omit it. We crave the indulgence of our readers for this omission. We are not also publishing a critical introduction as mentioned in the preface.

We are all very grateful to Sri R. Varajanaraswami Iyer proprietor of the Madras Law Journal Press, for his great kindness in allowing this work to be published as a memorial volume and printing it free of cost and making a gift of the proceeds of the publication to the Kuppaswami Sastriar Research Institute that has been started in commemoration of the late Professor's great services to Sanskrit learning.

K. BALASUBRAMANIAM AIYAR B.A. B.L.,
Ad locum
 Managing Editor
Journal of Oriental Research, Madras

PREFACE

This edition of the Dhvanyāloka with the Locana is based on the following manuscripts :—

- क. उ. ग. represent the manuscripts utilized by the editor of the work in the Nirṇayasagar Press, Bombay.
- घ. This is a paper ms. of the Locana, now deposited in the Government Oriental Mss. Library, Madras.
- ङ. This is a palm leaf ms. of the Locana in Malayālam characters, belonging to the Kudalur Mana, now on loan in the Govt. Oriental Mss. Library.
- च. This is another palm leaf ms. in Malayālam characters, deposited in the Govt. Oriental Mss. Library, Madras.
- ट. This is a palm leaf ms. of the Locana in grantha characters in the Sarasvati Mahal Palace Library, Tanjore.

The edition of the Kaumudī is based on the copy of the work, now in the Govt. Oriental Mss. Library. This copy has been collated with two other manuscripts : They are :—

- क। This ms. is from Kottakl.
- कू. This is from Kudalur.
- त. This is a ms. from Tripunthura

This is the first fasciculus of the work. It will be published in parts. Further parts will follow in due course.

A critical introduction and the necessary indexes will be published along with the last part.

श्रीः

श्री म दान न्द व र्ध ना चार्य वि नि र्मि तो ध्व न्या लो कः

श्री म हा म हे श्व रा चार्या भि न व गु ष्ट वि र चि तं
लो च न म्

केरलीयसहृदयशिरामणिश्रीमदुत्तहोदयरजकृता
कौमुदी

महामहोपाध्याय विद्यावाचस्पति ब्रह्मश्री
कुम्पुत्वामिशशिप्रणीतम्
उपलेशेन च.

कौमुदी

या सा व्यञ्जकभेदेन बहुधेका विमान्यते ।
कान्यार्थसारभूता तामादिद्ये सविदः[द] पराम् ॥ १ ॥

विश्वानिर्भानिभ्राणननिपुणनिजोन्नेपमन्तर्विचिता-
न्भेदानव्यक्तमाभासपदभिगमयत्यक्तभाव च भूयः ।
प्रत्यक्षार्थानुपेधप्रकटितमहिम स्पष्टमन्तस्समिन्धा-
गन्धीभाव निरुन्धात्किमपि निरुपमधुधाम सारस्वतं च ॥ २ ॥

नवरसमयमन्यद्विभ्रमन्यन्यपेक्षाधिरहितमपरोक्ष शब्ददुन्मीलयन्ती ।
कनिसहृदयससन्मानसाम्भोजहसी विहरतु इदि निश्च वाच्ययी देवता वः ॥३॥

यत्प्रज्ञाशिल्पियन्त्रैस्सु ठषटितविवेकात्मसोपानपङ्क्ति
प्राप्तोर्ध्वोर्ध्वधिरोद्धारस्वितमुपरि बुधा विद्यते [विन्दते] वस्तुतत्त्वम् ।

कौमुदी

वादेवीलास्यशिक्षाक्रमपरिकल्पनापूर्वत्वायमाणा-

नापानाचार्यरयाननुदिनमिह तान्भामहायान्प्रपये ॥ ४ ॥

पूर्वसंचरितमुद्ग[द्रु]तकष्टकं सत्कान्यार्थनर्तम यदुपद्रमदः प्रवृत्तम् ।

आनन्दवर्धनमनुत्तममथितार्थनामानमेनमहमन्यहमानतोऽस्मि ॥ ५ ॥

ध्वनिसमपरहस्यवस्तुतत्प्रथमपटिष्ठगारिष्ठज्ञानप्रपञ्चान् ।

अभिननगुरु[सुर]पादपान् गुह्यंस्तानभिनवगुप्तपदाभिधानुपासे ॥ ६ ॥

विद्यास्तरवे नमोऽस्तु गुरवे तस्मै कृपाम्भोधये

शिष्याज्ञाननिशान्धकारनिवहप्रम्वंसतिग्मारवे ।

यत्करुण्य ऋटाक्षपातकणिकानौकाश्रितैरश्रमा-

त्तीर्णोऽस्माभिरुदीर्णनीतिसलिले ध्वन्यर्थतन्त्रार्थरः ॥ ७ ॥

काव्यालोकार्थसंयोजितमभिनवगुप्ताह्वयाचार्यपादै-

रात्मीय लोचनं यत्सुनिशितधिपणैर्यस्यामृष्टसारम् ।

तत्सारोद्गाहिणीं सम्प्रति विवृतिमह सविधास्तु समीहे

निद्रासस्तत्परास्तत्पर्युणसुखिनस्तन्तु सन्तोषवन्तः ॥ ८ ॥

व्याति नेह प्रतिष्ठा जगति गमयितु न प्रकृष्टा विदुष्टा-

माविकर्तुं निजा वा विवृतिविरचना प्रस्तुता वस्तुतो नः ।

शैथेनानेन कान्यामृतसरसि मनाब्जुक्तामोऽस्मि तस्मा-

न्मन्तु मा मन्तुमन्तं ननु दधत मनो हन्त मा मा महान्तः ॥ ९ ॥

आशसिता रसिऋजेऋचकोरवृन्दैराविर्भवन्त्युदगतोऽमृतगोरुदारा ।

आचन्द्रतारममिष नयकौमुदीव प्रीति दधातु जगता विवृतिर्मदीया ॥ १० ॥

अथ सफलमहाजनबहुमतमहिमा महामाहेन्द्रपरमेश्वरः परमेश्वर एव जगदनुग्रह-
कृतपरिग्रहविग्रहभित्तोपः श्रीमानमिनवगुप्ताचार्यः श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यविरचितं काव्या-
लोक व्याकृतमपि पूर्वमुन्मीलिताकृतसारसर्वस्वम् अत एवाव्याकृतकल्पं मन्वानं सन्तुपसन्न-
जगोपचि शौर्या स्वयं व्याचिकीर्षुथिकीर्षितप्रबन्धनीतिप्रतिष्ठात्मकप्रयोजनप्रस्तावकतया समा-

लोचनम्

अपूर्वं यद्वस्तु प्रययति विना वारणकल्प
जगद्भावप्रदस्य निचरसमरात्सारयति^१ च ।
क्रमात्प्रह्योर्पाह्याप्रसरसुभग भासयति त-
त्सरस्वस्थास्तरत्र कविसहृदयाख्य विजयते^२ ॥

कौमुदी

सादितसमप्रपुरपार्थसाधनमविच्छिन्नार्थजनाचारपारम्पर्यागतमधिक्रियमाणाभिमतदेवतासतत्त्वानुस्मरणस्तुतिनमस्वारलक्षणमङ्गलमादितोऽनुसद्धान श्रोतृणामपि तत्त्वर्तव्यतानियमाख्ये-धनार्थं ग्रन्थे निवेशयति—अपूर्वं यद्वस्त्विति । अत्र च ग्रन्थेणापूर्ववस्तुप्रययितृत्वजगत्सारयितृत्वनिशिष्टमासयितृत्वात्मनविशेषणत्रयसमर्पवेक्षिणि यद्बृचवास्ये विशिष्टगुणसङ्कीर्तनरूपस्तुतिरक्षणं मङ्गलमाचरितम्, तत्कविसहृदयाख्य सरस्वत्यास्तरत्रमित्यनेन तथानुस्मरणरक्षणम्, अखिलप्रतिष्ठास्थानभूतनिजहृदयायतनस्थिरीकरणरूपत्वात्तस्य, 'विजयते' इत्यनेन पुनर्नमस्वारलक्षणम् । एव गानसामाचिकनायिकभेदमिज प्रवधारम्भसम्भावित मङ्गलत्रिभिधनिहाचार्येणानुसहितम् । यद्यपि 'य एते वृक्षास्तान्यय' इत्यादायिन यद्बृत्ताभिहितधर्मान्तरविशिष्टधर्मविशेषपरामर्शनस्य तच्छब्दस्य स्थितम्, तथापि तन्त्राहृत्यन्यतराश्रयेण पारमार्थिकसरस्वतीतत्त्वानुसद्धानानुरूपत्वमविरुद्धमेव, प्रसिद्धार्थत्वस्य सर्वनामस्थारस्यायातस्य ह्यनुमशक्यत्वात् । यदाह —“सर्वनाम प्रसिद्धार्थं प्रसाकार्यविघातकृद्” इति । तथानुभूतार्थस्य परामर्शवत्त्वमपि “ते लोचने” इत्यादायिन तच्छब्दस्य सुप्रसिद्धम् । अनुभूतत्व च तत्त्वस्य सारस्वतस्य सनत्सुवकविसहृदयचक्रवर्तिनोऽस्य स्वहृदयायतनसततोदयमानप्रतिभामिधानपरवादेवतानुग्रहभाजनत्वादतिस्पष्टमेव । यद्यपि विशेषणकर्तृविशेषसमर्पक-

उपलोचनम्

परस्परसमास्वादप्रथमानसत्त्वयो^१ ।
कवितानुधयोर्योगं नमामि शिवयोर्वयो ॥ १ ॥
विनोपलोचनेनाह न विवेकतु हि लोचनम् ।
निगूढार्थास्ततस्सोऽथ न मुघा स्यात्परश्रम ॥ २ ॥

अथ “सरस्वत्यास्तत्त्व कविसहृदयाख्यम्” इति लोचने । अत्र ध्ययमाना अर्थविशेषा आस्वाद्यता “परस्परसमास्वाद” इत्यादिपद्ये उपलोचनस्वोक्तमे ।

कौमुदी

तत्परतयैव तदित्यादिपदचतुष्टयमिह विधेयांशावाचने विनिवेशितम्, तथाप्यन्यार्योपात्त-
 वद्वादादान्यार्थत्ववत्त्वानुस्मरणरूपमङ्गलार्थत्वमप्यविरुद्धमेव । ननु विजयवर्तृत्वचनमप्य-
 पूर्ववस्तुप्रथयितृत्वादिवद्विदिशिष्टगुणसङ्कीर्तनरूपा स्तुतिरेव, “उत्कर्षप्राप्तिराद्योऽर्गः” इति
 जयतेरुत्कर्षार्थत्वप्रसिद्धेः; तेन नमस्काररूपमङ्गलाचरणस्यात्रानुपलब्धिरेव इति चेत्—न ;
 स्तुतेष्विषयाद्यैव ज्ञतत्वात् ; विजयवर्तृत्वोक्तिरपि यदि स्तुतिमात्रपर्यवसायिनी आरपीयेत,
 तदापेक्षितानभिधानानपेक्षिताभिधानदोषापत्तिरपरिहार्या ; वरणीयस्य नमस्कारस्याकृतत्वात् ;
 स्तुतिरूपत्वे चापूर्ववस्तुप्रथयितृत्वादिवदनुवादकोटिविनिवेशेनेर्ध भाष्यम् ; न तु विधेयांशा-
 विनिवेशः । तस्मादिदमर्थमेतत्—जयतेस्तावदुत्कर्षार्थत्वं प्रसिद्धम् ; तस्य च विशेषानुप-
 संहारे सति सर्वप्रतियोगिकत्वप्रसिद्धेः सर्वोत्कर्षाभिधानमुखेन तदविनाभावविनिमस्काराक्षेपात्
 सरस्वतीनत्वकर्माकं नमस्काररूपं महामङ्गलं ‘विजयते’ इत्यनेनोपक्षितमिति । ननु साक्षा-
 देव नमस्काररूपीष्वे विमर्शमुत्कर्षद्वारेणार्णोत्करणम् ! न च विश्वोत्कर्षस्य नमस्कार-
 हेतुत्वाच्चमुखं तत्करणमिति वाच्यम्, नमस्कारे हेतुनिरूपणस्यानुचितत्वात् ; तत्रिरूपण-
 परत्वे वां पृथगेव नमस्कारवचनेन सम्भाव्यम् । तस्मादुत्कर्षक्षेपलम्बनमस्कारपर्यन्ताभूयैव
 पर्यवस्यतीत्यनया वस्तुस्थित्योत्कर्षमात्राभिधानेन नमस्कारप्रतीतेः परिपूर्णायाः स्वयमप्रत्यूह-
 माविर्मायादिह तन्मात्राभिधानम् ; आक्षेप्याक्षेपकभावध तावन्मात्रपरमार्थ एव, न त्वविना-
 भावरूपव्याख्यनुसन्धानलक्षणः ; नमस्कारमात्रोपक्षेपे तु पूर्वभूमितोत्कर्षपरामर्शादिनमस्कार-
 पर्यन्तरूपैरुपनवापन्नप्रतीतिभाराप्रतिलम्भान्निरतिशयनमस्काररूपमङ्गलाचरण[णा] सिद्धिरिति
 विशेषः । तदियमत्र वाक्ययोजना—तत् अपूर्ववस्तुप्रथयितृत्वविशिष्टभासयितृत्वविशिष्टम् अथ
 च स्वविज्ञानक्रमोपाकृतं स ऋतलो ऋतैदागमविद्वदनुभवंप्रसिद्धम्, सरस्वत्याः लौकिकवैदिक्यादि-
 भेदभिन्नसररुद्रशन्दप्रपञ्चामिमानिन्याः परचैतन्यस्वरूपिण्या देवतायाः, तत्त्वं पारमार्थिकं
 स्वरूपमुत्कृष्टम्, विजयते विश्वस्मादुपरि वर्तते; तद्व्यतिरिक्तस्य समस्य जगतः तदनन्तर्भूतस्य
 [तदन्तर्भूतस्य] च स्वायमनस्तन्निमित्तस्वरूपतया साक्षात्तदेवाहं भवामि इति यावत्, नमस्कारस्य
 नमस्कार्यदेवतास्वरूपेतादव्यसम्पादनं सारत्वात् । अत्र शन्दविग्रहत्वेन सरस्वत्याः प्रसिद्धेः
 तद्रूपस्यापारमार्थिकत्वेनोत्कर्षाशक्तिया परावृष्टमशक्यत्वात्तन्मात्रस्य विजयवर्तृत्वानभिधान-
 मवटमानमेव स्यादिति तत्त्वपदेन तदीयपराभिधानपरमार्थस्वरूपग्रहणमिह कृतम् । ननु
 रूपान्तरस्यापारमार्थिकत्वादेव सरस्वतीशन्दवाच्यविरहात्कथं सरस्वत्या इति भेदनिर्देशः ?
 सत्यम्—तरमप्यविषादन्यात् तच्छब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वात्तद्गुणशक्त्या तद्ग्रहणम् । अपवा-
 ‘उरुपस्य चैतन्यम्’ ‘राहोः शिरः’ इतिवत् व्यपदेशिवद्ज्ञानो व्याख्येयः । इत्थं पर-

१. अ. - श्लोडमिनिवेशेने

२. अ तस्यादित्यनेन

३. त. चापर.

कौमुदी

देयतासतत्वानुस्मरणाभिवन्दनरूपं भङ्गलमाचरितम् । अथ तस्यैव प्रतिपाद्यत्वेनाधिक्रियमाण-
त्वोद्घाटनाय यद्दत्तवाक्य एव तथाभावसमुचितं किञ्चिद्विशेषणं ददाति—कविसहृदयाख्यमिति ॥
वस्तुतो हि कविसहृदयशब्दो तदीयविशिष्टचैतन्यवाचकत्वात्, न कार्यवाचकौ यथा “उत्तम-
युवप्रकृतिः” इत्यादौ । तच्चैतन्यामिव्यक्तत्वादेव सरस्वतीतत्त्वस्यापि तदाख्यत्वम् । तेन
शब्दार्थात्मककाव्यशरीरोपहितत्वं तत्त्वस्योपदर्शितम् । तत्रापि विशिष्टशब्दात्मकभागरूपत्व-
गपूर्ववस्तुप्रयथितृत्वादिविशेषणसामर्थ्यास्तिष्यति । ननु काव्यात्मकत्वं कविशब्दोपादा-
नेनैव सेत्स्यति, किमर्थं सहृदयपदोपादानमिति चेत्, सहृदयकर्तृकविशिष्टविचारक्रिया-
गोचरीभूतस्यैव काव्यस्य मुख्यतया काव्यख्यत्वादिति ब्रूमः । अत एव वचनम्—“कविरेषि
विदग्धोऽसौ मूक्तिमुद्राविचारकः” इति । तथा चाचार्येणैव “या व्यापारवती रसान् रसयितुम्”
इत्यत्र श्लोके; “पि द्वे अप्यवलम्ब्य” इति समानकार्यार्थानिर्नर्तकत्वेन समुचि[धि]तस्यैव षष्टि-
द्वयस्य विश्वनिर्णयने हेतुत्वं अपिशब्देनोक्तम् । काव्यं चैवैह लक्षणप्रतिपादनद्वारेण तद्विशिष्टतया
प्रधानत्वेन प्रतिपाद्यमिति तस्याधिक्रियमाणत्वं व्यक्तमेव । यदि वा कविसहृदयशब्दो तद्यापार-
विषयकाव्यपरतया अत्र प्रयुक्तौ, विशिष्टकाव्यकरणविचारसारत्वात्कविसहृदयत्वसिद्धेः । यदि
वा कवीनां सहृदयानां च विजयकर्तृतामिप्रायमिदं विशेषणम्, तेषामपि काव्यारम्भे नमस्कार-
यत्वात् । अथवा चिरन्तनलक्षणकारविवक्षयेदम्; सहृदयानामपि कवित्वविशेषसम्पत्ते-
रापदयकत्वात् । यदि वा कविशब्देन सर्वेऽपि कवयः सहृदया गृहीताः; सहृदयशब्दे-
नानन्दवर्धनचार्यैः, ततश्च देयतात्मत्वे गुरुनमस्कारोऽप्यनुसंहितो भवति ; सर्वज्ञाप्यत्रागे-
दोपचारोऽवसेयः । अथवा कविसहृदययोराभीक्ष्ण्येन ह्यानं स्मरणं यस्येति कविसहृदयाख्यम् ;
अस्मिन् प्रकारे नोपचारः, किन्तु मुख्यमेव तदात्मत्वमिति विशेषः ॥

ननु सरस्वतीतत्त्वस्य परमा[परा]त्मकत्वस्यावाप्यत्वेन पारमार्थिकत्वाद् विद्यो-
च्छेदत्वमस्तु ; काव्यात्मनस्तस्य तु तत्त्वत्वं ? न हि तत्त्वस्यैव [अ]तत्त्वस्यो-
त्कर्षोऽवकल्पेत, अवाप्तरूपत्वादिति विजयकर्तृत्वं तस्यासमञ्जसमित्याशङ्क्य विषयवर्तुः
प्रजापतेरस्याधिक्यं दर्शयितुमाह—अपूर्वमित्यादि ॥ यत् विशिष्टं सरस्वतीतत्त्वं
‘कमलमनम्भसि’ इत्यादिकं कर्तुं अग्नोऽधिकरणममलादिरूपपूर्वसिद्धवस्तुनिरुद्धं तद्विपरी-
तानग्नोऽधिकरणकमलादिकरणरूपं वस्तु निरुपाख्यमनृष्टज्ञादिविलक्षणमर्थम्, कारण-
कलाम् उपादानादिकारणलेशव्यपेक्षाम् अन्तरेण, प्रथयति विस्तारयति, सविस्तारं निर्मित्वेति ;
“यद्दस्तु प्रथयति” इत्येतारयुक्ते शिरेऽश्वित्तिरेको विप्रक्षितो न सिष्येत्, वस्तुप्रथयितृत्वस्य
तरिमन्यविशिष्टत्वात् इत्यपूर्वप्रवृत्तम् । अनेनाभिनवाद्यमाध्वर्यफारित्वं च तन्नेणावृत्त्या वा

श्रीमुदी

गृह्यते । ननु अपूर्णत्व वस्तुनो यदि केनचिद्रूपेण विज्ञितम्, तदा व्यतिरेकसिद्धिः । तादृश-
वस्तुप्रथमितृत्वस्य विरिञ्चेऽपि सुघटत्वात्; अथ सर्वात्मना तत्, “यमलमनग्भासि” इत्यादा-
वपि दुर्घटम्; तत्कथमनेनैव व्यतिरेकसिद्धिरित्यत उक्तम्—विना कारणकलामिति ॥
ननु कारणकला विना यन्निर्माणं तद्वन्धर्वनगरादिकल्पत्वात् सहृदयजनानादरणीयमि-
त्यत उक्तम्—वस्त्विति ॥ आस्वायतास्तारत्वमत्र वस्तुत्व तेन नानादरणीयत्वशङ्कावकाश इति
भावः । सफललक्षणव्यापिताभिप्रायेणापूर्वग्रथितृत्वामि जानमिति शङ्का मा भूदिति नविप्रौढोक्ति-
मात्रसिद्धिवियत्यत्र यापनाय चेद वस्तुग्रहणम् । उत्तरपादप्रकटयिष्यमाणस्यात्राप्यपरिसङ्घषान-
मभिप्रेक्ष्य प्रथयतीति विस्तारसाहित्य निर्माणस्य दर्शितम्; तस्य समुचितविभावादिसम्य-
योजनेन रसाभिव्यञ्जनसामर्थ्यसम्पादनादन्यस्यानिरूपणात्, इतरथा तदुक्त्यानर्थक्याच्च निर्मा-
णस्य विस्ताराविनाभावात् । अत्रापूर्वमिति, कारणकला विनेति च निर्माणसाम्ये सति सारस्व-
तस्य तत्त्वस्य विरिञ्चापेक्षयाधिक्यप्रतीते व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । उक्तं हि—“उपमानाद्य-
दन्यस्य व्यतिरेकं स एव स.” इति । नये तत् [नन्वेतत्] अपूर्वस्तुग्रथमितृत्व कनिप्रौढोक्तिमात्र-
नियन्त्रार्थकाव्येननियतं सत् न वृत्तनकाव्यवर्ति विवक्षितविरिञ्चव्यतिरेकसमर्थनयाद्यलमि-
त्यादाङ्घ्र्य सकललक्ष्यवर्तिविशेषणान्तरमुपक्षिपति—जगदिति ॥ अत्र यदिति पदं पूर्ववाक्या-
दनुकृत्य योजनीयम् । वस्तुशब्दस्याप्यापानतोऽनुबद्धशङ्काकलङ्कसङ्घालनाय सारीकरणस्य
पूर्वसिद्धापूर्वसिद्धसकलवस्तुसाधारण्यससूचनाय जगच्छब्दप्रयोगः । यत्कनिसङ्घदयात्वं सरस्व-
तीतत्त्वं प्राक्ग्रह्य निरसर्गो नीरस सत् जगद्गतमपूर्णसिद्ध पूर्वसिद्ध च सकल वस्तु निजगोचरं
सारयति सार रसात्मनैस्त्रिराशसहितं करोति । एतच्च समुचितविभावादिसम्ययोजनक्रमेण
रसाभिव्यञ्जकत्वसम्पादकत्वरूपं सारयितृत्व सकलसत्याव्यनिर्विनादनिरिञ्चितया सुदृढतरोप-
लम्भमेव । यद्यङ्कारं पुनर्नीरसस्य सत् सरसीकरणम्^१ न ह्यसदेव सदन्यरूपतया विपारिवर्त-
यितुं शक्यम्; “न हि स्वभाषो भाषाना व्यावर्तेत” इति न्यायादिसत्राह—निजरसभरा-
दिति ॥ निज. आत्मीय काव्यसम्बन्धी यो रस शृङ्गारादित्यस्य मरोऽतिशय ततो हेतोः ।
एतदुक्तं भवति—सुदुर्गामतीना रसास्वादमुखेन व्युत्पत्तिं सम्पिपादयित्वा स्वयमास्वाद्यमान-
रसानृतमरितद्वयमहाहृदस्य सुकवेर्मुखाविन्द्यादिनिम्पन्दिता काव्यरूपा वागी स्वसौभाग्य-
विशेषमहिजापनिपेक्ष्यैव रस व्यञ्जयन्ती स्वगोचरत्वादिस्वयपि रसव्यञ्जकत्वं सम्पादयतीति ।
इत्थं विशेषणद्वयेन सरस्वतीतत्त्वस्य विरिञ्चापेक्षया व्यतिरेक आधिक्यलक्षणं साधितं ।

१ वा ‘सकललक्ष्य’ इत्यस्मिन् स्थाने ‘कलङ्कसङ्घालनाय सारीकरणस्य’ इति शक्यते

२ वा सारलक्ष्यं

३ वा सवाद्यरूपस्य

कौमुदी

अथ तमेनाभ्युच्चपहेतुप्रदर्शनेन दृढिमानमानेतुं विशेषणान्तरं ददाति—क्रमादिति ॥ अत्रापि यच्छब्दानुपङ्गो द्रष्टव्यः । चकारो भासयतीत्यत्र पूर्वसादाकृत्य सम्बन्धनीयः । प्रख्या प्रकृष्टा ख्यानं प्रतिभात्मकः ; प्रकर्षश्च' विशिष्टव्यापारशालित्वम् ; यद्वक्ष्यति—“या व्यापारवती” इत्यादि । उपाख्या यच्चनमभिधानलक्षणम् । प्रख्या चोपाख्या च प्रख्योपाख्ये तयोर्षः क्रमात्प्रसरः । प्रथमं हि प्रख्या, तदनन्तरमुपाख्येति क्रमः । तेन प्रसरणसुभगं ह्येवं यथा भवति तथा एकविसरस्वतीत्यत्वं पूर्वसिद्धानपूर्वसिद्धानप्यर्थान् भासयति । अत्र च प्रख्योपाख्याप्रसरस्य न विशिष्टभासनमात्रे हेतुत्वं विरक्षितम् ; किन्तु अपूर्ववस्तुनिर्माणे सरसतापादने च । अतश्च विभागेन पूर्वत्रापि योजना द्रष्टव्या, यत्राप्योपाख्याप्रसरेणापूर्वं वस्तु ग्रथयतीत्यादि । अत्र चोदाहरणं पूर्वनाकार्योदाहरणीकृतमेव “कमलमनग्भसि” “इदं रुणद्धि” इत्यादिक्रमेण । प्रौढोक्तिनिमित्तार्थे तावदपूर्वग्रथनं सरसीकरणं सुभगत्वं च त्रयं समुदितमत्वेव । स्वतःसम्बन्धये तु सारणाविशिष्टभासनद्वयमेव । अत्रापि स्वप्रख्योपाख्याविषयस्य सुभगत्वं सम्पादयितुमसमर्थात् प्रजापतेर्व्यतिरेको व्यङ्ग्यतयावभासत एव ।

आद्यस्यापूर्वमित्यादिष्वस्य निरवधया ।

अर्थतत्त्वमतिस्पष्टमष्टश्लोक्याधुनोच्यते ॥ १ ॥

परात्मकं सरस्वत्यास्तत्त्वं क्तव्यात्मता गतम् ।

इष्टदेवतयौचित्यात्प्रतिपाद्यतयेष्ट च ॥ २ ॥

आदायुत्कर्षशास्त्रिवक्तव्येन नमस्कृतेः ।

अर्थाक्षेपमभिप्रेत्य नमस्कार्यतयोदितम् ॥ ३ ॥

नूतनं वस्तु चित्रं च हेतुलेशानपेक्षया ।

दुर्लभाच्यं जगत्सद्गुरुकृष्टं तदतादृशम् ॥ ४ ॥

नीरसानि दृष्यमान्यासेदुपि निसर्गतः ।

सरलान्यपि वस्तूनि सरसीकुरुते यतः ॥ ५ ॥

ततोऽन्यतादृशः सद्गुस्तत्तत्त्वं व्यतिरिच्यते ।

कनिप्रज्ञाभिधानात्प्रख्योपाख्याक्रमोद्गमात् ॥ ६ ॥

कौमुदी

अपूर्ववस्तुनिर्माणं सरसीकरणं तथा ।

सुभगत्वेन चाभासः स्तूयते तत् [त्रयमेतत्]समुद्धितम् ॥ ७ ॥

कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थे काव्ये स्पष्टं प्रतीयते ।

पूर्वसिद्धार्थकाव्ये तु सरसीकारभासने ॥ ८ ॥

सन्भाव्येते उभे एव वस्तुनः प्राक्प्रसिद्धितः ।

इत्य त्रिपाद्या तत्त्वस्य द्रुहिणाभिन्न्यवर्णनाद् ।

प्रसाध्योत्कर्षमत्यन्तमुक्ता विजयकर्तृता ॥ ९ ॥

अपरा योजना—तद् सरस्वत्याः काव्यमीमासात्मिकाया वाच्यातिरिक्त वाच्यशरीर-
विशेषहेतुरात्मस्थानीयोऽर्थः ध्वन्यात्मा ; स च वस्तुतो मुख्यनायकचित्तवृत्तिरूपा क्रोडीकृत-
सकल्वैचर्यवर्गा निरालंकारसास्वादमयी संविदेवैलाभिप्रायेण विजयत इति ॥ तादृशस्तस्यालौ-
किक्तस्य तत्त्वस्य ताद्यारिष्ये तत्सद्भावे च सत्कवि[स]द्दयानुभव' एव प्रमाणमित्युक्तम्—
कविसद्दययाख्यमिति ॥ कविसद्दययोरभिदृश्येन न्यग्भाषितवाच्यार्थतया ह्यनानं स्युरणं
यस्येति व्यधिकरणो बहुव्रीहिरयम् । ये पुनर्वाच्यादस्य पृथग्भावेन तावन्न विस्पष्टमुद्दृश्यन्ति
ते तु न कवयः सद्दया वेति भावः । ध्वनिशब्दवाच्यस्य तत्त्वस्य किं रूपमित्यपेक्षायां
स्वरूपतो निर्देष्टुमशक्यत्वात् तदनुप्राणितकाव्यशरीरधर्मकाभिमतापूर्ववस्तुप्रपयित्वाद्युपलक्ष-
णेन दर्शयति—अपूर्वमित्यादिना ॥ तस्य तादृशात्मत्वोपयोगिनिशेषणसमर्पणमुखेन जयति-
नोक्तं विद्योत्कर्षमुपपादयति—अपूर्वमिति ॥ आत्मा हि चैतन्यप्रकाशात्मतया स्वसन्निधिविशेष-
वशे[न] वृत्तं वस्तुनातमप्रकाशात्मकमेपि प्रकाशात्मकं करोति ; तद्वदिदं तत्त्वमपि कारण-
कर्त्ता हेतुलेशमपि विना स्वमहिम्नैव वस्तु वाच्यत्वात्कमपूर्वं लोकशास्त्रव्यतिरिक्तविशेषान्तरविशि-
ष्टतयाभिन्नं करोति; अतो विशेषहेतुत्वाद्वात्मानत्वेन व्यनस्थाप्यत इत्यर्थः । अथ तस्य समस्त-
सारभूतत्वोपयोगिनिशेषणमाह—जगदिति ॥ निज आत्मीयः, रसः रसनमात्सादः, तस्य
भरोऽतिशयस्ततो हेतोः, मानप्रख्यं नीरसतयानास्वाद्यमपि, सारयति सारं रस्यमानतापन्नं
करोति । अथ तस्य विशिष्टचतुर्वर्गोपायन्त्युत्सुपयोगिनिशेषणं ददाति—क्रमादिति ॥
सुभगत्वमानन्दमात्रामरुत्वम् । अन्यत् पूर्वम् ।

आद्येन तावत्काव्यात्मशरीरोज्जीवकत्वतः ।

निशेषहेतोरालम्बं ध्वन्द्वर्थस्योपदर्शितम् ॥ १ ॥

१. का. 'सत्कविद्दयानुभवे च' इत्यधिकृतो हुन्यते । स च लोकात्मनादायत इति त्यक्तः ॥

लोचनम्

भट्टेन्दुराजचरणान्नकृताधिवासहृदयश्रुतोऽभिनवगुणपदाभिधोऽहम् ।
यत्किञ्चिदप्यनुरणन्स्फुटयामि काव्यालोकं स्वलोचननियोजनया जनस्य ॥

कौमुदी

ततस्समस्तसारत्वादात्मसाकृतविद्यता ।
विशेषणेन कथिता द्वितीयेन रसात्मनः ॥ २ ॥
प्रहयोपाख्याप्रसरणं व्यापृतिर्व्यञ्जनात्मिका ।
ततो रसव्यञ्जनतस्तन्मया[धी]भावसुक्तितः ॥ ३ ॥
विश्रानन[न्द]वस्त्रेण पुमर्थैकवमथोदितम् ।
विशेषणत्रयस्यार्थं इत्थं सम्यङ्ङिरूपितः ॥ ४ ॥

अयं कृतस्य मङ्गलाचरणस्य करिष्यमाणप्रबन्धाङ्गभावं सम्भावयन् शुश्रूषणां मनः-
समाधानार्थं चिकीर्षितं प्रतिजानन्ति, विषयप्रयोजनसन्बन्धाधिकारिलक्षणमनुबन्धचतुष्टयं
च निरूपयति-भट्टेन्दुराजेति ॥ स्फुटयामीत्यनेनैवास्मदर्थपरिरिक्तीं सिद्धत्वामपि अहमिति
वचनं आत्मनोऽसन्दिग्धाविपर्यस्तस्फुटतरकाव्यालोकार्थतत्त्वावबोधशालिवास्वचनेन एतच्छाल-
व्याख्यानसामर्थ्यपारिपूर्ण्यमासूत्रयितुम् । 'अनुरणन् विवृणोमि' इति वक्तव्ये 'स्फुटयामि'
इति वचने प्रार्थनैरेव व्याख्यानैरस्यानर्थक्यमाशङ्क्यमानमपसारयितुम् । प्रार्थनानि खलु
व्याख्यानानि न काव्यालोकतात्पर्यावसानभूमिगतार्थसतत्वगोचराणि । तथात्वं चोत्तरं तत्र
तत्रान्तरे स्पष्टालस्यमेव । इदं तु पूर्वभूमिविनिवेशितदुक्तार्थमागोपयानेनोर्ध्वभूमिसुगूढ-
विवक्षितार्थतत्त्वस्फुटीकरणपरिमि[रमिति] तैरस्य नानर्थस्यमित्यर्थः । वस्तुतोऽभिधेयगतं सदपि
स्फुटीभवनमिहाभेदोपचारा[द]भिधायकअन्वयगतत्वेन निर्दिष्टम् ; अत एव च नेत्रनियोजनमुखेन
प्रकाशस्य समुचितसामग्रीसंविधानेन स्फुटीकरणलक्षणार्थान्तरावगासोत्पत्तिः । नन्वासीय-
मनःप्रणिधानविशेषाश्रयेणैव काव्यालोकार्थतत्त्वावगमोपपत्तौ^१ कुतो भवदीयस्फुटीकरणा-
याङ्गा शुश्रूषणामित्याशङ्क्य, तादृशमधिकारिविशेषाणां विरलविरलत्वात्, तदपेक्षया वा सत्य-
प्यानर्थस्यै तेभ्योऽर्वाच्चो ये काव्यालोकार्थतत्त्वमवबुधुस्तमानाः स्वयमेव चावधारयितुमपारीणा-

उपलोचनम्

‘भट्टेन्दुराज’ इत्यादिलोचनद्वितीयपद्यादवगम्यते—धीमद्भट्टेन्दुराजस्यान्तेवसन्निराचार्याभिनव-
गुप्तपादैरप्यगाथि ध्वन्यालोक इति ॥

१. क. ग. सुलोचन.

२. क. व्याहृतिः.

३. त. उपमोपपत्तौ.

कौमुदी

स्तादृशमेव च लोकेषु बाहुल्येन सम्भवात् तदपेक्षया फलवानेवास्मदप्रयत्न इत्याह-जनस्येति ॥
केनोपायविशेषेण भवतः काव्यालोकार्थस्फुटीकरणसंरम्भः, यद्दमात्राप्राचां तदा[द]निर्वाहः—
इत्याकाङ्क्षायाम्, अनन्यसाधारणोपायविशेषसम्पत्तिमात्मनो दर्शयति—स्वलोचुननियोजनयेति ॥
स्वमात्मीयम्, अथ च स्वत एव सिद्धं यल्लोचनम्, लोच्यते दृश्यते साक्षात्कियतेऽर्थो येनेति लोचनं
चक्षुः; विचारजनितस्य तत्त्वावधारणस्य साक्षात्कारप्रायत्वादिह मनो लोचनत्वेनाप्यनतिनम् ।
तेन विशिष्टगुरुदेवताशास्त्रसहजप्रसादविशेषमु[समु]पबृंहितशक्तित्वं मनसो दर्शितम्, तादृ-
शस्य मनसो नियोजना नितरा प्रमादालस्यादिप्रतिबन्धकविधूननेन समीचीनतया योजना
काव्यालोकार्थतत्त्वविषयव्यापारणाया तया हेतुना । एतदुक्तं भवति—विशिष्टमनःप्रणिधान-
लक्षणोपायावष्टम्भादेवायमारम्भः, तदभमाप्ति प्राचा निवृत्तपूर्णा तादृशस्फुटीकरणसामर्थ्या-
भाव इति । बह्वयति च प्रन्यान्ते स्वयमाचार्यः—“आनन्दवर्धनविषेकविकासिद्धान्त्या-
लोकार्थतत्त्वघटनादनुमेयसारम् । यत्रोन्मिपत्सकलसद्विषयप्रकाशि व्यापार्यतामिनवगुप्तविलो-
चनं तत् ॥” इति । विशिष्टघटनादस्थानीयानन्दवर्धनाचार्योक्त्यनुत्स्वानरूपत्वं त्वोक्ते-
रभिदधतानेन तद्देव ग्रन्थस्य व्याख्यानरूपस्यापि लक्षणग्रन्थरूपत्वम्, अत एव पूर्वव्याख्या-
तिशायित्वं च दर्शितम् । यत्किञ्चिदधीत्यनेन “वक्तु शक्योऽर्थविस्तारो न विना विरतर गिरान्”
इत्युक्त्यनुसारेण सम्यक् स्फुटीकरणनान्तरीयव्रतया [आया]तं ग्रन्थविस्तारदोषनपाकरोति ।
विस्तृतस्याप्यर्थस्यात्र न वितत्य वर्णनं कियते, अपि तु यत्किञ्चिदेवात्यन्तबुभुक्षितमज्ञान-
संशयविपर्ययप्रसूतमित्यर्थः। अपिरयम् एवार्थे, अल्पाभिधानस्फुटीकरणविरोधद्योतको वा, ह्यथुत
इत्यत्र दान्वेतु । तेन च स्वामनो निर्दोषश्रुतिशालित्वेन कृतार्थस्य सतोऽपि कारण्यातिशयेन
पराधोषमिता बोध्यते । असाधारणव्याख्यानसामर्थ्यप्रकटनेनात्मन औदत्यशङ्कापाकरणार्थं
भट्टेन्दुराजेति विशेषणम् । गुरोर्निरूपपदनामग्रहणानौचित्यात्पूष्यत्राचिनो भट्टशब्दस्य
प्रयोगः । नामग्रहणं तस्य निरतिशयप्रसिद्धित्योत्तनेन तदधिगतश्रुतवैदुष्यज्ञापनार्थम् ।
“यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रुषुरधिगच्छति ॥”
इति स्मृतेर्गुरुशुश्रूपाया एव विद्याप्रदान्तरङ्गत्वद्योतनार्थं चरणाब्जकृताधिवासति ॥ चरण-
योत्सर्जोपम्यप्रदर्शनं तद्विषयभक्त्यतिशयप्रदर्शनार्थम्; अत एव कृतः, न कारितः, तेन
भक्तेरहेतुकत्वमुक्तम्; अधि इत्यनेनाव्यवहितत्वम्, विशिष्टगुरुशुश्रूपाप्रसादिताहृत्कर्षादिधि-
गतत्वात् श्रुतस्य ह्यत्वम्, अखिलविद्वज्जनक्षयाभावनायम्; कृताधिवासस्य वस्तुनो ह्यत्वम्

लोचनम्

स्वयमव्युच्छिन्नैपरमेश्वरनमस्कारसम्पत्तिचरितार्थोऽपि^१ व्याख्यातृश्रोतृगौमविद्येनैरमीष्ट-
व्याख्याश्रवणलक्षणफलसम्पत्तये समुचिताशीःप्रकटनद्वारा^२ परमेश्वरसामुख्यं करोति वृत्तिकारः

कौमुदी

अधिवासनं च सुरमिलसरसांरुहसाधनकमिति रूपकालङ्कृतस्पर्धान्तरस्य च प्रतीतिः ।
स्वनामग्रहणम् अवगतताप्रभावातां श्रोतृणामेतच्छ्राव्यव्याख्यानयोग्यतावधारणेन प्रवृत्त्युत्पाद-
नार्थम् । अत्र चासुटं सत्काव्यालोकार्थतत्त्वं विषयः सुदीकृतः । तदेव प्रयोजनम् ।
सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावदिलक्षणः । जनस्येवधिकारी । तदेवमनुबन्धचतुष्टय-
यत्वादारम्भणीयत्वमस्य सिद्धम्, इति ॥

अथाप्राप्तकाष्ठाभिमुक्तभावेतरनिबन्धनकारसाधारण्यापादनमुखेन तादृशोऽस्य प्रन्प-
कर्तुरनुत्कर्षप्रतीतिप्रसङ्गकतया प्रबन्धारम्भापेक्षितप्रयोजनसाधकसमुचिताशील्लक्षणमङ्गल्य-
चरणमात्ररूपता स्वेच्छवेत्सरिण इत्याद्यक्षोक्तस्यापाततः प्रतीयमानां प्रत्याचक्षाणः प्रकृतौप-
योगिप्रयोजनपर्यवसितां प्रवर्त्यपुरुषाप्रवृत्तप्रवर्तनारूपताम्, अत एव व्याख्येयतां च प्रख्यापय-
न्नादौ तस्य तात्पर्यं तावदाह—स्वयमव्युच्छिन्नेति ॥ चरितार्थ इत्यनेन निरङ्कुशमात्मनो
निराशंसत्वं दर्शयता स्वामिलपितप्रयोजनकमङ्गलाचरणरूपताशङ्का व्युदस्यते । यस्या-

उपलोचनम्

'परमेश्वरसामुख्यं करोति वृत्तिकारः' इति लोचने । वृत्तिकारकारिकाकायद्वैतवादिनो नयं
न सद्यमहे वृत्तिकारकारिकाकारद्वैत कैश्चिदौपाधिक भेदमताहदा भाषयद्भिरस्यस्यमानम् ; न वा
वत् घेदेरन् कौमुदीकाराः, ये कारिकापकमे मङ्गलमकृत्वा वृत्तौ तत्करणम् रक्षस्थानीयकारिकारु
मङ्गलस्य नावसरः वृत्तावेव तस्यावकाश इत्येवमुपपादयन्तः, कारिकाकारवृत्तिकारयोरेदनेवाभि-
प्रयन्ति ; नापि तदनुमन्येरन् लोचनकाराः, येः सल्ल नाद्यवेदविवृत्तौ पतुर्दशाध्याये अन्यत्र च
"सुतिइयचन-" इत्यादिका "हाकादिरलङ्कारः" इत्यादिका च ध्वनिकारिकामानन्दवर्धनसुकितया
पराभ्यादिः वृत्तिकारिकाकर्तृभेदाच्चनकलनाभिसिन्धुभेदि । नापि वा तदनुमोचैवानन्दवर्धनाचार्यैः ;
ते हि द्वितीयोद्ये "आशित्त एवाल्ङ्कारः" इत्यादिकारिकावृत्तौ महोद्भट्टशाङ्गानिरोपनिरावपस्तया
"आशित्तः" इति पदं व्याचक्षाणाः सुविशदममन्यन्त कारिकातः प्राचीनता महोद्भट्टस्य ; महो-
द्भट्टस्याव्यन्तसनिहित एव काले समभूवजानन्दवर्धनाचार्याः ; तेष्वान्येषु कारिकाकाराणां नामा-
प्यपरिदोष्य कबलीकरणे सामर्थ्यमनधिरोपयद्भिर्यशुनिकैः कारिकाकारवृत्तिकारद्वैतनादं समर्थयितु
न सर्वथा पर्यते । अल्प विषयस्य प्रपञ्चनमेतद्ग्रन्थमुद्रणावकाशे प्रकाशविषयमाणे उपोद्घाते
भविष्यति ॥

१. क. रा. ग.—अविच्छिन्न ; २. क. ग. 'अपि' नास्ति. ३. ग. श्रोतृणामपि अवि-
४. ग. अविच्छिन्न ५. क. रा. ग. घ. ङ—श्रिण ६. वा. चार्थान्तरस्य.

श्रीमुदी

नेकजन्मसम्पादितसममद्युचरितपरम्परापरिपाकसङ्ग्राह्याचार्यप्रसादनिजमानसोन्मेषविशेषसमुप-
जनितपरमार्थज्ञानवैराग्यभक्तिश्रद्धापूर्वकपरमेधरोपासनाप्रकारसाध्यः परमानन्दस्वलक्षणपारमे-
श्वरस्वरूपतादात्म्यलक्षणो मोक्षाख्यः परः पुरुषार्थोऽपि ह्युत्ततलावस्थित इव स्वसंसिद्धो
वर्तते, तस्य तदपेक्षयात्यन्तमर्वाचीनानि प्रबन्धरम्भोचितानि पद्मगूनि प्रयोजनानि
सिध्यन्तीति किमु वक्तव्यमेतदित्यर्थः । परमेधरनमस्कारसम्पत्तीत्यनेन तत्तादृशसाधनविशेष-
समासादितात्मलाभत्वाच्चरितार्थत्वस्य पारिपूर्णमुपवर्णितम् । निरद्भुगैश्वर्यशाली परमात्मोपाख्यो
विश्वसारः परमेधरः, तद्विषयो नमस्कारः तदेकीभावभावना तत्स्वरूपानुस्मरणपरम्परा-
रूपोपासना, तस्याः सम्पत्तिः भक्तिश्रद्धादिसमुपजनितः प्रकर्षः । ननु परमेधरनमस्कारस्यचै-
सल्यामपि विवक्षितरूपस्य चरितार्थत्वस्यास्मदादिप्वनुपलम्भात्कथं तस्यास्तदेतुल्यमित्यतो
विशिनष्टि—अव्युच्छिन्नेति ॥ यद्यपि नमस्कारशब्दितोपासना नाम विजातीयप्रत्ययानन्तारित-
सजातीयप्रत्ययप्रवाहसम्पादनलक्षणा प्रसिद्धा, तथापि देशकालादिनिमित्त उपासनाया
उपास्योपासकदिभेदसद्व्युत्थितलक्षणश्च व्युच्छेदः, उक्तविषयफलपर्यन्ततापरिपन्थी इहाव्युच्छि-
न्नेति नञा निषिध्यते । अत एवेह धेः नानार्थस्य निर्देशः; इतरथा अनुच्छिन्नेत्येवावश्यत् ।
स्वयमिति ग्रन्थकर्तुरात्मनो निर्देशः ; स च चरितार्थत्वस्य साक्षात्त्वसम्बन्धिप्रयोजननैरा-
काह्यपविमयत्वप्रदर्शनार्थः ; स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वनिर्देशाच्चैतदेवोपोद्धृतम् । यदि वा
व्युच्छेदप्रसक्तौ सत्त्वां तद्विरोधिविशिष्टप्रयत्नावष्टम्भेन तदनवतारसम्पादनशक्तां स्वय-
मिति स्वपदेन “स्वयं दासास्तपस्विनः” इत्यादाविध परनिवृत्त्यर्थमात्रपरेण परिसङ्घटे;
निशिष्टोपासनाप्रकर्षप्रसादादेव व्युच्छेदकहेतुपनिपाते जाग्रत्वपि प्रयत्नान्तरानपेक्षयैव
व्युच्छिन्नतानवतारामिप्रायेयमुक्तिः । नन्वेवं ग्रन्थकर्तुः स[स्व]प्रयोजनविशेषविरहे
सत्याशीर्वचनस्य निरवकाशात्वात् प्रमत्तगीतप्रामत्यप्रराकारिति शङ्का चरितार्थत्वे सत्य-
चरितार्थत्वविशेषं सूचयता अपिशब्देन निरस्यते । साक्षात्त्वसम्बन्धिप्रयोजनसिद्धयर्थताशी-
र्थचनतावकाशासम्भवेऽपि परम्परया स्वसम्बन्धिप्रयोजनसिद्धयर्थतया तदवकाशसम्भवात्कोकदोष
इति भावः । अयं किलक्षणम् तद्व्ययोजनमपि, यदर्थोऽयमाशीःप्रकटनाद्वारकः प्रयास
इत्ययोजकम्—व्याख्यातृश्रोतृगामविधेनाभीष्टव्याख्याश्रवणलक्षणफलसम्पत्तय इति ॥
अवधीरितावधिविशेषदेशकालव्यापिव्याख्यानश्रवणसन्तानसम्पादनहेतुविक्रियाख्यातृश्रोतृजन-
परम्परापरिप्रापितप्रकृष्टप्रतिष्ठो हि प्रबन्धः प्रयीयांसं प्रचर्यं प्राप्तुवन् प्रबन्धप्रणेतुरना-
सादितदेशकालपरिच्छेदोपप्लवपनिप्रतरकौर्तिमयनिरामपदिन्यशरीरोभूय भूयसे तावदम्युदय-
फलयप कल्पत इति ; न केवलं व्याख्यातृश्रोतृगामेवाभीष्टत्वमुक्तफलस्य, किन्तु

कौमुदी

जातेष्टयावधिकार इव पुत्रावभीष्टापुरादिफलस्य पित्रादे, प्रबन्धकर्तुरपि वस्तुतो भवति, अत एव चरितार्थोऽपि इत्यपिशब्द । ननूक्तफलस्यापि स्वसम्बन्धिप्रयोजनत्वादिशिष्टपरमे-
 श्वरनमस्कारसम्पत्त्यन निष्पत्तिसम्भवे निरर्थनोऽय प्रयास इत्याशङ्क्य तत्फलस्य साक्षात्
 परमा[परा]त्मसम्बन्धित्वात् तत्कर्तृकपरशिवसामुख्यमापेक्षता तत्सम्पत्तोरसूचयितु व्याख्यातु-
 श्रोतृणामिति निर्देश । निसर्गत एव परानुग्रहयालुहृदयत्याचार्यस्य विशेषत सर्वपापैव
 परमेश्वरसामुख्यसम्पादनेनाचित्ये किमिति विशिष्य व्याख्यात्रादेरेवोच्यत इति शङ्कान्युदासार्थं
 च व्याख्यानश्रवणलक्षण[फल]सम्पत्तय इत्युक्तम्, प्रबन्धारम्भे व्याख्यानादेरेपेक्षितत्वात्तत्र
 युक्तोचित्यानुसारीणी तद्विशेषोक्तिरित्यर्थ । 'इष्टलक्षण फलम्' इत्युक्तदिशा फलतोपपत्त्यर्थमुक्तम्
 —अभीष्टेति ॥ अभीष्टत्वस्य व्याख्यातृश्रोतृसम्बन्धित्वपक्षे व्याख्यातृणा व्याख्यानलक्षण-
 मभीष्ट फलम्, श्रोतृणा श्रवणलक्षणम् । वृत्तिकारसम्बन्धित्वपक्षे तु द्वयोरपि पुत्रादिगता-
 युरादिन्यायेन समुच्चयेनवामीष्टत्वमिति द्रष्टव्यम् । ननु उत्तोभयविधफलसम्पत्तेर्द्वैष्टरूपपुरुष
 प्रयत्नसामग्रीगात्रसम्पाद्यतया हेत्व तरानपेक्षत्वन तादर्थ्येन तेषा परमेश्वरसामुख्यकरणविषय
 प्रयासो निष्फल इत्यनेोक्तम्—अविद्येनेति ॥ वेदशास्त्राद्यन्युत्पाद्यावदन्युत्पाद्यसुदुमारमानस-
 राजकुमारप्राप्यन्युत्पाद्यपुरुषाणा हृदयानुप्रेरणेन चतुर्धर्गोपायन्युत्पत्तिलक्षणविशिष्टप्रयोजन-
 याव्यलक्षणप्रतिपादकप्रबन्धप्रणयनप्रारम्भस्यास्य महायस 'श्रेयासि बहुविज्ञानि' इति
 न्यायेन विज्ञानहुलत्वात्, कथनपि प्रारम्भपरिसमाप्तिसम्भवेऽपि व्याख्यानादिद्वारेणेन प्रचय-
 प्राप्तेस्तत्रातिव्यथकर्तृगतकल्मषनिवृत्तनस्य सम्भावितत्वात्तन्निवर्तनेन तत्फलसम्पत्ते
 परमेश्वरसामुख्यहेतुत्वाद्युक्त तत्करणमिति भाव । ननु परमेश्वरकर्तृकव्याख्यात्रादिकर्मक-
 राणोशीर्षचनमात्रस्यात्रोपलभ्यमानत्वात् तत्सामुख्यकरणपरत्वोक्तिरनुपलम्भपराहृतेष्वेत्या
 शङ्क्याह—सामुचिताशी प्रकटनद्वारेति ॥ प्रबन्धारम्भे ह्यशेष समुचितत्व प्रसिद्धनेन ।
 अप्यत्र प्रसिद्धराणवलक्षणेनान्न निवक्षितस्य राणविशेषस्य समनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात्
 तदभिप्रायं समुचितत्वोक्ति [कि ।] द्वारेति तत्रात्रपर्यवसायित्वामात्र उक्त । परमेश्वर-
 सामुख्यविरहे तेषा तत्कर्तृकराणकर्मत्वासम्भवात् तत्सम्भवे च राणस्याप्यप्रार्थितलभ्यत्वात्
 तत्रात्रमेव पर्यवसानभूमि, नित्तु तद्वत्भूतसामुख्यकरणपरत्वमेव, तस्यैव विश्रान्ति
 धाम्नादिति भाव । अत्याक्षरत्वादिनिशेषणविशिष्टमूर्त्तस्थानीयकारिकाप्रथारम्भे श्रोतृ-
 व्याख्यानिव्योजनार्थपर्यवसिताशीर्षचनपररूपेण विनिर्देशनस्यावष्टमानताम् आक्षेपसमाधानादि-
 प्रपद्यनेन धारैकार्यानिष्करणरूपवृत्तिप्रथप्रदाये तत्सम्भारना चामिसंभाव वृत्तिकार इति
 फलविशेषनिर्देश ।

श्रीमुदी

शिवस्मृतिकृतार्थोऽपि^१ परार्थं दुःखलक्षणः ।
 इत्यन्यत्र त्वभिनवभास्वां लोक्तया दिशा ॥ १ ॥
 श्लेच्छेत्यादौ प्रयुक्ताया आशिपः स्वार्थताक्षतेः ।
 सिद्ध पारार्थ्यमाचार्यः स्वयमित्यादिनोक्तयान् ॥ २ ॥
 परसामान्यविभ्रान्तिर्याख्यात्रादौ तु या पुनः ।
 विशेषे सा प्रकरणसामर्थ्यैकनिबन्धना ॥ ३ ॥
 पराद्गृह्याद्भवं स्वाभाव्येन गृहीयसात् ।
 परार्थोद्योगिताहेतुस्तेन स्यान्नोक्तार्थता ॥ ४ ॥
 जात[जग]जनानुग्रहबृम्भमाणपरार्थयत्नस्य यथा परस्य ।
 तदात्मनस्तस्मरणानुभावानुक्तार्थता स्वात्मनि तद्वदस्य ॥ ५ ॥
 व्याख्यातुश्रोतुनिर्वर्त्यन्याख्यानश्रवणाध्वना ।
 प्रबन्धः प्रचितो लोके प्रबन्धकृतिगोचरैः ॥ ६ ॥
 इयता प्रन्पकारस्य परानुग्रहगोचरः ।
 उक्ताहसम्पदः स्वेषा कश्चिदुत्सृजितः स्फुटम् ॥ ७ ॥
 आशीर्मात्रावसायित्वमस्य श्लोकस्य भाति यत् ।
 आशुसे तद्गुदासार्षं द्वोरत्यन्यार्थतोकिकृत् ॥ ८ ॥
 व्याख्यात्राद्याभिमुख्योक्तितया स्यादसमञ्जसा ।
 आशिपो ह्यारतामात्रमन्यत्रात्येवमीक्ष्यताम् ॥ ९ ॥
 सूर्योदयादितिपया निषेधोक्तिर्यथान्यगा ।
 तपेशत्राणविष्पुक्तिरत्र नेवान्यगामिनी ॥ १० ॥
 सांमुख्यगामिमुख्यं कथयत्येवमर्थकर्मकम् ।
 व्याख्यात्रादेस्तत्परणमत्र तात्पर्यगोचरः ॥ ११ ॥
 विभ्रान्तिधात्रो धर्षस्य वाक्यार्थत्वं व्यवस्थितम् ।
 वाक्यार्थत्वमतोऽर्षस्य यथोक्तस्य मुनिशिवम् ॥ १२ ॥

१. का. दि.

२. कृ 'न कृतार्थता'.

३. कृ. 'प्रबन्धस्मृतियोगोचरः'.

ध्वन्यालोकः

स्वेच्छाकेसरिणः स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दवः ।
त्रायन्तां वो मधुरिपोः प्रपन्नार्तिच्छिदो नखाः ॥

लोचनम्

स्वेच्छेत्यादिनां । मधुरिपोर्नखा वो^१ युष्मान् श्रोतृव्याख्यातृन्^२ त्रायन्ताम् । तेषामेवात्र^३

कौमुदी

एवं तात्पर्यकथनलक्षणं व्याख्याप्रकारं स्वयमभ्युच्छिन्नेति ग्रन्थेन प्रदर्श्य परिशिष्टं तत्प्रकारजातं प्रकटयिष्यन् प्रथमं वक्ष्यमाणवाक्यव्यङ्ग्यार्थविशेषप्रदर्शनोपयोगितया कर्त्रादि-विशेषणान्वयावगमस्य कर्त्राद्यन्वयावगमं विनानवगमात् क्रियाकारकपदानामन्वयं तावदाह—मधुरिपोर्नखा वस्त्रायन्तामिति ॥ “बहुवचनस्य वस्त्रसौ” इति विहितस्य युष्मदादेशस्यानेकार्थवृत्तितयाऽत्रापेक्षितकर्मकारकरोपस्थापकद्वितीयावबहुवचनान्ततां विवक्षितां प्रदर्शयितुं स्थानिनो युष्मच्छब्दस्य प्रयोगः । ननु अस्मदर्थरूपत्वानाक्रान्तार्थसामान्यमात्रसमर्पकस्य युष्मच्छब्दस्यापेक्षितकर्मकारकविशेषानुपस्थापकत्वात् विशिष्टवाक्यार्थप्रतीत्यसिद्धिरिति शङ्कां विशेषपर्यवसायितामस्य दर्शयन् परिहरति—श्रोतृव्याख्यातृनिति ॥ तत्पर्यवसाने युक्तिमाह—तेषामेवेति ॥ यथा ‘सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्याः’ इत्यत्र न जगदुदरवर्तिविप्रसामान्यमात्रविषयः सर्वशब्दः अप्रकृतत्वाद्दशक्याघोषदेशत्वप्रसक्तोऽपि; किन्तु निमन्त्रितकतिपयविशेषविषय एव; एव युष्मच्छब्दोऽपि सम्बोधनसमानविषयत्वात् व्याख्यानश्रवणयोग्यग्रन्थवर्ण-सन्निधिशलात् सम्बोधनयोग्यान् व्याख्यात्रादीनेव गोचरयति, नान्यसामान्यमात्रम्, प्रकृतहान्यादिप्रसक्तेरित्यर्थः । ननु सम्बोधनयोग्यत्वमसिद्धो हेतुः, सम्बोधनस्यैवात्रानुपलम्भात् । आभिमुख्यकरणं हि सम्बोधनं नाम । यदाह—“सिद्धस्याभिमुखीकारमात्रं सम्बोधनं विदुः । सिद्धाभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियाया विनियुज्यते ॥” इति । तत्र नाश्रवणस्य, तद्विषयशब्दा-

उपलक्षणम्

सहृदयन्तूढामणिर्भाक्कथिरानार्थागन्दवर्धनः समुचितामीरूप मङ्गलमातनोति ‘स्वेच्छा’ इत्यादिना आलोकोपक्रमे । अत्र नेरुत्थेन यदुनि रक्षाण्यशराणि प्रासुष्ट् भावककवीना वरिशोऽयम् ; तल्लयम् । सर्वथा साग्रतमेत् औचित्यीपरमाचार्यस्य, यदित्थमेव ध्वन्यामानो धीररत्नस्ताधिष्ठमनुग्रहेत् ; यथर्थामानाना गृहिल्लनराना चानुगुण्य मवेच्छद्भानाम् ; प्रतिवादि-दन्तिकल्लहेन्मुत्तरसास्य ध्वनिपथक्छीरस्य गजितलीलामनुकुर्यादित्दं मङ्गलचरणम् ॥

१. क. उ. स्वच्छेति

२. क. रा. ग. घ. ङ व्याख्यातृधोतृन्.

३. ग. घ. ङ. ‘वः’ इति नास्ति.

४. क. उ. घ. ङ. अवेति नास्ति.

लोचनम्

सम्बोधनयोग्यत्वात् । सम्बोधनसारो हि युष्मदर्थः । त्राणं चामीष्टफंललाभं प्रति साहाय्यैवाचरणम् ; तच्च तत्प्रतिद्वन्द्वविघ्नापसारणादिना भवतीति इयदत्र साणं विवक्षितम् ।

कौमुदी

भावात् ; अतः कथमसिद्धमसिद्धेन राष्यत इत्याशङ्क्य शब्दाभावेऽपि तदवगमसिद्धेर्न विरोध इत्याह—सम्बोधनसारो हि युष्मदर्थ इति ॥ सम्बोधनमेव सारः स्विरांशो जीवितस्यानीयो यस्य स तथोक्तः, यथैकान्तेन प्रत्यगर्पमानपर्यसितोऽस्मदर्थः न तथा परागर्पमात्रव्यापी युष्मदर्थः, भवदर्थाभावप्रसक्तेः । यदाहुः—“अलिङ्गः सम्बोधनविषयश्च युष्मदर्थः भवदर्थस्त्वन्यथेति तद्योगे प्रथम उक्तः” इति । किन्तु जडो वा पूर्णचन्द्रादि अन्नदो वा देवदत्तादिर्भावो यदा सम्बोधनेनाभिमुख्यमानीयते, तदा तादृगवस्थावच्छिन्नः सन् स भावो युष्मच्छब्दार्थीभावमनुभवन्नेव स्वाभाव्यवशात् काचिदेव कार्यन्तरे विनियुज्यते ; अत एव यत्र सम्बोधनविभक्तिस्तत्र युष्मदर्थयोगान्मध्यमप्रयोग एव क्रियते, यत्रोच्यते [यत उच्यते] ‘युष्मदर्थशरणा हि सम्युद्धिः’ इति । तेन विशेषणवविशेष्यत्वविशिष्टत्वादिवत्सम्बोधनरूपविशिष्टबोधविशयत्वत्वत्सासम्बन्धनिबन्धनस्य युष्मदर्थस्य सम्बोधनार्थीनात्मलाभत्वात् तद्विगतविभक्त्यभावोऽपि युष्मदर्थसामर्थ्यादेव सम्बोधनावभासनात् न तद्योग्यत्वहेत्वसिद्धिरिति भावः । ननु त्राण नामोपस्थितागामिनिपदपनुत्पत्तिपरिपालनलक्षण प्रसिद्धम् ; तच्चात्र व्याख्यात्रादावप्रसक्तम्, तेषा तत्तादृशविषयसङ्गाभावात् । अतः त्रायन्तामिति त्राणप्रार्थनानुरोधेन तद्योग्यविषयजनतामात्रपरामर्शो एव युष्मच्छब्दः किं न गृह्यत इत्याशङ्क्य व्याचष्टे— त्राणं चेति ॥ चकारः शङ्काच्छेदकः । अमीष्ट फल व्याख्यानश्रणलक्षणम् । ननु पुरुषान्तरापेक्षधनादिल्लभ इव इष्टरूपस्वप्रयत्नसम्पत्तिमात्रसाग्रीसाध्ये यथोक्तफललाभे कथ परमेष्ठरकर्तृकसहायकार्गसम्पादनसम्भन इत्यत्राह—तच्चेति ॥ तत्साहाय्यकाचरणं च भवत्येव, न तु न भवतीति योजना । कथमित्याह—तत्प्रतिद्वन्द्वीति ॥ तस्यामीष्टफललाभस्य प्रतिद्वन्द्विनः प्रतिस्पर्धिनः प्रतिबन्धकभूता ये विघ्नाः, अमीष्टार्थप्राप्तिं निघ्नन्ति प्रतिबन्धन्तीति विघ्नशब्दवाच्या आभ्यन्तरा अप्रतिपत्त्यादयः बाह्याश्च प्रसिद्धाः, तेषामपसारणेन, आदिशब्देनार्थत्वविषयमनीपासमुन्मेषादेः सङ्ग्रहः ॥ इयदिति ॥ विघ्नापसारणादिमुखेनानुकूल्याचरणमिति यावत् । यथा प्रदीपादेः वनितावदनारिन्दावलोकनामहोत्सवरसात्सादादावन्धतमसविधूननमुखेन नयनादेस्तत्सगर्पाचरणवार्तना साहाय्यवाचरणसम्भवः, तद्वदत्रापि प्रतिबन्धरुसमुत्सारणादिना साहाय्यत्वनिर्वहणस्य नानुपपत्तिः । अत्राणरूपे चात्र

लोचनम्

नित्योद्योगिनश्च^१ भगवतः असंमोहाध्यवसाययोगित्वेनोत्साहप्रतीतिर्भारसो ध्वन्यते । नखानां

कौमुदी

भगवन्नखप्रवृत्तकसाहायकाचरणकर्मणि त्राणशब्दप्रवृत्तिरभीष्टप्रातिप्रतिकूलनिवर्हकत्वलक्षण-
सादृश्यनिबन्धनेति भावः । इदानीमेतच्छब्दप्रतिपाद्ये वस्त्वलङ्काररसविषयत्वभेदेन त्रि-
विधेऽपि ध्वनौ रसध्वनेरेव मूर्ध्नाभिविक्तत्वम् ; इतरथोः पुनः सर्वथा तत्पर्यन्तत्वेन तद्गुणभाव
एवेति वक्ष्यमाणमर्थं बुद्धौ कृत्वा वाक्ययोजनासमनन्तरं तत्र रसध्वनिं तावद्योजयति—
नित्योद्योगिन इति ॥ नित्योद्योगिन इति पदेन, मधुरिपोः प्रपञ्चार्तिच्छिद इत्यादिपदाना फलि-
तोऽर्थः उक्तप्रकाररसध्वन्यवकाशप्रदानेन तद्गुणयोगितया व्यवस्थित इति दर्शयति । उद्योगस्य
वीररसस्थापिभूतस्योत्साहात्मकस्य नित्यत्वम्, तस्यासङ्कुचितविषयत्वात् । भगवत् इत्यनेन च
अनित्योद्योग्यस्मदादिव्यावृत्त्या तस्य तत्सादृशोत्साहविशेषशालित्वसम्भावना दर्शिता । भवतु
नित्योद्योगित्वम् ; तथापि कथं वीररसध्वननम्, तस्यापिभूतोत्साहप्रतीतिमन्तरेण तद्गुणना-
सग्भावात्—इत्याशङ्क्य मधुरिपोरित्यादिपदैर्दिशिष्टोत्साहशालित्वस्य स्फुटतरमेव गम्यमानत्वात्-
प्रतीत्यभावशङ्का निर्मूलैति दर्शितम्—उत्साहप्रतीतिरिति ॥ तत्प्रतीतिर्वा कुतो हेतोरित्यत उक्तम्
—असंमोहाध्यवसाययोगित्वेनेति ॥ मधुपदोपसङ्घट्टितसकलमुपनकषट्कजननिरनुबन्ध-
निवर्हणहेतुवाकानित्यब्रह्मपरिकरत्वं तावन्मधुरिपोरित्यनेन प्रस्थाप्यते । प्रपञ्चार्तिच्छिद इत्यनेनापि
भगवद्देशकशरणभावभाजनभूतप्रहादप्रभृतिकमहापुरुषपरिपालनपरत्व प्रकटीकृतम् । एव
चासंमोहेन हेतुना योऽध्यवसायस्तेन वा, असंमोहश्चाध्यवसायश्चासंमोहाध्यवसायो तान्पां
वा योगः सम्वन्धः । तद्वत्तायाः स्फुटतरमेव गम्यमानत्वाद्दुत्साहः प्रतीतिरप्यनन्तरत्वेव,
प्रतीतावपि निप्रतिपद्यमानं प्रत्याययितुं शक्योक्तेरेव शरणीकरणीयत्वात् । तथा हि—
अवश्यमेव हि मयाऽमी जनाः सर्वथैवानुप्राह्याः, एतत्परिपन्थिनोऽपि मयैकान्तो निवर्हणीया
इति येनतिपरिनिश्चितरूपा तत्त्वविषया बुद्धिः, सैवोत्साहस्य हेतुर्नैति प्रादग्नौ लोकेऽपि
सुप्रसिद्धपदः । एतच्चात्र श्लोके भगवद्गोचरतयापि प्रतिभासत एवेति, नदन्तोत्साहस्याधिक-
वीररसध्वननोक्तिर्युक्तयेत्यर्थः ॥

इदानीन्तरयोर्पर्यन्तोरप्राधान्येनैव ध्वनित्वमिति दर्शयन् इतरदेष्टुं नद्योजनं कुर्वानो
नरा इति वर्तुषिभक्तौ तानत् वस्तुध्वनिं षट्यति—नखानामिति ॥ इत्र हि करण-
भूतेष्वेव नखेषु फलत्वाभिधाने मुख्यार्थमात्रा तावत् सुप्रसिद्धैव, अचेतनचदनीमित्वा-
देश । यद्यपि स्वातन्त्र्य नाम गुणभावविकल्पया प्रावत्पच्छन्दं वैदिकं व्याख्यातम्,

लेखनम्

प्रहरणत्वे, प्रहरणेन च रक्षणे कर्तव्ये नखानामव्यतिरिक्तत्वेन करणत्वात्, सातिशयशक्तिना

कौमुदी

देवदत्तः पचति, रथाली पचतीति समशीर्षिकयैव चोदाहृतम्, तथापि प्रयोगप्राचुर्यानु-
विधापित्वाङ्गक्षणकरणस्य, मुख्यतयेवामुख्यतयापि प्रयोगस्य बहुलमुपलम्भात् अखिलतदनु-
गामितया लक्षणभिधानस्य न्याय्या[व्यता]भिप्रायमेवैतत् । परमार्थतो हि नाचेतनानां कर्तृ-
त्वम् ; उक्तं हि—“नाचेतनस्य कर्तृत्वहानेः” इति । तेन नखानां त्राणकर्तृत्वाभिधानमस-
म्भवत्वार्थमिति स्थाली पचतीत्यादिषु कर्तृत्वोपचारः तस्य सातिशयशक्तिसूचनार्थ इत्यर्थः ।
नखानां त्राणक्रियां प्रति कथितनीत्या कर्तृत्वाभावेऽपि कथं करणत्वमपीत्यत उक्तम्—नखानां
प्रहरणत्वेनेति [त्व इति] ॥ प्रहरणत्वं हीदं प्रहर्तृविशेषापेक्षं तदनपेक्षं वास्तु; इयमपि क्षत्र
प्रकृतार्थोपपादनेपयोगितया सुघटमेव । तत्र यदा केसर्पादिप्रहर्तृविशेषसम्बन्धित्वेन योज्यते,
तदा नखानामेव प्रहरणत्वात् तेषां प्रहरणत्वसम्भवाच्चेत्ययोगान्ययोगव्यवच्छित्या व्याख्येयम् ;
तदनपेक्षया प्रहरणत्वमात्रविशेषाया पुनरयोगव्यावृत्तिमात्रविषयतयैव । न हि खड्गा-
दिभिरेवैकान्ततः प्रहरणेर्भवितव्यमिति नियतमदः । यद्यदेव प्रहरणक्रियानिष्पत्तौ समर्थं
तस्य तस्यापि भवत्येव तद् । मानुषसम्बन्धिनामपि हि तेषां केवांचिदपि प्रहरणत्वमुप-
लब्धचरमेव । अत एव हि वक्ष्यति—“नखानां हि छेदकत्वमुचितम् ” इति । नखानां
खड्गादिकप्रहरणरूपत्वेऽपि कथं त्राणक्रिया प्रति करणत्वमित्यपेक्षायां विशिष्टप्रहरणपरि-
ग्रहस्यैव स्वपरान्तरपरिपन्थिपरावरणपरम्परया तत्परित्राणप्रयोजनतां प्रकटयन् तत्र करणतां
सम्भावयति—प्रहरणेन च रक्षणे कर्तव्य इति ॥ प्रहरणत्वे तावत् प्रसिद्धे
खड्गादिवत्प्राणेऽपि करणत्वं नासम्भवनगोचरमित्यर्थः । तथाप्यवाहात्वात् कथं खड्गादि-
समानयोगक्षेमे करणत्वमंगीपागित्वासाङ्ग्य साधकतामवस्थैव करणत्वात्, तस्य चेद् सम्भवात्
न करणत्वानुपपत्तिः । बाह्यत्वाबाह्यत्वे पुनस्तदवान्तरद्वैविध्यमात्रापादनसमर्थे; न तु
करणत्वशरीरानुप्रवेशेन तत्स्वरूपलाभतदलाभप्रतिलम्भके इत्याशयेनोक्तम्—अव्यतिरिक्तत्वेन
करणत्वादिति ॥ शरीरदृष्टमभूतं तदेकदेशमभूतमव्यतिरिक्तम्, तद्भावेन व्यवस्थितं यत्करणं
तद्भावादिति योजना ॥ सातिशयशक्तितेति ॥ इतरकारकवर्गपेक्षाया हि कर्तुः तत्प्रयो-
क्तृतया क्रियानिष्पत्तौ स्वातन्त्र्यसमुल्लासात् सातिशया शक्तिः; तत्र करणे कर्तृत्वव्यपदेशः
तद्भावेन सातिशयशक्तिवमस्यासूचयन् त्राणक्रियानिष्पत्तौ निष्प्रतिबन्धप्रवृत्तिलाक्षणगुणो-
त्कर्षप्रतिपत्तये सम्पनीपत्स्यत इत्यर्थः । न केवलं सातिशयशक्तित्वमेव कर्तृत्वव्यपदेशस्य याव-

लोचनम्

कर्तृत्वेन सूचिता । ध्वनितश्च परमेश्वरस्य व्यतिरिक्तवर्णनापेक्षाविरहः । मधुरिपोरित्यनेन तस्य सदैव जगत्त्रास्तापसारणोद्यम उक्तः । कीदृशस्य मधुरिपोः ? स्वेच्छया केसरिणः ;

कौमुदी

दन्यदपीत्याह—ध्वनितश्चेति ॥ तदपेक्षाविरहध्वननौचित्यं सूचयितुं परमेश्वरस्येत्युक्तम् । व्यतिरिक्तकरणापेक्षायां हि प्रसज्येतैवात्मदादिकदनीशितुल्यम् ; न च तद्वृत्तं निरङ्कुशैश्चर्याशालिन इत्यर्थः ॥

ननु ज्ञायन्ता भगवत इत्येतावदुक्तावपि विवक्षितार्थप्रतिपत्तिसिद्धौ क्तिमर्थं मधुरिपोरिति ; प्रत्युत नैर्घृण्यात्पापत्यानाशितृत्वापादकत्वादसमजसं चेति शङ्कां परिहरन् तत्रापि ध्वनि योजयति—मधुरिपोरित्यनेनेति ॥ अनुपयुज्यमानार्थेनेति भावः । व्यञ्जित इति वक्तव्ये सति उक्त इति वचनमभिधाय्यापारगोचरवत् प्रकटप्रतिपत्तिकत्वं व्यङ्ग्यार्थस्य प्रदर्शयितुम् । यद्यपि मधुरिपुपदमभिधाय्यापारबलात् धर्मिणं संज्ञिनमेव केवलमवगमयति, तथापि तदवगममात्रस्यान्यतोऽपि ; लभ्यमानत्वादनुपयोगत्वाधितत्वात्ततो व्युत्थाय स्वेच्छा-केसरिण इति विशेषणानुग्रहपवित्रितेन व्यञ्जनाल्पेन न्यापारेण धर्मभूतमुक्तमर्थं प्रत्याययति । यथा निजचरणैरुत्तरणजगदुपद्रवकारित्वात् हिरण्यकशिपुः अस्य निर्वहणीयपदवीमधिदेशेत्, तथा मधुनामधेयो दानवोऽपि ; एवमन्येऽपि ये ये निश्चलोकवित्रासविधायिनः ते ते सर्वेऽपीति सार्वकालिकजनतासापसारणोद्यमिल्लक्षणधर्मान्तरपरिणत सशिरूप धर्मिण मधुरिपुशब्दः प्रत्याययतीत्यर्थः । भगवतो विशिष्टगरीरसम्बन्धान्मुपगमेऽस्मदादिसमानयोगक्षेमत्वप्रसक्तिः ; अनभ्युपगमे तदेकनियतनखकर्तृकत्राणाशियोऽस्तमीक्षितामिधानत्वापत्तिरित्यभिप्रायेणाह—कीदृशस्येति ॥ एतत्परिहर्तुं विशेषणं पातयति—स्वेच्छाकेसरिण इति ॥ कर्मनिबन्धनदेह-

उपलोचनम्

“स्वेच्छया केसरिणः” इति लोचने । यदि तावानभिनिवेशोऽर्थरिणोपस्य स्वेच्छापदे-गाभिव्यञ्जने, तदा समासनिर्णयस्वेच्छान् स्वेच्छावेसरी महिमभट्टरस्तनिपातितस्य राजानन-मुन्धेलाभिमानभाजनस्य अभिव्यक्तिरिति सतपस्विनो दशा कथं नानुभवेत् ? एयादेवम्, यदि तथात्र विशेषमधिगृह्ये श्यात् ; किं तु अम्बिकेठरीत्यत्र केसरिणि मुख्यविद्योष्ये अम्बिकात्तन्मधो-विधेयतया निराश्रितः, प्रकृते पर न्येषु विशेषणतया प्रयुक्ते मधुरिपौ विशेषणभूतस्य केसरिणः परमेश्वरत्वादिद्वयवच्छेदमातरप्यस्यापि स्वेच्छापदं न विधेयाविभक्त्यास्पदम् ॥

लोचनम्

न तु कर्मपारतन्त्र्येण, नाप्यन्यदीयेच्छया; अपि तु विशिष्टदानवर्हणनोचिततयाधिच्छेष्टापरि-
ग्रहौचित्यादेव स्वीकृतसिंहरूपरपेत्यर्थः । कीदृशा नखाः ? प्रपन्नानामार्ते ये छिन्दन्ति ।
नखानां हि छेदकत्वमुचितम्; आर्तेः पुनश्चेद्यत् नखान्प्रत्यसंभावनीयमपि तदीयानां नखानां

कौमुदी

सम्बन्धास्मदादिसाम्यापत्तिशङ्कापङ्कसङ्घालनार्थमिच्छप्रपदव्यवच्छेदं दर्शयति—न तु कर्म-
पारतन्त्र्येणेति ॥ अस्य स्वीकृतसिंहरूपस्येत्युपरितनेन सम्बन्धः, एवमुत्तरत्रापि । तथापि स्वामी-
च्छाप्रवृत्तभृत्त्वादिवदन्येच्छावशासादितविग्रहवत्प्रसम्भावनानदीशितृत्वतादयस्त्वमिति शङ्का-
शायिलनार्थं स्वशब्दव्यावर्त्यमाह—नापीति ॥ ननु तादृशविग्रहविशेषोपावलम्बनस्य स्वेच्छा-
मात्रनिबन्धनत्वमसम्भवि, नित्यमेतदवलम्बनानवलम्बनयोरन्यतरापत्तौ कदाचिदेव तादृश-
देहपरिग्रहानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तद्वेतुभूतेच्छया अपि निर्हेतुत्वे नित्यसत्त्वास्तत्त्वान्यतरप्रसङ्गादि-
त्याशयेनाह—अपि त्विति ॥ हेतुविशेषमुद्घाटयन् उत्तरमाह—विशिष्टेति ॥ इतरदानव-
हननादिशिष्टं यदानवस्य हिरण्यकशिपुनामो हननं कर्म तत्रोचितोऽनुरूपो यः, तथाविधायान-
नरहरिविग्रहावलम्बनरूपेणविषयभावेन अन्यादृश्या विशिष्टाया वा, इच्छायाः परिग्रहः स्वी-
कारः । तदौचित्यादेव हेतोः, इत्यमाणक्रियानिर्वर्तन एव हीच्छायाः परिग्रह औचित्यवान्
भवति । प्रपन्नार्तिच्छिद इत्येतन्नखानामेव, न मधुरिपोर्विशेषणमित्याशयेनाह—कीदृशा
नखा इत्यादि ॥ यद्यपि आर्तिहेतुभूतदुरिननिवर्हणेन तत्कार्यभूतार्तिनिवर्तकत्वं भगवद्गतं
भगवन्नखेत्वारोप्य नखानां प्रपन्नार्तिच्छिदत्वमिह विवक्षितम्; तथापि प्रौढिन्ना छिदिषातोः
मुद्रयार्थवलम्बनेन नखानामार्तेश्च छेदत्वच्छेद्यत्वौचित्योपपादनार्थं नखानां तावच्छेदकत्वं नानु-
चितमित्याह—नखानां हीति ॥ हिः प्रसिद्धौ; न हि दृष्टेऽनुपपन्न नामेति भावः । पुनः-
शब्देनार्तेरमूर्तत्वेन नखच्छेद्यत्वानीचिलशाङ्कोत्थितमनुजानाति । अत एवाह—नखान् प्रत्य-
संभावनीयमिति ॥ नखकर्तृकच्छेदनक्रियावर्तव्यस्य मूर्तवस्तुत्वेन दृष्टत्वादतादृश्या आर्ते-
स्त्रादसंभावना अपिशब्देन सूचिता । तर्ह्यसंभावितत्वादयुक्तैर्वातेःछेद्यत्वोक्तिः; नित्याह—
तदीयानामिति ॥ तदीयानां नखानां यत्स्वेच्छानिर्माणं तदौचित्याहौचित्यनखसाधारण्यसंघट्टया
तावत् भगवत्संबन्धिनो नखा न खिर्त्वाकारप्रावीकृतव्याः । ते हि भगवता विशिष्ट-
प्रयोजनोद्देशप्रवृत्तनिश्चेन्ननिर्मितशरीरत्वेनाप्रतिषेधमग्नभाविष्कारायमाणत्वात् काचिद-
प्यप्रतिव्यमानसामर्थ्यसंपन्ना मूर्तवस्तुनिर्वाणममूर्तमपि स्वाच्छन्त्येन छेतुमुत्सहन्त

१. क ख 'छेद्योचितान् तथाविधेष्वपि परिग्रहोचित्यादेव'; य..... 'परिग्रहादेव'

लोचनम्

स्वेच्छानिर्माणौचित्यात्संभाव्यत एवेति यावत् । अथवा त्रिजगत्कण्टको हिरण्यकशिपुर्विश्वस्य
 क्लेशकारक इति स एव वस्तुतः प्रपन्नानां भगवदेकशरणस्थितीनां जनानामार्तिकारिस्थानमूर्ति-
 चार्तिः ; तं विनाशयद्भिरतिरेवोच्छिन्ना भवतीति परमेश्वरस्य तस्यासौम्यवस्थायां परमकारुणिकत्व-
 मुक्तम् । किं च ते नखाः किरण्योः ? स्वच्छेन स्वच्छतारुणेन नैर्मल्येन ; स्वच्छमृदुप्रभृतयो
 कौमुदी

एवेति नातुपपन्नं किञ्चिदित्यर्थः । यद्वा नारसिंहस्य विग्रहस्य स्वेच्छामात्रपरिगृहीत-
 त्वात्सम्बन्धिनखानामनितरनखसाधारणं छेत्तृत्वं नासम्भावनया निरासार्हमित्यर्थः । नतु नखानां
 यत् छेदकत्वं तच्छेद्यैकिकमेवाामीपाननुज्ञापेत्, तदा आर्तिकछेदकत्वमात्रसमघटमानमापेत् ;
 अप स्वेच्छानिर्माणौचित्ययुक्त्या तदुपपाद्येत्, तच्छेद्यैकिकनखच्छेदकत्वौचित्यपरित्यागप्रसक्ति-
 रित्यभिप्रायेण विधान्तरेणोपपादयति—अथवेति ॥ स हिरण्यकशिपुरेव वस्तुवृत्तायमर्थो कृत्य-
 माणे सति प्रपन्नानां प्रह्लादप्रभृतीनां मूर्ता पारिच्छिन्नपरिमाणविशेषवती, न पुनरमूर्ता, लोक-
 प्रतीता काचिदार्तिः । नन्वेतद्व्यसिद्धिविहङ्गः ; आर्तिर्हि नाम मानसी पीडा प्रसिद्धा ; तस्याः
 कथमुक्तलक्षणमूर्तात्मकत्वमित्यत्राह—आर्तिकारिस्त्वादिति ॥ उल्लङ्घं जीवनमितिवत् तत्कारिणि
 ताद्रूप्यव्यपदेशोऽयमित्यर्थः ॥ आर्तिरेवेति ॥ न तु हिरण्यकशिपुर्भेति । अत एवाह—
 विनाशयद्भिरिति ॥ हिरण्यकशिपुरुपप्राणभृत्प्राणवियोजनलक्षणप्रयोजनाभिसन्धिनेव हि
 नायं भगवतो व्यापारः ; अपि तु विशिष्टनिजभक्तजनतानुग्रहहेवाकितयैव ; तच्छेदेन जगदार्ति-
 छेदनमेव वस्तुतः सदपि तद् अतात्त्विकदृश जनेन दनुजसर्वभौमनिवर्हणरूपतया
 परिकल्प्यते ; अत एवानाक्रान्तहृदयस्थानमपि नैर्घृण्यनरिमन्मारोप्यते ; मर्यादास्थापनप्रवृत्तराज-
 कर्तृकदण्डनीयदण्डनव्यापारवत् ; “तान्येव भावोपहतानि कल्पः” इति दर्शितरीत्या^१ तु
 लोकार्तिछेदनमात्रमेव ; प्रत्युत लोकोत्तरकारुणिकत्वातिशयकृतमेव तत् । अनेनैवाभि-
 प्रायेणाह—तस्यामर्पीति ॥ अतिदारुणं यथा तथा हननरूपस्यामिति ; तत्तारुह्यहननप्रवृत्तौ
 तयाविधकत्वरूपपारतन्त्र्यविशेषार्थः अपिशब्दः ॥ उक्तमिति ॥ ‘प्रपन्नार्तिच्छिदः’ इति
 पदेन धोतितमिति यावत् । अथ प्रशस्यमाना देवता प्रपन्नाय प्रसेदुपी प्रेषितं फलं
 प्रयच्छतीति विश्वासातिशयात् तदीयगुणविशेषवर्णनपरतया शितीर्णं विशेषणं व्याधत्तुमवतर-
 पित्रां करोति—किं चेति ॥ न केवलं ते नखाः प्रपन्नार्तिच्छिद एव यावद्विशेषान्तर-
 विशिष्टा अपीति रामुच्चयाप्योऽत्रालगन्तव्य इत्यर्थः । विग्रहप्रदर्शकत्वात्क्यावसानवर्तिनो मितस्तस्य

१. क. ग. 'यत्संभवि' २. क. ग. 'विश्वस्योच्छेदक इति' ग. 'विश्वेच्छेदक एवेति.'
 ३. य. 'अर्ति' इति नास्ति ४. क. ग. 'कर्म' इति नास्ति ५. क. ख. त. 'ते किरण्योः'
 ६. क. दिशा.

लोचनम्

हि मुख्यतया भाववृत्तय एव, स्वच्छप्रमया च वैकृष्टपरूपया आहृत्या आयासित वेदित इन्दुर्धे ।
अत्रार्थशक्तिमूलेन ध्वनिना बालचन्द्रत्व ध्वन्यते । आयासनेन तत्सन्निधौ चन्द्रस्य विच्छायात्व-
कोमुदी *lack of sphendon*

यच्छब्दस्य 'ते नखाः स्वच्छस्वच्छायायासितेन्द्रवः' इति परिकल्पितशेषेण तच्छब्देन
सम्बन्ध । स्वच्छस्वच्छायापदयो समानाधिकरणप्रवृत्तितया कर्मधारयसमासाङ्गीकारेण
विग्रहामुखप्रतिपन्नमल्पप्रयोजनत्वादवधिरयनाह—स्वच्छेनेति ॥ स्वच्छपदस्य स्वाच्छय-
गुणकद्रव्यनिष्ठतया प्रचुरप्रयोगत्वात्प्रतिपत्त्यनुत्तर्यमाह—स्वच्छतागुणेनेति ॥ तमेव
गुण धर्मिण सकृदाशान्तिष्कृत्य स्पष्टतया प्रदर्शयितुं नेर्मत्येनेति पर्यायोपादानम् ।
स्वच्छपदस्य स्वाच्छयगुणपस्तया व्यतरयान प्रयोगप्रसिद्धयनुरोधित्वाद्चतुरश्रमाशङ्क्य
लावविवत्पदपर्येसिते वाक्ये गर्भवाक्योत्पादनेन परिहरति—स्वच्छेति ॥ मुख्यतयेति ॥
धर्मिणि पुनरर्थक्रियासान्ध्यसम्बन्ध्याद्धर्मसमवायान्नामुत्पत्येव, अत एव हि गुणशब्द-
त्वममीश प्रसिद्धम्, "मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये सप्रत्यय" इति च स्थितिरिति भावः ॥
भाववृत्तय इति ॥ भावो भवितुर्धर्मिणो धर्म स्वच्छत्वप्रभृति, तस्मिन्नेव वृत्तिवर्तन सेया ते
तथोक्त । छायाशब्दोऽत्र न शोभासचक इत्याह—आकृत्येति ॥ आकृति सन्निवेश-
विशेष । तमेव प्रदर्शयति—यक्रहृद्यरूपयेति ॥ एतच्च वक्ष्यमाणध्वनिप्रदर्शनेनोपयोगितयो-
क्तम् । आयासशब्देनातिप्रयत्नवाचिनात्र तज्जन्य सेदो लक्ष्यत इत्याह—वेदित इति ॥
आयासमनुभवात्प्रादिबत् खेदार्थक प्रयोगबलादवसीयत इति भावः । इह वस्तुध्वनिमुत्स-
न्नयनि—अप्रेति ॥ स्वच्छस्वच्छायायासितेन्द्रव इत्यस्मिन् निशेषण इत्यर्थः । अर्थ स्वच्छायाया-
सितत्वरूप । तस्य अत्राहृष्टाश्रुता पूर्णचन्द्रे अनुपपत्तेरयं स्वच्छायायासितेन्द्रुशब्द इन्दु-
शब्दवाच्यस्य बालेन्दुता व्यञ्जनव्यापारेण प्रतिपादयतीत्यर्थः । स्वच्छायायासितेन्द्रव इति
वृत्तितादिपदापादानं विनायासितपदस्य प्रश्नं वस्तुध्वन्यन्तरप्रयुक्तमित्याह—आयासने-
नेति ॥ तत्सन्निधाविति ॥ तच्छब्द प्रकृतनखपरामर्शक, सान्निध्यं च वास्तवायोगादारोपित-
मवगन्तव्यम् । अथवा उभयानुगतद्वयत्वादिसमानधर्मसम्बन्धात् तद्धारको वास्तर एव
सन्निधिरस्तु, धर्मसम्बन्धनिबन्धनाया प्रत्यासत्तेरखिलतीर्थैरुसप्रतिपन्नत्वात् । आयासितो हि
कुतश्चिद्वेतो परिम्बानच्छाय अन एवानुस्मरणीयशोभत्वादनुरोचनीयो भवति—इति
सर्वालङ्कारेण व्यङ्ग्यतयान्तर्जनत्वेन स्थितातिशयोक्तिरपि अर्थाचिन्नेन निरूप्यमाना व्यङ्ग्यत्वेन

लोचनम्

प्रतीतिरहद्यत्प्रतीतिश्च ध्वन्यते ; आयासनकारित्वं च नखानां सुप्रसिद्धम् ; गरहरिनखानां तेषां लोकोत्तरेण रूपेण प्रतिपादितम् । किं च तदीयां स्वच्छतां कुण्डिलिमानं चावलोक्य शलचन्द्रः स्वात्मनि खेदमनुभवति—तुल्येऽपि स्वच्छकुण्डिलाकारयोगे अमी प्रपन्नार्तिनिवारण-कुशलाः, न त्वहम्—इति व्यतिरेकालङ्कारो ध्वनितैः । किं चाह पूर्वमेक एवासाधारणवैशद्य-द्वयाकारयोगात्समस्तजनाभिलषणीयताभाजनमभूवम्, अद्य पुनरेवंविधा नैखा दश बालचन्द्रा-

कौमुदी

प्रदर्शितेत्याशयेनाह—आयासनकारित्वं चेति ॥ गिजर्थोऽज्ञाविवक्षितः प्रमादपाठो वा ; आयासकारित्वं ग्रहरणत्पनिरूपणात् सुप्रसिद्धमिति सकलजनोपभोगपुरातनीभूतामित्यर्थः ॥ लोकोत्तरेणेति ॥ अहो नु खल्विषयाश्चर्यबुद्धिभाजनीभूतेनेत्यर्थः । एवं रसवस्तुध्वनी अदस्य संप्रत्यलङ्कारध्वनिं योजयति—किंचेति ॥ न केवलं रसवस्तुध्वनी एव यावतालङ्कार-ध्वनिरपीत्यर्थः । व्यतिरेकालङ्कारस्य भागहेन सोदाहरणं लक्षणमुक्तम्—“उपमानवतार्थेन यद्वि-शेषेनदर्शनम् । व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषापादनायथा ॥ सितासिते पक्षभवती नेत्रे ते ताम्रराजिनी । एकान्तशुभ्रस्यमे तु पुण्डरीकासितोत्पले ॥” इति । महुकेन तु—“भेद-प्राधान्य उपमानादुपमेयस्य आधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः” इति । स्वात्मनि स्वस्यैवात्मनि मनासि परेषामनिदितं अन्तरेव निगूढतयातुभवतीत्यर्थः । अनुभवप्रकारमेवाह—तुल्येऽपीति ॥ नन्वन्त्येऽपि तावन्न प्रपन्नार्तिरेदनकुशलाः, नखानामेव तथाभावात् भावानां विचित्रशक्तित्वात् ; तद्भवतान्यैरिव तदभावात् मनः खेदनीयमित्याशङ्क्य तुल्यत्वे सति न्यूनत्वमेव खेदहेतुरिति दर्शयितुं तुल्यत्वे सतीति साम्यमुक्तम् ; उपमानादुपमेयस्य आधिक्यमुक्तम् ‘अमी प्रपन्नार्ति-इति’ इति । अनेन ‘प्रपन्नार्तिषिडः’ इति विशेषणस्य घननव्यापारोत्पाने सहकारित्वं दर्शितम् । इतिशब्दः तन्नेण ‘अनुभवति’ इति ‘ध्वनितः’ इति चानेन संयोजनीयः । लोक-सिद्धालङ्कारसमानयोगक्षेमतया पृथक्पृथक् चारुत्वहेतुतामप्यलङ्काराणां सद्गटनाहृतचारुत्वान्तरोपलभ्यात् पृथक् पर्यनस्तानं विनैवालङ्कारान्तरत्वेन चिरन्तनालङ्कारैर्विचर्या निर्धारितो यः सङ्करालङ्कारः, तमप्यत्र योजयति—किंचेति ॥ पूर्वमिति ॥ एतदवधावतीति काल इत्यर्थः । एक एवेत्येनन्तरो द्वितीयस्तत्ताव्यनच्छेदार्थः । असाधारणं यद्वैशद्यं स्वाच्छम्भुणः हृद्यथ वक्ररूप आकारस्ताम्यां योगात् संबन्धात् ॥ समस्तोति ॥ विवेच-यानामविवेचकानां चेत्यर्थः । किमतस्तत्राह—अद्य पुनरिति ॥ पुनःशब्दो

१. ४. रा ग 'आयासकारिः'

२. ४. रा. घ ड. त. 'तद्य' इति नाम्नि

३. ४. रा. ग ड. त.

'व्यतिरेकालङ्कारध्वनिः'

४. ४. त. 'नय' इति नाम्नि

लोकनम्

कारा सतापार्तिच्छेदकुशलाश्चेति तानेव^१ लोको जालेन्दुमहुमानेन परयति, न तु मामित्या कलपन्बालेन्दुरनिरतमायासमनुभनतीवेत्युद्योक्षापहुतिचनिरपि । एव वस्त्वलङ्कारसंभेदेन

कौमुदी

विशेषे, अद्यत्पनेनात्मसोभायस्य पुरातनीभूततयानादरणीया[णीयना]स्यदत्व सूचयता नखसौभाग्यस्याभिनवत्वादत्यन्तामिलपणीयत्व प्रत्याय्यते ॥ एवविधा इति—‘स्वच्छ स्वच्छायायासितेन्द्रव’ इति विशेषणोपदर्शितविशेषशालिन इत्यर्थ, एवविधत्वमेव च बालचन्द्राकारत्वहेतुतया योज्यम् ॥ बालचन्द्राकारा इति ॥ ‘यय बालचन्द्राकारा भयान’ इति नखाना तथाविधाभिमानगडुलहृदयत्वानुकरणनियन्दिनिजैर्यानिर्भरो निर्देश । अद्वितीयतया वर्तमानस्य द्वितीयसत्तामात्रमेव तादनुतापतिरेव हेतु, इह तु प्रत्युत ताद-
शेषु दशासङ्घेष्वहमहमिकया जागरूकेषु कियान् मनसि खेद इति वैधात्र्यपि वक्रप्रपररा वक्तु न पारयतीत्याशयेनोक्तम्—दशेति ॥ प्रपञ्चार्तिच्छेद इति विशेषणस्यास्मिन्नपि चनौ सहकारित्व न विषयत इति सूचयति—सन्तापार्तिच्छेदकुशलाश्चेति ॥ “न सन्ताप-
च्छेदो हिमसरसि वा च द्रमसि वा” इति प्रयोगात् देहदाह सताप, तदुच्छेदकुशलत्वमेव च द्रमस, नखाना तु न तात्र मात्रमेव, प्रपञ्चानामाप्यात्मिकादिनिखिलातिच्छेदकत्वमपीति तेषा स्वामापेक्षया उत्कर्षविशेष इत्यर्थ । इतिहेतो, यतोऽभिनवत्वेन निसर्गत एव च विशिष्टानारशास्त्रित्वम्, यतश्च तादृशा तेषा बहोपत्वम्, बहुनामपि तेषा तादृशा तथावि-
धात्मपरिभूतिफलापैरुभयपापस्यैरस र्घाभावा, यतो वा स्वगुणस्वीकरणेनान्यधिकगुणा तर-
प्रहणशेषाकि [त्रि ता], सतो हेतोः ॥ बालेन्दुमहुमानेनेति ॥ बालेन्दौ समुचितो यो बहुमान
गौरवातिरेकसमुपवृंहिता कापि प्रतिपत्ति, तया राह तानखानेव लोक पश्यति, एवकार-
सामर्थ्यसिद्धमपि परिपूर्णनिजहृदयमहाहृदभरितभूरितरखेदातिशयसखिलपरिवाहनिव्यन्दाय
मानवाग्निलपरूपतया स्वयप्रसूतम्, अतपित [अत एव] निगारणाक्षमतया प्रवृत्तमर्थमाह—
न तु मामिति ॥ इति प्रनारे, अविरतमच्छेदेन प्रवहद्भूपम्; अपथा अविरतमनुभनतीति ।
आयास खेदमयश प्ररोहसमुपजनितम् “संभानितस्य चार्थार्तिर्मरणादतिरिच्यते” इति
दर्शितदिशा सभायनारयदीभावमनुभवन् एव सतो लोकनिन्दारादभाजनीभास्य
सतिशयखेदकरित्याह ॥ उपेक्षापहुतिरिति ॥ उपेक्षापहुत्योरनुमारानुग्राहकभावेन
वर्तमानयो पृथगेव चारुत्या तत्प्रतीतिहेतुभावेन एकीभासमापयमानयोर्धनिरिति यावत्,

१ ग ५९

२ क ख इत्युच्छेद्यत इत्युत्प्रतापहुति^३ ग ५९ इति नास्ति

३ ग ५९ इति नास्ति

लोचनम्

त्रिधा ध्वनिरत्र श्लोके अस्मद्गुरुभिर्व्याख्यातः ॥

कौमुदी

उद्येक्षार्थापह्नुतिरिति तु व्याख्यायाम् उद्येक्षाया ध्वनिविषयवहिर्भावप्रसक्तेर्नातीवास्माकं हृदय-
मनुस्रजयति । अतश्चानुप्राधानुप्राहकभावलक्षणः सङ्करालङ्कारोऽवगन्तव्यः । “अध्यव-
साये व्यापारप्राधान्य उत्प्रेक्षा” “विषयापह्नुवेऽपह्नुति.” इति लक्षिते उद्येक्षापह्नुती इहानु-
प्राधानुप्राहकभावेन वर्तेते । बालेन्दोरविरतायासानुभवोत्प्रेक्षा हि रवव्यावृत्त्या नखविषय-
नखत्वनिषेधपूर्वकबालेन्दुरविविधिरूपलोकप्रतीतिविषयस्वप्रतिपत्तिनिवन्धनेति विषयापह्नुव-
लक्षणापह्नुतिचलदेवात्मानं लभते ; यथा—“प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम्” इत्यत्र सन्देहा-
लङ्कारो व्यङ्ग्येषामालङ्काराधीनत्वलाभः तद्वदिति । प्रदर्शितमलङ्कारध्वनिं प्राग्दर्शितरसवस्तु-
ध्वनिभ्यां सङ्कलभ्य निगमयन् तत्रदर्शनेन सप्रभेदस्य सङ्कलध्वनिप्रपञ्चस्य शास्त्रप्रतिपाद्यस्य
अस्मिन्नाद्यश्लोक एव प्रदर्शितप्राक्त्वमभिप्रेत्याह—एवमिति ॥ ननु श्रोतृव्याख्यातृणां
परमेश्वरसामुख्यकरणपरतया ह्यते श्लोके किमिति वक्ष्यमाणध्वनियोजनं प्रपञ्चेन कृतमित्या-
शङ्क्य श्रोतृमनःसमाधानार्थं काव्यलक्षणस्यापि काव्यरूपत्वे लक्ष्यकाव्यानुसृत्यप्रदर्शनायै
चेत्याशयेनोक्तम्—अत्रेति ॥ आद्ये काव्यात्मके चेत्यर्थः । उक्तध्वनियोजनस्य स्वकपोल-
कल्पितत्वेनानादरणीयत्वशङ्कापनुत्सर्गमुक्तम्—अस्मद्गुरुभिरिति ॥ अविच्छेदेनःस्माकं

उपलोचनम्

“एवं वस्त्वलङ्काररसभेदेन त्रिधा ध्वनिरत्र श्लोकेऽस्मद्गुरुभिर्व्याख्यातः”—इति लोचने ।
पस्तुतस्तु ध्वनिमार्गमनुसरता सदृशशास्त्रीभवति ध्वनिः ; तथा हि—नारायण प्रपञ्चस्य श्रीगतः
प्रह्लादस्य परिपन्थितो नारायणनास्तिकस्य हिरण्यकशिपोर्पादशी गतिः, चादस्येव ध्वनिमन्तपरि-
पन्थिना ध्वनिनास्तिकानामिति ; अनया दिशा सुदूर ध्वनिपद्यानुधायन सदृशयानुद्वेजयेत्कदाचि-
दित्यतोऽयमानु शक्यते ध्वनेरतिव्याख्या न साम्प्रतमिति ॥

स्यादेतत्—कथमत्र रसध्वनिः । भगवद्विषयत्वात् भाव एवाङ्गी रसवदलङ्कारः पर्यव-
स्येदिति । अत्रैवमङ्गले प्रतिविधीयते—प्रतिपन्नभगवत्तन्मयोभावः सख्य महाकविराशिप प्रमुहृक्ते ।
तदेव स्वेच्छेत्सादिकाय भजनीयभगवद्विषय चेद्वर्ण्येत, भिद्येत । भगवत्तन्मयोभावश्च स्वय
एवहृदयवस्थायां मङ्गलाकरणादपूर्वप्रधानकर्तृत्वाच्च विद्मः—इति । अत्रेदनाकृतम्—नमस्तित्या-
मनादत्य नः पद विहाय यः पद प्रयुज्य आशीरूप मङ्गलमाचरन्तो महाकथयः मक्तेर्भावस्य
अकृतां सम्पाद्य स्वध्वनिं निर्वोदुमभिलषन्तीति ॥

लोचनम्

अथ प्राधान्येनाभिधेयस्वरूपमभिधेयत्, अप्रधानतया प्रयोजनप्रयोजनम्,
कौमुदी

गुरुपरम्पराप्रणाख्या प्रातो यः ध्वनिप्रयोजनाप्रकारः, अथ च मद्गुरुणा भेद्वन्दुराजैवस्वामाकं
साक्षादेव स्वमुखेन सर्गापत इति नानाद्वरणीयत्वशङ्काकलङ्कावकाश इत्यर्थे ॥

ननु ध्वनिस्वरूप लक्षयितु प्रारम्भमाणेन कारिकाकारेण, लक्षणाधीनत्वाद्दृश्यसिद्धेः
तत्स्वरूपलक्षणाभिधाने कर्तव्ये, तदवधीरणया प्रथम तद्विषयविमतिहेतुकसद्वयमनःप्रीति-
हेतुकतत्स्वरूपाभिधानविषयत्वोचनप्रवृत्तमननर्थकमिवावगमति ; सामर्थ्यलभ्यत्वादस्यार्थस्या-
भिधानानपेक्षत्वात् ; विमतिविषयत्वस्य हि तत्तत्त्व्याभिधानहेतुत्वं सुप्रसिद्धमेव ; स्वस्व-
सुन्दरार्थप्रतिपत्तेः प्रीतिहेतुत्वं चानुक्रम्यमेव ; अतः “काव्यस्यात्मा” इत्याद्यकारिका-
रम्भोऽनर्थक इति शङ्का निवारयितुं तावदाह—अथ प्राधान्येनेत्यादिना ॥ अपराधोऽप्य-
मारम्भार्थं, काव्यालङ्कारग्रन्थस्यात्रैव व्याख्यातुं प्रारम्भत्वात् । कारिकाग्रन्थस्याख्यायानं ताव-
दिहात्म्यं वेदितव्यमित्यर्थः । अत एव मङ्गलायौ वास्तु । न तावद्यथोक्तहेतुफलकध्वनि-
स्वरूपविधानप्रतिज्ञामात्रपरैषा कारिका, किं तर्हि श्रोतृजनप्रवृत्त्यर्थमपेक्षितविशिष्टविषया-
धनुर्बन्धवत्त्वप्रकटनार्थेति नानर्थक्यशङ्कावकाश इत्याह—प्राधान्येनेति ॥ अभिधेयम्
अस्मिन् शाब्दे प्रतिपाद्यध्वनिस्वरूपात्मकम् अनन्यलभ्यतया विषयशब्दाभिधेयम् ; न
खल्वस्माच्छाब्दादन्यतस्तत्प्राप्तम् इत्यनन्यलभ्यत्वम्, तल्लक्षणत्वाद्विषयत्वस्य ; तदेतत्प्राधान्येन
प्रधानतयानेन वाक्येनाभिधीयते ; “तत्स्वरूपं भूम” इति विशिष्टवाक्यार्थत्वेन प्रतिपाद-
नात् प्रधानत्वम् । न चाभावादिवादिप्रतिपत्तिप्रभेदोपन्यासस्य ध्वनिस्वरूपाभिधान-
स्य तद्हेतुकत्वकपनस्य चानर्थक्यमाशङ्कनीयम् ; विप्रतिपत्तिविषयत्व हि सन्देहापाद-
कत्वेन प्रसिद्धम्, तच्चानभिधेयत्वापादकासन्दिग्धत्वव्युदासेन विषयत्वोपपादकमिति तस्यापि
नानर्थक्यमिति भावः । ननु भवत्वेव विषयसमर्पकत्वेन तदुपपादकत्वेन वा सार्थकत्वम् ;
तथापि “सद्वयमनं प्रीतये” इत्यशस्यानर्थक्यं तदवश्यम् ; न च तस्य प्रयोजन-
समर्पणप्रणाख्या सार्थकत्वम्, प्रीतेर्ननिस्वरूपाभिधानप्रयोजनत्वाभावात् ; अभिधानस्य
द्व्यभिधेयज्ञानमेव प्रयोजनं नान्यत् — इत्याशङ्क्य, तस्य प्रयोजनसमर्पकत्वाददोष इत्याह—
प्रयोजनप्रयोजनमिति ॥ सत्यम् अभिधानस्याभिधेयज्ञानमेव प्रयोजनम् ; न तु तस्य
प्रयोजनलक्षणमस्ति, सुखप्राप्त्यादेरन्यतरस्यैव प्रयोजनत्वात् ज्ञानस्य स्वतस्ताद्रूप्याभावात् ;
अतो ज्ञानजन्याया प्रीते स्वत एव प्रयोजनभूताया इह तदभिधानप्रयोजनत्वं

लोचनम्

तत्सम्बन्धं प्रयोजनं च सामर्थ्यात् प्रकटयन् आदिवाक्यमाह--काव्यस्यात्मेति ॥ काव्यात्म-
कौमुदी

दर्शितमिति तस्यापि नानर्थक्यमित्यर्थः । न चैवं सति वाक्यभेदापत्तिरित्याशयेन अप्रधान-
त्वेत्युक्तम् । विषयस्य वाक्यार्थभावेन प्रधानतया प्रतिपादनम् ; प्रयोजनस्य तु पदार्थ-
भावेनप्रधानतया ; निशिष्टप्रतिपादकत्वात्प्राधान्येनाप्राधान्येऽपि तदप्रतिपादक-
त्वमविरुद्धमेवेति भावः । अत्र च "अभिदधत्" इत्यस्यानुपज्ञो द्रष्टव्यः । भवत्वेवं विषय-
प्रयोजनलाभः ; तथापि शास्त्रादौ सम्बन्धाभिधानस्यावश्यकत्वात्तदनिर्देशादपरिपूर्णार्थमेतत्
वाक्यमित्याशङ्क्य शब्दतत्तदनिर्देशेऽपि अर्थतत्तदभावादोष इत्याह--तत्सम्बन्धं [प्रयोजनं]
चेति ॥ तच्छब्देनाभिधेयप्रयोजने एव परमृश्यते ; ते च ध्वनिस्वरूपसहृदयमनःप्रीतिलक्षणे ;
ध्वनिशास्त्रयोस्तावदभिधानाभिधेयभावलक्षणः सम्बन्धः ; प्रीतिशालयोः पुनः साध्यसाधन-
भावरूपः ; एतच्चोपरिष्ठात् स्वयमेव वक्ष्यति ; प्रयोजनं ध्वनिस्वरूपज्ञानरूपम् ; सामर्थ्यात्
इत्यनेन वाक्यभेदप्रसङ्गं परिसङ्घटे ॥ आदिवाक्यमिति ॥ अत्रादिशब्देनाभिधेय-
प्रयोजनादिप्रतिपादकत्वमस्य समुचितमेवेति दर्शितम् । कारिकापदमवधीयं वाक्यपदं प्रयुञ्जा-
नस्यायमभिसन्धिः । मुख्यतया हि 'क्रियते अनेन ज्ञप्तिः' इति लक्षणतया प्रसिद्धोऽसाधा-
रणभूतः कश्चिद्धर्मः कारिका; लपचारात् तत्समर्पकसुखमाह्वार्यः श्लोकोऽपि कारिकेत्युच्यते;
तत्रारम्य श्लोकस्य लक्ष्यभूतध्वनिस्वरूपज्ञापकत्वेनौपचारिकमपि कारिकात्वं नास्ति ; किन्तु
ग्रन्थारम्भापेक्षमाणविषयायुपरिपापकत्वेन तद्वृत्तिर्भूतत्वमेव ; अत एवास्त्योपोद्धातत्वेनैवात्र
सङ्गतिरिति वाक्यरूपत्वम् अवश्यवाच्याभिधेयादिवाचकत्वम् ; अत एव "यत्तार्थः शब्दो वा"
इत्यतः प्राक्तनानां वाक्यरूपत्वमेवावसेयम् , औपोद्धात्किं सङ्गतिश्च । अथवा
आदौ प्रतिपाद्यं वस्तुजातमादिशब्देन गृह्यते ; तद्विषयं वाक्यमादिवाक्यम् ; विषयादेरित्यादौ
प्रतिपाद्यत्वं प्रेक्षावच्छ्रोतृजनप्रवृत्त्यङ्गत्वेन सर्वत्र सुप्रसिद्धमेव । तदाहुः-न्यायविदः—
"प्रयोजनादीनां शास्त्रादौ परिकीर्तनं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यङ्गम्" इति । अत एव श्रोतृजन-
सुखप्रतिपत्त्यर्थाभिधानकर्तृत्वार्थविषयवाक्यशब्दप्रयोगः ॥

ननु स्वतःप्राप्तासङ्गुचितार्थप्रवृत्तेर्बुधशब्दस्यावबोधव्यनिखिलवस्त्ववबोधशाब्दिकि-
द्वन्मात्राभिधायकत्वावधीरणेन काव्यतत्त्वमात्रविद्विधियतया वृत्तिकारस्य व्याख्यानं कि-
नियन्धनमित्याशङ्क्य 'अनेकार्थविषयः शब्दः प्रकरणादिभिर्विषयविशेषे नियम्यमानः तद्वृत्ति-
जनकतां प्रतिपद्यते' इति न्यायमाश्लिष्य, न बुधशब्दमात्रसमुद्दिशोऽयमर्थः, अपि तु
अवबोधस्यावबोधव्यवस्तुपरिच्छेदकत्वात्तद्विशेषगवेषणायां प्रकरणादिव्यत्यत् काव्यात्मतत्त्व-

ध्वन्यालोकः

काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्व-
स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ।

बुधैः काव्यतत्त्वविद्धिः काव्यस्यात्मा ध्वनिसंज्ञितः^१ परम्परया यः^२ मन्य-
लोचनम्

शब्दसंनिधानाद्बुधशब्दोऽत्र काव्यात्मावबोधैर्निमित्त इत्यभिप्रायेण विद्वृणोति—काव्यतत्त्ववि-
द्धिरिति ॥ अहमशब्दस्य तत्त्वशब्देनार्थं विद्वृण्वानः सारत्वमपरशब्देवैलक्षण्यकारित्वं च
कौमुदी

निपत्यवपर्यवसानमभिप्रेत्य विद्वद्धिशेषवाचकतया बुधशब्दव्याख्यानमिदं वृत्तिकृत इति
नान्येषां बुधत्वपरिसङ्ख्यानमभिप्रायापत्तिदोष इत्याह—काव्यात्मेति ॥ तर्हि काव्यात्म-
विद्धिरित्येवालम्, अयशोधपरिच्छेदस्य तावतैव सुसम्पादत्वात् ; अप्यामशब्दव्याख्यान-
मिप्रायेण तत्रशब्दः वक्तव्यः [भ.] तर्हि तद्यप्रयोजनमित्यत आह—आत्मशब्दस्येति ॥
अर्थं विद्वृण्वान इत्यनेन आत्मशब्दस्य व्याख्यानार्थत्वमस्योपवर्णितम् । न च
निप्रयोजनमित्युक्तम्—सारत्वमिति ॥ अहमेवात्मा इत्यात्मगुणयोगनिमित्तोऽत्रात्मशब्द
इत्येतदर्धप्रतिपत्तिरत्र प्रयोजनम्, तद्गुणश्च सारत्वादि ; आत्मनो हि सारत्व विशेषहेतुत्वं
च प्रसिद्धम् ; तद्वदस्यापि सारत्वमुक्त्यष्टलक्षणम् ; अपरेभ्यः शब्देभ्यः
शब्दप्रतिपाद्येभ्यो वाच्यादिभ्यः स्वस्य यद्वैलक्षण्यम् स्वस्माद्वा तेषाम्, तत्करोतीति
तथा तद्भानश्च विद्यत इत्यामशब्दप्रयुक्तिनिमित्तं दर्शयितुं तत्रशब्देनात्मशब्दव्याख्यान-
मित्यर्थः । अत्र वृत्तौ ध्वनिसंज्ञितः काव्यस्यात्मेत्युक्तम् । न तु ध्वनिः काव्य-

उपलोचनम्

“वाग्यरयात्मा ध्वनिरिति बुधे” इति वारिकायाम् । अत्र इतिशब्दस्य शब्दस्वरूपपरतया
व्याख्यानमनाहत्य क्रमभेदेन वाक्यार्थपरामर्शकतया व्याचक्षाणाना लोचनशाराणामयमभि-
प्रायः—यदि इतिशब्दः शब्दपर्योऽभवित्यन्, “ध्वनिसंज्ञितोऽर्थः” इति वृत्तौ आत्मार्यो
भावस्य, “ध्वनिसंज्ञः वाग्यरयात्मा” इत्येवावश्यत् इति ॥

१ क न य 'ध्वनिरिति संज्ञित'

२ क ख ग 'समाम्नातः समाख्यात'

३ क ख य 'अश्वतोषरनिमित्त'

४ क ख ग ङ. त. - 'शब्द'.

ध्वन्यालोकः

गाम्नातपूर्वः सम्यक् आ समन्तात् आम्नातः प्रकटितः ; तस्य सहृदयजनमनःप्रकाशमान-
लोचनम्

दर्शयति । इतिशब्दः स्वरूपपरत्वं^३ ध्वनिशब्दस्याचष्टे । तदर्थस्य विवादास्पदीभूततया^१ निश्चया-
भावेनार्थत्वायोगात् । एतद्विचृणोति—संज्ञित इति ॥ वस्तुतस्तु न तत्संज्ञामालेणोक्तम् ।
अपि त्वरत्येव ध्वनिशब्दवाच्यं प्रत्युत समस्तसारभूतम् । न ह्यन्यथा बुधास्तादृशमामनेयुरित्यभि-

कौमुदी

स्यालोति ; तत्र को हेतुः ? एवं हि सति ध्वनेः काव्यात्मत्वं प्रतिपिपादयिषितमभिहितं
मवेत् इत्याशङ्क्य—ध्वनिशब्दात्परतः प्रयुक्तस्य इतिकरणस्य व्याख्यानिदिष्टम् ; न चैवं
ध्वनेः काव्यात्मत्वानभिधानप्रसक्तिः संज्ञोपलक्षितत्ववेधेणार्थस्य संज्ञिन एवात्मत्वाभिधान-
पर्यवसानात् इत्यभिप्रायेणाह—इतिशब्द इति ॥ आचष्ट इति ॥ आख्यातवत् स्फुटमवगमय-
तीति यावत् । सर्वशब्दानां शब्दस्वरूपपरत्वमर्थपरत्वं चास्तीति समये अत्र इतिकरण-
योगात् ध्वनिशब्दोऽयं ध्वनिशब्दरथैव स्वतःप्रधानतया प्रतिपादकः अर्थस्य लक्षणप्रधानतयैव,
तदवच्छिन्नार्थप्रतिपादकत्वेत्येवं इतिशब्दप्रयोगबलादवगम्यत इत्यर्थः । ननु ध्वनिरूपस्यार्थ-
स्यैव काव्यात्मत्वात् इतिशब्दयोगेऽपि केवलार्थरथैव काव्यात्मत्वमभिधानीयमित्यत्राह—
तदर्थस्येति ॥ अर्थत्वायोगादिति ॥ निश्चयात्मकज्ञानगोचरीभूतरथैव मुख्यतयार्थशब्द-
वाच्यत्वम् ; न तु सन्देहरूपज्ञानविषयीभूतरथेत्यर्थः । इयता ध्वनिरिति कारिकाखण्डो
व्याख्यातः । व्याख्याते त्वस्मिन्नर्थे वृत्तिप्रन्थमवतारयति— एतद्विचृणोतीति ॥ नन्वेवं कारिका-
ग्रन्थाक्षरगमनिकाङ्गीकारेण व्याख्याने सति तस्य सहृदयमनःप्रकाशमानस्यापिनि
समनन्तरग्रन्थविरोधः ; तत्र ध्वनिलक्षणस्यार्थस्य सहृदयसाक्षित्वाभिधानात् इत्याशङ्क्याह—
वस्तुतस्त्विति ॥ यद्यपि संज्ञाप्रधानतयैव ध्वनिलक्षणं वस्तु काव्यात्मत्वेनाभिहितम्, तत्तु न
परमार्थतः ; किन्तु अशब्दोपहन्यमानमानसजनबुद्धयतुरोधार्यभापातत एव ; परमार्थस्तु
ध्वनिशब्दाभिधेयं शब्दस्वरूपानिष्कृष्टस्वरूपं किञ्चिदर्पान्तरमस्त्येव ; न च तदस्तीले-
तावदेव । किं तर्हि अङ्गित्वेनाङ्गरथानांयभ्यो वाप्यादिभ्योऽर्थेभ्य उच्छृष्टरूपमेव ; तत्र तात्स-
रूपमिज्ञामियुक्तात्मानप्रमाणबलादवगम्यत इत्यर्थः ॥

१. क. र. ग 'सम्यगासमन्तात्प्रकटितः' प्रकटितः' इति नास्ति । २. 'सम्यक् आम्नातपूर्वः
सम्यगासमन्तात् ज्ञानः प्रकटितः' ३. ह. 'मनसि प्रकाशमान' ३. घ 'स्यद्वयपरः'

४. ग 'तदर्थस्य' ५. क. र. 'निश्चयाभावेऽर्थत्वायोगम्' ग 'निश्चयरोच्यते'

लोचनम्

प्रायेण विवृणोति—तस्य सहृदयेत्यादिना ॥ एव तु युक्ततरण—इतिशब्दो भिन्नक्रमो वाक्यार्थपरामर्शकः, ध्वनिलक्षणोऽर्थः काव्यस्यात्मेति यः समाप्तात् इति^१ । शब्दपदार्थकत्वे^२ हि ध्वनिसहितोऽर्थ इति यः सङ्गतिः । एवं हि ध्वनिशब्दः काव्यस्यात्मेत्युक्तं भवेत्, 'गवित्ययमाह' इति यथा । न च विप्रतिपत्तिस्थानमसदेव, प्रत्युत सत्येव धर्मिणि धर्ममात्र-

कौमुदी

ननु एव तर्हि ध्वनिरितीति ध्वनिशब्दात् परतः प्रयुक्तेतिशब्दावगतस्वरूपपरत्वदोष-
व्यग्रसक्तिरित्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण वृत्तिवृद्धमिप्रायस्य व्याख्यानमुद्वृणोति—एवं त्विति ॥
एवमिति वक्ष्यमाणपरामर्शः । अर्थाङ्गस्वरूपविशेषायचोतनार्थः तु शब्दः । तत्प्रत्ययेन पूर्व-
योजनाया युक्तत्वं प्रत्याप्यते ॥ युक्ततरमिति ॥ इतिशब्दयोजनमिति शेषः । एवमित्युक्तं
व्यक्तीकरोति—इतिशब्द इति ॥ पूर्वयोजनाया हि ध्वनिशब्दपरामर्शकतया इतिशब्दो
योजितः । इह तु व्याख्याने क्रमभङ्गनेन यो ध्वनिलक्षणोऽर्थः काव्यस्यात्मा इति युधैः
समाप्तात्पूर्व इति वाक्यार्थपरामर्शकतया तयोजनाङ्गीकारेण ध्वनिरूपार्थस्य काव्यात्मत्वा-
भिधानं समञ्जसतया सपद्यत एव । पूर्वव तु शब्दाङ्गस्यमात्रम् ; अर्थस्य तु ध्वनेः
शब्दोपलक्षितत्वेरेण कथञ्चिन्नव्यात्मत्वाभिधानं द्विष्टमित्ययमेव व्याख्याप्रकारो वृत्तिकारेणा-
भिसंहितः । तदनुपवर्णनं तु शब्दपीडापरिहारेण सुखाधिरोहपूर्वव्याख्यानभूमिज्ञोपाख्यानानां
सुखावगमत्वाभिप्रायेणैत्रेति न वक्षिदवकर इत्यर्थः ॥

ननु एवमपि ध्वनिरितीति वदन् कारिकाकारः केवलं संज्ञापरत्वमेव किं नाभिप्रेति
इति तद्विरोधो दुष्पारिहर इत्यत्राह—शब्दपदार्थकत्वे हीति ॥ न केवलं संज्ञापरत्वं कारिका-
कारस्याभिसंहितम्, किन्तु अर्थस्यैव संज्ञोपलक्षितस्यापि काव्यात्मत्वेन साक्षालम्^३, वृत्तिकारे-
णाभिधानात् ; अन्यथा सज्ञाया एव काव्यात्मत्वप्रसङ्गात् ध्वनिसहितोऽर्थः काव्यस्यात्मेति
वृत्तिवृद्धचनं न सङ्गच्छेतेत्यर्थः । युत इत्यत आह—एवं हीति ॥ शब्दस्यैतार्थरहितस्य
ध्वनिपदार्थत्व इत्यर्थः । शब्दस्य स्वरूपमात्रपरत्वे दृष्टान्तमाह—गवित्ययमिति ॥ ननुक्तं तदर्थस्य
निवादास्पदीभूततया निश्चयाभावेऽर्थत्वायोगादिति पूर्वव्याख्यानावसरे, तत्र किं निवादास्पदत्व-
मसत्प्रयोजनक्रमभिसंहितम्^४ किं वानभिधेयत्वापादकम्^५ आद्ये निरुद्धो हेतुरित्याह—न चेति ॥
स्थानशब्दो विप्रयवाचकः ; अत्यन्तमेवासतो नभोनलिनानादेर्विवादास्पदीभावानुपलम्भात् । इतरथा
'गगनारविन्दं सुरभि' इत्यादेः सदनुमानत्वप्रसङ्गात्, तुच्छरूपस्य निरुपाख्यतया विपयत्वानु-

१. क ख ग 'इति' नास्ति २. क ख. 'शब्दपरामर्शकत्वे' ३. 'शब्दपदार्थकत्वे'

४. काव्यकारणेन सहृदयत्वानुपलम्भकभिसंहितमिति यावत् ।

लोचनम्

कृता विप्रतिपत्तिः—इत्यलमतिविरतरेण^१ अप्रस्तुतेन भूयसा सहृदयजनोद्वेजनेन । बुधस्यैकस्य प्रामादिकमपि तथाभिधानं स्यात्, न तु भूयसां तद्युक्तम् । तेन बुधैरिति बहुवचनम् । तदेव

कौमुदी

पपत्तेः विप्रतिपत्तिस्थानत्वं नास्त्यापादकम्, प्रत्युत सत्त्वापादकमेव इति विरुद्धोऽयं हेतुरित्यर्थः । ननु वस्तुसङ्गावविनिश्चये वथं विप्रतिपत्तिसम्भव, वस्तुविबल्लानुपपत्तेः, विप्रतिपत्तेः संशयकारणत्वस्य न्यायविप्रसिद्धस्यापह्ववप्रसङ्गश्च, निश्चयसंशययोरैकस्मिन्नेव विषये विनिवेशानुपपत्तेरित्यत्राह—सत्येव धर्मिणीति ॥ विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः, तासां विरोधो विषयविरोधनिवन्धन एव । न च भिन्नविषयप्रतिपत्तौ विप्रतिपत्तित्वमित्येकस्मिन्नेव धर्मिणि इदगीदृगिदमनीदृगिति विरुद्धधर्मद्वयविषयतया तत्कृतैव विप्रतिपत्तिः, विरुद्धयोरैकधर्मिणि विनिवेशासम्भवात् । न चैवं धर्मयोरेव विप्रतिपत्तिस्थानत्वं न धर्मिण इति मन्तव्यम्; धर्मस्य धर्मन्तराभावात्, धर्मिण एव धर्मद्वारा विप्रतिपत्तिविषयत्वात्, तस्याश्च धर्मिसिद्धयधीनसिद्धिकत्वात् न धर्मिणोऽस्तत्त्वाशङ्कापीति भावः । ननु धर्मधर्मिणोरभेदो भेदो वा । अभेदे धर्ममात्रप्रयुक्तत्वाभावाः, मात्राश्च धर्मिणो व्यवच्छेदात्; भेदे धर्मिणो धर्मन्तरत्वत् विप्रतिपत्तिस्थानत्वायोगः—इत्याशङ्क्य अपर्यायसामानाधिपरण्यप्रतीतिप्रमाणप्रसिद्धभेदाभेदसमुच्चयपक्षावलम्बनेन पक्षद्वयोक्तदोषोद्धारमभिसन्धाय आह—इत्यलमिति ॥ अप्रस्तुतमपि प्रस्तुतोपयुक्तं नावकव्यपदेशितमप्यासीत्, तदधिकप्रपञ्चस्तु सहृदयहृदयोद्वेगजनकत्वादवधीरणाव इत्युक्तम्—भूयस्येति ॥ भूयस्त्वस्यापेक्षिकत्वात् किमपेक्षं तदित्यपेक्षायां तदवधिः सहृदयोद्वेग इत्याह—सहृदयेति ॥

ननु काव्यतत्त्ववित्तामात्रस्यैव तद्वचनप्रामाण्यप्रयोजकत्वादेकस्यापि बुधस्योक्तिरेष ध्वनेः काव्यात्मत्वप्रमाणे पर्याप्तोतीति बुधैरिति बहुवचनमविरक्षितमेवेति कस्यचित्प्रतिपत्ति वारयितुमाह—बुधस्येति ॥ तथेति—ध्वनिः काव्यस्यात्मत्वेयमित्यर्थः ॥ तदिति—प्रामादिकमभिधानम्, भूयसामपि प्रामादिकाभिधानशङ्कायां सर्वत्रानाद्यस्तेन सरुलव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ तेनेति ॥ तदभिधानस्य प्रामाणिकत्वे निर्दिशङ्कमुपादेयत्वचोतनार्थमिति यावत् । उक्तस्यार्थस्य वृत्तिकृदभिहितत्वं दर्शयन् व्याख्यातेऽर्थं वृत्तिप्रत्ययं पातयति—तदेवेति ॥ यदेतदस्माभिरुक्तप्रयोजनं बहुवचनं तस्यैवैतद् व्याख्यानं परम्परयेति वचनं, न तु

लोचनप

व्याचष्टे—परम्पर्येति ॥ अविच्छिन्नेन प्रवाहेण^१ तैरेतदुक्तम्, विनापि विशिष्टपुस्तके-
निवेशनादित्यभिप्रायः । न च बुधा भूयांसोऽनारण्योयं वस्त्वादरेणोपदिशेयुः । एतच्चादरे-
णोपदिष्टम् । तदाह—सम्यग्मात्रात्पूर्वं इति ॥ पूर्वग्रहणेनेदंप्रथमता नात्र सम्भाव्यत इत्याह ।
व्याचष्टे च सम्यक् आ समन्तात् आम्नातः^२ प्रकटित इत्यनेन ॥ तस्येति ॥ यस्याधिगमाय
प्रयुत यतनीयं का तैत्राभावसम्भावना ? अतः किं कुर्मः ? अपारं मौर्ह्यमभाववादिनामिति
भावः । न चास्माभिरभाववादिनां विरह्याः श्रुताः ; किं तु सम्भाव्य दूषयिष्यन्ते ; अतः

बोमुदी

कारिकार्थवहिर्भूतमित्यर्थः । परम्परयेत्यर्थो विवृतः—अविच्छिन्नेनेति ॥ एतदिति ॥ ध्वनेः
काव्यात्मत्वमिति यावत् । अस्य व्यवच्छेद्यमाह—विनापीति ॥ असंविदितादिकोटिविद्वत्पर-
म्परान्नाश्रयेणाव्यवधानेन साक्षादुपदेशप्रसिद्धोऽयमर्थः ; न तु पुस्तकलेखनव्यवहितविद्व-
दभिधानसाक्षिक इति नाश्रद्धयत्वाशङ्कावकाश इत्यर्थः । समाप्ततित्यत्र समुपसर्गार्थमाह—न
चेति ॥ निविडतमजडिमगडुलमतीना तु भूयसाम्नादरणीयार्थोपदेश आदरादप्युपपद्यत इति
शुभा इत्युक्तम् । ननु 'समाप्नातः' इत्येतावति यत्कल्पे पूर्वग्रहणमनिरिक्तमित्येवाशङ्क्य तदुपयो-
गमाह—पूर्वग्रहणेनेति ॥ इदंप्रथमता सादित्यम् । अत्रेति आम्नात्वे । पूर्वग्रहणस्यैवमर्थत्वे किमिति
वृत्तिकारो न व्याकरणीत् ? अतोऽनतिरिक्तार्थ एवायमिति शङ्कित्वा आह—व्याचष्टे चेति ॥
पूर्वशब्दार्थे एव समाप्नातशब्दव्याख्यानिषेणोन्मीलितः ; न तु समाप्नातशब्दार्थप्रदर्शनपरं तत्
व्याख्यानम्, निगदव्याख्यातत्वादस्येत्यर्थः । वृत्तौ सहृदयमनःप्रकाशमानस्यापीति यदभावगद-
नाल्यन्तासम्भवार्थमुक्तम् तत् विशिष्टध्वनिस्वरूपपरामर्शकस्य कारिकागतस्य तस्येतिशब्दस्यापि
प्रात्यप्रकाशनपरमित्याशयेनाह—यस्याधिगमायेति ॥ तत्रेति तस्मिन् ध्वनिस्वरूपे, संगवना-
सम्भवविरथा प्रयोजनक्रिया ; अपारम् अवसानरहितम् । अथ कारिकायां जगदुरिति लिट्-
प्रयोगसामर्थ्यादगतमभाववादस्य परोक्षत्वम्, मूलत्वम्, अनवतनत्वं च ॥ “न चास्माभिः” इत्या-
दिना “जगदुरिति” इत्यन्तेन ग्रन्थेन क्रमेणोपपादयन् प्रथमं परोक्षत्वमुपपादयति—न चेति ॥
अस्माभिरिति ध्वनिवादिभिः । श्रुतत्वं श्रवणेन्द्रियमाहृतया प्रत्यक्षत्वम्, तदभावा-
न्नापरोक्षत्वमित्यर्थः । तर्ह्यश्रुतत्वादेव तदुपगमं यक्ष्यमाणमकाण्डताण्डवितमापन्नमित्यत्राह—
किं तु सम्भाव्य दूषयिष्यन्त इति ॥ “केचिदाचक्षीरन्” इत्यादिना सम्भावनम् ।

१. ग. 'कैरेतदुक्तम्'

२. क. ख. 'पुस्तकेषु विवेचनत्'

३. क. ख. 'सम्यग्य आम्नातः'

४. क. ख. 'समाप्नात सम्भवात्सम्भवात् इत्याह'

५. क. ख. 'तत्रासम्भावना'

लोचनम्

परोक्षत्वम् । न च भविष्यद्भूतं दूषयितुं युक्तम् । अनुत्पन्नत्वादेव । तदपि बुद्धयारोपितं दूषयिष्यत इति चेत्, बुद्धयारोपितत्वादेव भविष्यत्त्वहानिः । अतो भूतकालोन्मेषारोक्ष्याद्विशि-

कौमुदी

“ययार्थः शब्दो वा” इत्यत्र तु दूषणं वक्ष्यते । सम्भावनारूपप्रतीतिप्रसिद्धत्वाच्छ्रुतत्वाभावेऽपि तत् दूषणं सङ्गच्छत इति भावः । यस्माच्छब्दानित्यत्वनित्यत्वविकल्पवन्न श्रेयप्रत्यक्ष-
गोचरत्वमपीषां विकल्पानाम्, किं तु सम्भावनाप्रत्ययगोचरत्वमेव, तस्मात् परोक्षत्वं
लिट्प्रयोगावगतमुपपन्नमित्याह—अतः परोक्षत्वमिति ॥ तथापि सम्भाव्यमानत्वेनैव
भूतत्वामाधानं तदेकनियमितलिट्प्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्क्य भविष्यत्तानिरासेन पारिशेष्यात्
भूतत्वं पर्यवसाययितुमाह—न चेति ॥ स्वकारणाह्वयसत्तावस्थैव वस्तुत्वात् भवि-
ष्यतश्च तदसम्भवाच्च भविष्यत्त्ववस्तुत्वयोः समावेश एकस्मिन् इत्याशयेन वस्तुशब्दः
प्रयुक्तः ॥ अनुत्पन्नत्वादेवेति ॥ अह्वयसत्ताकस्य प्रतिपत्तिपथारोपितत्वाभावादित्यर्थः ।
अनुत्पन्नत्वस्य धर्मस्वरूपोपमर्दोपनीधित्वात्तन्नावस्थैव स्वरूपलाभोपनीधित्वन्तरानपेक्षतया
यथोक्तसाध्यसिद्धौ हेतुत्वं सूचयितुमेवकारः । ननु भविष्यतोऽपि ताद्रूप्येण सत्त्वात्
नृशृङ्गादियत् तैक्ताल्यासत्त्वरय वक्तुमशक्यत्वात् भविष्यतोपाधिपरिधूननेन स्वरूपमात्रेण
बुद्धावारोपयितुं शक्यत्वात् वार्तमानिकयुद्धिगोचरतुल्ययोगक्षेपसम्पत्तेर्न दूष्यत्वासम्भव
इति शङ्कते—तदपीति ॥ अपिशब्दो भविष्यतो दूष्यत्वविरोधार्थः । अथ वा तदपीति
तयार्थित्यर्थः । भविष्यतोऽपि वृष्ट्यादेर्विशिष्टमेधोन्नत्यादिलिङ्गपरामर्शजनिततायामनुमानादि-
बुद्धौ समारोपयितुं शक्यत्वादत्रापि सम्भावनालक्षणायां बुद्धौ तादृशोऽर्थत्यारोपणात्तदूषणो-
पपत्तिरित्यर्थः । अथ वा बाह्यार्थीपलापिबौद्धगन्धिन इयमाराङ्गा । अत्र च बाह्यार्थीमा-
मान्तरत्वोपपादनार्था युक्तयः स्वयमभ्युद्गं योजनीयाः, ग्रन्थगौरवमयास्तु न लिख्यन्ते ।
तर्हि मदीयमेव पन्थानमार्ढावित्तवानसीति परिहरति—बुद्धयारोपितत्वादिति ॥ बुद्धा-
वारोपितत्वमपि यदि भविष्यत्वाकारेणैव न तदा विशेषः कश्चित् । अथ सत्तासम्भ-
वित्वमात्राकारेण तदा बहिरपि तथाभावेन वस्तुनः सद्भावे बुद्धयारोपितत्वमङ्गः । तस्यापि
बुद्धयारोपितत्वे सत्त्वनयस्यादिप्रसक्तिः । न च वर्तमानो नाम कालोऽस्तीति प्रामाणिकाः ।
अतः पारिशेष्यात् भूतकालावच्छिन्नतयैव बुद्धावारोपः । तथा चात्मदभीष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥

१. क. ख. ग. 'शम्भम्'

२. क. ख. 'दूषयते'

३. क. ख. ग. 'परोक्ष'

लोचनम्

ष्टायतनत्वप्रतिभानामात्राच्च लिट्प्रयोगः कृतः—जगदुरिति ॥ तद्व्याख्यानायैव सम्भाव्य-
दूषणं प्रकटयिष्यति । सम्भावनापि नेयमसम्भवतो युक्ता, अपि तु सम्भवत एव ।
अन्यथा सम्भावनानामपर्यन्तानं स्यात्, तदूषणानां च । अतः सम्भावनामैमिधायिष्यमा-
णां समर्थयितुं पूर्वं सम्भवन्तीत्याह । सम्भाव्यन्त इति तथैयमानं पुनरुक्तार्थमेव स्यात् । न
च सम्भवत्यापि सम्भावना, अपि तु सा वर्तमानतैव स्युतेति वर्तमानेनैव निर्देशः ।

बोधुदी

केचित् बुद्धपारोपितमिति निष्ठाप्रत्ययसामर्थ्यात् भूतत्वप्रतीतेः भविष्यत्वभङ्ग इति
व्याचक्षते, तदचतुरश्रम् । एवं हि सति यचनदोष एवायं भवेत्, न तु वस्तुगतः ; सम्भ-
विन्यां च वस्तुदोषोद्धावनाया न शब्ददोषोद्धावनमात्रेण कश्चित् बहुमान इत्यलमनेन ।
एवं परोक्षत्वंभूतत्वं [च] प्रसाध्योपसंहरति—अत इति ॥ वास्तवस्य भूतत्वस्वात्रासम्भवमभिप्रेत्या
उन्मेषपदप्रयोगः । प्रातिभासिक भूतकालावच्छिन्नत्वं लिट्प्रयोगावलम्बनं न वास्तवमिति
भावः ॥ पारोक्ष्यादिति ॥ एतच्च न चास्मागिरिति समनन्तरमेवोपपादितमिति भावः ।
तथापि लिटोऽनघतनार्थत्वस्मृतेस्तदसिद्धावनुपपत्तिरित्याशङ्क्य विरोध्यतनत्वप्रतिभासाभाव-
बलादनघतनत्वसिद्धेरोप इत्याह—विशिष्टेति ॥ भवतु नामोक्तप्रकारेण जगदुरिति लिट्प्रयो-
गोपपत्तिः, तथाप्युक्तस्यार्थस्य वृत्तिग्रन्थेऽनुद्भिन्नवाजोपादेयत्वमित्याशङ्क्य तस्य वृत्तिवृद्धि-
संहितत्वं प्रदर्शयितुमाह—तद्व्याख्यानायैवेति ॥ यदेतत् वृत्तिकार “आचक्षीरत्” इत्यादि-
सम्भावनोपक्षेपपुरःसरं दूषणप्रकटनमुत्तरत्र करोति, तत्र यत्सम्भावनायां प्रदर्शनं तत्कारिका-
गतलिट्प्रयोगव्याख्यानायैव, दूषणार्थमनुपायमात्रपरत्वे सम्भाननादर्शनानर्थक्यात् ; अत्रा-

उपलोचनम्

“जगदुः” इति कारिकाया लिट्प्रयोग एव व्याख्यायते वृत्तौ “आचक्षीरत्” इत्यत्र
लिटः प्रयोगेणैव निरूपयन्ति लोचनकाराः “तद्व्याख्यानायैव सम्भाव्यदूषणं प्रकटयिष्यति”
इति वदन्तः । तस्य लिटः, व्याख्यानायैव, सम्भाव्यदूषणं प्रकटयिष्यति “आचक्षीरत्” इति
लिङा-इत्यर्थः ।

१. क. ख. ग. 'लिङ्ग प्रयोगः'

२. क. ख. ग. 'तत्' नास्ति

३. क. ख. ग. 'सम्भावनायामभिधावि-
ष्यमाणायाम्'

४. ग. घ. 'वृत्तति'

५. घ. 'जु' नास्ति.

६. ग. 'सम्भव्य तभावना'

घ. च. 'सम्भव्यसम्भावना'

७. ग. च. 'सा' नास्ति.

ध्वन्यालोकः

केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं

तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥ १ ॥

स्यापि अभावमन्ये जगद्गुः । तदभाववादिनां चाभी विकल्पाः संभवन्ति । तत्र केचिदाचक्षीरन्—

लोचनम्

ननु सम्भवद्वस्तुमूल्या सम्भावनया यत्सम्भावितं तद्वृत्तयितुमशक्यमित्याशङ्क्योह—विकल्पा इति ॥ न तु वस्तु सम्भवति तादृक् यत् इयं सम्भावना । अपि तु विकल्पा एव, ते च तत्त्वावबोधवन्व्यतया स्फुरेयुरपि । अत एव 'आचक्षीरन्' इत्यादयोऽत्र संभावनाविषया लिङ्प्रयोगां अतीतपरमार्थत्वं एव पर्यवस्यन्ति । यथा—

'यदि नागास्य कायस्य यदन्तस्तद्वह्निर्भवेत् ।

दण्डमादाय लोकोऽयं शुनः काकांश्च यारथेत् ॥'

इत्यत्रार्थाद्यथेवं कायस्य दृष्टता स्यात्तदेवमवलोभयितेति भूतप्राणतैव । यदि न

कौस्तुबी

तस्य हि दूषणमशन्यसम्पादमिति तज्ज्ञापनमात्रमेव दूषणोपयोगितया प्रसिद्धमिति आचक्षीर-
न्नित्यादि सम्भावनोपक्षेपो व्यक्त्यानाभिप्राय एवेति वृत्तिकारानभिप्रेतत्वमुक्त्यार्थस्यानाशङ्क-

उपलोचनम्

"अत एव आचक्षीरन्नित्यादयः" इत्येव लोचने । लिङ्प्रयोगाव्याख्यानाय लिङ्-
प्रयोगादेव तस्य लिङ्गः सम्भावनाद्वारा भूतकालपारोक्ष्यानद्यतनत्वपरता अन्युपगन्तव्येति भावः ।
"यदिनामास्य कायस्य" इत्यादिप्राचीनपत्रे 'यदि न श्यात्ततः किं स्यात्' इत्येव नन्वा-
किमा च लिङ्गस्समभिध्यादारे च सम्भावनानोपकलिङ्गा भूतकालोपनस्य न क्षतिरेत्यामि-
सन्धाय वदति—"यथा यदि" नामेत्यादि "अयमेवार्थः" इत्यन्तम् । "विकल्पास्तम्भवन्ति" इत्यत्र

१. द. ए. 'नन्यसभन'

२. च. 'वासादय' नास्ति.

३. ग. 'न वस्तु सम्भवे तादृक् कियते इय'
च 'न वस्तु सम्भवे तादृक् यतः'

४. फ. ग. 'विकल्प'

५. घ 'सम्भावनाविषयाः प्रयोगाः'

६. क. ख. ग. 'अतीतपरमार्थाः'

७. क. ख. 'अर्थाधिक्यम्'

८. ग. घ. 'वाच्यता'

९. ग. घ. 'तदा'

१०. घ. 'आलोचयेत्'

लोचनम्

स्यात्ततः किं स्यादित्यत्रापि^१ किं वृत्तम्, यदि पूर्ववत् भवनस्य संभावनेत्ययमेवार्थः ; इत्यलमप्रकृतेन वदुना ॥

कौमुदी

नीयमित्यर्थः ; ननु [न तु] विरुत्पशब्दवाच्याना पक्षाणां सम्भावनामात्रपरमार्थतां वक्तुमिति एवार्थः—इति सङ्गतिः । इतिशब्दोक्तं प्रकारं स्पष्टयति—किं वृत्तमिति ॥ ततः किं स्यादित्यस्यार्थोऽनेन विवृतः, किं फल वृत्तं जातं न किञ्चिदित्यर्थः । यदि न स्यादित्यस्यार्थो दर्शितः, यदि पूर्ववदित्यनेन बहिर्भूतान्तर्गतमांसादित्वाद्यष्टत्वमुक्तम् । भवनस्येत्यनेन स्यादित्यत्र प्रकृत्यर्थो व्याख्यातः । सम्भावनेत्यनेन प्रत्ययार्थः । यथा विधिसुखे वाक्ये लिङः सम्भावना-मात्रमर्थः, एवं प्रतिषेधमुखेऽपि विधिनिषेधरिषयभेदमात्रकृतः पुनर्विशेषः ; सम्भावनार्थत्वं पुनरविशिष्टमेवैतत्पर्यः । वाक्यं चेदं वस्तुतत्त्वविनिवेदनमुखेन वैराग्यादाढ्यजननार्थतया प्रवृत्तम् । आसतां तावदमी देहात् बहिर्भूता ममकारारपदीभूता भावभेदा आजानसिद्धा-हन्तास्पदीभावनिर्गमसर्गोभाग्यसर्वस्यविश्रान्तिधामभूतः पुनरसौ देहोऽपि कदाचिदिवगत्या व्यत्य-स्तान्तर्बहिर्भाग एवालोऽगददीमवतरेत् ; तदा निरस्तनिखिलेतरव्यापार एव घनतरमांस-पिण्डमयनिजापधनजिहस्तासमाजान्तस्वान्ततया निरन्तरमिपातुकःश्वकाकादिनिवारणपर एव दिवानिशामय लेखः स्यादित्ययमितिजुगुप्सित ईदृशो देहः । अथ नोक्तप्रकारसम्भावन-गोचरः किन्तु यथायथमेव व्यग्रस्थितान्तर्बहिर्भाग एवात्यन्तायायं कायः स्यात्, तदापि निष्फल एवायमिति फन्गुतरविषयोपभोगमात्रोपयोगित्वात् सर्वथातिजुगुप्सित एवायमिति गदतरं वैराग्यकोटिमधिरूढस्येयमुक्तिः । उपपादितेऽर्थे वक्तव्यमूयस्त्वमासुत्रयन् प्रस्तुतोपयोग-विरहाजुपरमं प्रकटयन्नुपसहरति—इत्यलमिति ॥

इदानीं श्रोतॄणां सुखप्रतिपत्त्यर्थं “तेनैवंविधासु विप्रतिपत्तिषु” इत्यतः प्राक्तनस्य ग्रन्थ-सन्दर्भस्य महातात्पर्यं दर्शयति—“तत्र” इत्यादिना “तात्पर्यार्थः” इत्यन्तेन ॥ तत्रेति ॥ प्रस्तुते

उपशोचनम्

वृत्तिगतस्य विकल्पस्यस्य ‘त्रिविधा, वल्पना,’ ‘विपरीताः वल्पना,’ इति वार्थो वर्णनीय इति लोचनकाराणामाशयः ।

१ व स्व ‘इत्यनेनापि’ २. व. म. ‘यदि न पूर्वं भवत्य’ ३. ... ‘भवनार्थतायां’

लोचनम्

तत्र समयापेक्षणेन शब्दोऽर्थप्रतिपादक इति कृत्वा वाच्यव्यतिरिक्तं नास्ति व्यङ्ग्यम् । सदापि वा तैदभिधावृत्त्याक्षितं शब्दावगतार्थनलाकृष्टत्वाद्वाक्यम् । तदनाक्षितमपि वा न वक्तुं शक्यम्, कुमारीपिय भर्तुसुखमताद्विस्तु इति प्रयं एवैते प्रधानविप्रतिपत्तिप्रकाराः । तत्राभावविकल्पस्य प्रयः प्रकाराः । शब्दार्थगुणालङ्काराणामेव शब्दार्थशोभाकारित्वाद्योक्त-शास्त्रातिरिक्तसुन्दरशब्दार्थमयस्य काव्यरयानन्यशोभाहेतुः कश्चिदप्योऽस्ति भोऽस्माभिर्न गणित

नीगुदी

ध्वनिस्वरूपत्रिचारे इत्यर्थः । यदेतत् वाच्यव्यतिरिक्त व्यङ्ग्यं नाम ध्वनिवाच्यमितं तन्नास्तेषु न सद्भावगनुभयतीति प्रतिज्ञा न सम्भवति । “भम धम्मिअ” इत्यादौ वाच्यभूतभ्रमणविष्यतिरिक्तस्य तन्निषेधरूपतया प्रत्युत तद्विरुद्धस्यैवावभासमानस्य व्यङ्ग्यमभिमतस्यार्थस्यापहोतु-मशक्यत्वादित्याशङ्का निराकुर्वन् प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाह—समयानपेक्षणेनेति ॥ इति इत्ये-त्यस्माद्धेतोरेति यान्त । स्वनिषयसमयविरहितव्यङ्ग्यार्थप्रतीतिस्तत्सम्बन्धेषु द्विजननैकनिय-तसामर्थ्यशब्दप्रमाणजन्यरसम्भवावधारणात् प्रमाणान्तरनिबन्धनेवेय प्रतीतिः न शब्दनिब-न्धनेत्येवमिरेव तानदभ्युपगन्तव्यमेतदिति मानान्तरजन्यत्वाङ्गीकारिणामयमाक्षेप इति भावः ॥

ननु प्रसिद्धप्रमाणान्तरसामप्रयनुपवर्णं त्रिधा भिनत्ति—तत्रेति ॥ के ते प्रकारा इत्यपेक्षायामाह—शब्दार्थेति ॥ गुणालङ्कारशब्दौ द्वावपि शब्दार्थभ्यां सम्बन्धेते । गुणा माधुर्यादयः । तेषां शब्दार्थोभयसम्बन्धित्वमुपरिष्टात् स्पष्टयिष्यति । शब्दालङ्कारा अनुप्रासा-दयः । अर्थाङ्कारा उपमादयः । लोकशब्दो लोकिकवचनपरः । शब्दशब्दः शब्दानार्थवृत्तिः, वेदशास्त्रेतिहासपुराणादिपरः अतिरिक्तत्वे हेतुः ॥ सुन्दरेति ॥ गुणालङ्कारशब्दौ द्वारित्वनिबन्धनः शोभाविशेष उक्तः । अन्य इति गुणालङ्कारेभ्यः ॥ ननु सकलसद्वयवहयसाक्षिरायाः शब्दार्थशोभाया अनपह्नवनीयत्वात् केचिदत्र तद्हेतुना गवितव्यम् ; स तु यः सोऽस्मानिः वृङ्ग्यार्थोऽङ्गीक्रियते, तत्कथं तन्निषेध इत्याशङ्क्य—परिकृती प्रसिद्धगुणालङ्कारशब्दार्थ-नोभयरादिसिद्धशोभाहेतुभावेन गुणालङ्कारादिनैव [ङ्कारौ, तेनैव] शोभाविशेषशोभाविशेषोत्पत्तेर्यत्तद्व्य-न्तरकल्प ना[न]वकाश इत्याह—शब्दार्थगुणालङ्काराणामेवेति ॥ गुणादिव्यतिरिक्तस्य शोभा-

१ क. स अभिधाक्षितम्

२ ख शब्दानुगतार्थ-

३ ग शब्दावगतार्थ-

४ द शब्दार्थ-

५ इ य. य.

६ क 'शक्यते'

७ क न 'अतस्य हेतु'

८ ग 'प्रमाणानि'

९ क. 'सम्बन्धसम्बन्धोऽस्ति'

१० द 'वाच्यस्य शोभनेषु कश्चिन्नयो नास्ति'

११ 'समयाने... कां प्रतिपद्यते' इति

१२ कौमुद्युपलोचनसहितः इति भावे

लोचनम्

इत्येव प्रवार । यो वा गणित स शोभाकार्षेय न मन्तीति द्वितीय प्रवारं । अथ शोभाकारी भवति तर्ह्यस्मदुक्त एव गुणे वाङ्महारे वा तर्भवति^१, नामांतरकरणे तु क्रियदिद पाण्डित्यम्, अथापि^२ गुणेष्वङ्कारेषु वा नान्तर्भावं, ^३निश्चिद्विशेषलेशागाश्रित्य नामांतरवर्णम्, उपमाविच्छित्तिप्रकाराणामसंरणत्वात्, तथापि गुणात्कारण्यतिरेकवामान परं, तानागा

वीमुदी

हतेो सिद्धौ तन्निषेधविरोधात्, असिद्धो निषेधस्याशक्यत्वात् तन्निषेध इत्याशङ्क्य स्वयमसिद्धस्यापि परप्रसिद्धिसिद्धतया निषेधाददोष इयमिप्रायेणाह—योऽस्माभिर्न गणित इति ॥ भवतामभिमत इति चार्थात्सिध्यति । ननु “लब्धरूपे क्वचित् किञ्चित् तादृगेन निषिद्धयते” इयुक्तनीत्या धर्मिस्वरूपसिद्धधुपजावनेन धर्मनिषेधनिषयतयैव निषेधस्यानुशेषत्वात् व्यङ्ग्यस्वरूपसत्तानिषेधासम्भव इत्याशङ्क्य द्वितीय प्रवारमाह—यो वेति ॥ शोभानारितयैव हि तद्गुणितानिनाभ्युपगततयाभावाभावे च न तदभावात्सिद्धिरित्यर्थ । व्यङ्ग्यस्य शोभाकारित्वमपि स्वसवेदसाक्षिक कथमपह्नूयत इत्याशङ्क्य प्रकारान्तरमाह—अथेति ॥ रिमत गुणालङ्कारान्यतरदेव भवितुमर्हति विशिष्टनाम्बरोभाकारित्वात् सप्रतिपन्नवदित्यर्थ । ननु तदन्तर्भावे सति तच्छब्दवाच्यतयैव प्रतीक्षिरपि स्यात्, अथ तदभानान्न तदन्तर्भाव इत्याशङ्क्य न्यायबलसिद्धे वस्तुत्वैक्ये शब्दभेदमात्रस्य वस्तुभेदहेतुत्वमतिप्रसङ्गहतमित्याह—नामान्तरेति ॥ ननु काव्यजीवितत्वेन व्यङ्ग्यस्यासमाभिरभ्युपगमात् अतद्गुणगुणादिभेदसिद्धौ कथं नाममात्रवरणमेतत् इत्याशङ्क्य अभ्युपगम्यानन्तर्भावं गुणादिव्यतिरेकाभानमाह—अथापीति ॥ अथेति प्रकृतार्थादर्थांतरे अथापीत्यभ्युपगमार्थं । विशेषलेशागमिति ॥ गुणेष्वङ्कारेषु वापतरत्येति शेष । विशेष काव्यजीवितत्वादिरूप । नामान्तर व्यङ्ग्यमित्यादिकम् । तेषां विशेषवत्तानुपमावैचित्र्यप्रदर्शनमुखेन दर्शापति—उपमेति ॥ अलङ्कारत्वासङ्गत्वादिति पाठ पृथक्पृथक्गन्वयात्संख्यालङ्कारत्वेनोपमाप्रकाराणामेव स्थितत्वादित्यर्थं ॥ तथापीति ॥ विशेषलेशाश्रयणेन नामांतरवर्णेऽपीत्यर्थं ।

- १ यो वा न गणित इत्यभ्यानुमारी पाठ
- २ क ख घ ट च प्रवार नास्ति
- ३ च अन्तर्भाव इति
- ४ य अनेषु गुणेषु
- ५ क ख अन्तर्भाव ,
- ६ क ख ग तथापि निश्चिद्विशेष

- ७ तद्विशेष
- ८ क ख नामान्तरवाच्यम्
- ९ घ नामान्तरत्वात्
- १० च नामान्तरत्वात्
- ११ ग एव नास्ति

ध्वन्यालोकः

शब्दार्थशरीरं तावत्काव्यम्, तस्य शब्दगताश्चारुत्वहेतवोऽनुप्रासादयः प्रसिद्धा एव ।

लोचनम्

श्रेण च किं कृतम्, अन्यस्यापि वैचित्र्यस्य शक्योत्प्रेक्षत्वात् ; चिरंतनैर्हि भरतमुनि-
प्रभृतिभिर्यमकोपमे शब्दार्थालंकारत्वेनेष्टे^१ तत्प्रपञ्चदिवप्रदर्शनं त्वन्चैरलंकारकारैः कृतम् ;
तत्र यथा 'कर्मण्यण्' इत्यत्र युग्मकारानुदाहरणं श्रुत्वा स्वयं नगरकारादिशब्दा उत्रोदयन्ते,
तावता क आगमिन् बहुमानः ! एवं प्रकृतेऽपीति नृतीत्यः प्रकारः । एवमेकस्त्रिधा विवक्ष्यः
अन्यौ च द्वौ इति पञ्च विवक्ष्या इति तात्पर्यार्थः । तानेव क्रमेणाह—शब्दार्थशरीरं

कौमुदी

धर्मिस्वरूपभेदे प्रत्यभिज्ञाप्रमाणप्रसिद्धे तन्निरूपणाधीननिरूपणरूपभेदमात्रमधिकचित्करमिति
भावः । गुणादिव्यतिरेकाभावेऽपि विशिष्टवैचित्र्यान्तरोत्प्रेक्षामात्रेण चरितार्थात् मन्याने
प्रत्याह—तन्मात्रेणेति ॥ शक्योत्प्रेक्षत्वमेवोपपादयति—चिरन्तनैर्हीति ॥ यमकमेव
शब्दालङ्कारः, उपमेवार्थालङ्कारः, इत्येव चिरन्तनानां स्थितिश्चेत्, तर्ह्यन्येषामलङ्काराणां
अनलङ्कारत्वप्रसक्तिरित्यत आह—तत्प्रपञ्चेति ॥ सोऽप्राप्तमुक्तमुपसंहरति—तत्रेति ॥
एतदुक्तं भवति—यद्यप्यस्मदुक्तरूपे गुणादौ व्यङ्ग्यस्य नान्तर्भावः तथाप्युपमाया
अलङ्कारान्तराणां चानन्तप्रकारत्वात् तेषु कस्यचित्प्रकारस्य परिगण्यमानेषु अलङ्कार-
प्रकारेष्वविद्यमानं काव्यजीवितत्वादिरूपं कंचिद्विशेषमुपमाजैव्य व्यङ्ग्य इति नामान्तरं
कृतमित्येव स्यात् । न च विशिष्टस्य तत्त्वान्तरत्वादेतावतैव चरितार्था वयमिति वचनी-
यम् ; विशेषलेशसमाश्रयणेऽपि प्रमाणतो धर्मिस्वरूपभेदविरहे सति, उपमादेः अपह्नव्यादेरिषा-
लङ्कारादेः, व्यङ्ग्यभाषितार्थस्यात्यन्तव्यतिरेकासिद्धेः, सिद्धौ वापह्नव्यादेरलंकारत्वाभावात्प्रसक्तेः ।
अतः परिगणितालंकारायनन्तर्भावेऽपि त्वदुक्तविशेषवत्तया कश्चिदपूर्वोऽलंकार एव व्यङ्ग्य
इति विरचितनामान्तरोऽप्युपगत इति स्यात् । न चैकमेव भवतामप्युक्त्वाह इति
सिद्धमेवास्मदभिलषितमिति । उक्तविवक्ष्यानां संकलनेन संख्यानपूर्वकमुपरोद्धरति—
एवमेक इति ॥

इदानीमन्तरतात्पर्यकथनार्थमुक्तमहातात्पर्यं भन्वमवतारयति—तानेवेति ॥ य

१. क. रा. ड. 'हृत्प्यम्'

२. घ. 'यमरोपमे एव शब्दार्थालङ्कारत्वेनेष्टे'

३. क. 'प्रपञ्चमन्वोः'

४. घ. च. 'दाहृत्प्यश्रुत्वा'

श्लोचनम्

तावदित्यादिना ॥ तावद्द्रुणे कस्याप्यत्र न प्रतिपत्तिरिति दर्शयति ॥ तत्र शब्दार्थं तावन्न ध्वनिं सङ्गामात्रे हि को गुण । अथ शब्दार्थयोरेतैश्चाह स्व ध्वनिः तथापि

कीमुदी

एव यादृशा एत विकल्पा प्रदर्शितास्त एव तादृशा इह प्रत्ये प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थ ॥

वृत्ता तानच्छन्दोऽय सप्रतिपत्त्यर्थं न प्राथम्यार्थं स्याह—तावद्द्रुणेनेति ॥ कसापीति ॥ ध्वनिवादिनस्तद्गुणादिनश्चेत्यर्थ ॥ अत्रेति ॥ काव्यस्य शब्दार्थशरीरस्वरूपमर्थं क्विपीकृत्येत्यर्थं । अत्र ध्वनिगदी वक्तव्यं किं शब्दार्थनिर्णयध्वनिः, आहोरिखत् तद्यतिरिक्तस्तच्चारुत्वहेतुरिति । तत्राप्यमरप्रयति—शब्दार्थाविति ॥ शब्दार्थयो शरीरान ध्वनिवादिभिरभ्युपगमनात्प्रवित्कल्पयद्गुणभ्युपगमस्य स्वसिद्धा तविरुद्धत्वान्न तयोरेव ध्वनित्वसम्भर्तात्यर्थं । अथ ध्वनिसङ्गानध्वान्नजडतया ध्वनिनादिन शब्दार्थयोरेव ध्वनिसङ्गा विद्व्युत्तदा व्यर्थं. प्रयास, प्रसूत परमपाण्डित्यमेनामन प्रकटीकृत स्यादित्याह—सङ्गामान इति ॥ कृते सर्तीति शेष । को गुण इति किं प्रयोजनमिति यावत् । द्वितीय पक्षमनुभाष्य दूषयति—अथेत्यादिना ॥ “तथापि गुणालकारव्यतिरिक्तो न ध्वनि कश्चित्” इत्युपरितमेना वय । ननु शब्दार्थचारुत्वप्रतीतिरक्षणकार्यमुक्तेन तत्कारणतया समधिगम्यमानसङ्गानस्य ध्वनेरसम्भवं कथं शक्यात्प्राण इत्याशङ्क्य तत्कार्यस्य प्रसिद्धगुणादि कारणतयैवाप्यासिद्धेर्न तद्द्रव्यत्तदतिरिक्तध्वनिसङ्गावाधिगम इत्युक्तम्—गुणालकारव्यतिरिक्त इति ॥ ननु यथा गुणव्यतिरिक्ताश्चारुत्वहेतवोऽलकारस्तद्यतिरिक्ताश्चारुत्वहेतवो गुणाश्च सङ्गावमनुभवन्ति तथा तद्गुणव्यतिरिक्ताश्चारुत्वहेतवोऽपि किं न भवेदित्याशङ्क्य पृथक्पृथगेव गुणालकारजनयितव्यचारुत्वविशेषान्तरानिरूपणान्न तद्गुणतया तत्कल्पनापत्तिरित्यभिप्रायेण विभागपूर्वकं चारुत्वस्य गुणालकारमात्रकार्यत्वमाह—द्विविधमिति ॥ एकरूपस्यैव स्वभावतश्चारुत्वस्य किनिबन्धन द्वैविव्यमित्यपेक्षायामुपाधिकृत तदित्याशयमाह—स्वरूपमात्रेति ॥ मात्रशब्देन सघटनान्नितरूपान्तरव्यवच्छेद । सघटयश्रितामिति ॥ विशिष्टसघटनायद्विस्तारशब्दार्थनिष्ठमित्यर्थ । कुत्र तर्कालकाराणा हेतुत्व कुत्र वा

- १ घ न कस्याप्यतिप्रति
 २ ए न कस्याप्यत्र निप्र
 ३ क कस्याप्यल ध्वि
 ४ ग एतत्र नास्ति

- १ क ख ग ट च शब्दार्थ
 २ क ख ग न तावत् ध्वनि
 ३ क ख ग ध्वन नास्ति

पन्यालोकः

अर्थगताश्रोपमादयः । संघटनाधर्माश्च ये माधुर्यादयस्तोऽपि प्रतीयन्ते । तदनतिरिक्त-

लोचनम्

द्विविधं चारुत्वम्—स्वरूपमात्रनिष्ठम्, संघटनाश्रितं च । तत्र शब्दानां स्वरूपमात्रकृतं चारुत्वं शब्दालंकारेभ्यः, संघटनाश्रितं तु शब्दगुणेभ्यः ; एवमर्थानां चारुत्वं स्वरूप-
मात्रनिष्ठमुपमादिभ्यः संघटनापर्यवसितं त्वर्थगुणेभ्य इति न गुणालंकारव्यतिरिक्तो ध्वनिः
कथितः । संघटनाधर्मा इति । शब्दार्थयोरेति शेषः । यद्गुणालंकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्व-
कारे न भवति, नित्यानिव्यदोषा असाधुदुःश्रवादय इव । चारुत्वहेतुश्च ध्वनिः । तत्र

कौमुदी

गुणानामित्यभिप्रेत्याह—तत्तेति ॥ स्वरूपमात्रकृतमिति ॥ स्वरूपमात्रनिष्ठमित्यर्थः ।
शब्दालंकारा अनुप्रासादयः । शब्दगुणेभ्य इति ॥ यद्यपि “तमर्थमवलम्बन्ते” इति बक्ष्यमाण-
त्वान्मुह्यभूतरसात्मगता एव शौर्यादिस्यानीया माधुर्यप्रभृतयो गुणास्तथा(प्य)त्रोपचारपक्षकक्षी-
कारेण शब्दगुणा इत्युक्तम् । एवमर्थगुणा इत्यपि । इतिः हेतौ । यस्माद्गुणांकारो नपजन्म्यचारु-
त्वविधादयानन्तर्भूतचारुत्वविधान्तरविरहः, तस्मात् चारुत्वहेतोर्धनेर्न गुणांकारव्यतिरिक्त-
तथा सद्भावः सेदुमर्हतीत्यर्थः । ननु अभ्यूहितमेवैतत्, न प्रमाणतः प्रतिपन्नमित्याशङ्क्य तत्र
केवलव्यतिरेक्यनुमानं प्रमाणमाह—यद्गुणेति ॥ अत्र च “त्रीनुदाहरणान्तात् वा यद्दोदा-
हरणादिकान् । नीमासक्ताः...” इत्युक्तिमनुसृत्य उदाहरणादिकावयवत्रयवचयैवानुमानवाक्य-
विरचना ग्रन्थकृता कृता, न्यायतन्त्रस्थित्यनुसारेण पुनरिह पञ्चावयवानुमानवाक्यविरचनापि
स्वयमेव द्रष्टव्या । तद्यथा—“विधादाव्यासितो ध्वनिः न गुणांकारव्यतिरिक्तो भवितुमर्हति,
चारुत्वहेतुत्वात्, यद्गुणांकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्वहेतुर्न भवति ; यथा—असाधु-
दुःश्रवादयः ; चारुत्वहेतुश्च ध्वनिः, तस्मान्न गुणांकारव्यतिरिक्त इति । असाधुत्वं व्याकरण-
निरूपितसंस्काराहित्यम् । अथ च शब्दरूपानुबन्धिदोषत्वादखिलरसचर्चणात्रिर्वृत्ति-
विमकारित्वाच्च नित्यत्वम् । दुःश्रवत्वं कर्णदुःखजनकत्वम्, यथा—कार्तार्थ्यादिपदानाम् ।

लोचनम्

तद्व्यतिरिक्त इति व्यतिरेकिहेतु । ननु वृत्तयो रीतयश्च यथा गुणालकारव्यतिरिक्ताधारुत्त-
हेतयश्च तथा धनिरपि तद्व्यतिरिक्तश्च चारुत्वहेतुश्च भविष्यतीत्यासिद्धौ व्यतिरेक इत्यने-
नोभिप्रायेणाह—तदनतिरिक्तवृत्तय इति । ननु वृत्तिरीतीना तद्व्यतिरिक्तत्व सिद्धम् ।
तथा हि—अनुप्रासानामेवै दीतमसृणमध्यमैर्गर्णनीपोपयोगितया परुषत्वलज्जितत्वमभ्यमत्व-

कौमुदी

तस्य चानित्यत्व शृङ्गारे यर्जनीयस्य निरूपयिष्यमाणत्वात् । हेतुरिति । हेतोरवयवेषु
प्रधानत्वात्तानानुमानस्यैवात्र व्यपदेशो द्रष्टव्य । व्यतिरेकीति । व्यतिरेकव्याप्तिरेव यस्य
स व्यतिरेकी, येनल्यव्यतिरेकीति यावत् ॥

ननु तदनतिरिक्तवृत्तय इति वृत्तीना रीतीना च तदनतिरिक्तत्वप्रदर्शनमनर्थक,
ध्वनेस्तदनतिरिक्तत्वस्यत्र प्रतिपिपादपितृत्वादित्याशङ्क्य प्रागुक्तहेत्वसिद्धिशङ्कानिराकरण
परतया तदुपयोग प्रदर्शयितुनाह—ननु वृत्तय इति ॥ यद्गुणालकारव्यतिरिक्त तच्चारुत्वनारि
न मथतीत्यमुष्या व्यतिरेकव्यपदेशेर्गुणादिव्यतिरिक्तत्वे सत्यपि चारुत्वहेतुतया सप्रतिपन्नासु
वृत्तिषु रीतिषु च व्यभिचारादप्यत्यासिद्ध एताव चारुत्वहेतुः न्हेतुरित्यर्थः ॥ इत्यभिप्रायेणे-
ति ॥ एवरूपा शङ्का हृदि क्लेशेति यावत् । अत्र वृत्तिग्रन्थे या उपनागरिकाया
वृत्तयश्चिन्तनै प्रकाशिता, याश्च वैदर्भीप्रभृतयो रीतय, ता उभयोऽपि तदनतिरिक्तवृत्तय
एवेति पचनव्यक्तिप्रसारमसिद्धाय व्याप्तिमङ्गमुद्गावितमुद्गरति—नैवेति ॥ वृत्त्यादीना
गुणादिव्यतिरिक्तत्वेन न सिद्ध न प्रमाणगोचर । तदुक्तो व्याप्यसिद्धिरिति भाव । कय
तदसिद्धिरिति शङ्कित्वोपपादयति—तथा हीत्यादिना ॥ यथा गुणालकारशब्दाभ्या प्रत्ये-
कमलकारगुणव्यतिरिक्तस्वरान्तरवेशिष्ठगोज्जावुपमादिलक्षणमर्थान्तर चारुत्वहेतुरूपमभि-
धीयते, न तथा वृत्तिशब्देन गुणालकारव्यतिरिक्तमर्थांतरमभिधीयते, अपि तर्हि
शब्दालकारविशेषात्मनःसमानव्यञ्जननिवेशनलक्षणानुप्राससंबन्धिभ्यस्त्रिसंख्यात्वा नागरि-
कोपनागरिकाप्राम्याख्या जातय एवाभिधीयते । जातेश्च वस्तुतो जातिमदनतिरिक्तस्वरक्षण-

१ क ख न्य त्तरी ।

२ ग 'भनेन — नाशित ।

३ क ख अनुप्रासादीनामेव ।

४ ग -मध्यवर्ध ।

लोचनम्

स्वरूपविभेचनाय वर्गत्रयसंपादनार्थं तिस्रोऽनुप्रासजातयो वृत्तय इत्युक्ताः, 'वर्तन्ते अनु-
प्रासभेदा आद्यु' इति । यदाह—“संरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु । पृथक्-

कौमुदी

त्वादनुप्रासादशब्दाच्छ्रारविशेषान्तर्भूता एवैता वृत्तयः पर्यवसिताः, न तु तद-
तिरेकस्वरूपा इत्यर्थः ॥ वृत्तय इत्युक्ताः ॥ वृत्तिशब्देन चिरन्तनैरुक्ता व्यव-
हता इत्यर्थः । किमर्थं पुनरेतद्विसंरूपान्तरजात्यभिधानमुद्घटादिभिः कृतमित्यत
उदितम्—अनुप्रासादीनामेव वर्गत्रयसंपादानार्थमिति ॥ य एव स्वरू-
पव्यञ्जनन्यासलक्षणजा अनन्ता अनुप्रासविशेषाः सन्ति तेषां त्रेराद्यसंपादनमात्रार्थं
तदभिधानमित्यर्थः । तदपि वा किमर्थमित्यत उक्तम्—परुपत्वेति ॥ अयं
परुपरूपोऽनुप्रासराशिः, अयं ललितः, अयं मध्यमः—इत्येतस्य विशेषस्य विभागेन प्रदर्श-
नार्थमित्यर्थः । तदपि किमदृष्टाय, नेत्याह—दीप्तमसृणमध्यागवर्णनीयोपयोगितयेति ॥
यत्र रीत्रादिरसे व्यञ्जनीये तदीचिरवशादेव विभावादि दीप्तं वर्णनीयं भवेत् तत्र परुपानु-
प्रासजातीय एवानुप्रासः सन्निविभिरुपनिबन्धनीयः; शृङ्गारादिरसे तु मसृणममहुरं विभावादि
वर्णनीयम्; तत्र मसृणानुप्रास एव; हास्यादौ पुनस्तदुभयसहिते मध्यमं वर्णनीयम्; तत्र
मध्यमानुप्रासजातीयः—इति वर्णनीयविशेषोपयोगित्वेन विशिष्टानुप्रासोपादेयतासिद्धयर्थं तद्व-
दर्शनमित्यर्थः; जातिश्वेद्वृत्तिशब्दाभिधेया तत्कथं तत्र वृत्तिशब्दवृत्ति, गोत्वादिप्रसिद्धजातिषु
तदनुपलब्धादित्यत्राह—वर्तन्त इति ॥ भेदशब्दो विशेषार्थः ॥ आस्तिवति ॥ जातिवित्यर्थः ।
उक्तमर्थमुद्घटवचनोदाहरणेन प्रमाणयति—यदाहति ॥ “संरूपव्यञ्जनन्यासं” इत्यनेन
सामान्यलक्षणमनुप्रासशब्दनिर्दिष्टं च दर्शितम्—‘अनु पश्चात्—प्रासः प्रश्नेन.’ इति
‘पुनरभिधानं वर्णपदादेरनुप्रासः’ इति । यदाहः—“आनर्त्यमानो वर्गं पदं वा
प्राक्तनवर्णनादशोभाहेतुरिति” । “वर्णसाम्यम्” इति च काव्यप्रकाशे । “प्रकृतो
वर्णविन्यासो रसाद्यनुगतो हि य । सोऽनुप्रासः” इति च न्ये । तिसृष्वेतासु
वृत्तिषु पृथक् पृथगिति ॥ विभागपूर्वकं तद्विशेषप्रदर्शनम् । एतासु वृत्तिषु पृथक्-

लोचनम्

पृथगनुप्रासमुशन्नि कौशल्या १” इति । पृथक् पृथगिति । पर्यानु-
प्रासा^१ नागरिका^२ ; मसृणानुप्रासा उपनागरिको, ललितेनागारि-
क्या विदग्धया उपमितेति वृत्ता ; मध्यम कोमलम्, अपरुपमित्यर्थ^३ ;

धौमुदी

पृथक् सरूपाणा व्यञ्जनानां न्यासमनुप्रास ऊवप इच्छन्तीति योजना । अंशूटस्य वच-
नस्य कथितार्थप्रतिपादकत्वं पृथक् पृथगिति पदव्याख्यानमुखेन दर्शयति - परूपेति ॥

ननु “वृत्तानुपानागारिकाया” इति । काव्यप्रकाशे च—“माधुर्यव्यङ्ग्यैर्धर्मै-
रुपनागारिकेष्यते । ओजप्रकाशजैस्तैस्तु पर्या कोमला परे ॥” इत्युपनागारि-
काया पूर्वमुपन्यस्तत्त्वान्मुख्यभूतशृङ्गाररसविषयत्वाच्च तस्या एव प्राधान्यात् ‘अभ्यर्हित-
पूर्वम्’ इति न्यायादिहोपनागारिकायामेव प्रथम वक्तव्याया कय नागरिकाया प्रथममभि-
धानमिति चेत् भट्टोद्भटप्रचनानुरोधेभ्योऽपि म् । प्राधान्यं तु शृङ्गारवत् वीरार्दनामप्य-
विशिष्टमेव, तदास्यादस्याप्यनरायमध्यमीरन्ध्रप्रिश्रान्तिरूपत्वेन सुखस्वल्पक्षयत्वात् । अत-
प्राधान्यमप्यनैकान्तिकमेव । वीरस्य चोत्साहात्मन समस्तधर्मादिपुरुषार्थजीजन्येन विशेषत-
प्राधान्यादभ्यर्हितम्यायोऽपि प्रस्युत नागरिकाया एवादी वक्त यत्प्रमाणद्वयेदित्यलम् ॥

परुषवर्णित्वत्वात् परपोऽनुप्रागन्विण्ये यस्या वृत्तौ सा परुषानुप्रासा, तस्या
दीप्तवचनगारिकाङ्गनासादस्याव्रागरिवेति गणाय सज्ञा । मधुरवर्णित्वत्वात्तन्मसृणो मधुराऽनु-
प्रासो यस्या सा तथोक्ता, सा च ललिता पारुष्यपरिपन्थिधुर्यमाधुर्यसहिता तत एव तत्साङ्गिता
भवति । कथं तथा उपनागरिकारशब्दवाच्यत्वम्, न हि पूर्ववद्वाणोऽय प्रयोग इत्यन्नाह—
नागरिकयेति ॥ ललित्यमेव तत्साम्यमिति भाव । ननु उद्भटेन “दैर्घ्यैर्धर्मै-
र्यथायोग प्रथिता कोमलाख्यया । प्राप्त्वा वृत्तिं प्रशस्तंति कल्पेष्वाद्यतमुच्चय ॥” इति
लक्षिताया ग्राम्याया वृत्ते कय मध्यमत्वमत्रोक्तमित्याशङ्क्य पारुष्यमाधुर्यमिहानतया

१ क र ‘कौशल्या नागिका ।

४ क ‘मसृणानुपान’ ।

२ क ल ग ड ‘पर्यानुप्रास’ ।

क ख ड मसृणानुप्रासा इति नागिका ।

३ क ‘पर्या दीप्ता’ इति वने अत्र ‘नागरिकेभ्यः’ ।

५ व ल ‘ललिता नागरिकाया’ ।

नगिति ।

६ ‘मध्यमकोमलपल्य मित्यर्थ’ ।

लोचनम्

अत एव वैदग्ध्यविहीनस्वभावसुकुमारारूपप्राप्त्यवनितासादृश्यादियं वृत्तिर्ग्राभ्येति तत्रै
तृतीयः कोमलानुप्रासः—इति वृत्तयोऽनुप्रासजातय एव । न चेह वैशेषिकत्ववृत्तिर्विबक्षिता,
येन जातौ र्जातिमतो वर्तनं न स्यात् ; तदनुमह एव हि तत्र वर्तमानत्वम् ।

कौमुदी

तदुभयतादृश्यमिह मध्यमत्वं विवक्षितमित्याह—मध्यममिति ॥ कोमलशब्दोऽयं मधुर-
पर्यायः ; तेनोद्भूतयचनेन स्ववचनेन च विरोधो नाशङ्कनीयः ; कोमलत्वमप्येति च यदता
रूढत्वमस्य नास्ति उत्सूत्रितम् ; अत एव कोमलानुप्रास इति वृत्त्या निर्देशः । कथं पुनरस्या
प्राभ्येति नामान्तरं कृतमुद्गटादिभिरित्यत्राह—अत एवेति ॥ पारुष्यमाधुर्यराहित्यादेव हेतोर्-
त्यर्थः ; वैदग्ध्यविहीनत्वादेव स्वभावात् : सुकुमारया माधुर्यरहितया अपरुपया अनुन्वणस्वभावया
प्राभ्यननितया सादृश्यादियं प्राभ्येति विग्रहः । एन मध्यमप्राभ्यशब्दाद्योक्तिमुखेन प्राभ्यवृत्तेः
स्वरूपमभिधाय तदुपजीवनेन तद्वनानुप्रासस्वरूपमाह—इति तत्रेति । यत्प्राभ्यारूप्य-
माधुर्यरहितेयं वृत्तिः तस्माद् तत्र तस्या वृत्तौ योऽनुप्रासः स कोमलसन्नः पूर्वद्रव्यापेक्षया
तृतीयथ भवति इति योजना । कोमलानुप्रासा प्राभ्येति यावत् ॥ उपसहरति—वृत्तय
इति ॥ नन्वत्र वर्तन्तेऽनुप्रासमेदाः आस्थिति वृत्तिगन्धनिर्वचनेन जातिमतेः जातौ
वर्तमानत्वमुक्तम् । न पुनरेतद् “नित्यनेकमनेकवृत्ति सामान्यम्” इति सामान्यगन्धिताया
जातेः सजातीयविजातीयव्यावर्तकार्थमवचनलक्षणं लक्षणमाचक्षणेयु कणभक्षपक्षपरिक्षग-
कथितरक्षेपु परीक्षाप्रेतरेपु जाग्रदु शक्यप्रतिज्ञमित्यागदुष तद्विरुद्धं तद्वर्तनस्वरूपं प्रदर्श-
यति—न चेहेति ॥ यथा वैशेषिकाणां जातेः सामान्यव्याप्या जातिमति व्यक्तित्वे वर्तनं नाम
समवायसंरन्धेन तदाश्रितव्यलक्षणमभिमतम्, न तथा अस्माकं जातौ जानिमनो वर्तनम-
भिप्रेतम्, येन तद्विरोधः स्यात् । अपि तु तदनुगृहीनस्वकार्यनिर्गूढनयासमानलक्षणम् ; तदनु-
मदश्च नाम एकारशिभावेन समुचितवर्णनीयविषयप्रवृत्तिद्वारेण विशिष्टरताभिन्धप्रनसामर्ष्य-

१. क. ए. ग. च. 'जा ह्युच्चारत अस्माकं' ।	४. द. 'एह' जाति ।
२. ग. 'वृत्तेषाम्वा कोमल य' ।	५. ग. 'जातिमते' ।
३. क. ए. ग. घ. 'जाति य' ।	६. ए. 'वर्तन' नरे/न' ।
४. घ. 'वैशेषिकत्वप्रपुनय' ।	

लौचनम्

यदाह कश्चित् —“लौचोत्तरे हि गाम्भीर्ये वर्तन्ते पृथिवीभुज ” इति ।

तस्माद्दृश्योऽनुप्रासेभ्योऽनैतिरिक्तवृत्तयः नाम्यधिकव्यापाराः । अत एव व्यापारभेदा-
भावात् प्रयुगैर्भिधेयस्वरूपा अपीति वृत्तिशब्दस्य व्यापारनाचिनोऽभिप्रायः । अनतिरिक्तत्वादेव

कौमुदी

समासादनस्वरूपः इति जातिमति जातेर्तिने वास्तवे स्थितेऽपि तदनुप्राहात्वगुण-
योगादौपचारिकोऽयं वृत्तित्वपदेशस्तन्नगिताविसयशिशेषशालित्वप्रतिपत्तिफल इति । नोक्त-
मात्रनिबन्धनम् च तद्वृत्तित्वाभिधानम्, इष्टचरनात्पापलापार्हमित्याशयेनाह—यदाहेति ॥
यद्यपि गाम्भीर्यमगुणो गुणत्वभावादेव गुण्येन्द्रध्रपतया पृथिवीभुज्येव वर्तते, तथापि
तदनुगृहीतत्वादिरूपान्निप्रयेणाभिधीयमानं गाम्भीर्यं पृथिवीभुजा धर्तनं नानुपपत्तिपदवी-
मभ्यासीत्, प्रत्युत महींभुजामुत्तार्नाभप्रदनम्यलुलभगभीरिगुणशालितया समुचितसकलसमी-
हितकार्यसर्वस्वनिर्वहणधुरीणत्वं सातिशयचमत्कारस्थानं सचेतसानतिस्फुटमनभासत इति
भावः ॥

परमप्रस्तुतमुपसहरति—तस्मादिति ॥ अनतिरिक्ता इति वक्तव्येऽनतिरिक्तवृत्तयः
वचनमतिरिक्तमित्यतस्तदर्थमाह—नाम्यधिकव्यापारा इति ॥ व्यतिरिक्तपदव्याख्या अन्व-
धिवेति । वृत्तिपदस्य व्याख्या व्यापारा इति । अतिरिक्तशब्दोऽयं न भिन्नवचनं, वृत्तिशब्दोऽपि
न वर्तनवचनोऽत्र ग्राह्य इति भावः । तथापि किमर्थं वृत्तिपदग्रहणं, वृत्तीनामनुप्रासान्त-
र्भावस्यैवात्र वक्तव्यत्वात्, तस्य च तदतिरिक्तत्वप्रतिषेधमात्रलभ्यत्वादित्यग्राह—अत एवेति ॥
व्यापाराधिक्याभावादेवैवार्थः । अनुप्रासस्य हि रसाभिव्यञ्जनविषयो यो व्यापारः तदधिक-
व्यापारसङ्गादेव वृत्तीनामप्यलुलभकारादिवत् प्रयुक्तृयन् स्वरूपमभिधेयं स्यात्, तत्स्वरूपासिद्धौ
तस्यह्यपरसानभिष्यक्तिप्रसङ्गात्, न पुनरसामलभकारादिवत् व्यापारशिशेषशालित्वमस्ति, तेन
न तेषां पृथगभिधेयं स्वस्य निरूपयितुं शक्यमिति—अमुमर्थं प्रदर्शयितुं तदनतिरिक्ता इति
वक्तव्येऽपि तदनतिरिक्तवृत्तय इति व्यापारार्थो वृत्तिशब्दोऽत्र वृत्तिकारिणोपात्त इत्यर्थः ।
न पृथगनुमेयस्वरूपा इति पाठे तु वृत्तीनामनुप्रासादिभ्यः पृथग्भूत स्वरूपं नानुमातुं
शक्यम्, अत एवाभिधातुमपि (न) शक्यम्, अन्वधिकव्यापारामात्रे लिङ्गामासादनुमान-

१ क ल य य—‘यदाह ।

२ क च ‘अन्वधिक’ ।

३ क ल य य ‘अनुप्रासादिभ्यः’ ।

४ क ल य न ‘गनुमेय’ ।

ध्वन्यालोकः

वृत्तयोऽपि याः कैश्चिदुपनागरिकाद्याः प्रकाशिताः, ता अपि गताः श्रवणगोचरम्,

लोचनम्

वृत्तिव्यवहारो भामहादिभिर्न कृतः । उद्भटादिभिः प्रयुक्तेऽपि तस्मिन्नार्यः कश्चिदधिको हृदयपथमवतीर्ण इत्यभिप्रायेणाह—गताः श्रवणगोचरमिति । रीतयश्चेति । तदनतिरिक्तवृत्तयोऽपि गताः श्रवणगोचरमिति संबन्धैः । तच्छब्देनात्र माधुर्यादयो गुणाः ।

कौमुदी

रथानुत्थानादित्यर्थः । चिरन्तनलक्षणकारव्यवहारयोग्यत्वे सति तद्व्यवहारानुपलब्धि-
प्रमाणत्रलादप्यनुप्रासादिरूपतिरिक्तवृत्त्यभावनिश्चय इत्याह—अनतिरिक्तेति ॥ भाम-
हादिभिस्तद्व्यवहारस्याकृतत्वेऽप्युद्भटादिभिस्तस्य कृतत्वादलंकारादिव्यतिरिक्तत्वं वृत्ती-
नामिति व्यवहारयोग्यत्वे सति व्यवहारानुपलब्धिरसिद्धेत्याशङ्क्य अर्परहितव्यवहारस्य
वस्तुसद्भावाभ्युपगमप्रयोजकत्वाभावादनुपलब्धिस्तदवस्थेत्याशयेनाह—उद्भटादिमिरिति ॥
गताः श्रवणगोचरमिति ॥ वृत्तिप्रत्ये श्रवणगोचरत्वयचनमर्थस्य हृदयपथावतारपरिसंख्यानपर-
मिति दर्शयन्वतारयति—इत्यभिप्रायेणाहेति ॥ रीतयश्चेत्यत्र चशब्दः पूर्ववाक्यस्यविधेय-
पदानुपपन्नार्थ इत्याह—तदनतिरिक्तेति ॥ पूर्वत्र तच्छब्दस्यानुप्रासादिपरामर्शकतया
व्याख्यातव्यादिहापि तत्परामर्शकताप्रतीतिर्मा भूत् ; औचित्यात् गुणपरामर्शकतैव
प्रतीयतामित्याह—तच्छब्देनेति । परावृत्त्यन्ते इति शेषः ॥

कथं गुणशब्दाभिधेयानामेव सतां माधुर्यादीना रीतिशब्दवाच्यत्वम् ? हन्त तर्हि प्रवृत्ति-
निमित्तभेदविरहे गुणरीतिशब्दयोः 'हस्तः करः' इत्यादिवत्पर्यायवाच्यत्वरित्याशङ्क्य समुदायि-
नामेव प्रत्येकं रीतिशब्दवाच्यत्वाभावेऽपि विशिष्टसङ्घातधर्मवत्तया तेषामेव तथाभावः संभव-
त्येव, धरणीरूहशब्दाभ्यनामेव धवखदिरादीनां प्रत्येकं वनशब्दवाच्यत्वाभावंऽपि समुचितै-
कोपाधिपरिग्रहप्रतिपन्नैरुसङ्घातविनिवेशानां तेषामेव तच्छब्दाभिधेयत्वदर्शनादिति नोक्त-

१. प. च. 'न भामहादिभिः वृत्तः' ।

२. प. च. 'यदाभ' ।

३. क. रा. सम्बन्धः इत्यनन्तरम् 'तदर्थतीरल'
इत्यधिकं दृश्यते ।

लोचनम्

तेषां च समुचितवृत्त्यर्पणे यदन्योन्यमेलनक्षमत्वेन पानक इव गुडमारिचादिरसानां सहातरूपतागमनं^१ दासललितगम्यमर्णनीत्यनिपय गौडीयवैदर्भीपाञ्चालदेशहेवाकप्राचुर्यदृशा तदेव लिखितं रीतिरित्युक्तम् । जानिर्जातिमतो नान्या समुदायश्च समुदायिनो^२ नान्य इति वृत्तिरीतयो न गुणालकारव्यतिरिक्ता इति स्थित एवासौ व्यतिरेकी हेतु । तदाह—

कौमुदी

दोष इत्याह—तेषां चेति ॥ चण्ड तशब्दस्यार्थे । तेषां गुणानां समुचितवृत्त्यर्पणेऽन्योन्य-
मेलनक्षमत्वेन यत्सहातरूपतागमनं तदेव रीतिरित्युक्तम् । वामनादिभिरित्यन्वय । समु-
चितत्वं वृत्तरङ्गिभ्यश्चर्णापरसापेक्षम् । रसाभिव्यञ्जनव्यापारवती विशिष्टा वर्णरचना वृत्तिः,
तस्यां दीप्तादिवर्ज(र्ण)नीयौचित्यरत्या यद्गुणानामर्पणं तस्मिन्निति विग्रहः । सहातरूपतां समूह-
तद्रूपतया गमनं प्राप्तिं असहततया पृथक्पृथक् प्राप्तिस्त्वियमेन रूपेणावस्थितानामेकस्मिन् निपय-
समूहीनयनेन रूपान्तरापात्तिः, तत्र हेतुः अन्योन्यमेलनक्षमत्वेनेति ॥ परस्परसंश्लेषयोग्यत्वात्
सहातरूपत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह—पानक इति ॥ गुडादिद्रव्यभेदविरचितो दाहादिनिवारक-
कश्चित्पेयद्रव्यविशेष पानकम् । तथापि कथमस्य त्रैविध्यम्, सहातरूपतयैवत्वादिपत्त उक्तम्
—दीप्तिरिति ॥ वर्णनीयविभानादित्रैविध्यनिवृत्तं त्रैविध्यमस्येत्यर्थः । कथं पुनस्तत्र वैदर्भ्या-
दिशब्दप्रयोग इत्यत उक्तम्—गौडिति ॥ गौडादिशब्दस्तदेशजातर(त्रि)विषयः, हेवाक-
स्वाच्छब्दम्, तथाविवस्वाच्छब्दस्यान्यदेशविध्यापि व्यक्तगुणरूपमानत्वात्कथं तच्छब्दप्रयोग-
इति शङ्का सञ्चालयितुं प्राचुर्यग्रहणम् ॥ प्राचुर्यदृशेति । प्राचुर्यस्य दर्शनाद्देतारित्यन्वयः ॥
तदाह वामनः—“रीतिरात्मा काव्यस्य, विशिष्टा पदरचना रीतिः, विशेषो गुणात्मा,
सा त्रेधा, वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली च । वैदर्भीदियु दृष्टत्वात्तत्समाख्या । समप्रगुणा वैदर्भी ।
ओजः सन्तिमती गौडीया । माधुर्यसोऽनुमापेपपना पाञ्चाली” इति । भवतु नानैरम् । वृत्त्यु-
प्रासानां जातिजातिमद्भावं गुणरीतिना वा समुदायसमुदायिभावः, ततः भिन्नित्यत आह—
जातिरिति ॥ अन्यत्वे सामानाधिकरण्याप्रतीत्यनुपपत्तेः, व्यक्तिग्रहमन्तरेणापि प्रहापत्तेः, ‘इह गवि-
गोऽवम्’ इत्याधाराधेयभावात्प्रतीतिप्रसक्तेः अन-पत्यमवसीयते । न चानन्यत्वे पर्यायत्वापात्तिः ।

१ क ख समुचितवृत्त्यर्पणे ।

२ ख 'न्यन प दीप्त' ।

३ ग वैदर्भ पाञ्चाल्यदस्य कप्राचुर्ये ।

४ क ख य 'समुदायिभ्य' ।

ध्वन्यालोकः

रीतयश्च वैदर्भीप्रभृतयः । तद्व्यतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिर्नामेति ॥

लोचनम्

—कोऽयं ध्वनिरिति ॥ नैष चारुत्वस्यानम्, शब्दार्थरूपत्वाभावात् ; नापि चारुत्व-
हेतुः, गुणालंकारव्यतिरिक्तत्वात् ; तेनाखण्डबुद्धिसमास्वाद्यैमपि काव्यमपोद्धारबुद्ध्या
यदि विभज्यते तेषाप्यत्र ध्वनिशब्दवाच्यो न कश्चिदतिरिक्तोऽर्थो लभ्यत इति

कौमुदी

व्यक्त्याद्युत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशाद्यापत्ते क्षभेदसहित्वोर्भेदस्याभ्युपगमादात्यन्तिकनेदान-
भ्युपगमात् दोष इत्यर्थः । फलितमाह—इति वृत्तिरीतय इति ॥ स्थित एवेति ॥ स्थूणा-
निखननन्यायेन प्रतिष्ठापनादित्यर्थः । किंशब्दस्य प्रासुक्तसर्वनिषेधार्थत्वकथनेन क्षेपार्थत्वं
स्फुटीकरोति—नैष इति ॥ एष इत्यवज्ञासूचको निर्देशः । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानमाधारः ॥
व्यतिरिक्तत्वादिति ॥ ध्वनिवादिभिस्तयामावेनाभ्युपगमादित्यर्थः । इतिशब्दस्यानन्तरं
किंशब्देनाहेत्युपस्कारः । ननु अविवेचकजनदुरधिगमदेहेन्द्रियसङ्घातानुप्राणकचेतनव-
द्गुणालंकारसुन्दरशब्दार्थमपराशरीरानुप्राणकतया ध्वनिशब्दवाच्यस्य वस्तुनः सकलसहृदयजन-
मनोमणिमुकुरतलविशदतरावभासमानस्योक्तविकल्पप्राप्तिभिरपलोपेऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—
तेनेति ॥ पूर्वोक्तपन्यमावहेतुपरामर्शः । द्विविधा काव्यार्थसमुल्लेखिनी धीः—आस्वादमयी,
युक्तितस्तत्त्वानुसन्धानरूपा च । तत्रास्वादमय्या धिषि तावद्यद्यपि तत्सद्भावानुसन्धानान्यतरानव-
गाहितया तदसत्त्वं न चकास्ति, तथापि तद्गीतः प्रतिनिष्टव्यं तत्सत्त्वानुसन्धानधारेणोत्तरेण
युक्तितस्तद्भिर्भागोल्लेखिन्या कस्यांचिद्बुद्धौ प्रवर्तितयां प्रतिद्वतरगुणादिव्यतिरिक्तध्वनिशब्दवेद्यं
वस्तु किञ्चन कुशाग्रीयचेतसापि सचेतसा समासादधितुमशक्यमिति प्रमाणपञ्चकातिरिक्तप्रमा-
णगोचरसहोदरतामसौ नातिवर्तत इत्यर्थः ॥ अपोद्धारबुद्धिः यौक्तिकी बुद्धिः ; तेनेत्यस्य लभ्यत
इत्यनेन संबन्धः । वृत्तौ नामशब्देनायमर्थः संगृहीत इति तदानर्थक्यशङ्का न कार्थेत्याह—इति

१. क. ख. ग. ड. 'स्वरूपत्वा' ।

ग. 'स्वरूपमावात्' ।

२. ग. ड. च. 'इति तेन' ।

३. च 'समासाद्यमे' ।

४. छ 'यदि' नास्ति ।

५. क. ख. ग. 'तवापि' ।

६. ग. 'अर्थ' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

अन्ये मयूः—नास्त्वेव ध्वनिः, प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणः काव्यप्रकारस्य

लोचनम्

नामशब्देनाह ॥

ननु मा भूदसौ शब्दार्थस्वभावः, मा च भूधारुत्वहेतुः ; तेन गुणाङ्कारव्यतिरेकोऽसौ^१ स्यादित्याशङ्क्य द्वितीयमभाववादप्रकारमाह—अन्य इति ॥ भवत्वेवम्, तथापि नास्त्वेन ध्वनिर्यादृशस्तत्र लिख्यपिपितः । काव्यस्य ह्यसौ^२ कश्चिद्वक्तव्यः ; न चासौ गीतवृत्तवार्थादित्यानीयः काव्यस्य कश्चित् ; कवनार्थं काव्यम्, तस्य भावः काव्यत्वम् ; न च नृत्तगीतादि

कौमुदी

नामशब्देनाहेति ॥

उक्तप्रकारेणैव ध्वनेरभावे सिद्धे किमर्थोऽयं पुनस्तदभावसाधकतया पक्षान्तरोप-
न्यास इत्याशङ्क्य—चारुत्वहेतुत्वविशिष्टध्वन्यभाव एवेयता सिद्धः, न तु स्वरूपेण तदभाव
इति तसिद्धये पक्षान्तरोपक्षेप इत्याशयेन आशङ्क्यपूर्वकमवतारयति—नन्विति ॥ तेनेति ॥
तथापीत्यर्थः ॥ स्वयदिति ॥ अस्तीति संभावनायोग्य इत्यर्थः । गुणादिव्यतिरेकस्य
चारुत्वहेतुत्वरूपधर्ममात्राभावापादकत्वात् प्रतिषेधात्परिध्वनिस्वरूपधर्मिसिद्धिमात्रेणाप्य-
स्मन्मनोरयः सेस्यतीत्यर्थः । अथ धा चारुत्वहेतुत्वाभावादेव हेतोरित्यर्थः ; चारुत्व-
हेतुत्वाद्भिः गुणाद्यन्तर्भाव आपादितः ; तदनङ्गीकारे तु तद्व्यतिरेकध्वनिसद्भावः
संभावनाई एवेति सर्वथा तदभावो न शक्यवान्युपगम इत्यर्थः । धर्मिस्वरूपसिद्धि-
मुक्तमुररीकरोति—भवत्वेवमिति ॥ तर्हि जितमस्माभिरित्यत्राह—तथापीति ॥
ननुकमेव तदस्तिव्यमिति तत्राह—यादृशः ; इति ॥ अत्र तादृश इत्युपस्कारः न ध्वनेः
स्वरूपतो लक्षणं भवद्विर्विकश्चितम्, किं तु काव्यसम्बन्धित्वेन ; न चास्य काव्यसंबन्धि-
त्वमित्यर्थः । एतदुपपादयति—काव्यस्य हीति ॥ दिहेतौ । समुदितस्य काव्यस्य समुदायि-

१. घ. ङ. च 'भूतव्यारस्य' ।

२. क ख. 'येन' ।

३. क. ख. 'न स्यात्' ।

४. क ख. 'लिख्यपिपितः' ।

५. घ. ङ. च. 'न कश्चित्' ।

६. क. ख. 'गीतवृत्तवार्थादि' ।

७. घ. 'नृत्तगीतवार्थादि' ।

८. 'नृत्तगीतार्थ' ।

९. क ख. 'काव्यस्य च' ।

१०. च. 'भावश्च' ।

११. घ. ङ. 'नृत्तादि' ।

लोचनम्

कवनीयमिष्युच्यते ॥ प्रसिद्धेति ॥ प्रसिद्धं प्रस्थान शब्दार्थी तद्गुणालङ्काराथेति ।
प्रतिष्ठन्ते परम्परया वैवहरन्ति येन मार्गेण तद्व्यस्थानम् ॥ काव्यप्रकारस्येति ॥ काव्य-
प्रकारत्वेन हि^१ तैव स मार्गोऽभिप्रेतः, 'काव्यस्यात्मा' इत्युक्तत्वात् । ननु कस्मात्तत्काव्यं न

कौमुदी

रूपत्वेन सम्बन्धितया ह्यसौ काव्यलक्षणकाराग्रेसरमानिना भवताम्बुपेयः । न च
काव्यत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गुणादिभ्यो व्यतिरेके सति केनचित्प्रकारेण काव्यसंबन्धित्वमस्य
शतांशेनापि शक्योपपादं नृत्तगीतादिवत् । तदयं प्रयोगः—विवादाभ्यासितो ध्वनिर्न
काव्यशब्दगोचरो भवितुमर्हति, तद्वाच्यगुणादिव्यतिरिक्तत्वात्, नृत्तगीतादिवत्; न च
साध्यविकलो दृष्टान्तः, तेषामकवनीयत्वेन काव्यत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ ननु वृत्तौ
प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरिक्तत्वमेव ध्वनेरुक्तम्, न तु गुणादिव्यतिरिक्तत्वम्, अतः कथं तस्य
हेतुकरणमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—प्रसिद्धमित्यादिना ॥ इतिः प्रकारे, वृत्तयो रीतयध्वेत्पर्यः ।
कथमेपां प्रस्थानशब्दवाच्यत्वमिति तदाह—प्रतिष्ठन्त इति ॥ गमनव्यापारार्थवृत्तिरापि
प्रपूर्वोऽयं तिष्ठतिः इह सादृश्यदादौचित्याद्वा यथायोगमनादिप्रवर्तमानकाव्यगोचरकविसदृश्य-
परम्पराव्यापारविशेषविषयोऽवगन्तव्यः ; तद्गोचरत्वेन तद्देतुत्वान्मार्गत्वमापाद्य च हेतु-
विशेषकप्रणार्थतया शब्दवृत्तिर्गमयितव्येति भावः । ध्वन्यभाववादिनो ध्वनेः काव्यप्रकार-
त्वोक्तिर्व्याहृतेत्याशङ्क्य परप्रसिद्धवृत्तजीविनी तद्गुक्तिरित्याह—काव्यप्रकारत्वेन हीति ॥
ननु गुणाद्यतिरिक्तत्वं न काव्यत्वानधिकरणत्वे हेतुः; अपि तु काव्यलक्षणराहित्यम्; न च
तत् ध्वनेः संभावयितुं शक्यमित्यप्रयोजनो हेतुरिति शङ्कते—ननु कस्मादिति ॥ सत्यम् ।
न गुणाद्यतिरिक्तत्वमात्रमकाव्यरूपत्वे हेतुःकृतम्, किं तु काव्यलक्षणराहित्यमेव ; तत्तु परमा-
र्थतो गुणादेरेवेत्यमुया वस्तुस्थित्या तदतिरिक्तत्वादकाव्यत्वमापादितमिति काव्यलक्षणराहित्यस्य
साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमिति नाप्रयोजकत्वमिति परिहारमिप्रायः । मार्गशब्दप्रद्वहणमुभय-

१. घ. 'गुणा अलङ्काराथेति' ।

२. क, घ, ग. 'विरन्ति' ।

३. 'हि' बंमुदीपाठमनुसृत्य निवेशितः ।

४. घ, द, च 'स तय' ।

ध्वन्यालोकः

काव्यत्वहानेः । सहृदयहृदयाहादिशब्दार्थमयत्वमेव काव्यलक्षणम् ; न चोक्तप्रस्थाना-
तिरेकिणो मार्गस्य तत्संभवति; न च तत्समयान्तःपातिनः सहृदयान् कांश्चित् परिकल्प्य

लोचनम्

भवतीत्याह—सहृदयेति ॥ मार्गस्येति ॥ नृत्तगीताक्षिनिकोचादिप्रापत्येत्यर्थः ॥
तदिति ॥ सहृदयेत्यादिकाव्यलक्षणमित्यर्थः । ननु ये तादृशमपूर्वं काव्यरूपतया जानन्ति त
एव सहृदयाः । तदभिमतत्वं च नाम काव्यलक्षणमुक्तप्रस्थानातिरेकिण एव भविष्यती-
त्याशङ्क्याह—न चेति ॥ यथा हि खल्लक्षण करोमीत्युक्त्वा औतानवितानात्मा प्रात्रिय-

कौमुदी

वादिंसप्रतिपन्नवस्तुप्रदर्शनार्थमित्याशयेनाह—नृत्तगीतेति ॥ वादिशब्देनाक्षिसम्बन्धिनोऽन्ये
विकारा गृह्यन्ते । प्रापशब्दस्तुल्यार्थः । न च तत्समयान्तःपातिन इति वृत्तिग्रन्थ एक
एव शङ्कोत्तरात्मकः । तत्र शङ्काभाग विवृणोति—ननु य इति ॥ तादृश ध्वनिरूपं
वस्तु, अपूर्वं पूर्वमनुन्मीलितम्; इयता तत्समयान्तःपातिनः इति व्याख्यातम् । तत्समयो
ध्वनिसमयः; ध्वनिः काव्यस्यात्मेति प्रतितन्त्रसिद्धान्तरूप सङ्केतः; तत्प्रणेतृत्व
तदन्तःपातित्वम् ॥ प्रसिद्धयेति—प्रकृष्टा सिद्धिर्ज्ञप्तिः न्यायमूलोऽभ्युपगमपर्यवसायी
निश्चलोऽप्यवसायः, न व्यपदेशमात्रमित्युक्तम्, तद्व्याचष्टे—तदभिमतत्वं चेति ॥
नामेति ॥ संभावनाया प्राकाश्ये वा । सहृदयान्भिमतत्वस्य काव्यलक्षणत्वं भवता-
मप्यनुमतमेव; केवलं तत्तादृशसहृदयधैरेयसङ्गानसाधनेऽस्माकं प्रयास इत्यर्थः । एवकारोऽय-
मप्यर्थे ॥ आशङ्क्येति ॥ ध्वनिवादिशङ्कामेकग्रन्थेनानुभाष्य परिहारगाहेत्यर्थः ॥ मा भूनाम
निखिलविद्वन्मनोप्राहिल्यम्; लक्षणलक्षणसहृदयान्भिमतत्वमात्रेण चरितार्थाः सुखमास्महे वयमित्या-
शङ्क्य स्वप्रयासमात्रसिद्धस्वार्थस्य व्यवहारं प्रत्यप्रयोजकत्वं दृष्टान्तोपक्षेपपूर्वकं प्रकटयति—
यथा हीति ॥ लक्षणशब्देनात्र तदभिधानमुपचारद्गृह्यते, इतरथा तदर्थविपत्वात्तुपपत्तेः ।
खड्गस्य लक्षणेन निर्देशात् लक्षणस्यापि तदसाधारणधर्मरूपस्यैव वस्तुमुचितत्वात् तदत्यन्त-
विलक्षणपटस्वरूपनिपतलक्षणाभिधानस्य प्रतिज्ञा व्याहृताक्षरत्वात् न केवलं वस्तुस्तत्त्व-

१. क. ख 'नृत्तगीताक्षिनिकोचनादि—'

ग. 'नृत्तगीताक्षिनिकोचोपादि' ;

द. च. 'नृत्तगीताक्षिनिकोचोचो' ;

२. क. ख 'हि' नास्ति ।

३. 'आवाप्रवितानात्मा' इत्यत्र नोद्भूत पाठः ।

ध्वन्यालोकः

तत्रमिद्वया ध्वनौ काव्यव्यपदेशः प्रवर्तितोऽपि सकलविद्वन्मनोप्राहितामवलम्बते ॥

लोचनम्

माणस्वरूपः सकलदेहाच्छ्रदकः सुकुमारश्चित्रतन्तुविरचितः संवर्तनविवर्तनसहिष्णुरच्छेदकः
 श्लेष्टे उल्कष्टः खड्ग इति मुवाणः, परैः पटः खल्वेवंविधो भवति न खड्ग इत्ययुक्ततया
 पर्यनुयुज्यमान एव ब्रूयात्—ईदृश एव खड्गो ममाभिमर्त इति, तादृगैवैतत् । प्रसिद्धं हि
 लक्ष्यं भवति न कल्पितमिति भावः । तदाह—सकलचिद्वदिति ॥ विद्वांसोऽपि^१
 तत्समयज्ञा एव भविष्यन्तीति आशङ्कां सकलशब्देन निराकरोति । एवं हि 'कृतेऽपि न

कौमुदी

परामर्शकैरेव, पापरप्रायैरप्ययं व्याहृताक्षरवचनवादी बालोन्मत्तादिवत् अनवधेयवचनतया
 पर्यनुयोज्य एव भवेत्; तथा पर्यनुयोज्यमानोऽपि स यदि स्वकीयमपाण्डित्यमपि-
 धिसुः स्वाभिमतत्वमात्रेण स्वोपक्षिप्तलक्षणसंसिद्धिं समर्थयितुमुचिष्ठेत्, अहो तु खड्ग
 महत्तरतया द्रुकृत्तरममुप्यापाण्डित्यम्, पत्स्वयमनवबुध्यमान एव वस्तुतस्वम् अव-
 बोध्यमानोऽपि परेण नावबुध्यत इति विरततदवबोधनव्यापारिरुपेक्ष्यत्वपक्ष एवायमन्यन्ताय
 प्रक्षिप्येत । तस्मान्न ध्वनेः स्वाभिमतत्वमात्रेण काव्यत्वसिद्धिः, अपि तु निखिलसदृश्य-
 प्रसिद्धत्वादेव; तच्चात्र नास्तीत्युक्तमिति न काव्यस्वरूपत्वं ध्वनेरित्यर्थः । आप्यामः[मते]^२
 विस्तारः आतानः, तिर्थीविस्तारः वितानः, प्रावरणम् परिधानं तद्योग्यस्वरूप इत्यर्थः;
 संवर्तनं विकासनम् ; विवर्तनं संकोचनम् । सकलशब्दवैयर्थ्यपरिहारार्थमाशङ्कामाह—
 विद्वांसोऽपीति ॥ ध्वनिसमयवेदिनामेव विद्वत्त्वसंभावनात्तन्निवृत्तमनोप्राहित्वाभावकृतः
 काव्यात्मत्वाभावात् इहापादयितव्य इत्यर्थः ॥ एवं हि कृतेति ॥ ध्वनिसमयविदामेव विद्वत्ता-

१. क. ख. ग. 'माणः' ।

६. क. घ. 'विकल्पितम्' ।

२. क. ख. 'विवर्तितः' ।

७. क. ख. 'दि' ।

ग. 'चितः' ।

८. क. ख. 'एष' नास्ति ।

३. क. ख. ग. 'श्लेष्टेयः' ।

९. क. ख. ग. 'शङ्काम्' ।

४. क. ख. ग. 'इत्युक्ततया' ।

१०. घ. ङ. च. 'अपि' नास्ति ।

५. ग. 'अभिप्रेतः' ।

लोचनम्

किञ्चित्कृतं स्यात् ; तस्मादुन्मत्तता^३ परं प्रकटितेति भावः ॥

यस्त्वत्रामिप्राप्यं व्याचष्टे—जीवितभूतो ध्वनिस्तावत्त्वामिमत् ; जीवितं च नाम प्रसिद्धप्रस्थानातिरिक्तम्, अलंकारकारैरनुक्तत्वात् ; तत्र न काव्यमिति लोके प्रसिद्धमिति— तत्रयेदं सर्वं स्वयचनविरुद्धम् । यदि हि तत्काव्यस्यानुप्राणकं तेनाङ्गीकृतं पूर्वपक्षवादिना तच्चिरतनैरनुकमिति प्रख्युतं लक्षणाहमेव भवति । तस्मात्प्राक्तन एवामिप्रापः ॥ //

कौमुदी

ङ्गीकरणे तन्मनोप्राहितया काव्यत्वकरूपने कृतं इत्यर्थः । न च न किञ्चित् कृतमित्याह—उन्मत्ततेति ॥

प्रसिद्धप्रस्थानातिरेकिण इति मन्यस्य केचिदर्थोऽन्यथा वर्णितः । तद-
निराकरणे तस्यैव सम्यक्त्वं समानयोगक्षेमस्य वा केचिदवबुध्येरन् ; तदर्थं तत्रकार-
मनुभाष्यं भङ्गयति—यस्त्विति ॥ काव्यजीवितत्वेनास्मदाभिमतस्य ध्वने प्रसिद्धप्रस्थाना-
तिरिक्तत्वे को हेतुरित्यत्र आह—अलंकारकारैरिति ॥ तदनुक्तत्वेऽपि काव्यत्वं किं न
स्यादित्यत्र आह—तत्रेति ॥ अलंकारकारानुक्तं पत् तत्र वाच्यम् । तदयं
प्रयोगः—विमतं न वाच्यम्, काव्यलक्षणकारानुल्लिखितत्वात्, संप्रतिपन्नवदिति ॥
तस्येति ॥ अमिप्राप्याख्यायात् इत्यं व्याख्याने सर्ताति शेषः ॥ इदं सर्वमिति ॥ कृत्स्न-
स्वाभाववादिबचनस्य ग्रहणम् । विरोधमेव सूटयति—यदि हीति ॥ तच्छब्देन ध्वनि-
लक्षणस्य वस्तुनः परामर्शः । किं ध्वनेः काव्यजीवितत्वमङ्गीकृत्य तथात्वेन चिरन्तनानु-
क्तत्वादकाव्यत्वमुच्यते, अनङ्गीकृत्य वा । आद्ये अनुक्तत्वं विरुद्धो हेतुः, वक्तव्यावचनस्य
वचनं प्रत्येय हेतुत्वात् । द्वितीये त्वास्माकीन एव प्रकारोऽयमिति न किञ्चित्तेतदित्यर्थः ॥

ननु उक्तभाववादद्वयप्रतिलब्धे ध्वनिध्वसे किमर्थं प्रकारान्तरेण
तत्समर्पणं पुनरपार इत्यादिना प्रस्तुतमित्यानाङ्गप अवतरणिकामाह—

१ ग. 'वक्षिद्य इव' ।

२. स 'व्यात्' नास्ति ।

३ य इ च 'तस्मात्प्रकटा' ।

४ च 'सर्वं' नास्ति ।

५ क. स 'कथयानहं' ।

६. क. स 'व्याचष्टे' ।

ध्वन्यालोकः

पुनरपरे तस्याभावमन्यथा कथयेयुः—न संभवत्येव ध्वनिर्नामापूर्वः कश्चित्, कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तेष्वेव चारुत्वहेतुष्वन्तर्भावात् । तेषामन्यतमस्यैव

लोचनम्

ननु भवत्वसौ चारुत्वहेतुः शब्दार्थगुणाञ्कारान्तर्भूतश्च, तथापि ध्वनि-
रित्यमुया भावया जीवितमित्यसौ न केनचिदुक्त इत्यभिप्रायमाशङ्क्य तृतीयमभाव-
वाद्प्रकारमुपन्यस्यति—पुनरपर इति ॥ कामनीयकमिति कामनीयस्य कर्म, चारुत्वधी-
हेतुतेति यावत् । ननु विच्छिन्नीनामसंख्येयत्वात् कैाचिच्चादृशी विच्छिचिरस्मामिर्दृष्टा

कौमुदी

ननु भवत्वसावित्यादिना ॥ ध्वनिर्न चारुत्वहेतुरित्यभ्युपगम त्यजति—भवत्वसाविति ॥ तर्हि
प्रागुक्तानुमानवलात् गुणाद्यन्तर्भावः प्रसक्त इत्याशङ्क्य तदतिरिक्तत्वाम्युपगममपि त्यजति—
शब्दार्थेति ॥ हन्त तर्हि जितमस्माभिरिखत आह—तथापीति ॥ केनचिदपि लक्षण-
कृता काव्यात्मा ध्वनिरिति मोक्तम् ; तदभिधानार्थोऽयस्माकमारम्भ इति पदेपदे परिभ्रं-
शितस्य ध्वनिवादिनः काशकुशावलम्बनन्यायेनायं प्रत्यवस्थानप्रकार इत्यर्थः । तन्निरासार्थं
तृतीयप्रकारोपन्यास इत्याह—अभिप्रायमाशङ्क्येति ॥ कामनीयस्य कर्मेति ॥ “दोषधा-
दुरूपोत्तमाद्बु” इति कर्मणि बुञ् । किं तत्कर्मेति तदाह—चारुत्वधीहेतुतेति ॥
स्यसंसृष्टे स्वधर्मसंक्रान्तिकर्तृत्वभावतया शब्दादिचारुत्वबुद्धिसंपादकत्वमेवात्र कर्मशब्देन
गृहीतम्, न तु परिस्पन्दनादिलक्षणमित्यर्थः । एतच्च वृत्तौ चारुत्वहेतुध्विन्यनेन
दर्शितमेव ॥ ननु वाग्विकल्पानन्त्यहेतुकाभिनवप्रकारेशसंभवमात्रेण ध्वनिवादिनः को
लामः, तस्य गुणाद्यनन्तर्भूतध्वनिशब्दवाच्यवस्तुसिद्धायेव मनोरथत्वभावात् ; तेन तदभ्यु-
पगमपूर्वकः परिहारोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य शङ्कामाह—ननु विच्छिन्नीनामिति ॥
विच्छिन्तैर्वैचित्र्यम् ; इयं वाग्विकल्पानामित्यस्य व्याख्या ; आनन्त्यादित्यस्यासंख्ये-
यत्वादिति ; काव्यलक्षणविधाविभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शित इत्यस्य या नानुप्रासादा-
वित्यादिः । गुणाद्यनन्तर्भूतचारुत्वहेतुवस्त्वन्तरसिद्धिर्हि ध्वनिवादिनोऽभिमतैति भावः ।
इह वाक्यशब्देन कर्तृकर्मवर्णार्थव्युत्पन्नेन तन्त्रवृत्त्या आवृत्त्या वा शब्दार्थाभिधा-
व्यापारास्त्रयोऽपि संगृह्यन्ते । विकल्पशब्दश्चात्र न पूर्ववद्दस्तुशून्यप्रत्ययवचनः ;

१. क. ख. ग. 'आद्यमुप' ।

२. घ. 'कवितादृशी' ।

३. क. ख. ग. घ. च. 'चारुत्वहेतु' ।

लोचनम्

किञ्चित्कृतं स्यात् ; तस्मादुन्नतता^३ परं प्रकटितेति भावः ॥

यस्वनाभिप्रायं व्याचष्टे—जीवितभूतो ध्वनिस्तावत्तवाभिमतः ; जीवितं च नाम प्रसिद्धप्रस्थानातिरिक्तम्, अलंकारकारैरनुक्तत्वात् ; तच्च न काव्यमिति लोके प्रसिद्धमिति— तस्येदं सर्वं स्ववचनविरुद्धम् । यदि हि तत्काव्यस्यानुप्राणकं तेनाङ्गीकृतं पूर्वपक्षवादिना तद्धिरंतनैरनुक्तमिति प्रत्युत लक्षणाहेतुव भवति । तस्मात्प्राक्तन एवामिप्रायः ॥ //

कौमुदी

ह्रींकारणे तन्मनोप्राहितया काव्यत्वकल्पने ह्यन इत्यर्थः । न च न किञ्चित् कृतमित्याह—उन्नततेति ॥

प्रसिद्धप्रस्थानातिरेकिण इति ग्रन्थस्य कैश्चिदर्थोऽन्यथा वर्णितः । तद-
निराकरणे तस्यैव सम्यक्त्वं समानयोगक्षेमत्वं वा केचिदवदुष्येरन् ; तदर्थं तत्रकार-
मनुभाष्य भङ्गयति—यस्त्विति ॥ काव्यजीवितत्वेनास्मदाभिमतस्य ध्वने. प्रसिद्धप्रस्थाना-
तिरिक्तत्वे को हेतुरित्यत आह—अलंकारकारैरिति ॥ तदनुक्तत्वेऽपि काव्यत्वं किं न
स्यादित्यत आह—तच्चेति ॥ अलंकारकारानुकं यत् तत्र काव्यम् । तदर्थं
प्रयोगः—विमतं न काव्यम्, काव्यलक्षणकारानुल्लिखितत्वात्, संप्रतिपन्नवदिति ॥
तस्येति ॥ अभिप्रायव्याख्यातुः इत्थं व्याख्याने सर्तति शेष ॥ इदं सर्वमिति ॥ कृत्स्न-
स्थानाववादिचचनस्य ग्रहणम् । विरोधमेव रजुटयति—यदि हीति ॥ तच्छब्देन ध्वनि-
लक्षणस्य वस्तुनः परामर्शः । किं ध्वनेः काव्यजीवितत्वमङ्गीकृत्य तथात्वेन चिरन्तनानु-
क्तत्वादकाव्यत्वमुच्यते, अनङ्गीकृत्य वा । आद्ये अनुक्तत्वं विरुद्धो हेतुः, वताभ्यात्रचनस्य
वचनं प्रत्येव हेतुत्वात् । द्वितीये त्वास्मकीन एव प्रकारोऽयमिति न किञ्चिदेतदित्यर्थः ॥

ननु उक्ताभाववादद्वयप्रतिलब्धे ध्वनिध्वसे किमर्थं प्रकारान्तरेण
तत्समर्थनं पुनरेत इत्यादिना प्रस्तुतमित्याशङ्क्य ध्वनतरणिकामाह—

१. ग. 'वक्षिण इत' ।

२. ख. 'रथात्' नास्ति ।

३. घ. ङ. च. 'तस्मान्चतता' ।

४. च 'मते' नास्ति ।

५. ख. स. 'लक्षणवदं' ।

६. क. ख. 'व्यनाभि' ।

ध्वन्यालोकः

पुनरपरे तस्याभावमन्यया कथयेयुः—न संभवत्येव ध्वनिर्नामापूर्वः कश्चित्, कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तेष्वेव चारुत्वहेतुध्वन्तर्भावात् । तेषामन्यतमस्यैव

लोचनम्

ननु भवत्वसौ चारुत्वहेतुः शब्दार्थगुणाळकारान्तर्भूतश्च, तथापि ध्वनि-
रित्यमुया भावया जीवितमित्यसौ न केनचिद्बुक्त इत्यभिप्रायमाशङ्क्य तृतीयमभाव-
बोद्धप्रकारमुपन्यस्यति—पुनरपर इति ॥ कामनीयकमिति ध्वनीयस्य कर्म, चारुत्वधी-
हेतुतेति यावत् । ननु विच्छिन्तीनामसंख्येयत्वात् कैचिच्चादृशी विच्छित्तिररमाभिर्दृष्टा

कौमुदी

ननु भवत्वसावित्यादिना ॥ ध्वनिर्न चारुत्वहेतुरित्यभ्युपगम त्यजति—भवत्वसाविति ॥ तर्हि
प्रागुक्तानुमानबलात् गुणाध्वन्तर्भावः प्रसक्त इत्याशङ्क्य तदतिरिक्तत्वाभ्युपगममपि त्यजति—
शब्दार्थेति ॥ हन्त तर्हि जितमस्माभिरित्यत आह—तथापीति ॥ केनचिदपि लक्षण-
कृता काव्यात्मा ध्वनिरिति नोक्तम् ; तदभिधानार्थोऽयस्मात्कारम्भ इति पदेपदे परिश्रं-
शितस्य ध्वनिवादिनः काशकुशावलम्बनन्यायेनायं प्रलयस्थानप्रकार इत्यर्थः । तन्निरासार्थं
तृतीयप्रकारोपन्यास इत्याह—अभिप्रायमाशङ्क्येति ॥ कमनीयस्य कर्मेति ॥ “षोषधा-
दुरूपोत्तमाद्बु” इति कर्मणि बुञ् । किं तत्कामेति तदाह—चारुत्वधीहेतुतेति ॥
स्वसंसृष्टे स्वधर्मसंक्रान्तिकर्तृस्वभावतया शब्दादिचारुत्वबुद्धिसंपादकत्वमेवात्र कर्मशब्देन
गृहीतम्, न तु परिस्पन्दनादिलक्षणमित्यर्थः । एतच्च वृत्तौ चारुत्वहेतुध्विनेन
दर्शितमेव ॥ ननु वाग्विकल्पानन्त्यहेतुकामिनवप्रकारलेशसंभवमात्रेण ध्वनिवादिनः को
लामः, तस्य गुणाध्वन्तर्भूतध्वनिशब्दवाच्यवस्तुसिद्धावेव मनोरथलाभात् ; तेन तदभ्यु-
पगमपूर्वकः परिहारोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य शङ्कामाह—ननु विच्छिन्तीनामिति ॥
विच्छित्तिर्वैचित्र्यम् ; इयं धाग्विकल्पानामित्यस्य व्याख्या ; आनन्त्यादिस्वत्यासंख्ये-
यत्वादिति ; काव्यलक्षणविधादिभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शित इत्यस्य या नानुप्रासादा-
वित्यादिः । गुणाध्वन्तर्भूतचारुत्वहेतुवस्त्वन्तरसिद्धिर्हि ध्वनिवादिनोऽभिमतोति भावः ।
इह वाक्शब्देन कर्तृकर्मकरणार्थव्युत्पन्नेन तन्त्रवृत्त्या आवृत्त्या वा शब्दार्थाभिधा-
व्यापारास्त्रयोऽपि संगृह्यन्ते । विकल्पशब्दश्चात्र न पूर्ववद्वस्तुशून्यप्रत्ययवचनः ;

१. क. ख. ग. 'चारुत्व' ।

२. घ. 'कश्चित्' ।

३. क. ख. ग. घ. च. 'चारुत्वहेतु' ।

ष्वन्यालोक

वा अपूर्वसमाख्यामात्रकरणे यत्किञ्चन कथितं स्यात् । किं च वाग्विकल्पानामानन्त्यात् समवत्यपि वा कस्मिंश्चित्काव्यलक्षणविधायिभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शिते प्रकारेऽप्ये

लोचनम्

या नानुप्रासदौ नापि माधुर्यादाद्युक्तलक्षणेऽन्तर्भवेदित्यादाङ्कषाम्युपगमपूर्वरुः परिहरति— वाग्विकल्पानामिति ॥ वक्तुमिति वाक् शब्द , उच्यते इति वागर्थ , उच्यतेऽनयेति वाम भिवाख्यापर , तत्र शब्दार्थवैचित्र्यप्रकारोऽनन्त , अभिधावैचित्र्यप्रकारोऽप्यसह्येय ॥ प्रकारेऽप्ये इति ॥ स हि चारुत्वहेतुर्गुणो पालङ्कारो वा । स च सामान्यलक्षणेन समुद्भूत एव । यदाह —‘काव्यशोभाया कर्तारो धर्मा गुणा , तदतिशयेतवस्यलङ्कारा ’ इति ।

कौमुदी

किं तु वैचित्र्यवचन , आनन्त्याच्चासुरययव दर्शितमियाह—वक्तुमिति ॥ प्रकारे सत्यपीति वक्तव्ये देशशब्दमपि प्रयुञ्जानेन तस्य गुणादावतर्भाव तत एव चिरन्तन-प्रदर्शितप्रायत्व च दर्शितमित्याशयेनाह—स हीति ॥ हिर्हेतौ , स प्रकार किं चारुत्व-हेतु न वा । आपे गुणावतर्भावात् [व], द्वितीये न विवक्षितत्वनिस्वरूपसिद्धिरित्युक्तमावर्तनीयम् । न चैवमपि चिरन्तनाप्रदर्शितवाच्यप्रदर्शन प्रयोजनवदित्यवसेयम् , तस्यापि सामान्यलक्षणोपदर्शनन प्राचीनैरेव गुणादिलक्षणकृद्भिः प्रदर्शितप्रायस्य पुनः प्रदर्शने प्रयासमात्रपरिशेषादित्याह—स चेति ॥ तदेव सामान्यलक्षण वामननिगदित निदर्शयति—यदाहेति ॥ काव्यस्य शब्दार्थमयस्य शोभायाच्चारुत्वस्य कर्तारस्वरूपनिष्पत्तिहेतवो ये ते धर्मभूता यावद्दर्मिभाविनो गुणा , तस्या गुणजनिताया शोभाया अतिशय उत्कर्ष , तद्देतवो ये तेऽलङ्कारा , यथा लोकेऽनलङ्कृताऽपि समप्रगुणशाली पुरुष शोभते , स एव समुचितालङ्कारभृद्भारितवपु सुतरां शान्ते , निर्गुणस्त्वलङ्कृतोऽपि न सचेतथेतद्धमकारकारी , एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ ननु किं समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहार किं वा कतिपयैरित्यादिविकल्पपूर्वरु-मन्यास्याद्युद्भावनेनास्य लक्षणस्य दूषयितुं शक्यत्वालङ्कृतातर वाच्यमित्यतो भागहीय

ध्वन्यालोकः

ध्वनिर्ध्वनिरिति तदलीकसद्वदपत्वभावनामुकुलितलोचनेनैर्नृत्वते ; तत्र हेतुं न विभ्रः ।
सद्वदशो हि महात्मभिरन्धैरलंकारप्रकाराः प्रकाशिताः प्रकारयन्ते च ; न च
तेपामेषा दशा श्रूयते ; तस्मात्प्रवादमात्रं ध्वनिः ; न स्वस्य क्षोदक्षमं तत्त्वं किंचिदपि^१

लोचनम्

तथा “वक्त्राभिधेयशब्दोक्तिरिडा वाचामलङ्किया” इति^२ । ध्वनिर्ध्वनिरिति वीप्सायां संग्रमं
सूचयन्ननन्दरं दर्शयति ॥ नृत्वत इति ॥ तल्लक्षणकृद्भिरंतयुक्तकाव्यविधापिभिरंतच्छब्दवर्णो-

कौमुदी

लक्षणं दर्शयति—तथेति ॥ वक्रत्वं नाम लोकोत्तररूपेणावस्थानलक्षणं तथात्वेनाभिधेया-
नामर्यानां शब्दानां चोक्तिर्वक्त्राभिधेयशब्दोक्तिरिति । यथा वक्ष्यति “शब्दस्य हि वक्रताभि-
धेयस्य च वक्रता लोकोत्तरीणैर्न रूपेणावस्थानम्” इति ; अवभेवासावलङ्कारस्यालङ्कारभाव
इति ; एवं च यथार्थं चिन्त्यान्तरमुद्भूयते, तस्य तस्य कथितगुणालङ्कारसामान्यलक्षणतद्गृही-
तत्वात्तत्कर्तृदृष्टव्यमसंभावनीयमित्यर्थः । पठितपदपुनःपाठमाररूपाया इह वीप्सायाः प्रयोजन-
माह—संग्रममिति ॥ ‘गच्छ गच्छ’ इत्यादिवदभिनिधेशातिशयजनितसंग्रमरसूचिवैरा
वीप्सा ध्वनिवादिबचनानुकरणरूपतया तु कर्मभाववादिगतध्वनिविषयमनादरमवचोतयतीत्यर्थः ॥
ननु ध्वनियुक्तकाव्यकर्तृतच्छ्रोत्रजनवर्ति नर्तनं हि फलव्यर्जयितायमानव्यङ्ग्यार्थसारसमाखादन-
निबन्धनमिति तत एव तत्सद्भाषस्य सिद्धत्वात् कथं तदभाववाधारणमित्याशङ्क्य नृत्वत
इत्यत्र विवक्षितं कर्तृपदमुपस्थापयति—तल्लक्षणकृद्भिरिति ॥ तद्युक्तकर्त्रादिकर्तृकत्वे
हि नृत्वस्य तत्सद्भाषैकनिबन्धनत्वान्न बलाद्द्वैतः शक्यक्रियः । तादृशस्तु कस्यचित् काव्य-
स्याभावात् तत एव तच्छ्रोत्रकर्तृकनृत्वप्रसक्त्यभावात् तावता ध्वनिसद्भाषासिद्धिरित्यर्थः ॥
नन्येतावता किमुक्तं भवतीत्येत उक्तम्—ध्वनिशब्द इति ॥ यो यो ध्वनिवादिनामति-

१. क. ख. ‘जपि’

२. ग. ‘शोदशमत्वम्’

३. क. ख. ‘अरित’

४. क. ख. ‘तथा’ इति इत्यन्तं
नास्ति ।

५. क. ख. ग. ‘वीप्सायात्’

६. क. ख. ग. ड. च. ‘आदरम्’

७. क. ख. ग. घ. ङ. च. नतयुक्त-
तच्छब्दवर्णः ॥ अतस्तु, आत्मच्छब्द-इति
कौमुद्युपलोचने पाठो विद्यते ।

८. क. ख. ‘विधाशुभिः’

ध्वन्यालोक

प्रकाशयितुं शक्यम् । तथा चान्येन कृत एवान् श्लोक—

“यस्मिन्नस्ति न वस्तु किञ्चन मनः प्रह्लादि^१ सालकृति

व्युत्पन्नै रचितं च यन्नं वचनैर्वक्रोक्तिशून्यं च यत् ।

लोचनम्

द्वृतचमत्कारैश्च तैः प्रतिपत्तुभिरिति शेषः । ध्वनिशब्दे कोऽल्पादर इति भावः ॥ एषा दशेति ॥ स्वयं दर्प परैश्च स्तूयमानतेत्यर्थः । वाग्बिन्दुत्वा वाक्प्रवृत्तिहेतुप्रतिभाव्यापारप्रकारा^२ इति वा । तस्मात्प्रवादमात्रमिति सर्वेषामभानमादिना साधारण उपसंहारः । यतः शोभाहेतुत्वे

कौमुदी

भूमिं गत आदरः ध्वनिवस्तुविषय सं तावन्निपुणतरनिरूपणाया प्रवर्तिताया तादृशोऽर्थस्य वस्तुव्यतिरेकपदादयितुमशक्यत्वात् ध्वनिशब्दमात्रविषय एवेति पर्यवस्यति । स च समुचित-
गोचरसञ्चारचतुरसरसचेतसा सचेतसामपहासायैव केवल सुपर्नापद्यत इत्यर्थः । दशाविशेष-
प्रसक्त्यनवगमादेषा दशेति किमुक्तमित्यत आह—स्वयमिति ॥ दर्पो दर्पणक्रिया स्वय-
मपूर्ववस्तुदर्शनसामर्थ्यमस्तुचमत्कारकारिता; परैः ध्वनिवादिबहुमानातिशयविवशीभूतमुद्दिभिः ॥
स्वदर्पणपरजनकर्तृवस्तुतिविषयवस्तुवाक्प्रकृतत्वात् एवेति प्रकृतपरामर्शो[र्शि]सर्वनाम[मा]गम्य-
त्वात् तन्मात्रस्य च सहेतुकस्यादोषत्रानेद व्यसृष्ट्यान श्लिष्यत इत्येवाशङ्क्य प्रवृत्तान्तरेण व्या-
चष्टे—वाग्बिन्दुत्वा इति ॥ अस्योपरिष्ठात् ‘इति वा’ इत्यनेनान्वयः । अस्मिन् पक्षे वाग्बि-
न्दुत्वाशब्दार्थो न प्रागुक्तः, अन्य एव त्वित्याह—वाक्प्रवृत्तीति ॥ अस्मिन् पक्षे वाक् शब्देन
वाक्प्रवृत्तिहेतुमूतः प्रतिभाव्यापार एव गृह्यते । तत्सवन्धिन एव तुल्यप्रकारा विकल्प-
शब्देन गृह्यन्ते । पूर्वत्र हि वाक्सवन्धिन इति विशेषः । आनन्तर्याच्युत्तीयप्रकारमात्र-
विषयत्वं प्रतीपमानमुपसंहारस्य वारयन्नाह—सर्वेषामिति ॥ अभावरूपस्य साध्यस्य प्रकार-

तपलोचनम्

लोचनम्

गुणालङ्कारेभ्यो न व्यतिरिक्तः, यतश्च व्यतिरिक्तावे न शोभाहेतुः, यतश्च शोभाहेतुत्वेऽपि^१
 नादररिपदं तस्यादित्यर्थः । न चैयमभावसंभारता निर्मूल्य दूषितेत्याह—तथा चान्येनेति ॥
 प्रत्यकृतसमानकालमादिनैव^३ मनोरथताम्ना कविता । यतो न सालङ्कृति अतो न मनः-

कौमुदी

लौचनम्

प्रहादि । अनेनार्थालङ्काराणामभाव उक्तः । व्युत्पन्ने रचितं च यन्ने वचनेरिति शब्दालङ्काराणाम् । वक्रोक्तिरुक्त्या संगटना, तच्छून्यमिति शब्दार्थगुणानाम् । वक्रोक्तिरन्य-
शब्देन सामान्यलक्षणभावेन सर्वालङ्कारामावे उक्त इति केचित् । तैः पुनरुक्तं न

कौमुदी

भावफलत्वेनैव मनःप्रहादित्वराहित्यं न पृथगर्थान्तरसमर्पकत्वेन सौपयोगं मनःप्रहादित्व-
विशेषणमित्याह—यतो नेति ॥ अनेनेति ॥ विशेषणद्रूपेण । अर्षालंकारा उपमादयः ।
अर्थत्राचिवस्तुपदसामानाधिकरण्यात्प्रलब्धलंकारसामान्यवचनोऽप्यलंकृतिशब्दोऽर्षालंकारेषु वर्तते
इत्यर्थः । वचनशब्देन कर्णव्युत्पत्त्या शब्दानामिह ग्रहणम् ; व्युत्पन्नत्वं विशिष्टतया प्रतीयमानत्व-
मेव नान्यत्, अनुपयोगादप्रसङ्गाच्च ; तच्चानुप्रासाद्यलंकारशृङ्गारित्वलक्षणमित्याह—व्युत्पन्नै-
रिति ॥ अभाव उक्त इति सर्वाणुपज्जर्नायम् । वक्रोक्तिरन्यमित्यनेन शब्दार्थगुणानामभाव
उक्त इत्यन्वयः । कथं तेन तदुक्तिरित्याशङ्क्याह—वक्रोक्तिरुक्त्या सघटनेति ॥ अत्रोक्तिशब्देन
संघटनेवोच्यते । “वक्रता च लोकोत्तीर्णेन रूपेणानस्थानम्” इति वक्ष्यति । तेन वक्रत्वमुत्पत्त्य-
शाब्दित्वम् ; कवेधोक्तिर्यपाररूपा सघटनेन रचनात्मिका । यथोक्तान्यत्राचार्येण “इदमनेन
शब्देन अनपेतिवर्त्तयतया धमुना आक्षेपेनैवंभूतबुद्धिसमुपादानाय भूवे इति वदिः प्रवर्तते ।
स तथाभूतं रसरक्त्याम् विधत्ते” इति । तस्याश्च शब्दार्थगुणानामन्विष्या वक्रत्वमुक्तृत्वलक्षण-
माधुर्यादिगुणरूपाभिव्यञ्जनरामर्षयोगितया गुणसंनर्धकानिबन्धनमिति तच्छून्यत्वोक्त्या
गुणाभाव एवोक्त इत्यर्थः । अस्यैव विशेषणस्य कथञ्चिदेव क्लेशेन गुणादिसून्यत्वार्थप्रति-
पादकत्वं भाञ्जसा प्रतीतिपशाण्यासीत्यपरितुष्यतां न्यारूपानान्तस्मुपन्यस्य दूषयति—
वक्रोक्तीति ॥ “सैषा सर्वेषु वक्रोक्तिरनयासौ विभाव्यते” “वक्राभिषेधशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलं-
क्रिष्टा” इति च वचनबलेन वक्रोक्तेरलंकारसामान्यरूपत्वानगमात् तच्छून्यत्वोक्त्यालङ्कारसामा-
न्याभावमुखेन स्रल्लालङ्कारविशेषामलौकिकः सिध्यतीति तेषामाशयः । एवं व्याहयाने न नापरो
दोषः केवलं पुनरुक्तिदोष एव शब्दार्थालंकाराणामन्य विशेषणान्तरोक्तस्थानेनापि विशेषणेन
सामान्यमुखेन प्रतिपादनात् ; गुणाद्यभावानुक्तिदोषधातिरिच्यत इति शक्यमित्यनेन सूचितम् ।

१. क. ख. घ. ङ. च. 'दिव'

२. च. 'स्थिति न वचनै'

३. ङ. च. 'गुणालङ्काराणाम्'

४. क. घ. च. 'दूषय' नास्ति ।

५. ङ. 'सर्वलङ्काराणामभावः'

६. घ. ङ. च. 'पुनरुक्तत्वम्'

ध्वन्यालोकः

काव्यं तद्धनिना समन्वितमिति प्रीत्या प्रशंसञ्जडो
नो विचोऽभिदर्शाति किं सुमतिना पृष्टः स्वरूपं ध्वनेः ॥”

लोचनम्

परिहृन्नेमेधैत्यलम् ॥ प्रीत्येति ॥ गतानुगतिकानुरागेणेत्यर्थः ॥ सुमतिनेति ॥ जडेन तु
पृष्टो भ्रूमङ्गकटाक्षरेवोत्तरं ददत्तस्वरूपं काममाचक्षतेति भावः ॥

एते चाभावविकल्पाः शृङ्खलाक्रमेणागताः, न त्वन्योन्यमसंबन्धा एव ; तथा हि
तृतीयाभासप्रकारनिरूपणोपक्रमे पुनः शब्दस्यात्यमेवामिप्रायः, उर्षसंहारैवर्ष च सङ्गच्छते ।

कौमुदी

प्रीतिश्चात्र न तयोग्यसमुचितवस्तुसतःश्वास्वादजनिता सहृदयसहृदयसंवादाक्षिणी प्रशंसा-
हेतुत्वेन इहोपात्ता, किं तु स्वयं परमार्थवस्तुपरामर्शपराद्भूमुखमानसानां परवचनपारिनिष्पन्नपटुतर-
प्रत्ययभासशरणानां काल्यसाराभिमतध्वनिविषयाभिनिवेशविशेषात्मकः प्रेमविशेषो भ्रान्तिमूल
इत्याह—गतेति ॥ गतेऽन्यस्य गमने अनुगतमनुगमनं येषां भवति ते गतानुगतिकास्तेपा-
मनुरागेणेत्यर्थः । सुमतिनेतिपदस्य प्रयोजनं विपक्षे बाधकमुखेन दर्शयति—जडेन त्विति ॥
कथं जडकर्तृके प्रश्ने तत्स्वरूपाख्यानसंभावना न सुमतिकर्तृक इत्याशङ्क्य जडत्वादेव
तस्य यथाऋषिद्विप्रत्याग्रनसंभवादित्युक्तम्—भ्रूमङ्गतेति ॥ तस्यापि सुमतिसन्निधौ तदसंभावनां
सूचयितुं—काममित्युक्तम् ॥

एवं वृत्तिरुदुकांस्वीनपि प्रयत्नान् क्रमेण स्पष्टीकृत्य तेषु कश्चिद्विशेषमुन्नेपयति—
एते चेति ॥ शृङ्खलाक्रमेण शृङ्खलान्यायेन ; आगता अवतीर्णाः ; अन्योन्यसंबन्धस्त्वमीपां
प्रागेव तात्पर्यार्थप्रकटने तस्मादित्यर्थानुवर्णने च स्पष्टीकृत एवेति भावः । न च मयैवैतत्स्व-
मनीषयोऽेक्षितम्, वृत्तिकारवचनधटाच्चैवावगम्यते इत्याह—तथा हीति ॥ पुनःशब्दस्य विशेष-
पार्थक्ये सति अपरे पुनरिति ग्रन्थविन्यासौचित्यात् तत्परिहाणेन पुनःशब्दस्य प्रथमतः पाठः ।
प्रागुक्तप्रकारापेक्षमुत्तरस्यानन्तर्यं सूचयन् संबन्धमवगमयतीत्यर्थः । ज्ञापकान्तरं चाह—

१. ग. 'अभिदर्शातु' ।

२. क. ख. 'ख' नास्ति ।

३. क. ख. ग. 'हु' नास्ति ।

४. क. ख. 'कथयामिभिरिव'

५. क. ख. ग. घ. ङ. च. 'एवमेते'

६. क. ख. 'विपसंशरिक्मेन'

ध्वन्यालोक

भाक्तमाहुस्तमन्ये । अन्ये त ध्वनिसञ्ज्ञित काव्यात्मान गुणवृत्तिमाहुः ।

लोचनम्

अभाववादस्य रामाननाप्राणत्वेन भूतत्वमुक्तम् । भाक्तवादसवत्रिच्छिन्न पुस्तनेत्रिविध्यभिप्रायेण 'भाक्तमाहुरिति' नित्यप्रवृत्तवर्तमानापेक्ष्याभिधानम् । भवते सेव्यते^१ पदार्थेन प्रसिद्धतयोत्प्रेक्ष्यत इति भक्तिर्धर्मः, अभिधेयेन सामीप्यादि^२, तत आगतो भाक्त

कौमुदी

उपसहारैक्यमिति ॥ अत्र तमेवासव धेऽन्यन्यापेक्षतया स्वतन्त्राणाममीपा प्रकाराणामुपपादने सत्युपसहारमेदेन भरितव्यम्, तदभावादन्वो यस्यत्रिभिन एवामी अत्रान्तरभेदमात्रमेव, एत नमहाप्रकरणत्रयवदैक्यमेव—इत्यन्यसेयमित्यर्थः । कारिकायानमात्रवादविषये जगदुरिति छिट्ट प्रयोगः, भाक्तपदे पुनराहुरिति वर्तमानार्थस्य लट्, तत्र कोऽभिप्राय इत्यपेक्षायामाह—
अभाववादस्येति ॥ उक्तमिति ॥ जगदुरित्वनमेति शेषः । अत्रिच्छिन्नो वर्तमानतया स्थित एव पुस्तनेषु लक्षणकारिचितेषु लक्षणप्रयथित्यर्थः । तेन नाभाववादस्य भूतत्वमिति आहुरिति वर्तमाननालावच्छेदनिर्देशो निर्दोष इत्यर्थः । ध्वनेर्भाक्तरूपप्रतिपादनार्थं भाक्तशब्दस्य गौणलक्षणिकतच्छब्दप्रतिपादकरमभिदधतस्तस्य [दधत् तस्य] भक्तिशब्दार्थविशेषाधीनत्वात्तमेव तावदाह—भज्यत इति ॥ भक्तिशब्देन लक्ष्याभिमततीरादिगतो मुख्यार्थसारूप्यादिको धर्मो गृह्यते । कथमस्य तदभिधायनमिति तदाह भज्यत इति । भक्त्यर्थत्वमाहमपा करोति—सेव्यत इति ॥ अत्र वर्त्रपेक्षा पूरयति—पदार्थेनेति ॥ उदयभिमतस्तीरादिरत्र पदार्थो विरञ्जितः । ननु लक्ष्यतीरादिपदार्थकर्तृका सारूप्यादिधर्मनिपया समाश्रयणापरपर्याया क्रीडशील रोच नाम चेतनैकनियतस्य सेव्यसेव्यरभासस्याचेतनेन सवटपितुमशक्यत्वात्, त्रिमयी वासाविद्याशङ्कपाह—प्रसिद्धतयोत्प्रेक्ष्यत इति ॥ एषोऽर्थ—येन पदार्थकर्तृका सेना नामोक्ता, सा वस्तुतः प्रतिपत्तुर्येक्षामिका काचित् प्रतिपत्तिरेव भवति । यथा राज्ञ इत्युक्ते किमप्यो गजो वेयेनमादिरूपा निज्ञासापरपर्याया वस्तुतः प्रतिपत्तुगतापि सता आकाङ्क्षा

१ क ख ग गुणवृत्तित्वा

४ ग प्रायेण

२ य इ य 'पदनाद'

५ क ख ग 'उदयोप्यते'

३ क ख ल रामान्यत

६ क ख ग य 'सारूप्यादि'

लोचनम्

लक्षणिकोऽर्थः । यदाह—

“अभिधेयेन सामीप्यसारूप्यात्मवायतः ।

वंपरित्वाक्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता ॥” इति ।

गुणसमुदायवृत्तेश्च शब्दस्यार्थमागस्तैश्च्योदिर्भक्तिः ; तत आगतो गौणोऽर्थो भाक्तः ।

कौमुदी

पदार्थेष्वारोप्य व्यवहियते, तथा गङ्गायां घोष इत्यादावपि बाधितमुख्यार्थभूतान्वयप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तुः तीरादेः गङ्गादिशब्दप्रतिपादननिमित्तत्वसंभावनारूपामिधेयार्थसामीप्यादिविषया या कल्पना सा तीरादिगतत्वेन तत्कर्तृकधर्मविषयसेवारूपत्वेन व्यपदिश्यते, सामीप्यादिधर्म-संबन्धनिबन्धनत्वाद्गङ्गादिशब्दप्रतिपाद्यत्वस्य तत्पर्यालोचनायाः सेवारूपत्वोपचारोपपत्तेः। न च कल्पनारूपाया उल्लेक्षाया निर्वाजत्वात् सा रूप्यादेः निमित्तत्वमिति शङ्कनीयम्, तीरादेर्गङ्गादिसामीप्यसंबन्धस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरसिद्धत्वादिति ॥ एवं भाक्तशब्दे प्रकृत्यर्थ-मुक्त्वा प्रत्ययार्थमाह—तत इति ॥ तस्माद्दर्शितोः आगतः प्रतीतः लक्षणिकः लक्षणावृत्त्या प्रतिपाद्यो लक्ष्यस्तीराद्यर्थो भाक्तशब्देनोच्यते इत्यर्थः । लक्षणावृत्तेः सारूप्यादिनिमित्तत्वेऽभियुक्तोक्तिमाह—यदाहेति ॥ अस्य श्लोकस्योदाहरणयोजनामुपरिधात् स्वयमेव स्पष्टी-करिष्यति इति नेह प्रकटीक्रियते । इदानीं भाक्तशब्दगौणार्थप्रतिपादकत्वं भक्तिशब्दस्य तत्समु-चितार्थप्रदर्शनपूर्वकं प्रदर्शयति—गुणसमुदायवृत्तेरिति ॥ गुणानां शौर्यादीनां समुदाये संघाते एव वृत्तिवर्तनं यस्य सिंहादिशब्दस्य स तथोक्तः । सिंहादिशब्दा हि यथासंवेतं जातिं व्यक्तिं वा प्रतिपादयन्तः तद्गुणसमुदाय एव वर्तन्ते, न तदंशे; शब्दप्रवृत्तेरर्थप्रमितिकार्य-गमत्वात् तद्व्यमिते शब्दान्ध्रमव्यतिरेकानुविधायिन्या गुणसमुदायविषयतया जात्यादाविधा-प्रयुहमुत्पत्तेः सर्वलोकासाक्षिकत्वात् । अत एव गुणसमुदायस्येहार्थशब्देन ग्रहणम् । अर्घ्यते उपलोचनम्

“सामीप्यतैश्च्योदी” इति लोचनम् । अत्र प्रतिपाद्ये शब्दानिद्ययस्या भक्तिं प्रयोजनत्वेन वर्णयन्ति लोचनकाराः भक्तिमानसमुपगच्छता ध्यनिमनस्युपगच्छता इदृशा, न तु ध्यनिवादिदृष्टया । ध्यनियदे खलु प्रयोजनं पावनत्यादिकम् । अतः “सामीप्यतैश्च्योदी” इति लोचनग्रन्थः कौमुदीकारानुसारेण श्लोकप्रमादादिकल्पनात्तल्लोकार नार्हति ॥

१. क. ख. ग. ड. 'आहु.'

घ. ङ. च. 'सामीप्यात् सारूप्यात्'

२. कं. ख. 'सारूप्यात् सादृश्यात्'

इ. क. ख. ग. 'च' गारित ।

लोचनम्

भक्ति. प्रतिपाद्ये सामीप्यतैश्च्युदादौ श्रद्धातिशयः ; ता प्रयोजनत्वेनोद्दिश्य तत आगतो भाक्त इति गौणो लक्षणिरुच्यते ; मुख्यस्य चार्थस्य भङ्गो भक्तिः—इति, एव मुख्यार्थवागा निमित्त^१ प्रयोजनमिति त्रयसङ्गाव उपचारबीजमित्युक्तं भवति ॥ काव्यात्मान गुणवृत्तिमिति^२ ॥ सामानाधिकरण्यास्याय भाव —यद्यप्यविश्वसितवाच्ये ध्वनिभेदे

कौमुदी

गम्यते ज्ञायते इत्यर्थशब्दव्युत्पत्ते अर्थस्य गुणसमुदायरूपस्य नाग एरुदेशस्तैश्च्युदादि सिद्धादिशब्दे शौर्यादे । एवं भाक्तशब्दस्य गौणलक्षणिकार्थसमर्पणत्वं प्रदर्श्य तस्यैव तदुभय-शब्दप्रतिपादकत्वमपि दर्शयति—भक्तिरिति ॥ कथमत्र सामीप्यस्य प्रतिपाद्यतया श्रद्धा-तिशयमिष्यत्वमिति चेत्, सत्यम् । इयं तु लेखकानां प्रमादविमृम्भेति मन्यामहे । पावनत्व-तैश्च्युदादिविति हि प्र-वपाठो युक्तः । अथ वा सामीप्यशब्देन पावनत्वस्यैव प्रहणमस्तु, एकार्थसमवायलक्षणसम्बन्धात्स्यैव प्रयोजनत्वादन्यस्य निमित्तमात्रत्वात् । भक्तिशब्देन भवना-त्मको मनोव्यापारः श्रद्धातिशय उच्यते । तच्छब्देन प्रतिपाद्य पावनत्वशौर्यादिकं गृहीतम् ॥ तत इति ॥ श्रद्धानिश्चरूपपाया भक्तेर्हेतोरगतः । गौणो लक्षणिरुच्यते इति शेषः । सत्येन हि न पुनरुक्तत्वं अपेक्षितत्वाच्चैवमेव व्याख्यानं गरीयम् । एव निमित्तप्रयोजनगोचरतया “भज सेवा-याम्” इति धातो भक्तिशब्दसिद्धयङ्गीकारेण व्याख्याय मुख्यार्थवाधविषयतया “भङ्गो आमर्द” इति धातोस्तत्सिद्धिमुपगम्य भक्तिशब्द व्युत्पादयति—मुख्यस्य चेति ॥ गङ्गास्रोतआदे इहापि तत इत्यादेरनुवहो द्रष्टव्यः । कथितव्याख्याप्रकारस्य फलमाह—एवमिति ॥ भङ्गार्थ-व्याख्यानस्य मुख्यार्थवाधारूपबीजसिद्धिः । फलम्, सेवाभागार्क्याख्यानस्य निमित्तसिद्धिः, श्रद्धातिशयार्थव्याख्यानस्य प्रयोजनम्—इति समप्रोपचारबीजसूचनत्वं भाक्तशब्दस्य प्रदर्शयि-तुमित्य वितत्य व्याख्यानपरमामि कृतमिति, काव्यात्मान गुणवृत्तिमित्यनेनैव व्याख्यात-प्रायत्वादानर्थक्यं नाशङ्कनीयमित्यभिप्रायः ॥ ननु ध्वनिर्नाम गुणवृत्तिव्यतिरेकी नास्ति कश्चित् वक्तव्यः । तद्वनिसंज्ञितं ध्वन्यात्मान गुणवृत्तिमाहुरिति विधिमुखेन सामाना-धिकरण्यनिर्देशे कोऽभिप्राय इत्याकाहायामाह—सामानाधिकरण्यास्याय भाव इति ॥ सामानाधिकरण्येन निर्देशस्येति यावत् । ध्वनिगुणवृत्त्योस्तादात्म्यमेव ध्वनिवादिभिर्निरा-

१. क ख ग 'वा'

२. क ख ग 'भावनिमित्तप्रयो

३. क ख ग घ ङ 'वृत्ति रति'

लोचनम्

“निःश्वासान्ध इवादरुः” इत्यादाद्युपचारोऽस्ति, तथापि न तदात्मैव ध्वनिः, तद्व्यतिरेकेणापि भावात् विवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदादौ; अविवक्षितवाच्येऽप्युपचार एव न ध्वनिरिति वक्ष्यामः । तथा च वक्ष्यति—

“भक्त्या विभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।

अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तथा^१ ॥”

“कस्यचिद्ध्वनिभेदस्य सा तु स्याद्गुणलक्षणम् ॥” इति च ।

गुणाः सामीप्यादयः, धर्मास्तेऽप्यादयश्च; तैरुपायैर्वृत्तिरर्थान्तरे यस्य, तैरुपायैर्वृत्तिरर्था

कौमुदी

कर्तव्यम्, न तु ध्वनेः सर्वयोपचारस्पर्शित्वमपि इतीममर्थमुदयोतयितुं सिद्धान्त-
विरुद्धतादात्म्यपक्षोपक्षेपार्थोऽयं सामानाधिकरण्यनिर्देश इत्यर्थः । कुतो न
तादात्म्यमित्याशङ्क्य यस्य यद्व्यतिरेकेऽपि भावः न तत्तदात्मकम्, यथा दृक्षत्वं
शिक्षात्त्वव्यतिरेकेणापि भवन्न तदात्मकम् । ध्वनिश्चोपचारव्यतिरेकेणापि विवक्षितान्य-
परवाच्यप्रभेदे भवति । तस्मान्न तदात्मक इत्याह—तद्व्यतिरेकेणेति ॥
ननु “निःश्वासान्धः” इत्यादौ यत्र तासद्भावोऽनुज्ञातस्तत्रास्तु तादात्म्यं न सर्वत्र,
तावतापि चरितार्था भवाम इत्याह—अविवक्षितवाच्येऽपीति ॥ “सुवर्णपुष्पाम्” इत्यादौ
व्यापारचतुष्टयप्रकटनेन तत्रापि तादात्म्यं नास्तीति तदवसरे वक्ष्याम इत्यर्थः । तत्रापि न
स्वकापोलपरिकल्पितमेव वक्ष्यामः, कारिकाकाराभिप्रेतमेवेत्याह—तथा च वक्ष्यतीति ॥
अथ व्यञ्जकशब्दव्यञ्ज्यार्थव्यञ्जनव्यापारात्मनो धर्मेर्गुणवृत्तिव्यतिरेकेणाभावमेव प्रति-
पादयितुं गुणवृत्तिशब्दस्यामुल्यशब्दार्थव्यापारवाचित्वां व्युत्पत्तिपूर्वकमाह—गुणा इति ॥
सामीप्यादय इति लक्षणाभिप्रायेण ॥ धर्मा इति ॥ गुणशब्दो द्रव्यपरतन्त्रवस्तुमात्रवचन इति
भावः ॥ तैर्दृष्यादय इति ॥ गौणाभिप्रायेण ॥ उपायैरिति ॥ निमित्तभूतैः ॥ अर्थान्तरे तीरादि-

१. घ. 'विवक्षितवाच्ये' क. ख.

२. घ. 'रुचिः'

ग. द. च. 'विवक्षिते वाच्ये'

४. घ. 'तैरुपायैर्वृत्तिर्वा शब्दस्य च
गुणरूपः'

३. घ. इदमर्थम् भाषिण ।

लोचनम्

शब्दस्य यत्र स गुणवृत्तिः शब्दोऽर्थो वा ; गुणद्वारेण वा वर्तनं गुणवृत्तिरमुख्योऽभिधाव्यापारः । एतदुक्तं भवति—ध्वनतीति वा, ध्वन्यत इति वा, ध्वननमिति वा यदि ध्वनिस्तपाद्युपचरितशब्दार्थव्यापारातिरिक्तो नास्ती कश्चित् । मुख्येऽर्थे हैमिथैवेति पारिशेष्यादमुख्य एव

कौमुदी

माणवकादिरूपे । यस्येति शब्दस्य गङ्गादिसिंहादिरूपस्येत्यर्थः ॥ यत्रेति ॥ अर्थे तटादिमाणवकादिरूप इत्यर्थः । यत्र यत्येतेनयोर्थाक्रानं स शब्दोऽर्थो वेत्याम्ना सङ्गतिः । वाशब्दः चार्थे ॥ वर्तनमिति ॥ गङ्गादिशब्दस्य सिंहादिशब्दस्य तटमाणवकावयव इति शेषः । किमिदं वर्तनमिति तदाह—व्यापार इति ॥ स तर्हि कृतभे व्यापार इति तदाह—अभिधेति ॥ हन्त तर्हि गङ्गादिशब्दस्य तटावयवत्वगमने समयापेक्षत्वप्रसक्तिरित्यत उक्तम्—अमुख्य इति ॥ मुख्याभिधाव्यापारनिवृत्त एवार्थं समयसव्यपेक्षत्वनियमः ; तत्र तदपेक्षत्वमात्रेणैव वा[न] अत्रापि तत्सापेक्षत्वनियमा[मः] हानात्—इत्यभिप्रायः ॥ भवत्वेव गुणवृत्तिशब्दप्रवृत्तिः, तथापि कथं गुणवृत्तिव्यतिरिक्तध्वन्यर्थभाव इत्यपेक्षाया-मभिप्रायमाह—एतदुक्तं भवतीति ॥ ध्वनतीति व्यञ्जकः शब्दः, ध्वन्यत इति व्यङ्ग्योऽर्थः, ध्वननमिति व्यञ्जकस्य शब्दस्य व्यङ्ग्यवयवयो व्यापारः ; एतत्त्वितपमेव ध्वनिशब्देनोध्यत इति हि ध्वनिनादिनामभ्युपगमः । तत्र यदि व्यञ्जकः शब्दो ध्वनिरित्युच्यते, तदा नासावुपचरितगङ्गादिशब्दातिरिक्तो भवितुमर्हति । यदि ध्वन्यत इति व्यङ्ग्योऽर्थो ध्वनिः, तर्ह्युपचरितोऽर्थो यस्तटादिरूपः तयतिरिक्तो नास्ती कश्चित् । यदि पुनः ध्वननमिति व्यापारो ध्वनिः, तदा मुख्याभिधाव्यापारानतिरिक्त एवासाविति पक्षत्रयेऽपि गुणवृत्तिव्यतिरिक्तो ध्वनिरिति न कश्चिदर्थोऽस्तीत्यर्थः । शब्दार्थार्थं व्यापारश्चेति द्वन्द्वः । उपचरितेति त्रयाणामपि विशेषणम् ॥ ननु अमुख्याभिधाव्यापारातिरिक्तो व्यञ्जनव्यापार एव ध्वनिः, समयापेक्षत्वा-भावादित्याशङ्क्य पारिशेष्याद् अभिधाव्यापारातिरिक्तं साधयति—मुख्येऽर्थे इति ॥ इह

१. क. स 'कर्मानम्'
२. घ. 'मुख्यो व्यापारः'
३. 'मुख्याभिधाव्यापारः'

२. क. स. 'मुख्यार्थे अभि.'
४. 'मुख्यापेक्षयति'

ध्वन्यालोकः

यद्यपि च ध्वनिशब्दसंकीर्तनेन काव्यलक्षणविधायिभिर्गुणवृत्तिरन्यो वा न कश्चित्प्रकारः प्रकाशितः, तथापि गुणवृत्त्या काव्येषु व्यवहारं दर्शयता ध्वनिमागौ

लोचनम्

ध्वनिः, तूर्तात्परास्यभावात् । ननु केनैतद्वृत्तम् 'ध्वनिर्गुणवृत्तिः' इत्याशङ्क्याह—यद्यपि चेति ॥ अन्यो वेति ॥ गुणालंकारप्रकार इति यावत् ॥ दर्शयतेति ॥ भट्टोद्भट्टवामनादिना । भामहे-

कौमुदी

द्विविध एव लोके शब्दोऽर्थः, मुख्यश्चास्यमुख्यश्च; मुख्यो गङ्गादिशब्दस्य स्रोतःप्रवृत्तिः, असु-
ख्यस्तु तटादिः । अत एव शब्दस्य तद्गोचरस्य तथापारस्य च मुख्यामुल्यभेदेन द्वैविध्यम् ।
न चोक्तप्रकारद्वयातिरेकी तूर्ताव्यः कश्चित्प्रकारो जागर्ति । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तर-
रिपतिः” इति । अन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वनैयत्येन प्रकारान्तरस्यासंभाव-
नीयत्वात् । तत्र किं ध्वननव्यापरो मुख्यगोचरः किं वा असुख्यगोचर इति विवेक्तव्यम् ।
आद्येऽभिधाव्यापाराभावापत्तिः । प्रयोगश्च त्रिमतशब्दव्यापारोऽभिधात्मकः, मुख्यार्थविषयत्वात्,
'यादांसि गङ्गायाम्' इति वाक्यस्य गङ्गादिशब्दव्यापारवदिति । द्वितीये लक्षणासुगवृत्त्यो-
रन्यतरत्वापत्तिः प्रयोगश्च, विगतो व्यापारो गुणवृत्तिः, असुख्यार्थगोचरत्वात्, 'गङ्गायां घोषः'
इति वाक्यस्य गङ्गादिशब्दव्यापारवदिति । तत्र समयापेक्षत्वविरहान्मुख्यत्वे प्रतिषेद्धे पारिशेष्या-
दसुख्याभिधाव्यापारमात्ररूपत्वं ध्वनेरायातमतिनिपुणधिपणेनापि नापहोतुं शक्यमिति गुण-
वृत्तिरेव ध्वनिः, न तु तदतिरिक्त इत्यर्थः । ध्वनेर्भाक्तत्वोक्तैरन्यकर्तृकाया अनुपलब्धिपराहति-
माशङ्कते—ननु केनैतदिति ॥ इतिशब्द एकोऽत्रोपस्सरेण योजनायः । श्रुत एव वा काकाक्षि-
म्यायेनोभयत्रापि सम्बन्धनीयः । कोऽस्तान्यः प्रकारः ? अथवा गुणवृत्त्यपेक्षयान्यो मुख्य
एव प्रकार इति स्यात् । तेन व्याचष्टे—गुणालंकारप्रकार इति ॥ यथा अभाववादिभिर्नानि-

लोचनम्

नोक्तम् “शब्दः छन्दोऽभिधानार्थः” इत्यभिधानस्य शब्दाद्वेदं व्याख्यातुं भट्टोद्घटो वभाषे—
 “शब्दानामभिधानमभिधायकारो मुख्यो गुणवृत्तिश्च” इति । वामनोऽपि “सादृश्याल्लक्षणा

कौमुदी

गुणालंकारप्रकार इति नोक्तम्, तथा भाक्त्यादिभिरपि ध्वनिगुणवृत्तिरेवेति स्वकण्ठनो नोक्तमिति दृष्टान्ताभिप्रायेणात्र ‘अन्यो वा’ इत्युक्तमित्यर्थः । दर्शयतेत्येकवचनेन प्रस्तुतशानकर्तृत्वेनोक्तस्यः काव्यलक्षणकारेभ्योऽन्यस्य न ग्रहणम् । किं तु त एव सद्वातरूपेणैकत्वमापद्यमानास्तद्द्रष्टव्य-
 गोचरा इवाशयेन कर्वाकाङ्क्षां पूरयति—भट्टोद्घटवामनादिनेति ॥ तत्र तावत्
 मामहवचनमुदाहरति—मामहेनोक्तमिति ॥

“शब्दश्छन्दोऽभिधानार्थः इतिहासाश्रयाः कथा ।

लोको युक्तिः कत्रध्वेति मन्तव्याः कार्यहेतव ॥” इति ।

काव्यकरणज्ञाननिदानतया शब्दादिनवकमुक्तम् । ततः किमित्यत्र आह—
 अभिधानस्येति ॥ पुनरुक्तिशङ्कां परिहर्तुमित्यर्थः । अभिधानशब्दोऽयं नाभिधायकशब्द-
 वचनः ; किंतु तद्व्यापारस्यार्थप्रतिपत्तिकार्यावगम्यस्य पारिस्वन्दादिविलक्षणस्य मुख्यगुण-
 वृत्तिभेदमिदस्याभिधायकस्यैवमभिधायक इति न पुनरुक्तिरित्यर्थः । एवं भट्टोद्घटमणिनि-
 मुक्तार्थोपपादनार्थमुदाहृत्य तत्रैव वामनरचनमुदाहरति—वामनोऽपीति ॥ वभाष
 इति संबन्धः । सादृश्यं नाम भूयोऽवयवसामान्ययोगः तन्निमित्ता या लक्षणा सा वक्तोक्ति-
 न्नामालंकार इति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु—

“उन्मिमील कुमुदं सरसीनां पङ्कजं च निमिमील मुहूर्तात् ।”

अत्रोन्मीलननिमीलनशब्दौ वाधितमुख्यार्थौ सादृश्यात्संज्ञोचविकासलक्षकतया प्रयुक्तौ ।
 यथा वा, गमैव—

“अरुणमणिसहोदराधरेर्दुर्गच्छं हसदसिनोत्पलपनदोर्धनेत्रम् ।

मदयति मधुरं मृदुस्मितं ते वदनमिदं मदिराक्षे गानसं मे ॥”

अत्र सहोदरादिशब्दा वाधितमुख्यार्थाः सन्तः सादृश्यादाकारुण्यादिगुणविशेषलक्ष-
 कतया प्रयुक्ताः । ध्वनिमगो मनस्य् रम्योऽपि न लक्ष्यत इत्यमुं भग्यं पूर्वपक्षोप-
 क्षेपानुगुण्येन व्याचष्टे—तैस्तावदिति ॥ संप्रतिपत्तौ तावच्छब्दः गुणवृत्तेः प्रयोजन-

१. क. ख. 'नामरोक्तम्'

२. क. ख. 'सा साह'

५. 'सा लक्षणा'

ध्वन्यालोकाः

मनाक्शृष्टोऽपि न लक्ष्यते इति परिकल्प्यैवमुक्तम्—‘भाक्त्वाद्दुस्तमन्ये’ इति ॥

लोचनम्

यत्रोक्तिः^१ इति ॥ मनाक्शृष्ट इति ॥ तेस्तावद्घ्वनिदिगुन्मीलिता । यथालिखितपाठकैस्तु स्वरूपविवेकं कर्तुमशक्नुवद्भिरिति स्वरूपविवेको^२ न कृतः,

कौमुदी

भावात् तस्य च वक्ष्यमाणविधया व्यञ्जनव्यापारिकगोचरत्वात् गुणवृत्तिव्यवहारं दर्शय-
द्भिरैव तैः ध्वनिमार्गोऽप्युत्सृजित एवेत्यर्थः । हन्त तर्हि ध्वनेर्भाक्त्वोद्घाटनं निर्मूलमेव स्यात् ;
न हि तैः स्वच्छन्देन गुणवृत्तिरेव ध्वनिरित्यभ्यधावि, प्रत्युत ध्वनिमार्ग एव पर्यग्राहीत्याशङ्क्य
तथापि लक्षणप्रकरणेन पृथक् तस्यस्वरूपानिरूपणात् ‘गुणवृत्तिरेव ध्वनिः, न तदतिरिक्तः’
इति तदुक्तिमर्थसिद्धामुपजीव्येदं भाक्त्वादप्रस्थानं प्रवृत्तामिहाह—यथालिखितेति ॥
गुणवृत्तिव्यवहारविषयम्—

‘उन्मिमील कमलं सरसीनां कैतवं च निगमिमील मुहूर्तात्’ ॥

इत्यादि क्त्वायं लेखनानतिक्रमेण पठद्भिः ‘न लक्ष्यते’ इत्यस्य व्याख्या ‘तस्यस्वरूपविवेको न
कृतः’ इति । तत्र हेतुः—स्वरूपविवेकं कर्तुमशक्नुवद्भिरिति ॥ न केवलं ध्वनित्वस्वरूप-

उपलोचनम्

‘मनाक्शृष्टोऽपि न लक्ष्यते’ इति ध्वन्यालोके । अयमेव पाठो ज्ञापयान् लोचनसंमतश्च ।
कौमुदीकारेणापि अयमेव पाठः समाहृतः । अत्रेदं बोध्यम्—‘न लक्ष्यते’ इत्यस्य ‘न लक्षणेन
विधिष्य प्रतिपाद्यते विवेचनीयोऽपि ध्वनिः’ इत्यर्थो वर्णनीयः । अन्यथा ‘न लक्ष्यते’ इति यथा-
श्रुतार्थप्रकरणे ‘गुणवृत्तिर्ध्वनिः’ इति पूर्वपक्षरूपनामूलमुच्छिद्येतेति । ‘ध्वनिगुणवृत्त्योर्भेदो नामुप-
गन्तव्यः’ इति प्राचासुप्रदायीना मतम् । भेदानभ्युपगमे प्रमाणं योष्यात्तुपलक्षितः ; उक्तं योष्यता
‘न लक्ष्यते’ इत्यनेन सूच्यते । अलक्षणेन भेदानभ्युपगमः युतः प्रतीयते ? ध्वनित्वस्वरूपापरिशाना-
देव अलक्षणं युतो न स्यादित्यत आह लोचने—प्रत्युतोपालम्बते इति । एवं एतत्तु ध्वनिगुणवृत्तिभेदा-
नभ्युपगमसाधकानुपलब्धौ योष्यता सम्यक् समर्थिता स्यादिति भावः ।

१. क. ग. ‘सृष्टे लक्ष्यते’

ब. च. ‘प्रतिपाठने’ ग. ‘प्रतिपाठने’

२. क. ख. ‘प्रतिपाठने’

१. क. ख. ‘विवेकोपपन्नः’

ध्वन्यालोकः

केचित्पुनर्लक्षणकरणशालीनबुद्धयो ध्वनेस्तत्त्व गिरामगोचरं सहृदयहृदय-

लोचनम्

प्रत्युतोपालभ्यते, अभग्ननारिषे लवर्त् यथाश्रुततद्रन्ध्रोद्ग्रहणमात्रेणेति । अत एवाह—परि-
कल्प्यैवमुक्तमिति ॥ यथेव न योर्ज्यते तदा ध्वनिमार्गं स्पृष्ट इति पूर्वपक्षविधान विरुध्यते ॥

कौमुदी

विवेककरणमेव विवेचनाई तत्स्वरूपापलापश्च, अहो महदमोयानपाण्डित्यमिति सोऽप्राप्तमाह—
प्रत्युतेति ॥ ध्वनिरिति शेष । मित्रमिति ध्वनिमार्गस्पर्शेऽपि सति तद्विवेकामावतद्गुणालम्भा-
नित्वाशङ्क्याह—अभयेति ॥ दृष्टान्तेन विवेके सति ध्वनिवस्तुस्वरूप स्पृष्टतरमवभासेतेति
प्रतिपत्तुपुरुषापरस्य एनायमिति दर्शितम् । तद्रन्ध्र ध्वनियुक्तग्रन्थ—उन्मिमीळेत्यादि ।
गुणवृत्तिव्यवहारदर्शनात् ध्वनिमार्गस्पर्शे सत्येव तत्स्वरूपविवेकाकरणात् भक्तिरेव ध्वनिः ।
तदतिरिक्त इति तदभिप्रायमुक्तिपर्यन्तमुरीहत्याय भाक्तवाद प्रवृत्त इत्यर्थः । लक्षणकरण
योग्यत्वे सति तदनुपलब्धिलक्षणप्रमाणमभ्यन्तेनोपपादिते भाक्तव्यतिरिक्तध्वन्यर्थमात्र-
रूपेऽर्थे वृत्तगत परिवल्येतिपदमनुकूलयति — अत एवेति ॥ नन्वत्र
ध्वनिमार्गविरस्पृष्टत्व न दृश्यत इति प्रतीयमानमर्थमपहाय किमित्येव शृण्व्वाव-
बोधार्थस्वीकरणमित्याशङ्क्याह—यथेवमिति ॥ भक्तिरेव ध्वनि न तु तदतिरिक्त
इति हि पूर्वपक्षोऽत्र दिदर्शयित्वा । तस्योद्भटादिना स्वप्रत्यये ध्वनिमार्गारपशे
केवल गुणवृत्तिव्यवहारमात्रकरणे विरोध स्यात्, योग्यत्वा[ग्यानु]पलब्धेरभापोपस्थाप-
कस्य तदानीमनुद्भावितत्वात् । यथोक्तप्रकारे तु व्याख्याने बलापादननिबन्धना तदुक्तिः
शक्योपपादा स्यादित्येव प्रत्यययोजना गरीपसीत्यर्थ ॥

१ व ए ग ह न

‘रत्नपथा-

२ क ए ‘अननोद्मधन’

‘सुलनश्चोद्ग्रहणनश्च’नुपहण

३ क ‘वति परे’

४ ग ‘शोषणे’

५ ग ‘भनात्’

६ क ए ‘शेष्ठि’

७ व ‘शाम’

ध्वन्यालोकः

संवेद्यमेव समाख्यातवन्तः । तेनैवंविधासु विमतिषु स्थितासु सहृदयमनःप्रतीये

लौचनम्

शालीनयुद्धय इति ॥ अप्रगल्भमतय इत्यर्थः । एते च त्रय उच्चरोत्तरं भव्यबुद्धयः । प्राच्या हि त्रिपर्यस्ता एव सर्वथा ; मध्यमास्तु तद्रूपं जानाना अपि सन्देहेन निह्ववते ; अन्वयास्तु अनिह्ववाना अपि लक्षयितुं न जानत इति क्रमेण विपर्ययैसन्देहाज्ञानप्राधान्यमेवाम् ॥ तेनेति ॥

कौमुदी

नन्विह प्रथमभात्रादः, तदनन्तरं भाक्तवादः, तदन्तरमलक्षणीयत्ववाद इत्यस्मिन् ऋमाङ्गीकारे को हेतुरित्याकाङ्क्षायामर्थसतत्त्वसंस्पर्शभूमिभूतसिद्धान्तपक्षावतारहेतुत्वं सोपानपरंपरान्यायेनाभीषादस्ति, तदौचित्यानुसृत्य कर्मसमाश्रयणं समञ्जसमेवेत्याह—एते चेति ॥ त्रिध्वयभावप्रकारेषु कथितविशेषास्ति त्वशङ्कामेकपक्षत्वोक्त्या निराकर्तुं त्रय इत्युक्तिः । भाक्तालक्षणीयपक्षयोः प्रकारभेदाभात्रादेय परिशेषादाद्यपक्षप्रकारभेदापरिग्रहः त्रिपर्यस्त्याद्यप्यपदेशप्रयोजनमिति भावः । एतदेव स्पष्टीकरोति—प्राच्या हीत्यादिना ॥ प्राच्या अभात्रादिनः । सर्वयेलनेन परमार्थज्ञानगन्धवन्प्यतया देहात्मवादिचार्याकवदर्याची- नन्ममीषा दर्शितम् । अत एवोत्तरवाक्ययोर्विशेषार्थः तुशब्दः । तमेव विशेषमाह— तद्रूपं जानाना इति ॥ संसृजतया 'यत्किञ्चिदस्ति वाच्यातिरिक्तम्' इत्युल्लिख- न्तोऽपीत्यर्थः । तद्रूपज्ञत्यादेव तर्हि तद्रूपपक्षोपादेयत्वप्रसक्तिरिति शङ्का शमयति—सन्देहेन निह्ववत इति ॥ ते हि तत्त्वावबोधजन्यपरितोपाभावादपह्ववते । अतश्च पर्यन्तदशाया- मभाववादिंसोदरतैवैवामपीति भावः । मध्यमेन्योऽभ्यन्तयनामुत्कर्षनिबन्धनं विशेषमाह— अनिह्ववाना इति ॥ तद्रूपमित्यनुपह्वः । एतत्पक्षानुपादेयत्वमुल्लभपर्यमाह—लक्षयितुं न जानत इति ॥ विपर्ययस्य स्वरूपजिज्ञासाप्रतिबन्धकत्वाद्दिपर्ययप्रधानतोक्त्याभाववादिना सर्वपक्षेयात्यन्तापरुषो दर्शितः । सन्देहस्य जिज्ञासाप्रसन्नकतया भाक्तवादिना तत्प्रधानत्वा- मिधानेन शिक्षाधिकारयोग्यतया तेषामभाववाद्यपेक्षयोःकरो दर्शितः । अन्वयानां तु वस्तु- तत्त्वावबोधयताः लक्षणकरणमात्रविषयगोप्यज्ञान न वस्तुतत्त्वविषयम् ; तच्च सुखोच्छेदमिति तेषां

१ क. स. घ. 'अपह्वतु'

२. क. ख. ग. घ. 'विषयांस.'

२. क. ख. 'अन्वयत्तु'

५. क. ख. ग. 'पक्षेयम्'

लोचनम्

एकैकोऽप्यप्रतिपत्तिरूपो वाक्यार्थो निरूपणे हेतुत्व प्रतिपद्यत इत्येक-
वचनम् । एवमिधामु विमतिध्विति निर्धारणे सप्तमी । आसु मध्ये एकैकोऽपि ध्वे
विमतिप्रकारस्तैव हेतुना तत्स्वरूपं ब्रूम इति ध्वनिस्वरूपमभिधेयम् । अभिधानाभिधेय-
लक्षणैर्ध्वनिशास्त्रयोर्वक्तृश्रोत्रोन्मुत्पाद्यव्युत्पादकभाव संबन्ध । विमतिनिवृत्त्या तत्स्वरूपज्ञान

कीमुदी

सर्वपूर्वपेक्षयोर्हर्म्यः । ध्वनिवाचपेक्षया कियानप्यपकर्ष इति दर्शितम् । अतश्च सिद्धान्त-
पक्षानन्तरितपूर्वभूमिनादन्त्यपक्षस्य तदरोहे सति सम्पन्नभूतध्वनितत्त्वदर्शनमपत्त्रभ्य-
मधिकारिभिय सिद्धमित्येतत्क्रमेणोत्पन्नेन योजितम् । तेनेत्यत्र यदेकवचनं तत् तच्छब्द-
परामृष्टवाक्यार्थमूतहेतुगतैरुत्पत्तिपादकत्वेन नाविशक्षितमिति मन्तव्यमित्याह—एकै-
कोऽपीति ॥ तच्छब्देन हि त्रयो विमतिपत्तिरूपा वाक्यार्था प्रकृतत्वेन परामृश्यन्ते । कारक-
विमकया च तेना ध्वनिस्वरूपनिरूपणं प्रति हेतुत्वमुच्यते । एकवचनेन तु नैतेषां समुदिता-
नामेव हेतुत्वम्, किन्तु अन्यानपेक्षतयामीया प्रत्येकमेव हेतुत्वमस्ति, ततश्चैकस्यापि
हेतुरेव कर्तव्ये सति ध्वनिस्वरूपनिरूपणेन बहुषु समु हेतुषु तन्निरूपणमन्वन्तमावश्यकम्
—इत्यवगम्यो दर्शित । सप्तम्या अनेकार्थवृत्तितया प्रसिद्धत्वात् प्रतिपिपादयिषितार्थसमुचित-
मर्थमाह—निर्धारण इति ॥ तदेव स्फोटयति—आसु मध्य इति ॥ एकोऽपीति ॥ अनारा-
दिविषय । अतश्च तेनेत्यस्य प्रत्येकेषु प्रकृतेषु त्रिषु वाक्येषु यथाक्रममभिसम्बन्धोऽनुसन्धेयः ।
तत 'तस्यापार जगदुरपरे' तेन 'तत्स्वरूपं ब्रूम' इत्यादि सङ्घटयननःश्रीतये न्पाजुनर्ता
वृत्तिकारेण पार्यन्तिरुमेव प्रयोजनं प्रदर्शितम् ; न तु निपद्यसव-बभुस्यप्रयोजनानि
प्रदर्शितानि । न च तैरिना श्रोत्रप्रवृत्तिसमव इति स्वयमेव 'तत्स्वरूपं ब्रूम' इति भागस्य
तत्प्रतिपादकता वृत्तिकारेण स्वगच्छनोऽनुक्तानपि हृदयस्थिता श्रोत्रमनस्तनाधानार्थं प्रदर्श-
यति—ध्वनिस्वरूपमिति ॥ वचनक्रियाकर्षकारकतया ध्वनिस्वरूपस्य निर्देशात्तस्याभिधेयत्वं
तावत् साक्षादुपदर्शितम् ; अत एव तयो प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव संबन्धः ब्रूम इति
वचनकर्तुरभिधानाद्बचनस्य श्रोतुप्रतिपत्त्यर्थत्वात् श्रोतुरर्थज्ञानात् तत्सम्बन्धोऽपि सम्बन्धि-

१. ध 'रिति'

२. ग ग 'निरूपणेऽपि'

३. ग. ग 'एकैकोऽपि' शरित ।

५. द 'वेऽपि'

६. घ द घ 'स्वरूप'

७. घ घ 'व्युत्पादकव्युत्पाद्य'

लोचनम्

साध्वसाधनभावः संबन्ध इत्युक्तम् । अथ श्रोतृगतप्रयोजनप्रयोजनप्रतिपादनं “सहृदयमनः-

कौमुदी

शब्दसामर्थ्यात् सिध्यति । विनातिप्रयुक्तत्वात्स्वरूपामिधानस्य तन्निवृत्त्यर्थं वाक्यमतेस्तत्त्वा-
वधारणप्रतिपक्षभूतनिमित्तिप्रतिक्षेपमुखेन तत्फलत्वं ध्वनिस्वरूपामिधानस्य दर्शितम् ।
तद्द्वारेण च शास्त्रप्रयोजनयोरुत्पाद्योत्पादकभावसंबन्धोऽपि सूचित एवेति श्रोतृप्रवृत्त्युपयुक्त-
मनुबन्धत्रयमत्र तत्स्वरूपं ब्रूम इति कारिकाखण्डेन दर्शितं भवतीत्यर्थः ॥ उक्तमिति ॥
तत्स्वरूपं ब्रूम इत्यनेनेति शेषः । इदानीम् “सहृदयमनःप्रीतये” इति क्कारिकाखण्डस्य
प्रयोजनम् “तस्य हि” इत्यादेः “लक्षयताम्” इत्यतःप्राक्तनस्य वृत्तिप्रत्यस्योपयोग च दर्शय-
न्वतारयति—अथेति ॥ ज्ञानस्य स्वतःमुखप्राप्त्यादिरूपत्वरहितस्य प्रयोजनत्वायोगात्
प्रयोजनान्तरहेतुत्वेनैव तथात्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्तस्यैव प्रीतिरूपस्य स्वतःप्रयोजनतया
प्रवृत्तावन्तरङ्गत्वं तदाक्रान्तिसमासादितप्रयोजकभावस्यैव मुख्यप्रयोजनस्य प्रयोजनत्वम् ; अत
एव वृत्तिकारेण मुख्यप्रयोजनानभिधानेन सहृदयमनःप्रीतये इति माग व्याकुर्वेतिदेमेव प्रयोजन
प्रादर्शि । अस्यैतेतरपेक्षशोद्धरकन्धरीभावेन स्वसाधनसंक्रान्तिमुखेन नस्तुसामर्थ्यबलदेव
श्रोतृप्रवृत्तिमूलकारणत्वादस्य तद्गुणजायमानलब्धजीवितस्यैव प्रयोजकत्वमिति तद्व्यतिपादन
न व्यर्थमिच्छाशयेनाह—श्रोतृगतेति ॥ श्रोतृगतं यदप्रयोजनं ध्वनिस्वरूपज्ञानरूपं तस्य
प्रयोजनं प्रीतिरूपं तस्य प्रतिपादनमिति कर्तारि करणे वा ल्युट्प्रत्ययः ॥ व्याख्यातु-
माहेति ॥ अस्यार्थः “तस्य हि” इत्यादेः तानवृत्तिप्रत्यस्य साक्षाद्याख्यानरूपत्वं नास्ति, तथापि
नानुपयोगः । आनन्दस्य सहृदयमनःप्रतिष्ठारूपप्रयोजनप्रतिपादनार्थतया तदप्रयोजनत्वसामर्थ्य-
नार्थं घ्नेः काव्यजीवितत्वानन्यप्रतिपादितत्वात्प्रदर्शनमुखेन लक्षयतामिच्छादिव्याख्यानशेष-
तयोपयोगसम्भवाद् । न हि प्रीते, प्रीतिरूपत्वं तादृशेण प्रयोजनत्वं वा तद्विषयस्य
तद्योग्यतोपाभिभूतनिरतिशयसाम्राज्यपदानभिधेके सुखोपपत्तं भवति इति तत्तादृश-
सीमाव्यवधिप्रयोजनत्वप्रतिपादकतया तस्य हीलादेरलन्तोपयोगित्वमनपनादमिति । तस्यैत्यत्र
तच्छब्दो न ध्वनिसंज्ञिपरः, किं तु तत्प्रकाशनावश्यत्वसिद्धयर्थं विप्रतिपत्तिमयमहान्ध-

१. क. ख. 'साधकभाव
इत्युक्तम्'

२. ग. 'अन'

३. क. ख. 'विवच'

४. क. ख. ग. घ. च 'प्रयो-
जनप्रति'

५. क. ख. ग. घ. 'प्रतिपादनम्'

ध्वन्यालोकः

तत्स्वरूपं ब्रूम । तस्य हि ध्वने स्वरूपं सकलसत्त्वविकारव्योपनिषद्भूतमतिरमणीयमणी-

लोचनम्

प्रीतये' इति भाग व्याख्यातुमाह—तस्य हीति ॥ विमतिपदपतितस्येत्यर्थः । ध्वने स्वरूपं लक्षयता सवन्धिनि मनसि हृदये आनन्दो निर्वृत्त्यात्मा चमत्करापरपर्याय प्रतिष्ठा परैरिपर्यासा-
शुपहतैरनुन्मील्यमानत्वेन रथेमान लभतामिति प्रयोजन सपादयितु तत्स्वरूपं प्रकारयत

वीमुदी

कारितरोहितावधर्मवैशिष्ट्यपर इत्याह—विमतिपदपतितस्येति ॥ ग्रन्थस्य चास्य स्पष्टसंगतिवत्वात् सुप्रहृत्वाय सङ्गतिमाह—ध्वने स्वरूपमिति ॥ लक्षयता-
मित्यस्याव्यवधानादानन्दशब्देनैव सङ्गति सपदि भाषात्, तथाचर्यपर्यमुक्तम्—सम्यग्बन्धिनि मनसीति ॥ न सकलसत्त्वकल्पाल्मरुत्तिसमत्र मनो विनक्षितम् । किञ्च अप्यवसाय-
वृत्तिरुत्तमत्तरणमात्रमित्याह—हृदय इति ॥ आनन्दप्रतिष्ठाशब्दयोरर्थान्तरपरतया व्याख्यास्यमानत्वात् विवक्षितमर्थं पद ना[वदन्ना]नन्दशब्दस्य तावन्निर्वृत्त्यामेति आनन्दरय निर्वृत्त्यात्मानोऽप्यवपदेऽयं वाच्यश्चात्तरेणापि स्पृष्टयति—चमत्कारेति ॥ प्रतिष्ठामित्यस्या-
प्यर्थमाह—स्थेमानमिति ॥ हेत्वन्तरप्रापिताप्रतिष्ठया एवानन्दस्य प्रतिष्ठा लभन-
प्रसक्तिरित्यत उक्तम्—परैरिति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारेण यावदेतद्व्यनिस्वरूपप्रतिपादनं न क्रियते, तावत्सहृदयहृदयमयमहालयालमध्यसीमनि तत्सतस्वसमास्वादनकन्दादानन्द-
मन्दारतरुप्ररोहं प्रादुर्भवन्नेव वा अभावादिवादिगदितयुक्तिसहस्रखनित्रसमुत्खातमूलेऽ-
नुदितप्राय एव स्यादिति तदनुमूलनहेतुनिर्वासेन तत्प्रतिष्ठापनं समतमेवेत्यर्थः । परोक्तयुक्तीनां वास्तवे तदनुमूलनसामर्थ्ये जुतोऽनुमूल्यमानत्वमपीत्याशङ्क्य तासांभासता दर्शयितु-
मुक्तम्—विपर्यासाशुपहतैरिति ॥ आदिशब्देन सन्देहाज्ञानयोः समह । ननु “सहृदयमन प्रीतये” इत्यस्य वाक्यान्तरेण प्रयोजनप्रयोजनप्रतिपादकत्वेनोक्तिः प्रतिष्ठा लभतामिति वाक्यान्तरेण निर्देशश्च कारिकाया सहृदयमन प्रीतये तत्स्वरूपं ब्रूम

१ घ 'स्वरूपम्' इत्येव लभतामिति

इत्यत्र नास्ति ।

२ ग घ 'हृदये' नास्ति ।

लोचनम्

इति संगतिः । प्रयोजनं च नाम तत्संपादकवस्तुप्रयोक्तृताप्राणतयैव तथा भवतीत्याशयेन प्रीतिषे तत्स्वरूपम् इत्येवाकथयतया व्याख्येयम् । तत्स्वरूपशब्दं व्याचक्षाणः संक्षेपेण तावत्पूर्वो-दीरितविकल्पपञ्चकोद्धरणं प्रथयति—सकलेत्यादिना ॥ सकलशब्देन सत्कविशब्देन च

कौमुदी

इत्येवाकथयतया प्रतीतिविरुद्ध इत्याशङ्क्य कारिकाप्रमनुकूलवितुमुक्तम्—इति प्रयोजनं संपा-दयितुमिति ॥ न भिन्नवाक्यत्वेनैव व्याख्या वृत्तिकारस्याप्यभिगता । प्रयोजनप्रयोजनप्रति-पादकत्वोक्तिः पुनर्वैवदिव्येव, न शाब्दी । तन्गूल एव च वाक्यान्तरेण निर्देशः । वस्तुतस्तु एकवाक्यताङ्गीकारेणैवा यथाकारिकाक्षरं व्याख्या अवसेया, न भिन्नवाक्यतयेति भावः । एतदेवोपपत्सोद्धेदयन्नाह—प्रयोजनं चेति ॥ चो हेत्वर्थे; नाम प्रसिद्धौ; तच्छब्दः प्रयोजनस्वरूपवचनं प्रयोजनस्वरूपसंपादकं यद्वस्तु क्रियारूपं तस्य प्रेरकत्व-स्वभावशाब्दितया तथा प्रयोजनत्वेनावभासते । प्रयोजयति स्वनिष्पादके साधने पुरुषं प्रवर्त-यतीति प्रयोजनमित्युच्यते । न खलु द्विःयादिशब्दवशाद्वृत्तिकशब्दत्वमस्य शक्याङ्गीकारम्; अतस्त्वाटशप्रयोजनत्वप्रतीतिविकल्पभेदेन व्याख्याने न सिध्यतीति हृदये कृत्वा वृत्तिकार एकवाक्यतया व्याख्येयतामेवामिसहितयान् । यथाश्रुतप्रन्थञ्छायानुरूपार्थवसायिनां पुनरन्यथापि प्रतीयेतेति भावः ॥ इत्याशयेनेति ॥ यस्मादेवमाशयं वृत्तिकारस्य तस्मादेक-वाक्यतया व्याख्येयमिति योजना । अथवा व्याख्या इयमिति पदद्वयं वृत्तिकारस्य व्याख्यानमेत-दित्यर्थः । सकलेत्यादिशेषणानामुपयोगमाह—तत्स्वरूपशब्दमिति ॥ तस्याख्यानं वा किमर्थमिलत उक्तम्—पूर्वेति ॥ तदप्युत्तरत्र कृतान्पादनर्थकमित्यत उक्तम्—संक्षेपत इति ॥ संक्षेपविशतराया प्रतिपाद्यमानो ह्यर्थः प्रतिपित्सूनां प्रतिपत्तियमनायासेनावतरेदिति भावः । उद्धरणं निरासः; तदेव विनिश्च्य दर्शयति—सकलेति ॥ प्रकारत्वेनायं किमखिलव्याख्य-विषयव्याख्यमायकृतम्, आहोस्विदप्रधान्यकृतम्! आद्यं सकलपदेन शक्यत्वमिति, सकलत्वमिवाप्यविषयव्याख्यपदपञ्चधेरनपठपनीपत्वादस्य न तत्कृतं प्रकारत्वेनात्वमिति । द्वितीयं सत्कविशब्देन निर्दलयति, काळिदासप्रभृतिभिर्नेहाकाविभिस्तस्यात्पन्तमाहृतस्य

१. घ. 'हरवमुपपारक-'

४. ट. 'रूपम्'

२. क. घ. ग. 'तत्स्वरूपं नूनम्'

५. य. 'कार-

३. क. ट. ग. 'व्याख्यानम्'

६. घ. ट. च. 'युचयति'

ध्वन्यालोकः

यसीभिरेपि चिरतनकाव्यलक्षणविधायिनां बुद्धिभिरनुन्मीलितपूर्वम् । अथ च रामायण-

ऌचनम्

प्रकारलेशे कस्मिंश्चिदिति निराकरोति । अतिरमणीयमिति भाषाशतितरेकमाह । न हि 'सिंहो वट्टः', 'गङ्गाया घोष' इत्यत्र रम्यता वैचित् । उपनिषद्भूतशब्देन तु अपूर्वसमाख्यामात्र-
करण इत्यादि निराकृतम् । अणीयसीगिरित्यादिना गुणालंकारानन्तर्भूतस्य सूचयति । अथ
चेत्यादिना तत्समयान्त पातिन इत्येति यन्सामयिकत्वं शङ्कितं तन्निरवकाशीकरोति ।
रामायणमहाभारतशब्देनादिकवेः प्रभृति संभवे मूर्ध्निभिरस्यादर इति दर्शयति । लक्षयता-
मित्यनेन वाचा स्थितप्रविषय इति परास्यति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षो लक्षणम् । लक्षणे

कौमुदी

नाप्राधान्यनिमित्तं लेशत्वमादाङ्कितुमपि शक्यमित्यर्थः । व्यतिरेकेणैव स्फोरयति—
हीति ॥ काचिदिति ॥ दूरेऽतिरम्यत्वकथेति भावः । भाक्तशब्दस्य गुणलक्षणावृत्ति-
साधारणतयोक्तत्वादिह तदुभयोदाहरणदानम् । किं सिंहादिशब्दैर्बट्टावर्षप्रतिपादने
रम्यत्वम् तत शीर्षादिप्रत्यायने ' नायः, अनुलम्भात् । न द्वितीय, यतो गुणादिसम्य-
स्तुन्दरत्वविरहात् ध्वनित्वापादनपर्याप्तं रमणीयकामिष्ठं सचेतसाम्यभासत इति भावः ।
उपनिषद्भूतत्वेन सगोष्ठ्ययमुक्तम्, तेन च समाख्यामात्रस्य सुदूरनिरासं सूचितमित्यर्थः ॥
ननु लक्षणकृद्भिरनुन्मीलितपूर्वत्वे प्रायुत तस्य नृशृङ्गादिशब्दस्यन्तासखमेव पर्ययस्येदिति
तद्विशेषणं तावन्न परपक्षप्रतिशेपकमित्याशङ्क्य, तस्य लक्ष्येषु प्रसिद्धतरत्वात् नृशृङ्गादिसमान-
योगधेमात्मस्य दूरदुर्बन्धत्वात् रथुल्लुब्धिगम्यगुणादिव्यतिरिक्तत्वं तद्वन्मिधानमिषेण सूच्यत
इत्युक्तम्—अणीयसीगिरित्यादिनेति ॥ रामायणादीति ॥ लक्ष्यविशेषोपादानेऽभिप्रायमाह—
आदिकवे प्रभृतीति ॥ ननु विचल्पपञ्चोद्धारणपरैऽरिभन् प्रप्ये अत्रान्भाक्त्यादनिराकरण-
वदलक्षणाव्यक्तपक्षापाकरणं न लक्ष्यन इत्यानाङ्क्षायां लक्षयतामित्यस्य तन्निराकरणपरत्वं-

१ क ल 'अपि नास्ति ।

६ ष 'भारतदि'

२ व क्ष ङ 'व्याप रक्त

७ क ख ग 'मुनिभि'

३ ए इ 'चर'

८ क ए ग 'लक्ष्यो'

४ ष 'हरणमात्र'

९ व ए ग 'लक्ष्येण'

५ क ख ग 'इत्यर्पयन्ता'

ध्वन्यालोकः

महाभारतप्रभृतिनि लक्ष्ये सर्वत्र प्रसिद्धव्यवहारं लक्षयतां सहृदयानामानन्दो मनसि

लोचनम्

निरूपयन्ति लक्षयन्ति तेषाम् , लक्षणद्वारेण निरूपयतामित्यर्थः ॥ सहृदयानामिति ॥
येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता ते
सहृदयसंवादभाज. सहृदयाः । यथोक्तम्—

कौमुदी

माह—लक्षयतामित्यनेनेति ॥ तदेव तच्छब्दनिर्वचनेनोपपादयति—लक्षयतेऽनेनेति ॥
लक्षणं निरूपयन्तीत्यस्मिन्नर्थे लक्षयन्तीति रूप भवति । “प्रसिद्धिकात् धात्वर्थे बहुल-
मिष्टवच्च” इति निरूपयन्तीति धात्वर्थे वर्तमानाल्लक्षप्रतिपदिकाणिच्, तस्यैष्टवद्भावात् ।
टिलोपः । एवं चैतच्छास्त्रप्रदर्शितलक्षणद्वारा सहृदयानां ध्वनिस्वरूपनिरूपणरूपो
योऽर्थस्तमभिदधतां लक्षयतामिति सहृदयविशेषणेनालक्षणीयत्वपक्षः प्रतिक्षित इत्यर्थः ।
अस्मिन् शास्त्रे यत्र यत्र सहृदयशब्दस्तत्सर्वसाधारण्यामिप्रायेण वृत्तिग्रन्थस्य सहृदयशब्दं
सहृदयलक्षणाभिधानेन व्याचष्टे—येषामिति ॥ अनुशीलनं शब्दपाठः अर्थपर्यालोचनं
च ; तस्याभ्यास आग्नेहनम् ; ततो हेतोर्विशदीभूते पूर्वमविशदे संप्रति विशदतां गते
मनोमुकुरे मणिमुकुरवदतिस्वच्छे मनसि वर्णनीयं विभावादि तत्संबन्धिनस्तद्विषयतया तन्मयी-
भवनस्य तत्तादात्म्यापत्तिरूपस्य योग्यता सामर्थ्यमस्ति, ते सहृदया इति लक्षणमुक्तम् ।
अथ सहृदयशब्दार्थनिर्वचनामिप्रायेणमाह—स्वहृदयसंवादभाज इति ॥ हृदयस्य तादृष्येण
सर्वत्रैकवाच्यस्य परिगणने संवादोऽस्ति, तत्र संवादकान्तरैरेपेक्षेण ये काव्यार्थमनुभवन्ति,
ते विशुद्धतया तत्रावधारणनिपुणतया प्रशस्तहृदयवन्तः सहृदया इत्युच्यन्ते । एतद्य
सर्वत्रानुसन्धेयमित्यर्थः । यथोक्तलक्षणसहृदयसिद्धौ संवादकं किञ्चिद्वाक्यमुदाहरति—यथो-
क्तमिति ॥ यो विभावादिरूपः सत्कविवर्णनाधिरूढोऽर्थः । हृदयसंवादी हृदयसंवादविषयी-

लोचनम् .

‘योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भाषो रसोद्भवः ।

शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निना ॥ ११ ॥ इति ।

आनन्द इति ॥ रसस्य चर्चणात्मनः प्राधान्यं दर्शयन् रसध्वनेरेव सर्वत्र मुख्यभूतमात्मैवं दर्शयति^१ । तेन यदुक्तम्—

“ध्वनिर्नामापरो योऽसौ व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

तस्य ‘सिद्धेऽपि भेदे रथात् काव्येऽशक्यं न रूपतो ॥” इति ।

धौमुदी

भवनशीलः ; तस्यार्थस्य भावः निर्मलहृदयमणिमुकुरसौमनि समुन्मेषः, रसोद्भवः रसोत्पत्ति-
हेतुर्भवति ; तेन च तथाभूतेनार्थेन न केवलं हृदयमेव व्याप्यते ; तद्व्याप्तिपूर्वकं कृत्स्नमेव
शरीरं व्याप्नोति ; तत्र कार्त्स्न्येन झटित्वेव तदैककल्पेण च व्याप्तौ दृष्टान्तः—“शुष्कं काष्ठमिवा-
ग्निना” इति ; काष्ठमेव च व्याप्यते, न शिलादिकम् ; तेन च दाष्टान्तिके रत्नादिवासनाविरहित-
हृदयस्य श्रोत्रियादेः सद्दयस्त्वाभावः ; शुष्कमिति काव्यानुशीलनकृतमनोवैशद्यशास्त्रि-
वृत्तितम् ; अग्निमिति गुणालंकारसंबन्धसौन्दर्यनिबन्धनं विभावस्त्वं दर्शितम् । इदानीमानन्द-
शब्दोपादानस्य परपक्षप्रतिपक्षपर्यवसायितां दर्शयितुं प्रयोजनमाह—आनन्द इतीति ॥
रसचर्चणैवात्म्या स्वरूपं यस्य स आनन्दस्तथोक्तः । वहयति हि रसचर्चणाव्यापारो रसनीय
इति । अथवा रसचर्चणाया आत्मा य आनन्दरतरप्येति वसवल्काररसेषु रसध्वनेरेव
मुख्यमात्मव्यमिति । इतरयोस्तु तत्पर्यवसायितया गौणमिति दर्शयितुमानन्दस्य प्राधान्येन
प्रयोजनत्वं दर्शितमित्यर्थः । अस्य फले परपक्षनिरास इत्याह—तेनेति ॥ तत्रदर्शनेन
हेतुना तदपहस्तितं भवतीत्यन्वयः । किं तदित्यत उक्तम्—यदुक्तमिति ॥ यत्ना चेह
भट्टनायकः । ध्वनिर्ध्वननम् । नामशब्दः परप्रसिद्धित्वचनार्थः । योऽर्थात्पिशान्दः
तुशान्दरथापि । अपरः प्रसिद्धेभ्योऽभिधादिभ्योऽन्यः विलक्षणश्च । स किलक्षण इत्यत

१. म. ड. च. ‘रसचर्च’

४. ग. ‘असिद्धे’

२. क. स. म. ड. ‘आत्मत्वमिति’

५. क. ख. ‘काव्याकृतं न रूपता’

३. ड. ‘दर्शयति’ नामि ।

६. ‘काव्येऽशक्यं न रूपता’

ध्वन्यालोकः

लभतां प्रतिष्ठाभिति प्रकाश्यते ॥

लौचनम्

तदपहस्तितं भवति । तथा हि अभिधाभावनारसचर्चणात्मकेऽपि^१ त्र्यंशे काव्ये रसचर्चणा तावज्जीवितभूतेति भवतोऽप्यविवादः । यथोक्तं त्वयैव—

“काव्ये रसयिता सर्वो न बोद्धा न नियोगभाक्” इति ।

कौमुदी

उक्तम्—व्यञ्जनात्मक इति ॥ सिद्धेऽपीत्यनेनाभ्युपगम्यवादोऽयमिति दर्शयति । न तावदभिधादिभ्योऽस्य भेदो न्यायाघातसहः । तथाप्यभ्युपगम्यापि भ्रूमह इत्यर्थः । तस्य काव्येऽशात्वमेव स्यात्, न स्वरूपत्वमात्मत्वं यद्भवतोऽभिलपितमित्यर्थः । विमतो ध्वनिः काव्यांशभूतो भवितुमर्हति, शब्दव्यापारत्वादिभिधादिव्यापारवत्, इत्यनुमानवाधिते काव्यात्मत्वाभिधानमित्यर्थः ॥ अपहस्तितं भवतीति ॥ साक्षात्तदपहस्तनाप्रतिपत्तावपि तदभिप्रायसद्भावे दर्शित इति तमुदाटयति—तथा हीति ॥ उक्तानुमानस्य स्वाभ्युपगम-विरोधं दर्शयिष्यन् स्वाभ्युपगमं तावदाह—अभिधेत्यादि ॥

व्यापारस्त्रिविधो बुधैरभिमतः काव्येऽभिधाभावना-

भोगोत्याद्वक्तात्मना तदधिको नास्ति ध्वनिर्नाम नः ।

सिद्धाया व्यवहारभूमिषु विभावाद्यर्थसाधारणी-

कारात्मा त्वपरा निर्गलरसास्वादानिकैयान्तिमा ॥

रसचर्चयति भोगकृत्वमित्यर्थः ॥ त्र्यंश इति ॥ त्रयोऽंशा व्यापाररूपा अस्थेति । भवतोऽपीत्यपिशब्दः त्र्यंशोऽपीत्यत्र योज्यः । रसचर्चणाया जीवितत्वेन तदभ्युपगमे तदीयमेव वचनं प्रमाणयति—यथोक्तमिति ॥ त्वयैवेति ॥ नास्माकमिदमलीकारोपणदीर्घ-विष्कृजितमित्यर्थः । रसयिता रसचर्चणशीलः सर्व एव काव्येऽधिष्ठित इति शेषः । न बोद्धा जनः इतिहासादाविष, न नियोगभाक् नियोज्यः वेदादाविष ; तेन रसचर्चणाया अधि-कारसंपादकत्वं स्वकण्ठतो यदता तस्याः प्राधान्येन जीवितत्वमुक्तमेव भवतीति भावः । एवं पराभ्युपगमं प्रदर्श्य तद्विरोधमनुमानस्य वक्तुं किं वस्तुवच्छंकारध्वन्योरंशत्वमात्रं

१. म. घ. 'धेन तदपहस्तितम्'

२. घ. य. च. 'दीवयते.'

३. न. घ. -'वेति,

लोचनम्

तद्ब्रह्मलकारध्वयमिप्रायेणार्शमात्रवमिति सिद्धसाधनम् । रसवयमिप्रायेण तु स्वाम्पु
पगमप्रसिद्धसनेदनविरुद्धमिति ॥

तत्र कवेस्तात्रत्वीर्त्वापि प्रीतिरेव सभाषा । यदाह—“कीर्तिं स्वर्गसुखमाहृ” —
इत्यादि^१ । श्रोतॄणा च श्रुत्यत्तिप्रीती यैवपि स्त , ययोक्तम्—

“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्य बलाद्गु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुःशान्पनियेवणार्थे ॥” इति ।

कौमुदी

सिसाधयिषित किं वा रसध्वनेरिति विपर्यय हृदि कृत्वा आद्य द्रूपयति—तदिति ॥ तत्र
एव स्वाम्पुपगम स्थिते सर्तीयर्थे । यदशमात्रत्वसाधन तद्ब्रह्मलकारध्वयमिप्रायेण चेत्
मित्यते, तयोरेवाशब्द साध्यते चेदित्यर्थ, तदा सिद्धसाधनत्व रसध्वनेरेव मुख्यतया
सम्बन्धेनास्माभिरम्पुपगमात्, इतरयोस्तु तत्पर्यवसायितया वाक्यादुत्कृष्टचमात्रमेव न वास्तव
मुख्यमात्मत्वमित्यपर्यर्थ “काल्यस्यामा स एव” इत्यत्रांतर वक्ष्यत इत्यर्थ । द्वितीय
द्रूपयति—रसध्वनीति ॥ स्वाम्पुपगम काव्यस्य त्र्यशब्दस्वीकार । तत्र प्रसिद्ध यदसचर्चणाया
जीवितवसवेदेन तेन विरुद्ध तदशब्दानुमानमित्यर्थ, स्वाम्पुपगमेन च प्रसिद्धेन रसविदा
सवेदेनेन च विरुद्धमिति वा, स्वाम्पुपगमप्रसिद्धिस्वसवेदेनविरुद्धमिति वा पाठे स्वाम्पुपगमेन
रसविदा प्रसिद्धया स्वसवेदेनेन च विरुद्धमित्यर्थ । इतिशब्द परमतनिराससमाप्त्यर्थ ॥

नन्यानन्दस्य प्राधान्ये सिद्धे स्यादेवम्, तदेव कणमिति तानद्वाच्यम्, फलत्वादिति
चेत् भवत्वेवम्, तथापि फलांतरस्यापि विद्यमानत्वात् तस्यैव प्राधान्यमिति नियमेनाप्यवसात
मशक्यमित्याशङ्क्य फलान्तर किमेतत् कवेराहोस्विच्छोतुरिति विरूपमुपजीव्याद्य प्रयाह—
तत्रेति ॥ काव्यविषय इत्यर्थ । तानदिति सप्रतिपत्तौ, कीर्त्यपीति फलांतरानुवाद, कीर्ते
स्वरूपेण सुखप्राप्त्यादिरूपत्वाभावन पुरुषार्थत्वामानादिति । एतदभियुक्तोक्या द्रवयति—
यदाहोति ॥ स्वर्गशब्दस्य निरतिशयप्रीतिवचनत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भाव । द्वितीयमनुव
दति—श्रोतॄणा चेति ॥ धर्मार्थेति ॥ अत्र पूर्वोर्ध्वं श्रुत्यत्तिलक्षण फलमुक्तम्, कीर्ते
प्रीतिपर्यन्तत्वात् तृतीयपादेन प्रीतिस्वोक्ता भवति, एवमुभयोरपि सममेव फलरूपव
प्रतीयत इत्यर्थ । तथापि परस्परपर्यालोचनाया प्रस्तुताया प्रीतिरेव फल पर्यवस्यतात्प्राह—

१ क ख इत्यना

२ क स इत्यादी

३ क ख श्रुत्यत्तिवसाय

४ क ख इ निवचनम्

लोचनम्

तथापि तत्र प्रीतिरेव प्रधानम् । अन्यथा प्रमुत्समितेभ्यो वेदादिभ्यो मित्त-
समितेभ्यश्चेतिहासादिभ्यो व्युत्पत्तिहेतुभ्यः कोऽस्य ऋष्यरूपस्य व्युत्पत्तिहेतोर्जाया-
समितत्वलक्षणो विशेष इति प्राधान्येनानन्द एवोक्तः । चतुर्धर्मव्युत्पत्तेरपि चानन्द
एव पार्यन्तिक मुख्यं फलम् । आनन्द इति च ग्रन्थकृतो नाम । तेन स
आनन्दवर्धनाचार्यः एतच्छास्त्रद्वारेण सहृदयहृदयेषु प्रतिष्ठां देवतायतनादिवदनवर्धनं

कौमुदी

तथापीति ॥ तत्रेति व्युत्पत्तिप्रतीत्योर्म्य इत्यर्थः ॥ प्रधानमिति ॥ फलमिति शेषः । एतदेव
विपक्षे बाधकप्रदर्शनेन द्रढयति—अन्यथेति ॥ यस्मादानन्दस्यैव प्रधानतया काव्यफलत्व-
मित्तरस्यानुपपत्तिप्रवृत्तेः तस्मादिह आनन्दो मनसि इति तस्य फलत्व सूक्तमित्याह—इतीति ॥
एवमनिच्छन्तमेव विपक्षे दण्डोद्यमनेनाभ्युपगमस्य परमतानुरोधेन व्युत्पत्तेः फलत्वमभ्युप-
गम्य कीर्तयित्वा तस्या अपि स्वयमपुरुषार्थतया फलान्तरशेषत्वेन तयात्वसिद्धौ तद्व्यादेवा-
नपेक्षतया आनन्दस्य प्रधानफलत्वं पर्यवश्येदित्याह—व्युत्पत्तेरपि चेति ॥ आनन्दो मनसि
प्रतिष्ठामित्येतत् ग्रन्थकारप्रयोजनाभिधानोपयोगितया प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—आनन्द इति
चेति ॥ न केवलं प्रीतिवचन एवेत्यर्थः । भीमसेनो भीम इतिवदानन्दवर्धन एवानन्द
इत्युच्यत इत्यर्थः । कथं पुनरस्य मनसि प्रतिष्ठालामो नेय इत्यत्राह—तेनेति ॥ नामत्वे
स्थिते तदानुगुण्येन कथञ्चिदितरपदगमनिका सुगमेति तेनेति नामत्वस्य हेतुत्वेन
निर्देशः । मनसित्वस्य व्याख्या सहृदयहृदयेष्विति । एकवचनं तु इहाभ्यविवक्षितमिति
भावः । केन प्रकारेण तस्य मनसि प्रतिष्ठेत्याशङ्क्य ग्रन्थग्रन्थकृतोरभेदाभिप्रायेण-
व्याह—एतच्छास्त्रेति ॥ प्रतिष्ठामित्यस्य व्याख्या—अनश्वरीमिति ॥ प्रवाहनिवृत्ततया
सहृदयहृदयमन्दिरेषु श्रूयमाणव्याख्यायमानशास्त्रात्मना नित्यप्रतिपत्त्यरूपनित्यसन्निहि-
तत्वलक्षणा स्थितिः प्रतिष्ठाराधनेनोच्यत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—देवतायतनादि-

१. क. ख. ग. 'तत्र' नास्ति ।
२. क. ख. 'वेदादिशास्त्रेभ्यो'
३. ग. 'हेतुजायाः'

४. क. ख. ग. 'स एव'
५. घ. ङ. च. 'देवाः'
६. ष. 'निश्चली'

लोचनम्

स्वितिं लभताम् गच्छत्विति भावः । यथोक्तम्—

“उपेयुषामपि दिवं सन्निरन्धविधायिनाम् ।

आस्य एव निरातङ्गं कान्तं काव्यमयं वपुः ॥” इति ।

तथा—मनसि प्रतिष्ठामिति ॥ एवविधमस्य मनः । सहृदयचक्रवर्ती खल्वयं
ग्रन्थकृदिति यावत् । यथा—

कौमुदी

वदिति ॥ यथा विष्ण्वादीनां निशिष्टसन्निवेशशालिषु क्षेत्रशब्दनाचिषु [वाच्येषु] स्थानविशेषेषु
भवत्यादिसमुपबृंहितसाधकजनमनोवृत्तिविशेषसमारोपकृता स्वरूपेण तथा स्थित्यभावेऽपि
नित्यसाक्षित्यलक्षणा प्रतिष्ठाशब्दवाच्या विशिष्टा काचन लोकशास्त्रादिप्रसिद्धा, तथा
अस्यापि सहृदयहृदयेषु भक्तिबहुमानादिसमुपचितसमुचितप्रतिपत्तिविशेषे निरयाभावेना-
भूतसंग्रहमवस्थानमेव प्रतिष्ठेत्युच्यत इत्यर्थः । लभतामित्यस्य व्याख्या—
गच्छत्विति ॥ उक्तमानन्दपदस्य नामत्वमुपजीव्य मनसि प्रतिष्ठा लभतामित्यस्य
अर्धान्तरमाह—तथेति ॥ अस्मिन्नर्थे लभतामिति लडन्तत्वेन विपरिणमस्य
योज्यः—मनसि प्रतिष्ठा लभत इति । एतत् व्याचष्टे—एवविधमस्य
मन इति ॥ अस्य ग्रन्थकृत आनन्दवर्धनार्थस्य मन एवविध प्रतिष्ठा
लब्धवद्भवति नेतरहृदय[वत्] परिनिष्ठितार्थविषयसमुन्नेपरहितम्—इत्ययमर्थो मनसि प्रतिष्ठा
लभत इत्यनेनोच्यत इत्यर्थः । उक्तार्थस्य पर्यवसानभूमिं निष्कृष्याह—सहृदयेति ॥
प्रतिष्ठाशब्दस्योक्तार्थाचरन्व प्रयोगप्रदर्शनेन साधयति—यथेति ॥ ननु अनर्पकमिदं

उपलोचनम्

“यथा मनसि प्रतिष्ठा भवति—एवविधमस्य मनः, सहृदयचक्रवर्ती खल्वयं ग्रन्थकृत्
इति यावत्” —इति पाठः अज्ञानानुसारी । सहृदयहृदयेषु वात्पर्यरूपिणीं प्रतिष्ठाम्, यथा
युद्धेऽर्जुनस्य तात्पर्यरूपिणी प्रतिष्ठा—इति व्याख्यात्वज्ञानशायः । वस्तुतस्तु मनसि मनोविषये
सहृदयताविषये, प्रतिष्ठा यथा—इति युज्यते ॥

१ क. घ. 'दिवदि लभताम्' नास्ति ।

ग. 'दिवदि लभता सिद्धि'

घ. ङ. च. 'दिवदि गच्छ'

२. ग. 'आस्येव'

३. क. घ. ग. 'एव विधस्य मनसः'

४. ग. 'भाव'

लोचनम्

“युद्धे प्रतिष्ठा परमार्जुनस्य” इति ।

स्वनामप्रकटीकरण श्रोतृणा प्रवृत्त्यङ्गमेव संभावनाप्रत्ययोत्पादनमुख्येनेति ग्रन्थान्ते
वक्ष्यामः । एव ग्रन्थकृतः कवेः श्रोतृषु मुख्य प्रयोजनमुक्तम् ॥

तत्रेति ॥ एवभूतेऽभिधेये प्रयोजने च स्थिते इत्यर्थे । ननु

कौमुदी

स्वनामप्रदर्शनम्, प्रयुत आत्मबहुमानातिशयसूचकतया दौर्जन्याबहम्, शिष्ट-
प्रतिषिद्धत्वादनुचित चेत्प्राह—स्वनामेति ॥ नामनिर्देशे स्वल्पवसितासभाया
व्याख्यातृश्रोतार एतच्छास्त्र[क्षे]व्याख्यानश्रवणयोग्योऽयमित्यनघार्थ निराशङ्कमेव प्रवर्तेरन् ।
अनघघृतासभावविषय एव आत्मबहुमानशङ्कादिदोषानसरः नैवविधेषु प्रख्यात-
प्राप्तकाष्ठाप्रकर्षप्रामाण्येषु विद्वदग्रगण्येषु । अत एव नाय शिष्टप्रतिषेधविषयोऽपीति
मान । संभावनात्मकः प्रत्ययो विश्वासः ॥ ग्रन्थान्त इति ॥ “आनन्दवर्धन इति
प्रणिताभिधान ” इत्येतव्याख्यानानसर इत्यर्थे । प्रकृतस्य व्याख्यानप्रपञ्चस्य
प्रयोजन वदन् प्रेक्षावदुपादेयत्वं सूचयति—एवमिति ॥ उक्तेन व्याख्यानप्रकारेण
ग्रन्थकृत स आनन्दवर्धनाचार्य इत्यादिना, कनिश्चोक्तो कवेस्तावदित्यादिना
प्रयोजनमुक्तमित्यर्थः ॥

एवं “काव्यस्यात्मा” इत्याद्यकारिकार्यविषय वृत्तिग्रन्थ व्याख्यायाधुना “अर्थः
सहृदयध्याप्यः” इति द्वितीयवारिकार्यगोचर व्याचिख्यासु, प्रथम तत्रेति तच्छब्देन
किं परानुदयत इत्याकाङ्क्षाया पूर्वकारिकाया तदर्थविषयतया प्रदर्शितं श्रोतृप्रवृत्तपङ्गभूतं
विशिष्टमभिधेय प्रयोजन च धानिलक्षणारम्भहेतुतया प्रतिपाद्यत इत्याह—
एवभूत इति ॥ यतो भिमतिपदपतितत्वाविशिष्टप्यनिस्वरूपानरुग्णमभिधेयनन्यार्थतया

१. ए च 'एव' १

३. ए ए इ 'एवमेव' ॥ 'एवभूतेऽभिधेये

२. न स 'एवमेव'

प्रयोजने च स्थित इत्यर्थे' नास्ति ।

४. 'एवमेव' 'वेति'

५. न 'वेति'

ध्वन्यालोकः

तत्र ध्वनेरेव लक्षयितुमारब्धस्य भूमिकां रचयितुमिदमुच्यते—

लौचनम्

‘ध्वनिस्वरूपं भूम’ इति प्रतिज्ञाप वाच्यप्रतीयमानाण्यौ द्वौ भेदावर्षस्येति व्याख्यामिधाने का संगतिः कारिकाया इत्याशङ्क्य संगतिं कर्तुमवतरणिकञ्च करोति^१—
ध्वनेरेवेत्यादिना ॥ भूमिरिव^२ भूमिका । यथा अपूर्वनिर्माणे चिकीर्षिते पूर्वं भूमिरेव^३
विरप्यते तथा ध्वनिस्वरूपे प्रतीयमानाण्ये निरूपयितव्ये निर्विवादसिद्धवाच्यामिधानं

श्रीमुदी

विश्रान्तिधामभूत् निर्द्वैत्यात्मकं सहृदयप्रीतिरूप प्रयोजनं च स्थितम्, अतोऽवश्यं ध्वनिलक्षणं प्रारब्धव्यम्, सन्दिग्धत्वसंप्रयोजनत्वयोर्लक्षणारम्भप्रयोजनत्वात् । ततश्च लक्षणरूपनारम्भहेतुत्वविषयतात्पर्यपर्यवसायितया सप्तमी व्यास्येयेति भावः । यद्यपि प्रतीयमानार्थाभिधानपर्यालोचनायाः लक्षणाभिधानोपयोगितया लक्ष्यार्थनिर्देश-परतयोत्तरकारिकाया नासङ्गतिः शङ्काहार्हा, तथापि वाच्यार्थाभिधानप्रसङ्गिका वस्त्यचिदसङ्गतिशङ्का प्रादु प्यात् ; तत्परिहारार्थं ध्वनेरेवेत्यादिग्रन्थ इत्याह—ननु ध्वनि-स्वरूपमित्यादिना ॥ पूर्वकारिकाया हि ध्वनिस्वरूपाभिधानं सङ्केतुरु प्रतिज्ञातम्, उत्तरकारिकाया तु वाच्यार्थाभिधानं कृतमिति किं केन सङ्गतम्—इतीमा शङ्का निराकर्तुं ध्वनेरेवयवतरणिकाग्रन्थ इत्यर्थः । यो लक्षयितुमारब्धो ध्वनिस्वरूपैव भूमिकां रचयितुमित्युक्त्या वाच्यार्थोत्तरसङ्गतिरेवकारेण निवारिता । “इवे प्रतिष्ठतो” इति कनप्रत्ययान्तमिदं भूमिकेति पदमित्याह—भूमिरिवेति ॥ तदेव स्फुटी करोति—यथेति ॥ अपूर्वं यन्निर्माणं निर्माण इति ॥ निर्विवादेति ॥ ध्वनिशास्त्रिन-स्तद्वैतवादिनश्च सप्रतिपत्तिविषयतया सिद्धो योऽयं वाच्योऽर्थरतस्य भूमिसादृशत्वात्

१. ग 'अस्य'

३ क ख घ. ड. 'एव'

२. क. ख. ड. 'करोति—

४. न. 'एव'

उत्तेति । एवमित्येवमित्येव प्रयोजने च स्थित इत्यर्थः ।

५. क. ख. 'निरूपयितव्ये'

लोचनम्

भूमिः , तत्पृष्ठेऽधिकप्रतीयमानांशोच्छिन्नार्त् । वाच्येन समवर्षिकगणनं तैस्याप्यनपह-
वनीयत्वं प्रतिपादयितुम् । स्मृतावित्यनेन 'यः समान्नातपूर्वः' इति द्रढयति ।

कौमुदी

भूमित्वम् ; वाच्यप्रतीयमानार्थयोरधिष्ठानाधिष्ठेयभावेन प्रतीते प्रतीयमानार्थोपयोगितयेह
वाच्यार्थभिधानं सङ्गतमेवेत्यर्थः । कथं तस्य भूमिसाधर्म्यमित्यत उक्तम्—तत्पृष्ठ इति ॥
तस्य वाच्यस्य पृष्ठे तत्प्रतीत्युत्तरकालमिति यावत् । अधिकतया वाच्यव्यति-
रिक्तत्वेन प्रतीयमानांशस्य धनेरुच्छिन्नादुच्छेखनाद्वेतोः वाच्यस्य भूमित्वं युज्यत इति
योजना । तत्पृष्ठोत्थितेति पाठे तस्य वाच्यस्य पृष्ठेऽनन्तरमुत्थितत्वेनोद्गुरकन्धरी-
भावेन व्यतिरिक्तत्वेन प्रतीयमानस्योच्छिन्नादुच्छेखनादित्यर्थः । नन्वेव वाच्यव्यङ्ग्ययोः
पूर्वोत्तरभूमिभावेन व्यवस्थानाभ्युपगमे वाच्यप्रतीयमानाविति तुल्यवर्जिदेशो निरुप्यते ।
तुल्यवर्जिदेशस्य तयोरगृह्यमाणविशेषत्वगमरूत्वेन तदभावे सत्यनुपपत्तेरिति शङ्का
तत्प्रयोजनोक्त्या परिहरति—वाच्येनेति ॥ तस्यापीति ॥ अपिशब्देन वाच्यसमुच्चयः ।
ननु "तस्य भेदाद्युभौ म्यितौ" इति वक्तव्ये "स्मृती" इति वदत. कोऽभिप्रायः ?
न ह्येतद्विषयं धर्माचार्यवचन सूचयितुमिति समावयितुं शक्यमित्याशङ्क्य
तदभिप्रायमाह—स्मृतावित्यनेनेति ॥ धनेः यत् एकपोलपरिस्मितत्वशङ्कारूढ-
संश्लालनार्थं बुधेः समान्नातपूर्वत्वमायकारिकायामुक्तं तन्नाशपादमात्रमिति मन्तव्यम्,
किन्तु तथाभूतार्थमेवेति सूचयितुं तदर्थस्यैव पुनर्वचनं स्मृतावित्यनेन कृतम् ;
'अभ्यासे हि भूपस्यमर्षस्य भवति' इति न्यायादित्यर्थः । ननु अभ्यासादिगदितयुक्ति-
शतप्रस्तस्य वाच्यातिरिक्तस्य धननव्यापारगम्यस्य प्रतीयमानाद्यप्यस्यार्थस्य कथं वाच्यरदन-
पहवनीयत्वं तुल्यवर्जिदेशमात्रेण सेद्धमर्हति ; न हि मदीतउत्तरसीरुहसदरूपयनमात्रेण
नभस्वत्तल्लिनसता शक्याधिगमा प्रेक्षारतामित्याशङ्क्य सद्वदध्याप्य इति विशेषण-

१. ग. 'आच्छिन्नार्त्'

२. घ. च. 'दस्थान.'

३. क. 'क्या'

ध्वन्यालोकः

अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानारुच्यौ तस्य भेदाबुभौ स्मृतौ ॥ २ ॥

लोचनम्

‘शब्दार्थशरीर काव्यम्’ इति यदुक्तं तत्र शरीरप्रद्वेषादेव केनचिदात्मना तदनुप्राणकेन भाव्यमेव । तत्र शब्दस्वानुच्छरीरभाग एव सन्निविशते, सर्वजनसन्नेषधर्मत्वात् स्थूल-

कौमुदी

सगृहीतमर्थं दर्शयन् परिहरति—शब्दार्थशरीरमिति ॥ यदुक्तमित्यत्र वक्तारोऽ-
भाषनादिनो प्राज्ञाः । शब्दार्थयोः शरीरत्व तावत् भग्नद्विरेवासदीय पक्ष प्रतिक्षिपद्भि
स्वरूपेनोक्तमिति तत्र शरीरविशेषस्य स्वव्यतिरिक्तात्मशब्दवाच्यप्रत्ययानुप्राण्यमानत्व-
नियमोपलम्भात् इहापि तदनुप्राणकं तद्व्यतिरिक्तात्मशब्दाभिधेयोऽर्थोऽवश्याभ्युपेय ।
निम्न स्वव्यतिरिक्तप्रत्ययानुप्राणितं भवितुमर्हति, विशिष्टशरीरशब्दराच्यत्वात्,
सप्रतिपन्नवदिति प्रयोगवत्त्वात्सामान्यतस्तावद्वाभ्यातिरिक्तप्रत्ययानुप्राणितमिद्विरित्यर्थ ॥ ननु
शब्दाभाषणव्यतिरिक्तप्रत्ययानुप्राणनस्यानुपलम्भतत्वात् अनुपलब्धस्य नृशृङ्गादिवदभ्युप-
गमनोपासद्वात्वात् तयोरेत्यतरस्यैवात्मनयानुप्राणकत्वमभ्युपगम्यतामिति कथं प्रतीय-
मानाशंसिद्विरित्याशङ्क्य शब्दस्यात्मत्व तावदपाकरोति—त्त्रेति ॥ आत्मतया कस्मिं-
श्चित्कल्पयितव्ये स्थिते सतीत्यर्थः । शब्दार्थसमुदायस्य शरीरत्वात् शब्दस्य शरीरभागे
विनिवेश इहोक्तः । तत्र हेतुमाह—सर्वजनेति ॥ सर्वजनसन्नेषास्तीव्रत्वाद्यो धर्मो
यस्य स तथा तद्भावस्तत्र तस्माद्धेतोरित्यर्थः । इष्टान्तमाह—स्थूलेति ॥
स्थूलादिशरीरं हि सर्वजनसंनेषस्थूलत्वकृशत्वादिधर्मकत्वात् शरीरता नातिरतंते,
एव शब्दोऽपि । तदयं प्रयोग—विमतः शब्दो नात्मा भवितुमर्हति, सर्व-
जनसन्नेषधर्मकत्वात्, स्थूलकृशादिशरीरवदिति । तत्र शब्दस्यात्मतया काव्यशरी-

छेचनम्

कस्मैचित् संहृदयाः श्लाघन्ते । तद्भक्तिव्यं तत्र केनचिद्विशेषेण । यो^१ विशेषः स प्रतीयमानभागो विवेकिभिर्विशेषहेतुत्वादात्मेति व्यपस्थाप्यते । बाध्यसंबल्लेनाविमोहितहृदयस्तु

कौमुदी

तयेति ॥ शाखाशाब्दोऽश्वचनः बंधकतयेत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति “बंधान्ये सति” इत्यादि ॥ विभज्यत इति ॥ विभक्ततयोद्धिरूपत इत्यर्थः । अविभक्ततयावभासमानस्य कथं विभक्ततया परिच्छित्तिः इत्यत उक्तम्—विभागयुद्धचेति ॥ विभागमुद्धृष्टपत्न्या यौकिनया बुद्ध्या इत्यर्थः । तादृश्या धुञ्चेरनुपलम्भात् , कथं तद्विभाग इत्याशाङ्कप विवेकासमर्पानामेव तदनुपलब्धिः न तु तत्समर्थानामित्याह—विवेकिगिरिति ॥ तमेव विभागप्रकारं विजुगोति—तथा हीति ॥ द्विविधो द्वयार्थः—काव्यार्थः तदितरत्वाक्यार्थश्च । तयोर्भयोरप्यर्घ्यते गम्यते ज्ञायत इति यदर्थरूपत्वं तत्तावत् समानमेव । संहृदपश्चात्प्यवतद्राहित्यकृतस्तु तयोर्विशेषो दृश्यमानो नापलापमर्हति । तस्यास्य विशेषस्य हेतुविशेषमन्तरेणाघटमानत्वादन्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिप्रमाणसिद्धौऽयं काव्यार्थगतो विशेषो धर्मरूपः ; स प्रतीयमानाख्योऽशः, यत्संबलनादश्लाघ्योऽपि बाध्यंशः श्लाघ्यता प्रतिपन्नः दहनसंबलनादिव अयःपिण्डो दहनव्यवहारगोचरताम् ; स एव तु काव्यस्यामेति विवेचनकुरालैर्निर्णीतः । कथमस्यामावृणित्यपेक्षायाम्पगुणयोगात् गौणोऽयं वाद इत्याह—विशेषहेतुत्वादिति ॥ आत्मनो हि स्वसान्निध्यविशेषमात्रेण जडात्मकयथादिविलक्षणतया सशिरस्कदेहपिण्डेषु स्वचैतन्यारोपणमुखेनात्मभावप्रतीतिहेतुत्वम् अत एव तच्छ्लेष्यतापादकत्वं च प्रसिद्धम् । एवं प्रतीयमानभागोऽपीतरत्वाक्यार्थापेक्षया कमप्यतिशयं काव्यार्थं संपादयतीत्यात्मगुणयोगादात्मत्वं विवेकिभिरुपपत्त्या निर्धारित इत्यर्थः । कुतस्तार्हि सर्वेषां तथा न प्रतीतिः प्रत्युत विमतिश्चेत्याशङ्क्यां तदम्प्यानाप्रतीतिविपरीतप्रतीतिवदेवेति हेतुप्रदर्शनपूर्वकमाह—वाच्येति ॥ प्रतीयमानस्य बाध्यसंबलना

१. क. ख. 'सदृशः श्लाघते'

२. ग. 'यतो'

३. क. ख. 'तत्र' शक्ति ।

४. क. ख. 'संबल'.

लोचनम्

तत्पृथग्भावे विप्रतिपद्यते चार्वाकैरिवात्मपृथग्भावे^१ । अत एवार्थ इत्येकतयो-
पक्रम्य सहृदयश्चाप्य इति विशेषणद्वारा हेतुमभिधाययोद्देशरदशा तस्य
द्वौ भेदावंशावित्युक्तम्, न तु द्वावप्यारमानौ काव्यस्येति^२ । कारिकागतं

कौमुदी

तावत्प्रसिद्धा लावण्यदृष्टान्तेन । ततश्च वाच्यस्य शरीरत्वं दर्शितं भवति ।
तथा निरुद्धनिविडतरताद्रूप्यभावनावासनाधिरुद्धया विमोहितं विवेकसामर्थ्य-
विरहितं हृदयं कृतं येषां तथाभूतैः ॥ पृथग्भाव इति ॥ तस्य प्रतीयमानात्मनो
वाच्याच्छरीरभूतात्पृथग्भावे । व्यतिरिक्तत्वं विषयीकृत्योक्तमर्थं ग्रन्थारुढं करोति—
अत एवेति ॥ यस्मादेहात्मन्यायेन वाच्यव्यपदेशयोः व्यवस्थानम्, विवेचकाधिवेचकजनदृष्टि-
द्वयानुरोधेन च तत्पृथग्भावादपारिच्छित्तिः अत एवेत्यर्थः ॥ एकतया ॥ अविवेचकजन-
दृष्टयानुरोधेन्या अविभागसुसुप्तोपस्थापितेन वाच्यव्यपदेशांशभेदद्वयावधीरणेन काव्यार्थ
इत्येतावन्मात्ररूपेण अखण्डात्मनेत्यर्थः ॥ उपक्रम्येति ॥ एकस्यैवार्थस्य काव्यात्मतया
व्यवस्थानमनुवादभागे विनिवेश्येत्यर्थः । अपोद्धारदक् प्रागुक्तलक्षणा विभाग-
शुद्धिः । भेदावित्यस्य व्याख्या अंशाविति, अखण्डभेदप्रतिपत्तिनिरासार्थम् ।
ननु अविभाक्तसुद्धावेरन्त्येतावमासमानस्य कथं विभागसुद्धौ व्यशनेनावभासः ? अंशत्व-
प्रयोजकपरागर्शमुखेन हि विभागसुद्धेरंशद्वयोद्धोषित्वं भवेत् ; न च
तत्रयोजकं किञ्चिदत्र कथितमित्यत उक्तम्—विशेषणद्वारा हेतुमभिधायेति ॥
लौकिकवैदिकवाक्यार्थाधिकस्य सहृदयश्चाप्यत्वलक्षणस्य काव्यार्थगतस्य धर्मस्य दर्शनात्
“तुल्येऽर्थरूपत्वे” इत्युक्तदिशा तदर्थस्येतरवाक्यार्थविलक्षणं अंशत्वं गम्यते । तत्र
यो वाच्यभागः स पूर्वमात्मत्वेन व्यवस्थितोऽपि प्रसिद्धशरीरवच्छूलाद्याविवयत्वाच्छरीर-
भागनिवेशेऽप्येति निगम्यते—यस्तु प्रतीयमानभागः स आत्मभदतिशयसमर्पकत्वेन
सारतया स्थितत्वादायमेति । सहृदयश्चाप्यत्वहेतुव्यज्रोदेवायमर्थः सर्वोऽपि निरूपणायां
लभ्यत इत्यर्थः ॥ न तु द्वावपीति ॥ अपि तु एक एव प्रतीयमानोऽंश इत्यर्थः ।

१. क. ख. 'भावे विप्रतिपद्यते चार्वा
कैरिवात्मपृथग्भावः'
ग. 'भावे विवृतिरापद्यते'
२. ग. 'पृथग्भतया'

३. क. ख. 'द्धारण'
४. क. ख. 'वाच्यत्वेति'
ग. 'वाच्यस्य । काव्यात्तेति'
५. क. ख. 'कारिकाभागात्'

ध्वन्यालोकः

काव्यस्य हि ललितोचितसन्निवेशचारुण शरीरस्येवात्मा साररूपतया
स्थितः सहृदयश्लाघ्यो योऽर्थस्तस्य वाच्यः प्रतीयमानश्चेति द्वौ भेदौ ।

लोचनम्

काव्यशब्द व्याकर्तुमाह—काव्यस्य हीति ॥ ललितशब्देन गुणालङ्कारानुग्रह-
माह । उचितशब्देन रसविषयमेवौचित्यं भवतीति दर्शयन् रसध्वनेः जीवितत्व

कौमुदी

अत्रेय कारिकाश्रयोजना—य सहृदयश्लाघ्योऽर्थ काव्यात्मेति लोके व्यग्रस्थितः
तादृशस्य तस्य द्वावशौ स्मृतानिति । अप्रानिभागबुद्धिरगम्याकारेण प्रसिद्धस्यार्थस्य
पूर्वार्थे यच्छब्देनानुवादः, उत्तरार्थेन तु विभक्त्युद्दिग्गम्याकारेण प्रसिद्ध-
सहृदयश्लाघ्यत्वहेतुनिर्देशपूर्वक विधानमिति विवेकः । अथवा य सहृदयश्लाघ्योऽर्थ
तस्य द्वौ भेदौ वाच्यप्रतीयमानाख्यौ ; तत्र प्रतीयमानाया काव्यात्मेति व्यग्रस्थित
इति ॥ वृत्तिग्रन्थोऽप्येवमेव योज्य । ललितोचितसन्निवेशचारुण इति पद न
व्यवच्छेदकतया वाच्यविशेषणम्, स्वरूपप्रतीतिहेतुतथैवेति नानुपयोगित्वमाशङ्कनीय-
मित्याह—काव्यशब्द व्याकर्तुमिति ॥ काव्यशब्दवाच्यस्वरूप प्रदर्शयितुमि-
यावत् । ननु गुणालंकारकृतसौन्दर्यस्य व्यञ्जकत्वस्य चानेन पदेनाग्रनिपादनात्
कथं स्वरूपप्रतिपादनपरत्वमपत्याशङ्क्य ललितोचितपदाभ्या तद्व्यदर्शनाददोष इत्याह—
ललितशब्देनेति ॥ शब्दार्थसन्निवेशललितत्व नाम गुणामिसन्धन्वकृत सौन्दर्यमग्र
विवक्षितम्, स्वरूपसंबन्धनापर्वधसितस्य तस्यान्यतोऽसम्भवात् । विशिष्टरसाभिव्यञ्जन-
सामर्थ्यमेवौचित्य नाम, “प्रसिद्धौचित्यग्रन्थस्तु रसस्योपनिषत्परा” इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
ततश्च न केवलं रसादिव्यञ्जनसामर्थ्यमेवोचितशब्देन दर्शितम्, यावत्तन्मुखेन तस्यैव
काव्यजीवितत्वं न वस्यलकारध्वन्येऽस्तिपि दर्शितं भवति । तयोर्हि रसोपनिषत्पर्वव
सापितथैव न मुख्यमात्मत्वमिति वक्ष्यति । कथमुचितशब्देन तद्व्यदर्शनमित्याह—

१. क स 'रष्ट' ।

२. क स 'य' नास्ति ।

३. ग. 'मिहित' ।

४. क ग 'नारमदण' ।

५. घ 'चित्य शब्द' ।

लोचनम्

सूचयति । तदभावे हि किमपेक्षयेदमीचित्यं नाम सर्वत्रोद्घोष्यत इति भावः । योऽर्थ इति यदा अनुबदन् परेणाप्येतत्तार्त्तदुपगतमिति दर्शयति । तस्येत्यादिना तदभ्युपगम एव संशयं सत्युपपद्यत इति दर्शयति । तेन यदुक्तम् 'चारुत्व-हेतुत्वात् गुणालङ्कारव्यतिरिक्तो न घनिः' इति, तत्र घनेरात्मरूपत्वाद्देतुरसिद्ध इति दर्शितम् । 'न ह्यात्मा चारुत्वहेतुः देहस्येति भवति । अथाप्येवं स्यात्, तथापि

कौमुदी

तदभावे हीति ॥ रसघनेरभावे ॥ सर्वत्रेति ॥ लक्षणग्रन्थेषु ॥ ननु अर्थस्य वाच्यः प्रतीयमानश्चेति द्वौ भेदावित्येव वक्तव्ये योऽर्थस्तस्य भेदाविति यच्छब्देनानुवादः किमभिप्राय इवाशङ्क्य तत्फलमाह—योऽर्थ इति ॥ यदा ॥ यच्छब्देन । सहृदयश्लाघ्यत्वं हेतुरुक्त इत्याह—तस्येत्यादिनेति ॥ तदभ्युपगमः सहृदयश्लाघ्यत्वाभ्युपगमः । एवं घनेरात्मत्वप्रदर्शनपरां कारिकां तद्धृतिं च व्याख्याय तयोरेवाभाववाद्युक्तहेतुत्वाभासीकरणेऽभिप्रायमाह—तेनेति ॥ कान्यार्थस्य संशयविधानपूर्वकं प्रतीयमानांशस्य कान्यात्मत्वाभिधानेनेत्यर्थः । तेन इति दर्शित-मित्यन्वयः । घनिर्गुणालंकारव्यतिरिक्तो न भवति, चारुत्वहेतुत्वात्—इत्यनुमाने घनेरात्मत्वेनाभ्युपगमात् आत्मनश्च कटककुण्डलादिवच्छरीरशोभाहेतुत्वस्वाप्रसिद्धत्वादसिद्धो हेतुरित्यर्थः । ननु प्रतीयमानार्थस्य वाच्यार्थश्लाघाविशयहेतुत्वादात्मत्वमिदानीमेव व्यवस्था-पितवता भवतैव चारुत्वहेतुत्वमात्मनोऽप्यङ्गीकृतमेवेति कुतोऽसिद्धत्वमित्याशङ्क्याभ्युप-गम्प्राह—अथाप्येवं स्यादिति ॥ एवमिति देहस्य चारुत्वहेतुरागमेवमित्यर्थः । यदि यथावधक्षिदारमत्वेऽपि चारुत्वहेतुत्वं प्रतीयमानाख्यस्य घनेः स्यात् तर्हि तद्वदेव तन्नित्यसंबन्धनोपाधिकं वाच्यस्यापि चारुत्वहेतुत्वं दुर्निवारोपनिपातमिति गुणालंकारव्यतिरिक्तत्वेन निपक्षभूते वाच्यार्थे चारुत्वहेतुरवहेतोः धर्तमानत्वा-

१. ग. 'सूचयति'
  २. घ. 'अपेक्ष[म]नौ'
  ३. ग. 'श्लेषेति'
  ४. क. स. ग. 'अभ्युप.'
  ५. ड. 'तदभावे' इत्यादि 'दर्शयति'
- इत्यन्व नास्ति ।

६. घ. 'यतमेव'
७. क. ख. ग. 'पुढप्रधाने'
८. क. ख 'चारुत्वहेतुत्वादेतुरसिद्ध इति दर्शितम्'
९. क. ख. ग. 'रसस्य'
१०. ग. 'न तु'

ध्वन्यालोकः

तत्र वाच्यः प्रसिद्धो यः प्रकारैरूपमादिभिः ।

बहुधा व्याकृतः सोऽन्यैः .....

काव्यलक्ष्मविधायिभिः भट्टोद्धटप्रभृतिभिः^१ ।

ततो नेह प्रतन्यते ॥ ३ ॥

केवलमनूयते यथोपयोगमिति ।

लोचनम्

। वाच्येनानैकान्तिको हेतुः ; नै बालङ्कार्य एवालङ्कारः, गुणी वा गुणः ; एतदर्थमपि वाच्याशोपक्षेयः । अत एव वक्ष्यति “वाच्यः प्रसिद्धः” इति ॥

तत्रेति ॥ “अंशकत्वे एतत्परिपर्य ॥ प्रसिद्धं इति ॥ अनितावदनोचानेन्दूद्यादि-

कौमुदी

दनैकान्तिकत्वापत्तिरित्यर्थः । वाच्यस्य गुणादिन्यतिरिक्तत्वमुक्त्वा नैकान्तिकत्वसिद्धयर्थं समर्थयते—न हीति । अलङ्कार्यत्वादलंकारव्यतिरिक्तत्वं गुणित्वाच्च गुणव्यतिरिक्तत्वं वाच्यस्य स्वय्यवसानमित्यर्थः । अनैकान्तिकत्वदोषोद्घावन चैतत् कारिकायामेव वाच्याशोपक्षेपमुखेन दर्शितत्वाज्जोत्सुत्रमेवास्माभिरत्र कृतमित्याशयेनाह—एतदर्थमपीति ॥ न केवलं च्यनेः भूमिकार्थमेव अनैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थमपीत्यर्थः । उत्तरकारिकाया वाच्यस्य प्रसिद्धत्वोक्तिरप्येतदभिप्रायेत्याह—अत एवेति ॥

पूर्वकारिकायां प्रतीपमानोऽंश एव काव्यस्यात्मेति पार्यन्तिकोऽर्थ उक्तः ; ततस्तत्रेति तत्परामर्शकता प्रतीयेत ; तद्व्युदासाय वाच्यव्यङ्ग्यरूपांशद्वयपरामर्शवतामाह—द्वयंशकत्वं इति ॥ न च पूर्ववन्निर्धारणसप्तम्येषा, किन्तु सतिसप्तमीत्याह—सतीति ॥ द्वयोरंशयोः सतीत्यर्थः । द्वयोरंशयोः सतीरेकस्थैत्र प्रतिपादनं विशद्वमिति अपिना

१. क. ख. 'म' 'मिः' नास्ति ।

२. घ. 'स'

३. क. ख. 'एव'

४. क. ख. 'एतार्थे'

५. क. ख. ग. ड. च. 'द्वयशक्त्ये'

६. घ. ङ. 'प्रसिद्धवनिता'

ध्वन्यालोकः

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लाघण्यामिवाङ्गनासु ॥ ४ ॥

लोचनम्

वैज्ञानिक एवेत्यर्थः । उपमादिभिः प्रकारैः स व्याकृतो बहुधा इति सङ्गतिः । अन्यैरिति कारिकाभागं काव्येत्यादिना व्याचष्टे । “ततो नेह प्रतन्यते” इति^१ विशेषप्रतिषेधेन शेषाम्यनुज्ञा इति दर्शयति—केवलमित्यादिना ॥

पुनःशब्दे वाच्यांशाद्विशेषबोतकः ॥ अन्यदेव वस्त्विति ॥ त्व्यतिरिक्तं

कौमुदी

दर्शितम् । अत्र वाच्यस्याप्रतिपादने हेतुः प्रसिद्धत्वम् । तद्वङ्गयस्यापि प्रसिद्धत्वाभ्युप-
गमादगमकमित्याशङ्क्याह—लौकिक एवेति ॥ व्यङ्गयस्य हि रसात्मनो मुख्यस्य
अलौकिकत्वं वितनिभ्यत इति भावः । आपातप्रतीयमानं प्रकारैः प्रसिद्ध इति
पूर्वशेषतयान्वयं प्रतिषेधमाह—उपमादिभिरिति ॥ स्वरूपेण व्याकरणात्पुनपत्तेः
विधेयांशनिवेशितया संगतिर्युक्तैत्यर्थः । काव्येत्यादेः वृत्तसम्बन्धात् कारिकान्तःपातित्व-
शङ्कामपाकर्तुमाह—अन्यैरितीत्यादि ॥ विशेषप्रतिषेधेनेति ॥ अज्ञातज्ञापनलक्षणं
प्रतिपादनं हि प्रतननम् ; तस्य विशेषरूपस्य प्रतिषेधे कृते तत्प्रतिद्वन्द्वितया
परिशिष्टमनुबदनमनुज्ञातं भवति, यथा दक्षिणेनाक्ष्या न पश्यतांशुके सव्येन
पश्यतीति तद्वदित्यर्थः । अनुवादास्य प्रयोजनविशेषाक्षितवयोपादानाददोषावहतामाह—
यथोपयोगमिति ॥

प्रतीयमानमित्यादिकारिकाभिप्रायकथनेनैव “स ह्यर्थः” इत्यतः प्राक्तनस्तव्याख्यान-
रूपो वृत्तिप्रत्योऽपि प्रदर्शिताभिप्रायो भवतीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे—पुनःशब्द इति ॥
वाच्यांशादिति ॥ स खल्वत्र प्रकृत इति भावः । अन्यदित्येतावता भेदे सिद्धेऽपि
यदेवकाराहणं तत् देहात्मनोऽपि वा भेदाभिमाने [देहात्मनोरियामेदाभिमाने]

१. ग. 'जानति'

२. घ. क. 'यत्' नास्ति ।

३. घ. इ. च. 'रति' नास्ति ।

४. क. ह. च. 'वाच्यादित्येव'

लोचनम्

सारमूत चेत्यर्थः । महाकवीनामिति बहुवचनमशपिपयव्यापकप्रमाह । एतदभिधास्यमानप्रतीयमानानुप्राणितशब्दनिर्माणनिपुणप्रतिभाभाजनत्वेनैव महान्कल्पपददेशो भवतीति भावः । "यदशपिपयस्ति तद्भाति", न ह्यर्थासतो भौनमुपपन्नम्,

कौमुदा

सत्यपि प्रत्युताप्यन्तिकभेदसद्भावप्रत्याप्यनार्गमित्युक्त तथतिरिक्तत्वमयस्तुनोऽप्यस्तीति तद्यावृत्त्यर्थतया वस्तुशब्दोऽयं तद्विलक्षण[असद्विलक्षण]समानार्थनैवावर्धवाचितया प्रयुक्त एव—इह "क्रिया हि वस्तुपद्धिता प्रसीदति" इत्यादायि तद्विशेषभूतसारत्वादि धर्मान्तरपरिणतधर्मस्वरूपपर—इत्याप्येनाह—सारमूतमिति ॥ अयमेवार्थश्चकारेणापि दर्शितः । महाकवीनामिति बहुवचनस्यैकानमभिप्रायमाह—बहुवचनमिति ॥ व्यापकत्वम् ॥ प्रतीयमानस्येति शेषः । प्रकृत्यस्यैकानमभिप्रायमाह—एतदिति ॥ एतस्मिन् ध्वनिशास्त्रेऽभिधास्यमानं यं प्रतीयमानम्, यदि वा एतन्नाभिधास्यमानेनेति । कथं प्रतीयमानत्वार्यस्य सद्भावप्रमाणमन्तरणत्वगन्तुं शक्यं ? न चात्र किञ्चित् प्रमाणमुपन्यस्यमुपलभ्यते इत्याशङ्क्यानुपलभ्यमानसिद्धयत् प्रमाणमुपन्यस्यति—यदेवविधमिति ॥ एवविधव्यतिरिक्तत्वं सारमूतवचनं च । अत्र च प्रतीयमानाख्यवस्तुवस्तीति विधाय तस्य भासमानवापदर्शनमुखन भासमानत्वसत्त्वया व्याप्तिप्रदर्शनद्वारा भासमानवच्छिन्नक सत्वविधयमनुमानप्रमाणमुपपत्तम्, तत्र हेतो रसिद्धत्वशङ्कापात्रणार्थं यच्छब्देन साध्यरूपसत्त्वमनूय भासमानपदेतु साधयति—तद्भातीति ॥ ननु [न तु] भातीति स्वसवदनसिद्धत्वाद्देशसिद्धिरनुपलभ्यविकृद्धेति भावः । यदाह—"इदं भाति न भातीति सचिद्विप्रतिपत्तिः । परप्रत्ययने पुस्तं शरणं शपयोक्तव्यं ॥" इति । भक्तु नाम भासमानत्वम्, तावता कथं सत्वसिद्धिरित्यत उक्तम्—न हीति ॥ हिधार्थे । नन्वसतो न भातमिति नैकान्तिरुपद, शुक्तिनादावसतोऽपि रजतादेर्भातदर्शनादित्याशङ्क्य नानुत्वमात्रमभासप्रयोजकम्, किन्तु आत्यन्तिकमसत्त्वम्,

१ ग तागर

घ सात्तर

२ ग यदा नास्ति ।

३ क स व्यापकमाह

४ ग यदेव

५ ग भवति

६ ङ अत्यन्तं नास्ति ।

७ क स भात

८ ग भाव

लोचनम्

रजताद्यपि नात्यन्तमसद्भाति ; अनेन सत्त्वप्रयुक्तं तावद्भानमिति भानात्
सत्त्वमवगम्यते ; तेनै यद्भाति तदस्ति तथा—इत्युक्तं भवति । तेनायं
प्रयोगैः—प्रसिद्धं धर्मं धर्मि प्रतीयमानेन व्यतिरिक्तेन तद्वत्,

कौमुदी

न च रजतादेरेव तदस्ति, वान्तावरनगरादावन्यत्र विद्यमानस्यैव शुक्तिकादी
संसर्गमाल्लेणारोप्यमाणत्वादित्याह—रजताद्यपीति ॥ भाति ॥ शुक्तिकादाविति शेषः ।
अन्यथाह्वातिप्रतीपजीवनेन चैपोक्तिरिति तन्मतानुसारिभिरुक्ता युक्तय इहानु-
सर्णीयाः प्रस्तुतानुपयुज्यमानदर्शनान्तरलेखनेन सहृदयजनानःखेदसंपादनपरिभयादिह
न लिखिताः । कारिकायाः प्रतीयमानसत्तासाधकानुमानपर्यवसायितां दर्शयति—
अनेनेति ॥ उक्तन्यायानुगृहीतेन अतीति भातीति च कारिकाखण्डलकेनेत्यर्थः ॥
तावदिति ॥ न कस्याप्यत्र विनतिरित्यर्थः । तेनेत्यस्य [अनेनेत्यस्य] उक्तं
भवतीत्यनेन संबन्धः ॥ सत्त्वप्रयुक्तमिति ॥ सत्त्वस्य भानोत्पत्ता हेतुत्वात् तद्ययुक्तत्वम् ;
यस्मात्सत्त्वकार्यभूतं मानं तस्माद्धेतोः धूमाद्भ्रमप्यजवत् कारणतया भानात्
सत्त्वमवगम्यत इत्याह—इतीति ॥ अस्तु भानात् सत्त्वावगतिः, तथापि किमित्यत्राह—
तेनेति ॥ भानात् सत्त्वावगमेन हेतुनेत्यर्थः ॥ तथेति ॥ यथा भाति तथा तद्वस्तु भवत्ये-
वेत्यर्थः । एवं सत्त्वत्वभासमानत्वयोः व्याप्ति कारिकाव्यभूतां प्रदर्श्य तयोरेवामिप्रेतमनुमानं
प्रकट्टीकरोति—तेनेति ॥ यस्माद्भानसत्त्वयोरस्त्वविनाभावसम्बन्धस्ततो हेतोरित्यर्थः ।
अयं धर्म्यनाजप्रकारः ; प्रयुज्यत इति वाक्यरचनयाभिधीयत इति परार्थानुमानं प्रयोग
इत्युच्यते ; प्रयोगार्थ इति पाठे प्रयोगो वाक्यं तस्माद्योऽनुमानम् ; अपवा अनुमानस्य
प्रयोग इत्यमित्यर्थः ; प्रयोगोऽनुमानं तद्द्रव्योऽर्थः कारिकाशुश्रुतेरभिधेय इति वा । धर्मित्वे
हेतुः—प्रसिद्धमिति ; यदाह—“सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साप्यधर्मो विधीयते” इति ।
ननु वाच्यस्यैव प्रतीयमानस्वरूपत्वमभ्युपगच्छतः स्वरूपभूतेन प्रतीयमानेन
तद्वत्त्वं सिद्धमेवेति सिद्धसाधनत्वमुद्धर्तुमुक्तम्—व्यतिरिक्तेनेति ॥ तथेति ॥ व्यतिरिक्त-

१. क. र. 'भासतावत्'

२. क. र. ग. घ. ङ. च. 'प्रयोगार्थः'

२. ग. 'अतो'

५. घ. 'वाच्यधर्मि'

लेचनम्

तथाभासमानत्वात्, लावण्येपेताङ्गनाङ्गयैव । प्रसिद्धशब्दस्य सर्वप्रतीतत्वमङ्कृतत्वं चार्थः । यत्तदिति सर्वनामसमुदायः चमत्कारसारताप्रकटीकरणार्थमव्यपदेश्यतांम् अन्योन्यसंबलनाकृतं चैव्यतिरेकभ्रमं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दर्शयति । एतच्च किमपीत्यनेन व्याचष्टे । लावण्यं हि नामावयवसंस्थानाभिव्यङ्ग्यवयवव्यतिरिक्तं

कौमुदी

प्रतीयमानवत्तथा । प्रसिद्धशब्देन “विभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः” इत्यादाविव सर्वजन-प्रतीतत्वं कङ्कणादिविभूषणजनितशोभाविशेषशालित्वं च विवक्षितम्, संभवादुपयोगाच्चेत्याह—प्रसिद्धशब्दस्येति ॥ करचरणाद्यवयवव्यतिरिक्तत्वं भूषणशोभाया अपि समानमिति ततोऽपि लावण्यस्य व्यतिरेकं परामर्शपदवीमारोपयितुमलङ्कनत्वमपि ग्रहीतव्यमिति भावः । अत एव वृत्तौ वाशब्दः समुच्चयार्थ इति शिक्षितम् ॥ ननु यद्वि प्रसिद्धावयवव्यतिरिक्तमिति वा [एव] वक्तव्ये यत्तदिति धचनस्योपयोगमाह—सर्वनामेति ॥ समुदायशब्देनैतदाह—न पृथक् पृथगेवैते स्वार्थं प्रत्याययतः, किन्तु समासादितसमुदायभावे एव ; न च ‘अपि च’ इत्यादिवत् एकार्थत्वलक्षणं समुदायरूपत्वम्, किं तु समुच्चयकारित्वलक्षणमिति ॥ अव्यपदेश्यतामिति ॥ इदमीदृशमित्यादिवदभिवदनेन व्यपदेशः ; तद्विषयत्वानर्हतां यच्छब्दसहितस्तच्छब्दो दर्शयत्यनुभवैराम्यत्वप्रत्यायनद्वारेणोत्पर्यः । किमर्थं तद्व्यदर्शनमित्यन उक्तम्—चमत्कारेति ॥ रसादेः प्रतीयमानार्थस्वाङ्गनालावण्यस्य चासाधारणस्वरूपप्रदर्श-नार्थमित्यर्थः । वक्ष्यति हि “चर्यमाणतासारः” इति ॥ एतद्व्यदर्शनद्वाराण्यपि प्रदर्शितमित्याह—अन्योन्येति ॥ उक्तं हि प्राक् “वाच्यसंबलनाविमोहितद्वयेः” इति ऐक्यभूतमिति [ऐस्यं भ्रान्तमिति] दार्ष्टान्तिके वाच्यप्रतीयमानयोः, दृष्टान्तेऽङ्गलावण्ययोरिति विभागः । उक्तार्थस्य वृत्तावतुङ्गित्वादाङ्गां शमयितुमाह—एतच्चेति ॥ दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्पशाङ्कां सिपिलयितुमाह—लावण्यं हीति ॥ हिः प्रसिद्धौ ; नामेत्यपि ; तेन प्रसिद्धपनिःपयोऽङ्गनितः । अस्तु विशिष्टसन्निवेशावयवसमुदाय एव लावण्यं न धर्मान्तरमिति, तत्राह—अवयवव्यतिरिक्तमिति ॥ समुदायस्य समुदायव्यतिरेकेणानि-

१. घ. 'ज्ञानावहन्त्' ।
 २. क. ग. 'शब्दमनी' ।
 ३. क. घ. ग. 'रेहण्यवस्' ।
 ४. घ. 'वाच्यतिरेकिभूम'

- क. घ. 'वाच्यतिरेकि भ्रम'
 ५. घ. 'इत्यादिना'
 ६. ग. 'अवहण्य इवावयव' ।
 घ. 'अवहण्यवयव' ।

ध्वन्यालोकः

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वाच्याद्दस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् । यत्तत्सहृदय-
हृदयमुप्रसिद्धं प्रसिद्धेभ्योऽलंकृतेभ्यः प्रतीतिभ्यो धावयवेभ्यो व्यतिरिक्तत्वेन
प्रकाशते लावण्यनिवाङ्गनासु ; यथा ह्यङ्गनासु लावण्यं पृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमान-

लोचनम्

धर्मान्तरमेव ; न चावयवानामेव निर्दोषता यो भूपणयोगो वा लावण्यम् ।
पृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमानकारणादिदोषशून्यशरीरावयवयोगिन्यामलङ्कृतायामपि 'लावण्यशून्येयम्'
इति, अतथाभूतायामपि कस्याचित् 'लावण्यमृतचन्द्रिकेयम्' इति च सहृदयानां व्यवहारात् ।

कौमुदी

रूपणादित्यर्थः । तथाप्यवयवव्यतिरेके किं प्रमाणमित्यत उक्तम्—अवयव-
संस्थानाभिव्यङ्ग्यमिति ॥ संस्थानं विशिष्टसन्निवेशः, तेनाभिव्यङ्ग्यं निरूपणीयम् ।
विमतम् अवयवव्यतिरेकि भवितुमर्हति, तत्सन्निवेशाभिव्यङ्ग्यत्वाद् आकृतिवदिति
न स्याप्यवैकल्यं दृष्टान्तस्येति भावः ॥ धर्मान्तरम् ॥ धर्मविशेषः । अस्थैतदनुवृत्त-
प्रत्ययव्यवहारदर्शनात् नाकृतिसमानयोगक्षेमत्वं शक्यावसानम् ; तत्प्रतीतिश्चावयव-
निर्दोषत्वगुणश्रवान्यतरविषयतयान्यपासिद्धेर्न तादन्मात्रे व्यतिरिक्तधर्मान्तरसिद्धिरित्यत
आह—न चावयवानामिति ॥ अन्वयव्यतिरेकावगम्यं हि तद्व्यवहारस्य तदुभया-
न्यतरविषयत्वम् । तत्र निर्दोषत्वेऽलंकृतत्वे वा सत्यपि लावण्यव्यवहारदर्शनादन्वय-
स्तावन्नास्तीत्युक्तम्—पृथक्पृथगिति ॥ प्रत्येकं निर्वर्ण्यमानैः सङ्घिः कण्ठ्यादि-

उपलोचनम्

यद्यपि 'अपृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमानम्' इति ग. पुस्तके, 'पृथङ्निर्वर्ण्यमानम्' इति क. ख.
पुस्तकयोश्च पाठः, तथापि 'पृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमानानिखिलावयवव्यतिरेके' इत्येव पाठः लोचन-
स्वरसानुरोधीत्युतारे निवेशितः ॥

१. क. छ. 'हृदय-' नास्ति ।

५. क. 'वा' नास्ति ।

२. ख. 'आवयव-'

६. क. 'वा' नास्ति ।

३. क. ख. 'पृथङ्निर्वर्ण्यमानम्'

७. क. ग. ग. र. च. 'पृथङ्नि'

ग. 'अपृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमानम्'

८. ग. 'कारणा'

४. ग. 'धर्माङ्कन'

ध्वन्यालोकः

निखिलावयवव्यतिरेकि किमप्यन्यदेव सहृदयलोचनामृतं तत्त्वान्तरम्, तद्देव

लोचनम्

ननु लावण्यं तावत् व्यतिरेकं प्रथितम् ; प्रतीयमानं किं तदित्येव न जानीमः ।
दूरे^१ व्यतिरेकप्रयेति^२ तथाभासमानत्वमसिद्धो हेतुः इत्याशङ्क्य “स हार्यः” इत्या-
दिना स्वरूपं तस्याभिधत्ते । सर्वेष्वेवेत्यादिना च व्यतिरेकप्रया साधयति । तत्र

कौमुदी

दोषशून्यैरवयवैः संयुक्तायामपीति निर्दोषत्वान्वय उक्तः ; अलंकृतायामपीति भूषण-
योगान्वयः । अतयाभूतायामपीति तयोरुभयोर्व्यतिरेकः । ‘लावण्यामृतचन्द्रिका’
इति अखण्डपरंपरितरूपकेण लावण्यस्य पारिपूर्णमुपवर्णितम् । तथा च लक्षितम्—
“दुवमानमिवाभाति यदङ्गं कान्तिपाथसि । मनःप्रह्लादजननं तल्लावण्यमिति स्मृतम् ॥”
इति । स हार्य इत्यादिना ऋप्रतीयमानस्वरूपाभिधानं तस्य प्रागुक्तानुमानरूपणो-
द्धारपरत्वेनासङ्गतिं परिहरन्नवतारयति—ननु लावण्यमिति ॥ विवेचकानामविवेचकाना
च व्यतिरेकतया प्रसिद्धमित्यर्थः । तद्देव तर्हि प्रतीयमानमपि कुतो न प्रसिद्धमिति
नेत्याह—प्रतीयमानमिति ॥ यद्यतीयमानं वस्तु भवन्निरुद्धोच्यते तदेव किं
तदीयं स्वरूपमपि कादृशम्—इति न जानीमः ; व्यतिरेकस्य भेदस्य, प्रया प्रतीतिस्तु दूर
एव ; धर्मस्वरूपसिद्धयधीनत्वाद्धर्मसिद्धेस्तदसिद्धौ तद्धर्मभूतव्यतिरेकसिद्धिर्दूरनिरस्तानकाशे-
त्यर्थः । कथं वृत्तिकारेण वस्तुलकाररसभेदेनानेकग्रन्थकारत्वमुकमिश्रणेक्षायामुपपादयति
—त्त्रेति ॥ प्रतीयमानस्यास्तित्वे रिपते सतीत्यर्थः ; तावच्छब्दः प्राथम्ये ; काव्यशब्देन
शब्दार्थयोरुभयोर्ग्रहणम् ; तस्य यो व्यापारो व्यञ्जनात्मकास्तस्यैव केवल विपयभूतः ;
अत एवालौकिको न पूर्वसङ्घोक्तप्रसिद्धोऽपि स द्वितीयो भेद इत्यर्थः । भवत्वेवं ततः

१. ग. ‘तदित्येव’

२. क. ख. ग. ‘दूरे तु’

३. क. ख. ‘व्यतिरेक’-

४. ख. ग. ‘सर्वेषु च’

५. ग. ‘तल्लु’

ध्वन्यालोकः

सोऽर्थः । स ह्यर्थो वाच्यसामर्थ्याक्षितं वस्तुमात्रमलंकारा रसादयश्चेत्यनेकप्रभेद-

लोचनम्

प्रतीयमानस्य तावत् द्वौ भेदौ, लौकिकः काव्यव्यापारगोचरश्च । लौकिको यः स्वशब्दवाच्यतां कदाचिदध्यशेते, स च विधिनिषेधाद्यनेकप्रकारो वस्तुशब्देनोच्यते ; सोऽपि द्विविधः ; यः पूर्वं कापि वाक्यार्थेऽलंकारभावमुपनादिरूपतयान्वभूत्, इदानीं तु

कौमुदा

किमित्यपेक्षायामाद्य भेद लक्षयति—लौकिक इति ॥ स्वशब्द आत्मन्यवचनः ; आत्मनो वाचको यः शब्दः तेन वाच्यताम् अधिधेयताम्, कदाचित् वाच्यत्वायस्थायाम् ; अत एव वाच्यत्वं व्यङ्ग्यत्व च कालभेदाद्वस्तु मजते, न रसादिवद्व्यङ्ग्यत्वमात्रमिति दर्शितम् ; एवंविधो यः स लौकिक इत्यन्वयः । एवमाद्यभेदं प्रदर्श्य तद्विषयतां वृत्तिगतस्य वस्तुशब्दस्य दर्शयति— स चेति ॥ “भम धम्मिअ” इत्यादौ विध्यादेरेव व्यङ्ग्यत्वात् कथं तत्र वस्तुध्वनिव्यपदेश इत्याशङ्क्य वस्तुन एव प्रकाररूपत्वोद्विध्यादेर्न व्यपदेशान्तरापादकत्वमिष्याह—विधिनिषेधाद्यनेकप्रकार इति ॥ किमर्थमत्र मात्रग्रहणमित्याशङ्क्य तस्य वस्तुविशेषभूतालंकारव्यवच्छेदकत्वेनोपयोगं दर्शयन् लौकिकावान्तरभेदत्वेनालंकारव्यति दर्शयति—सोऽपीति ॥ न केवलं प्रतीयमानस्यैव द्वैविध्यं तद्विशेषस्य लौकिकस्यापि द्वैत्रिष्यमस्तीत्यर्थः । वर्तमानिकी व्यङ्ग्यत्वावस्थामपेक्ष्य वाच्यत्वावस्था पूर्वाभिनयेनोच्यते । उक्त द्वि प्राक् लौकिकस्यावस्थाद्वयम्—वाक्यार्थे रसादौ प्रधानतया, अलंकार्ये स्वयमुपमाद्यन्य-तरा[मा]त्मनालंकारभावमनुभूय पश्चादिदानीं व्यङ्ग्यत्वावस्थायामलंकारभावमपहापालं-कार्यतया प्राधान्येन वर्तमानः सन् वस्तुध्वनित्येव व्यपदेशे योऽपि अलंकारध्वनिरिति

१. ग. 'स्वव्यपारगोचरमेति'
- क. 'व्यापारैक'
२. ग. 'लौकिको' नास्ति ।
३. ग. 'य' नास्ति ।
- घ. 'यवा'

४. क. रा. 'ख' नास्ति ।
५. क. घ. 'अपि शेते'
६. क. घ. 'भेदेन'
७. क. ख. 'वाक्यार्थो'
- ग. 'वाक्यालंकार'

ध्वन्यालोक

प्रभिन्नो दर्शयिष्यते । सर्वेषु च तेषु प्रकारेषु तस्य वाच्यादन्यत्वम् । तथा

लोचनम्

अनलङ्काररूप एवान्यत्र गुणीभावाभावात्, स पूर्वप्रत्यभिज्ञानबलात् अलङ्कारध्वनिरिति व्यपदिश्यते ब्राह्मणश्रमणन्यायेन, तद्रूपताभावेन त्वपलक्षित वस्तुमात्रमुच्यते, मात्रग्रहणेन हि रूपोत्तर निराकृतम् । यस्तु स्वप्नेऽपि न स्वगन्धवाच्यो न लौकिकव्यवहारपतित

कौमुदी

व्यपदिश्यत इत्यर्थे ॥ अन्यत्रेति ॥ वाच्येऽर्थे । व्यपदेशात्तरावाही हेतु — पूर्व-
प्रत्यभिज्ञानबलादिति ॥ पूर्वमतिचिरमनुभूतस्यालङ्कारभासस्य प्रकृतसुदृढसंस्कारद्वारेणेदानीं
प्राधान्यावस्थायामपि वस्तुसामर्थ्यात्तस्य स एवायमित्युक्ततयानुसन्धीयमानत्वादित्यर्थः ।
नन्वेव वस्तुशब्देनालङ्कारस्यापि समग्रसमवाच्च मिति पृथक् ग्रहणमित्यादाङ्कय, वस्तुत्वे
सत्यपि उक्तादेव विशेषात् पृथक् चमत्कारकारित्वात् अत्रान्तरभेदोपजीवनेन पृथक् तद्ग्रहण-
मिति प्रदर्शयन्—वस्तुमात्रमिति मात्रग्रहणमुकाभिप्रायार्थित वृत्तिगतमनुकूलयनाह—
तद्रूपताभावेनेति ॥ अलङ्काररूपत्वाभावेन यदुपलक्षित वस्तु तत् वस्तुध्वनिव्यपदेश्यम्,
अलङ्कारत्वविशिष्ट यद्वस्तु तत्रागुक्तनीत्यालङ्कारध्वनि इत्येवमत्रान्तरभेदनिबन्धन एव
तद्भेद, न तु रसादिध्वनिरदात्मन्तिरुभेदनिबन्धन इत्यर्थः । रूपान्तर वस्तुरूपव्यतिरेक
मलङ्कारत्वादिरूपम् । एव वस्त्वलङ्कारध्वनिस्वरूपमभिधाय रसादयश्चेति वृत्त्युक्त रसादिध्वनि
स्वरूप प्रदर्शयति—यस्त्वित्यादिना ॥ स्वप्नेऽपीति ॥ तत्र खल्वद्यतमानमपि घटागृहीतीति
[घटमानतीनि]प्रसिद्धमद् । यदाह —“त्वमपि खादति सण्डितमीक्षते निजशिरो
नयनेन करार्पितम् । किमपि दुर्घटमस्य न विद्यते यदि विमूढमतिर्भवति स्वयम् ॥”
इति । स्वगन्धवाच्यत्वाभावेऽपि लौकिकत्व वि न स्यादिति नेत्याह—न लौकिक-
व्यवहारपतित इति ॥ हन्त तर्हि नमोनलिनादिवदसत्यमेव स्यात्, नालौकिक-

१	प	ध्वन्य
२	क	ख 'भावात्' मपू'
३	ग	'भावात्' पू'
४	घ	'भावात्' ख

१	ख	घ	अप
४	क	ख	रूपाभा
५	घ	ख	स्वरूपा
६	घ	गु	मन्त्रिन् ।

लोचनम्

किन्तु शब्दसमर्प्यमाणद्वयसंवादसुन्दरविभावानुभावसंमुचितप्राग्विनिविष्टरत्यादिवासना-
नुरागसुकुमारस्वसंविदानन्दचर्चणाव्यापाररसनीयरूपो रसः, स काव्यव्यापारैकगोचरो
रसश्चनिरिति ; स च ध्वनिरेवेति स एव मुख्यतयात्मेति ॥

कौमुदी

त्वमिति नेत्याह—किन्तु शब्दसमर्प्यमाणेति ॥ शब्दैः गुणालङ्कारसुन्दरैः
सम्यक्तया रसाभिव्यञ्जनसमुचितत्वेन अर्प्यमाणाः तद्द्वयद्वयमणिमुकुरोदरे संतामिता
इत्यनेन विभावादेर्वास्तवत्वमप्रयोजकमिति दर्शितम् ; उपलक्षणमेतन्नटगतचतुर्विधा-
भिनयसामग्रीसमर्पणस्यापि ; न केवलं काव्यशब्दसमर्पणकृतमेव विभावादित्वं सद्द्वय-
द्वयसंवादकृतमपीत्युक्तम्—हृदयसंवादसुन्दरेति ॥ शब्दसमर्प्यमाणा द्वयसंवाद-
सुन्दराश्च ये विभावानुभावस्तेषां समुचिताः, प्राक् स्थायित्वादेव जन्मन आरभ्य न होत-
श्चित्तवृत्तिशून्यः प्राणी भवतीत्युक्तदिशा आत्मनि विशेषतो निविष्टा या रत्यादिवासनाः
तासामुद्बोधद्वारकेणानुरागेण रञ्जनेन, सुकुमाराद्या रसचर्चणयोग्यतां गतायाः, स्वस्य
चर्चयितुः, सेवित् सम्यक् वेद्यनेनेति संविन्मनः, तस्य य आनन्दधनः चर्चणारूपो
व्यापारस्तेन रसनीयमास्वादनीयं रूपं यस्य । यदाह मुनिः—“आस्वादयन्ति मनसा
तस्मान्नाट्यरसाः स्युताः” ॥ इति । “स काव्यव्यापारैकगोचरः” इत्यनेन विभागोद्देशे
“काव्यव्यापारैकगोचरश्च” इति यदुक्तं तद्वदयति । इतिशब्दस्यानन्तरम् उच्यते
इत्यनुषङ्गः । रसध्वनेरेव काव्यात्मत्वमिति दर्शयितुं वस्त्वलङ्कारध्वनिभ्यां विशेषमाह—स
चेति ॥ चशब्दः तुशब्दस्यार्थे ; स रसादिः ध्वनिरेव भवति, न वाच्यादिरूपोऽपि ;
इतरयोर्हि वाच्यत्वमपि कदाचिद्भवतीत्युक्तं प्राक् । ततः किमिच्छत
आह—इति स एव मुख्यतयात्मेति ॥ यस्मात्तस्य ध्वन्यात्मकत्वमेव न
रूपान्तरसंबन्धोऽपि तस्मात्स एव काव्यस्यात्मा भवति, न वस्त्वलङ्कारध्वनौ अपि ॥
ननु तपोरपि रसध्वनिपर्यवसायितया काव्यात्मत्वं रथास्यति तद् कथं
तदवधियत इत्यत उक्तम्—मुख्यतयेति ॥ औपचारिकमेवेतरयोरात्मत्वं न मुख्य-

१. घ. 'शब्द' नास्ति ।

ग. 'शब्दसमीह्यमाणः'

२. क. ख. 'समुदितया ह्यनिविष्टः'

३. क. ए. च. 'न्यवन्ध'

४. क. ए. 'न च'

ध्वन्यालोकः

हि—आद्यस्तावत्प्रभेदो वाच्यादूरं विभेदवान् । स हि कदाचिद्वाच्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूपः । यथा —

“भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणथो अज्ज मारिओ देण ।
गोलाणइकच्छकुडइवासिणा दरिअसीहेण ॥”

लोचनम्

वक्ष्यामस्तत्र तत्र इत्यास्ता तानत् । ‘वाच्यसामर्थ्याक्षितम्’^१ इति भेदत्रयव्यापकं सामान्यलक्षणम् । यद्यपि हि^२ पन्नन शब्दस्यैव व्यापार, तथाप्यर्थसामर्थ्यस्य सहकारिण सर्वत्रानपायात् वाच्यसामर्थ्याक्षितत्वम् । शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्येऽप्यर्थसामर्थ्यादेव^३ प्रतीयेमान्नाम्नाति, शब्दशक्तिः केवलमयान्तरसहकारिणीति वक्ष्याम ॥

कौमुदी

इत्यर्थः ॥ तत्र तत्रेति ॥ “काव्यस्यात्ता स एवार्थः” इत्याद्यन्तरेष्वित्यर्थः । वाच्यसामर्थ्याक्षितमिति वस्तुनो विशेषणत्वेनोक्तत्वात् वस्तुपन्नैरेवैतदसाधारणलक्षणमिति प्रतीतिर्मा भूदित्याह—सामान्यलक्षणमिति ॥ तदेवोपादयति—भेदत्रयव्यापकमिति ॥ यत् एतद्वस्त्वलङ्कारसादिव्यनिरूप भेदत्रयमपि व्याप्नोति, तदेव च व्याप्नोति, ततोऽस्य सामान्यलक्षणत्वं युक्तम्, अव्याख्यादिदोष-विरहितत्वादित्यर्थः । ननु व्यञ्जनाव्यापारस्याभिधादिव्यापारवत् शब्दाश्रयत्वात् व्यङ्ग्यत्रयस्य वाच्यसामर्थ्याक्षितत्वलक्षणमसम्भितिलक्षणमिति शङ्कामन्वय दूषयति—यद्यपीति ॥ एतच्चाम्युपगम्योक्तम् अर्थशक्तिमूलेऽर्थस्यापि व्यञ्जनाव्यापारसद्भावाम्युपगमात् । नन्वेवं शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यप्रकारे कथमेतद्योष्यताम्, तस्य वाच्य-सामर्थ्याक्षेपलभ्यत्वाभ्युपगमे शब्दशक्तिमूलत्वभाषाभेदापत्तेरित्यत आह—शब्दशक्ति-मूलेति ॥ दूरशये दूरदृष्टशय [दूरशब्दः ‘दूरदुष्टाशयः’] इतिनत् अव्यर्थवाची स्वाभाविकविशेषमूलत्वेन भेदस्यात्यन्तिकता दर्शयितुं प्रयुक्त इत्याशयेनाह—

१. म. ‘दूरशये’

२. क. ‘तत्र तत्रय’

ख. म. ‘तत्रेत्यास्ता’

३. म. ‘मित्य’

४. म. ‘हि’ नास्ति ।

५. म. ‘अर्थे’

६. म. ख. ‘एव’ नास्ति ।

७. म. ‘प्रतीयेमानाति’ नास्ति ।

८. म. ख. म. ‘वस्तु इति’

लोचनम्

दूरं विभेदवानिति ॥ विधिनिषेधौ विरुद्धाविति न क्वत्पापि विगति । एतदर्थं प्रथमं तावेषोदौहरति—मम धम्मिअ इति ॥

“भ्रम धार्मिक विसन्धः स शुनैकोऽथ मारितस्तेन ।

गोदापरीनदीकूललतागहनवासिनां दृससिद्धेन ॥”

कस्याश्चित् सङ्केतरथान जीवितसर्वस्वायमानं धार्मिकसंचरणान्तरायदोपात्तदवलुप्यमान-

कीमुदी

विधिनिषेधाविति ॥ विरुद्धौ इति ॥ अनुमर्थं विपर्ययित्यर्थः ; भावाभावयोरैव साक्षाद्विरोधस्तन्मुखेनैवेतरेषामिति सकलतीर्थिकसम्प्रतैवा स्थितिरिति भावः । विपर्यस्ता वा मतिर्विमतिः, ‘न विरुद्धौ’ इत्येवरूपा । ननु विधिरूपयोरपि वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेद-सम्भवात् तत्रदर्शनार्थमुदाहरणसम्भवे विधिनिषेधात्मकवाच्यव्यङ्ग्ययोदाहरणे किमस्ति कश्चिदभिप्राय इति शङ्कायामत्येषेलाह—एतदर्थमिति ॥ आत्यन्तिकमेदप्रदर्शनार्थ-मित्यर्थः । गाथा चैवा मुक्तकरूपापि प्रबन्धायमान इवेति गाढतरकाव्याभ्यास-पुरातनपुण्यपरंपरापरिप्रापित ऋष्याप्राप्तसद्दयःभेसरभावः परिमितविभावाद्युन्मीलनेऽपि विमलतरमतिमणिमुकुरतलपरिलसितचारुतरगायारूपकाव्यार्थसतस्वस्थितिराचार्यस्तस्समुचित-पूर्वापरपरिकल्पनपुरःसरं वक्तृतदभिप्रायतदवसरादिविशेषप्रदर्शनेन गाथा व्याख्यातुं पीठबन्धं विवत्ते—कस्याश्चिदिति ॥ ‘कस्याश्चिदियमुक्तिः’ इत्यनेन वक्तृ-विशेषोपदर्शनम् ; संकेतस्थानं परित्रातुमिति प्रयोजनम् ; अनेनाभिप्रायविशेषः अनसरविशेषश्च दर्शितः । तस्य रक्षितव्यत्वे हेतुः—जीवितसर्वस्वायमानमिति ॥ धार्मिकस्य सञ्चरणेन योऽन्तरायः—न तु रहस्योद्भेदः, धार्मिकत्वादेवैतादृग्विपर्ययै-शिवत्वात्—नादृशस्तस्य सञ्चरणमात्रेणापि स्वच्छन्दसम्भोगमहोत्सवस्य त्रुटिमात्रकाल-विच्छेदरूपोऽपि दोषः प्रादुःभ्यात् इति तच्चादृशान्महाभयादक्षितुमित्यर्थः । तादृशस्या-न्तरायदोषस्य परिमितविशेषकालसम्भविनः परिहारे किमेतावानपि यत्न आस्थेय इति मन्वानं प्रति सार्वकालिकदोषापाकरणार्थतां तदुक्तेर्दर्शयति—तदवलुप्यमानेति ॥

१. क ख ड च, ‘कस्याश्चिदपि’

नास्ति ।

२. ग घ, ‘शावरेपो’

४ क ख घ ड च, ‘भाव’

५, ‘सक्येतावेषो-’

५. ग, ‘वातिना’ नास्ति ।

२. क ख घ ‘भ्रम धम्मिअ इति’

लोचनम्

पञ्चबकुलुमादिविच्छायाकरणाच्च परित्रातुमियमुक्तिः । तत्र स्वतस्सिद्धमपि भ्रमणं
 श्रमयेनापोदितमिति' प्रतिप्रसवात्मको निषेधाभावरूपः न तु नियोगैः प्रैपादिरूपः अर्त्रं
 विधिः । अतिसर्गप्राप्तकाष्ठयोर्हि अयं छोटः ; तत्र भावतदभावयोर्विरोधात्

कौमुदी

तेन धार्मिकेण अवलुप्यमानैः पञ्चवादिभिर्हेतुभिः यदातुपङ्क्तिं तत्कर्तृकं
 स्वतो निरतिशयच्छायास्य विच्छामत्वापादनं तस्मादपि परित्रातुमित्यर्थः ।
 अधास्यामुदाहृतायां गायत्र्यां यो व्यङ्ग्योऽर्थः प्रतिषेधरूपः तत्स्वरूपमधिकृत्य न
 किञ्चिद्भक्तव्यमरतीति यो वाच्यो विधिरूपः तस्य स्वरूपं निरूपयति—तत्रेति ॥
 गायत्र्या यथोक्तार्थपरत्वे स्थिते सतीत्यर्थः । अत्र वाच्यार्थकक्षयां यो भ्रमेति विधिः
 स निषेधामात्ररूप एव, न तु प्रैपादिरूपो नियोगः । नियोगो ह्यप्रवृत्तप्रवर्तनात्मको
 मुख्यतयावस्थितो विधिः प्रसिद्धः ; स च प्रवर्त्यपुरुषापेक्षया क्रमेण व्यायःसम-
 क्तनीयोभिर्नियोकतुभिः पुरुषैः प्रतिपाद्यमानः सन् प्रैषामन्त्रणाद्येवणभेदेन मित्रव्यपदेश-
 गोचरभावमाचरतीति विधिस्वरूपनिरूपणधुरीणविषयाः प्रतिषेदिरे ॥ यथाहुः—
 “कार्पमेव हि वक्तृणां ज्ञापःसमकनीयताम् । प्रकर्षपेक्षया भेदात् प्रैपादि-
 व्यपदेशभाक् ॥” इति । इह तु नासात्तुक्तरूपो विधिः सम्भवति प्रवृत्तपुरुष-
 विषयत्वात् ; अतः प्रवृत्तिप्रतिबन्धकप्रतिषेधेन प्रवृत्तिहेतुत्वस्य प्रतिषेधाभावे विधौ च
 तुल्यत्वात् उपचारात् प्रतिषेधाभावोऽपि विधिरित्युच्यत इत्यर्थः । प्रसिद्धश्चाप्यभेदविधौ
 विधिरन्यत्र विधिद्वैतपरिधान्यवहारेभ्यो दर्शयति—प्रतिप्रसवात्मक इति ॥
 प्रथमं सामान्योपाधौ प्रतिषिद्धस्य पश्चात् क्वचिद्विशेषविषयेऽनुज्ञानं प्रतिप्रसवः प्रतिषेध-
 निवर्तनरूपः । तदेवोपपादयति—स्वतस्सिद्धमिति ॥ अपवादः प्रतिषेधः । उक्तरूप-
 विधिवाचकत्वं मुख्यविधेर्यस्य छोटः कथमित्यत्राह—अतिसर्गेति ॥ ‘अतिसृष्टोऽसि’
 इत्यादिनैतदेव स्पष्टविष्यति । इदानीं गायत्र्याः प्रतिषेधरूपस्यार्थस्य वाच्यत्वनिरासेन
 पारिशोभ्याद्यज्ञनव्यापारैकगान्यत्वं साधयितुं वाच्यत्वपक्षे किं ह्योत्पद्यर्थयोर्वाच्यत्वं यौगपथेन,
 आहोस्वित् पर्यायेणेति विकल्पं इदि कृत्वा आत्वं तावदपनुदति—तत्र भावतदभाव-

१. क. ख. ग. 'दितमिति'

४. ग. 'रूपो विधिरिति सर्वं प्राप्ताका-

२. ग. 'अस्यकार्पको न विषयाभावरूपो'

योऽयम् । तथ'

३. क. ख. ग. 'नियोगः'

लौचनम्

द्रयोस्तावन्न युगपद्वाच्यता ; न क्रमेण, निरूप्यापारौभानात्, “निशेथ नाभिधा गच्छेत्” इत्यादिनाभिधान्यापारस्य निरूप्योसभवाभिधानात् । ननु तात्पर्यशक्तिरपर्यवसिता विवक्षया दृष्टधार्मिकतदादिपदार्थानन्वयरूपमुद्ययार्थवाधकृद्वलेन विरोधनिमित्तया निपरीत-

बौमुदी

योरिति ॥ वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वविचारे सतीत्यर्थे । परस्परस्वरूपोपमर्दनस्वभावेन युगपद्बन्धोरपि प्रतिपत्तुद्युद्धिपथानारोहिण्यदित्यर्थे । द्वितीयमपवादति—न क्रमेणेति ॥ कथं निरूप्यापारासम्भव इत्यत आह—विशेष्यमिति ॥ विशेष्यविषये क्षीणा निरतिमुपगता शक्तिः अर्धप्रतीतिजननसामर्थ्यलक्षणा यस्याः सा पुनर्विशेष्य वस्तु न गच्छेत् स्पृशेत् बौधयितु शक्यतीत्यर्थे । एवमभावस्य वाच्यत्वाभावाद्यङ्गत्व सम्भाव्य सप्रत्यभिहितान्वयवादिमीनासकमतानुसारेण तावद्वाच्यत्वमुपपादयितुमशक्य-मिति वक्तु तन्मतानुसारेण वाच्यत्वोपपत्तिमुद्गारयति—ननु तात्पर्यशक्तिरिति ॥ तात्पर्यरूपा शक्तिरतात्पर्यशक्तिः, सैव निषेधप्रतीतिं करोति इत्यत्र हेतु निषेधस्य वाक्यार्थभूतत्वम्, यद्विश्रान्तिधामभूत तदेव हि वाक्यार्थः, निषेधस्य च विश्रान्तिधाम-त्वमस्येवेति तस्यैव वाक्यार्थत्वमित्यर्थः । वाक्यार्थत्वेऽपि कथं तत्प्रतीतिजनकत्वमित्यत उक्तम्—अपर्यवसितेति ॥ वाक्यार्थ एव हि तात्पर्यस्य वचनस्य पर्यवसानं युक्तम्, इतरथा तात्पर्यस्यैवाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । निषेधस्य वाक्यार्थत्वे हेतु—विवक्षयेति ॥ शब्देनार्थ-प्रतिपिपादयिषा हि विवक्षा । सा चेह निषेधविषयैव, न विधिविषया । अतस्तस्मिन्नर्थे वचनस्य तात्पर्योत्तस्यैव वाक्यार्थत्वम्, तत्रैव च तात्पर्यपर्यवसानं वाच्यम्, न विवक्षयेऽर्थे, तस्य दारमात्रत्वादित्यर्थः ॥ ननु पदार्थस्यैव विशिष्टावस्थास्य वाक्यार्थत्वात् निषेधस्य चापदार्थत्वात् न वाक्यार्थत्वमित्याशङ्क्य तस्य वाच्यत्वाभावेऽपि लक्ष्यत्वेन पदार्थत्वसम्भवाददोष इत्याह—दृष्टेति ॥ ‘गङ्गाया घोषः’ इत्यादानिवान्वयप्रतीत्यनुत्पत्ति-लक्षणाऽत्र मुद्ययार्थवाधो भागभावात्मकत्वप्रयुक्तश्च विरोधो लक्षणाया निमित्तमिति भ्रमणविधेर्निषेधलक्षकत्वं ‘विमं शुद्धं’ इत्यादाविवोपपत्तित्यर्थः ॥ भवतु तात्पर्यशक्ते

१ घ ‘न नास्ति ।

ग ‘विरम्य व्यापारासम् ।

२ क ख न नास्ति ।

५ घ ङ च ‘नादि’

३ क ख ग व्यापारदया

६ क ख ग. ‘धान्वय’

४ क ख निरम्य नास्ति ।

लोचनम्

लक्षणया च वाक्यार्थाभूतनिषेधप्रतीतिगमिहितान्वयपट्टशा करोतीति शब्दशक्तिमूल एव सोऽर्थः ; एवमनेनोक्तमिति हि^१ व्यवहारः ; तत्र वाच्यातिरिक्तोऽन्योऽर्थ इति ॥

नैतत् । त्रयो ह्यत्र व्यौपाराः संवेचन्ते—पदार्थेषु सामान्यात्मसु अभिधा-
व्यापारः । समयापेक्षया^२विगमनशक्तिः^३ अभिधा । संकेतश्च तावत्येव न विशेषांशे,

कौमुदी

निषेधप्रतीतिकरत्वम्, ततः किमित्यत्राह—इति शब्दशक्तिमूल एव सोऽर्थ इति ॥
शब्दशक्तिरभिधाव्यापारस्तन्मूलत्वं तात्पर्यशक्तेः वाच्यवाचकभावाश्रयत्वेन व्यवस्थानात् ।
न केवलं वाक्यवित्तसमप्रसिद्धमेतत् लोकव्यवहारसिद्धमपीत्याह—एवमिति ॥
हिधार्षे । निगमयति—तत्रेति ॥ अन्य इति यो व्यङ्ग्यत्वेन भवतोऽभिमतः ।

सिद्धान्तमुपक्षिपति “नैतत्” इत्यादिना “एवमभिहितान्वयवादिनाम्” इत्यतः
प्राक्त्वेन ग्रन्थेन ॥ नैतदिति । वक्ष्यमाणन्यायविरोधादेतत्प्रत्यवस्थानं न युक्तमित्यर्थः ।
तमेव प्रदर्शयन् वाचकत्वाश्रयाभिधातात्पर्यलक्षणाव्यापारगम्यत्वनिरासेन तदतिरिक्तरूप-
व्यङ्गनव्यापारावगम्यत्वं व्यङ्ग्याभिमतस्यार्थस्य प्रदर्शयितुं प्रथमं तेषां स्वरूपं तावदाह
—त्रयो हीति ॥ हिशब्दः प्रसिद्धी ; अस्मिन्नर्थे तावन्न कस्यापि विमतिरित्यर्थः ।
ते चाभिधातात्पर्यशक्तिलक्षणाख्या इति वक्षमाणगत्या सिष्यन्ति । संवेचन्त इति
कार्यलिङ्गकानुमानगम्यत्वगमीषां दर्शितम् । विविचया किलक्षणा वा ते व्यापारा
इत्याकाङ्क्षायामाह—पदार्थेष्विति ॥ सामान्यसदृश आत्मा अनुवृत्तत्वरूप स्वरूपं
येषां ते तथा । तस्य तथाविधपदार्थमात्रविषयत्वे हेतुमाह—समयापेक्षयेति ॥
शब्दस्य व्यापारो नामार्थविषयस्तद्बुद्धिजननसामर्थ्यलक्षणः । तत्र “शब्दाः संकेतितं
प्राहुः” इति दर्शितदिशा संवेतस्मरणं सहकारितयापेक्ष्यार्थबोधनसामर्थ्यं यच्छब्दस्य
तदभिधाव्यापार इति शब्दप्रस्थानविदां प्रसिद्धमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—
संकेतश्चेति ॥ तावतीति ॥ सामान्यात्मकपदार्थांशमात्र एवेत्यर्थः । एवकारव्याप्यर्थागाह—

१. क. ख. ‘शक्ति’ नास्ति ।

२. घ. ‘हि’ नास्ति ।

३. क. ख. ‘तत्र’

४. घ. ‘व्यवहाराः’

५. क. ख. ग. घ. ङ. च.

‘समयापेक्षार्थाः’ ।

६. क. ख. ग. ‘हि’ इत्यधिकम् ।

७. क. ख. ग. घ. ङ. च.

‘समयश्च’

लोचनम्

आनन्त्याद्यभिचाराच्चैवस्य ; ततो विशेषरूपे वाक्यार्थे तात्पर्यशक्तिः परस्परान्विते^१ ;
“सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हि” इति न्यायात् । तत्र च द्वितीयकक्ष्यायां

कौमुदी

न विशेषांश इति ॥ कुत इत्यत आह—आनन्त्यादिति ॥ विशेषाणां व्यावृत्तरूपाणा-
मनन्तत्वेन प्रतिविशेषं संकेतकरणमशक्यसंपादमित्यर्थः । इतोऽपि न तत्संभव इत्याह
—व्यभिचाराच्चेति ॥ एकस्येत्स्यत्र वीप्तालोपोऽवगन्तव्यः एवैकस्येति । एकस्मिंस्ताव-
द्विशेषे शब्दस्य संकेतग्रहेऽपि तस्य विशेषान्तरे व्यभिचारादबोधकत्वमेव शब्दस्यापद्येते-
त्यर्थः । न च विशेषसमुदाये भ्रमति संश्लेषग्रह इति वाच्यम् ; सामान्यस्यैव नामान्तरेण
संकेतविषयतयोपयुक्तत्वात् समुदायसमुदायिभेदाभेदादिविरुद्धोपपत्तत्वात् । न च सकल-
विशेषगोचर एक एव सङ्गतिग्रह इति वाच्यम् ; एकस्मादेव शब्दादवनिवल्य-
निलयसकलसमुदायिरूपविशेषसंवेदनापत्तेरखिलव्यनहारविशेषविशेषोपापत्तेः । यदाहुः—
“आनन्त्याद्यभिचाराच्च न शक्या व्यक्तयो मताः” इति । नन्वेवं सति विशेषा-
र्थान्गतिरुपलभ्यमाना निर्निबन्धनैवापनेत्याशङ्क्य तात्पर्यशक्तेस्तत्रिबन्धनत्वाददोष
इति दर्शयन् द्वितीयं व्युत्पादयति—तत इति ॥ यतोऽभिधाव्यापार[रा]रुष्टो
विशिष्टोऽर्परतरमाद्देशोः, विशेषस्येव रूपं व्यावृत्तबुद्धिविषयत्वलक्षणं यस्य तथाभूते ।
तथापि किं तत्स्वरूपमित्यत उक्तम्—परसरेति ॥ आक्ताह्लादिबशाद् गुणप्रपान-
भावेनान्विने पदार्थसमुदाय इत्यर्थः । यदाहुः—“पदार्थान् प्रतिपादैव निवर्तन्ते
पदान्यतः । पदार्था एव संसर्गं बोधयन्त्यूर्ध्वमञ्जसा ॥” इति । पदार्थमुखेन वाक्यार्थ-
प्रतिपादकत्वं तात्पर्यशक्त्या शब्दानामित्यत्राभियुक्तत्रचनं प्रमाणवति—सामान्यानीति ॥
सामान्यात्मकाः पदैः प्रतिपादिताः पदार्था एव विशेष विशिष्टरूपं वाक्यार्थमवगम-
यन्तीति ; अत्र हेतुः—अन्यथासिद्धेरिति ॥ विशेषस्थानवगमे सति “न हि पदं
पदार्थनात्रप्रतिपत्तये प्रयुञ्जते” इत्याहुकदिशा पदार्थप्रतीतेरेव परिनिष्पत्प-
संभवादित्यर्थः । एवमभिधातात्पर्यशक्तिरूपं व्यापारद्वयं प्रदर्श्य तृतीयं लक्षणा-
व्यापारं दर्शयन् तस्य तात्पर्यशक्तिविषयानुप्रवेशे तत्सङ्कारिधुरंधरत्वं[धरं] पूर्वपक्ष्यभिगतं
प्रतिक्षिपन्नाह—तत्र चेति ॥ तस्यां तात्पर्यशक्तिविषयतायाम् अभिधाव्यापारविषयापेक्षया

लोचनम्

भ्रमेति प्रतीयते, अन्वयमात्रस्यैव प्रतिपन्नत्वात् । न हि—‘गङ्गायां घोषः’ ‘सिद्धो बटुः’ इत्यत्र यथा अन्वय एव बुभूपन् प्रतिहन्यते योग्यताविरहात्, तथा—तव भ्रमणनिषेधा स आ सिंहेन हतः, तदिदानीं भ्रमणनिषेधकारणवैकल्यात् भ्रमणं तबोचितम् इत्यत्रान्वयस्य—कौचित् क्षतिः । अत एव मुख्यार्थबाधा नाशङ्का इति न विपरीतार्थलक्षणाया अवसरः । भवतु वासौ । तथापि द्वितीयस्थानसंक्रान्तां तावदसौ न भवति । तथा हि—मुख्यार्थबाधायां लक्षणायाः प्रवृत्तिः ; बाधा च विरोधप्रतीतिरेव ; न चान्न पदार्थानां

कौमुदी

द्वितीयस्थां कस्यायां यो वाच्यो भ्रमणविधिः स एव प्रतीयते ; न तु सपरिक्रो लक्ष्याभिमतोऽर्थ इत्यर्थः । कुतो विधेरेव प्रतिपत्तिरित्यत उक्तम्—अन्वयमात्रस्येति ॥ गुणप्रधानभावेन योऽन्योन्यं पदार्थानां संसर्गः सोऽन्वयः । ननु ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादाविव मुख्यार्थबाधकत्वेन निषेधस्य विपरीतलक्षणाया प्रतीतिरत्रास्त्येवेति कुतो विच्यतिरिक्तार्था-प्रतिपत्तिः इत्याह—न हीति ॥ ‘बुभूपन् प्रतिहन्यते’ इत्यन्वयप्रतीत्यनुत्पत्तिरुक्ता । गङ्गाक्षोतःप्रसृतेर्घोषाद्यधिकरणत्वयोग्यताविरहादित्यर्थः । बाधाभावमेव दर्शयितुम् अन्वयस्य स्वरूपमुक्तम्—त्वेति ॥ एवंप्रकारस्यान्वयस्येत्यन्वयः । क्षतिर्बाधा । बाधाभावे फलितमाह—अत एवेति ॥ अन्वयक्षल्यमावादेव हेतोः । मुख्यार्थबाधा या लक्षणावीजतया प्रसिद्धा ॥ विपरीतार्थलक्षणाया इति ॥ सा खल्वत्र तात्पर्यशक्तिसहकारितया भवतामभिप्रेतेत्यर्थः । नन्वेवमपि धक्तुरौचित्याद्यनुसरणेऽन्वयक्षल्यवभासरूपमुख्यार्थबाधकत्वात् विरोधनिवन्धना लक्षणावसरं लभेतेवेति कथं द्वितीयकस्यायां तदग्राह उक्त इत्याशङ्क्य अमुप-गम्यापि लक्षणायां, तस्या द्वितीयकस्यायां निवेशं निषेधति—भवतु वासाविति ॥ उक्तमेवोपपादयति—तथा हीति ॥ विरोधप्रतीतिरेवेति ॥ न खनन्वयरूपेत्यर्थः ।

१. ग. 'श्रुति'	लक्षणायाः'
२. क. ख. 'निषेधपदा-	७. क. ख. ग. 'संक्रान्ताभावावती'
३. क. ग. 'शब्' नास्ति ।	८. क. 'लक्षणाया प्रवृत्ति'
४. क. ख. ग. घ. च. 'न शक्ति'	९. ग. 'लक्षणाप्रवृत्ति'
५. घ. 'भक्त एव' इत्यादिः 'शब्धा च'	१०. क. ख. 'सा च'
इत्यन्तो भावो नास्ति ।	११. च. 'शब्धा च न'
६. क. ख. ग. घ. च. 'विपरीत'	

लोचनम्

स्वात्मनि विरोधः ; परस्पर विरोध इति चेत्, सोऽयं तर्हि अन्वये विरोधः प्रत्येयः ; न चोपप्रतिपक्षेऽन्वये विरोधप्रतीतिः^३ ; प्रतिपत्तिध्वान्वयस्य नाभिधाशक्या, तस्याः पदार्थप्रतिपक्ष्युपक्षाणामा विरम्योऽभ्यापारात्—इति तात्पर्यशक्यैरान्वयप्रतिपत्तिः । नन्वेवंपि 'अङ्गुल्यग्रे करिर्वरशतम्' इत्यत्रान्वयप्रतीतिः स्यात् ; किं न भवत्यन्वयप्रतीतिः^४ दशदाडिमादिवर्कियवत् ? किं तु प्रमाणान्तरेण सोऽन्वयः प्रत्यक्षादिना बाधितः ।

कौमुदी

तत्रान्वयी पदार्थसार्थोऽन्वयश्चेति द्वावर्था स्त । तत्रान्वयिनां पदार्थानामेव स्वरूपनिष्ठोऽयं विरोधः आहोस्विदन्वयोपाधिगत इति विवेकव्यम् । तत्र नाद्यः, स्वात्मनि विरोधे वस्तुनो वृष्ट्यदिबन्धिरुपाख्येऽपातादित्याह—न चेति ॥ द्वितीयमुत्थाप्य कदर्पयति—परस्परमिति ॥ सोऽयमिति ॥ यो लक्षणानिदानत्वेन मूर्धाभिषिक्त इत्यर्थः ॥ न चाप्रतिपक्ष इति ॥ 'अस्य विरोध' इति विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणभूतान्वयप्रतीतिपुरःसरत्वादित्यर्थः । भवतु तर्हि तत्प्रतिपक्षिरित्याशङ्क्य तत्प्रतीतेस्तात्पर्यशक्तिजन्यत्वाच्चदुत्तरकाशीनवाधादिप्रतिपक्षेस्तात्पर्यशक्तिकक्ष्यानवतर्हमाह—प्रतिपत्तिश्चेति ॥ नन्वन्वयप्रतीतिरत्र प्रतिहन्यमानानुवोत्पद्यते इति तद[इत्येतद्]वस्याभ्युपेयम्, इतर[स्या] अङ्गुल्यग्रेदिवाक्येऽपि कथितन्यायेनान्वयप्रतीतिप्रसङ्गात् ; न च तत्रान्वयप्रतीतिरस्ति, अतभावनाप्रत्ययप्रतिबन्ध[वद्]प्रसरत्वात्—इति शङ्कसुद्धान्य परिहरति—नन्वेवमिति ॥ प्रमाणसामग्रीबलात्तान् । तत्प्रतीतिरनुत्पत्तुनपारयणा । वरत्वंसंभाननामपि तिरस्कुर्वणैश्च समुत्पद्यमाना न निवारयितुं शक्येत्यर्थः । तत्किमिदानीं "भम धम्मिअ" इत्यादिवाक्यार्थप्रतीतिनिर्विशेषैव तत्प्रतीतिरित्यत्राह—किं तु प्रमाणान्तरेणेति ॥ प्रतिपन्नोऽपि सोऽन्वयो. नैतदेवमिति. प्रमाणान्तरेण, यथादिः. सत्पृच्छ इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्त —

१. ल. 'प्रत्यय'
२. क. ए ग. 'च प्र'
३. घ. 'प्रतिपत्ति'
४. क. छ ग. 'अन्वयः'
५. ग. ड. 'अपि' नास्ति ।

६. घ. छ च. 'वर' नास्ति ।
७. घ. 'प्रतिपत्ति'
८. घ. छ च. 'वाक्य' नास्ति ।
९. घ. 'मन्वय'

लोचनम्

प्रतिपन्नोऽपि' शुक्तिकायां रजतमिवेति तदवैगमकारिणो वाक्यस्याप्रामाण्यम् ।
 'सिंहो माणवकः' इत्यत्र तु द्वितीयकक्ष्यानिषिद्धतात्पर्यशक्तिसमर्पितान्ययबाधक-
 समुल्लासानन्तरमभिधातात्पर्यशक्तिद्वयातिरिक्ता तत्रैव तृतीयां शक्तिः तद्बाधकविधुरी-
 करणनिपुणा लक्षणाभिधाना समुल्लसति । नन्वेवं 'सिंहो बटुः' इत्यापि
 काव्यरूपता स्यात्, ध्वननलक्षणस्यात्मनोऽत्रापि समनन्तरमेवै' वैक्यमाणतया भावात् ।
 ननु षटेऽपि जीवव्यवहारः स्यात्, आत्मनो विमुत्वेन तत्रापि भावात् ।

कौमुदी

शुक्तिकायामिति ॥ ततः किमित्यत आह—इतीति ॥ तर्हि 'सिंहो बटुः' इत्यादा-
 यप्यङ्गुल्यप्रादिवाक्यदुक्त्यायेनाप्रामाण्यमेव गृह्यतामित्याशङ्क्य मेति विशेषं दर्शयन्
 लक्षणायास्तृतीयकक्ष्यानिवेशमाह—सिंह इत्यादि ॥ एवं "त्रयो हात व्यापारः संवेद्यन्ते"
 इत्येतन्निर्वाहितम् । इदानीमभिधादिव्यापारत्रयोर्तीर्णं प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं ध्वननव्यापारं
 चतुर्थकक्ष्यानिवेशिने प्रदर्शयिष्यन् प्रथमं तृतीयकक्ष्याविनिवेशेन काव्यव्यवहारप्रयोजकत्व-
 प्रसङ्गदूषणमपाकर्तुमाह—नन्वेवमिति ॥ लक्षणायास्तृतीयकक्ष्यानिवेशान्शुपगमे
 सतीत्यर्थः । कुत इत्याह—ध्वननेति ॥ समनन्तरमेवेति ॥ चतुर्थ्यां तु
 कक्ष्यायामित्यादिसमनन्तरग्रन्थे । अत्र प्रतिबन्धि गृह्यति—ननु षटेऽपीति ॥ कुत
 इत्याह—आत्मन इति ॥ अणुपरिमाणत्वं ताप्रदात्मनो न संभवति, युगपद्बुभयम्
 वेदानानुसन्धानानुपपत्तेः ; कार्यत्वादिभिरनित्यप्रसङ्गान्मध्यमपरिमाणत्वमपि नेति
 परिशेषप्रमाणसिद्धं विमुक्त्वामात्मन इति षटे तत्सद्भावोऽवश्यम्युपेय इति तन्निबन्धनो
 जीवव्यवहारो दुर्वार इति भावः । नानुसङ्गावभासं जीवव्यवहारं प्रति प्रयोजकम् ;

१. घ. 'श्रेऽपि'	६. ग. 'ताक्य' नास्ति ।
२. घ. ड. च. 'एवत्वमिवेति'	७. क. ख. ग. 'तृतीयैव'
घ. 'एवमेवेति'	८. फ. ख. ग. 'वशक्तिवि.'
३. ग. 'तदवयवम.'	९. घ. 'रूपत्व'
द. 'तदनवयवम.'	१०. घ. ड. 'ध्वनित्युत्पत्तम.'
४. क. ख. ग. च. 'तु' नास्ति ।	घ. न 'ध्वनि.'
घ. 'चतुर्था.'	११. क. ख. 'एव' नास्ति ।
५. क. ख. ग. 'बाधनोऽहामना.'	१२. घ. 'लक्ष्य.'
द. 'बाधकोऽहामना.'	१३. क. 'न षटे'

लौचनम्

शरीरस्य खलु विशिष्टाधिष्ठानयुक्तस्य सत्यात्मनि जीवव्यवहारः, नेतरं—इति चेत्, तर्हि गुणालङ्कारौचित्यमुन्दरशब्दार्थशरीरस्य सति ध्वननमात्मानि काव्यरूपताव्यवहारः ; न चात्मनोऽस्मरता कांचिदिति समानम् ॥

न चैव भक्तिरेव ध्वनि । भक्तिर्हि लक्षणाव्यापार तृतीयम्हवानिवेशी ; चतुर्थ्यां तु कस्याया ध्वननव्यापार । तथा हि—रूपसन्निधौ लक्षणा प्रवर्तत इति तावत् भवता मतम् । तत्र मुख्यार्थवाधा तावत् प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तर-मूला । निमित्त च यदभिधीयते सामीप्यादि, तदपि प्रमाणान्तरांगम्यमेव ।

कौमुदी

अपि तर्हि भोक्तृभोग्यतनमावेन अधिष्ठानाधिष्ठेयभावात् सवन्ध इति परिहरति—शरीरस्येति ॥ विशिष्ट भोक्तृभवेनाधिष्ठेयामितस्य शरीरस्य यदधिष्ठानमात्मकर्तृक शरीरकर्मक तेन युक्तत्वेत्यर्थः ॥ नेतरत्रेति ॥ तदहिते षटादाविति शेषः । तुल्यमुत्तरमस्माकमिवाह—तर्हीति ॥ गुणाश्चालङ्काराश्चौचित्य चेति द्वन्द्वः ॥

नन्वेवमपि न भवदभिमतव्यञ्जनव्यापारसिद्धिः, अभिधातात्पर्यशक्तिन्या व्यतिरेके सत्यपि लक्षणतो व्यतिरेकानिरूपणात् 'सिंहो वदुः' इत्यादौ लक्षणाविषय एव प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यार्थ-यनस्थिते स्वयमेव सपन्नत्वात् व्यञ्जनव्यापारस्य लक्षणाव्यतिरेकेण दुर्निरूपत्वाच्चेति भक्तिरेव ध्वनिरिति शङ्का परिहरति—न चैवमिति ॥ यथाभिधा-तरपर्यशक्तिकस्यानन्तर्भूतस्तृतीयकक्ष्यानिवेशी लक्षणाव्यापार, तथा तद्यतिरिक्तश्चतुर्थ-कक्ष्यानिवेशेय व्यञ्जनव्यापार इत्यर्थः । तथा हीत्युक्तार्थोपपादनम् । मुख्यार्थवाधा निमित्त प्रयोजनम्—इतीदं तस्य तस्य सन्निधिः सहकारितयावस्थानरूपः ।

१ ग 'अन्यस्य कर्मवचिद्'

क ख घ ङ च

'न यस्य कस्यचिद्'

२ क ख ग 'दादि' नास्ति ।

३ ग 'गुणालङ्कारौचित्य' नास्ति ।

४ क ख 'ध्वननात्मनि'

ग ध्वन्याख्ये आत्मनि'

ङ 'ध्वन्याख्यात्मनि'

५ प च 'कृताचिद्'

६ क ख 'वितय'

ग, शीति विनय'

७ क ख 'भक्त्या एव वदन्ति'

८ क ख 'वाधता'

९ घ प्रत्यक्षान्तरप्रमाणादि'

१० च, 'रादव'

लोचनम्

यत्तु इदं घोपस्य अतिपवित्रवशीतल्लवसेव्यत्वादिक^१ प्रयोजनमशब्दव्याख्य
प्रमाणान्तराप्रतिपन्नं वैटी वा पराक्रमातिशयशालित्वं तत्र शब्दस्य न तावन्न
व्यापारः । तथा हि—तत्सामीप्यात् तद्धर्मत्वानुमानमनैकान्तिकम्, सिंहशब्दवाच्यत्वं
च वैटीः असिद्धम् ; अथ यत्र यत्र एवंशब्दप्रयोगः तत्र तत्र तद्धर्मयोगः
ईद्व्यनुमानम्, तस्यापि व्याप्तिग्रहणकाले मौलिकं प्रमाणान्तरं वाच्यम् ; न चास्ति ;

कौमुदी

तत्रेति त्रये । तावदिति संप्रतिपत्तौ ॥ यत्स्विति ॥ तुशब्दो विशेषे । अशब्दवाच्य-
मित्यभिधादिव्यापारत्रयविषयत्वबुद्ध्याः । प्रमाणान्तराप्रतिपन्नमिति शब्दातिरिक्त-
प्रमाणविषयत्वनिरासः । तत्र प्रमाणान्तराविषयत्वेन शब्दव्यापारैकगम्यत्वं तावदाह—तत्र
शब्दस्येति ॥ नन्यनुमानगम्यमस्तु तत् प्रयोजनम् ; तथा हि—विमतो घोपोऽतिपवित्रः
गङ्गासमीपस्थत्वात् तटगततरुलतादिवत् ; अयं वटुः शौर्यादिधर्मकः सिंहशब्दवाच्यत्वात्
संप्रतिपन्नसिद्धवत् इति ; तत्र शब्दगोचरत्वमित्यत आह—तत्सामीप्यादिति ॥
समीपावस्थितनरशिरःरूपलाटौ विपक्षे तत्सामीप्यहेतोः नियमानुमानाद्यप्यन्यासिद्धि-
रित्यर्थः । द्वितीयानुमाने स्वरूपासिद्धौ हेतुरित्याह—सिंहशब्देति ॥ अनुमानान्तर-
माशङ्क्य परिहरति—अथेति ॥ एवमिति ॥ 'गङ्गाया घोपः' 'सिंहो वटुः'
इत्येवमन्यविषयस्य शब्दस्यान्यस्मिन्नर्थे विशिष्टार्थविवक्षया प्रयोग इत्यर्थः ॥ तद्धर्मयोग
इति ॥ घोपवद्वादेः प्रधानतया प्रतिपादयत्यस्य सुख्यार्थवर्धभूतपवित्रत्वशुक्त्वधर्मसम्बन्ध
इत्यर्थः । एकसामान्योपधानसमासादितैकभारसकलत्र्यकिविशेषनिपयप्रमाणमूलत्वं हि
व्याप्तिग्रहणस्य सर्वत्रावश्याभ्युपेयम्, यथा धूमत्वान्निवसामान्यरूपसंगृहीतसकल-
धूमान्निव्यक्तिविषयप्रत्यक्षप्रमाणैरुनिबन्धनम् 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः' इति व्याप्ति-

१. ग. 'त्वादिक'	५. क. ल. च. 'न' नास्ति ।
२. क. 'स्यभ्यान्तर'	५. ग. 'कल्प'
ग. म. 'शब्दान्तर'	६. इ. 'वदो न'
३. च. 'अशाशान्नयोच्यं'	७. ग. 'तथानुमानयो'
३. क. ख. 'वदोः'	८. क. ख. 'इत्यनुमानान्तर कथ तथापि'
ग. 'पदेन'	९. क. ख. 'वाच्य' नास्ति ।
	१०. क. ख. ग. 'च' नास्ति ।

लोचनम्

नं च स्मृतिरियम्, अननुभूते^१ तदयोगात्, नियमाप्रतिपत्तेः वक्तुरेतदर्थे विवक्षित-
मिहाप्यवसायाभावप्रसङ्गाच्च—इत्यस्ति तावदत्र शब्दस्य व्यापारः ; व्यापारश्च

कीमुदा

ग्रहणम् । तदिह यत्र यत्रेति सामान्यरूपसंग्राहकं किञ्चन [न किञ्चन] प्रमाणमस्ति, अल्पन्त-
व्यावृत्तात्मनामसमाप्तादितैकसामान्यरूपसंग्रहाणामेव विशेषाणा व्याप्तिप्रवृत्तियत्वादिति
व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावरप्रयुक्ता व्यापकत्वासिद्धिरुक्त[रनुद्]तैवेऽर्थः । नन्वेवमपि न शब्दैक-
गम्यत्वम्, स्मरणविषयत्वसंभवात्प्रयोजनस्य ; गङ्गापदेन हि मुद्गवार्थवाधावगमे सामीप्यादि-
निमित्तं प्रमाणान्तरेणावगच्छतः प्रतिपत्तु. प्रयोजन पर्यायेष्वेव तीरादिविषया लक्षणाव्यापार-
निबन्धना प्रतीतिरूपयते ; पर्यालोचना च नामोत्प्रेक्षा स्मृतिरेव नान्या,
प्रमाणसामान्यजन्यत्वात्—इति स्मर्यमाणमेव प्रयोजनमित्यत्राह—न चेति ॥ स्मृतिः
पुनः “पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते ।” इत्युक्तत्वादित्यर्थः । ननु मुद्गवृत्ति-
परिणामे गुणवृत्त्यर्थप्रतिपादने प्रयोजनास्तित्र तावदवगम्यते ; कीदृशं तु तत्—इति
बीक्षणायाम् ‘नूनमनेनैव प्रयोजनेन भवितव्यम् ; अन्यस्यासम्भवात्, समाने वाक्यान्तरे वा
तस्यैव वा तन्वातीयस्य वा प्रयोजनस्यानुभूतचरत्वात्’ इति युक्त्यनुसन्धानसनाधीकृता
विमर्शापरपर्याया स्मृतिरेवेत्यं प्रयोजन गोचरीकारिष्यतीति कुतोऽत्र शब्दव्यापारो-
पारोहपरिष्करणप्रयासोपगम इत्याशङ्क्याह—नियमाप्रतिपत्तेरिति ॥ नियामकस्य कस्य-
चित् एतदेवानेन प्रयोजनमत्र विवक्षितमित्यस्मिन्नर्थेऽनुपलम्भादित्यर्थः । व्यञ्जनव्यापारो-
पगमे हि सहकारिविशेषद्वयवियमः सेत्स्यतीति भावः । संप्रति शब्दव्यापार-
गम्यत्वमुच्य पारिशेष्यसिद्धिमिति निगमयति—इत्यस्ति तावदिति ॥ प्रतीतिकार्यो-
त्पत्तेरखण्डिताया उपलम्भात् तस्याश्च वर्णितादिशाप्यतोऽसंभवे शब्दनिबन्धनं[नर्त्त] वलायातं
नापोदितं शक्यमित्यर्थः । तथापि कथं व्यञ्जनव्यापारसिद्धिरिच्छाशङ्कय तदपि
पारिशेष्यादेवेत्याह—व्यापारश्चेति ॥ उक्त[उक्तात्]लक्षणायास्तु [न्य]साभिष्यपेक्षान्व-
नियमात् तस्य च प्रमाणान्तरानवगम्यतया प्रयोजनासम्भवात् न प्रयोजनविषये

१. घ. 'न न' . प्रसङ्गाच्च' नास्ति ; ४. क. घ. 'रेव निव'
२. क. ल. ग. 'ते'
३. ग. 'विषय्या'
५. ग. 'शब्दस्यैव'

लोचनम्

नाभिधात्मां, समयामावात् ; न तापर्यात्मा, तस्यान्वयप्रतीतादेष परिक्षयात् ; न लक्षणरूमा, उक्तादेव हेतोः स्वैलङ्घनतित्वाभावात् ; तथापि हि स्वैलङ्घनतित्वे पुनर्मुख्यार्थत्राधा निमित्तं प्रयोजनमित्यनवस्था स्यात् ; अत एव यत् केनचित् लक्षितलक्षणेति नाम कृतं तस्यैवमात्रम् । तस्मात् अभिधातात्पर्य-लक्षणव्यतिरिक्तः चतुर्थोऽसौ व्यापारो ध्वननद्योतनव्यञ्जनप्रत्यायनाधगर्मनादिसोदर-व्यपदेशनिरूपितोऽभ्युपगन्तव्यः । यद्वक्ष्यति—

कौमुदी

स्वैलङ्घनतित्वं शब्दस्य जन्याधगमम्, येन तत्र लक्षणा स्यादस्मिन् । विपक्षे दण्डं क्षिपति—तत्रापि ॥ प्रथमं तटादी लक्ष्ये त्रयम्, अनन्तरं तत्रैव प्रयोजने तदपेक्षणीयम् ; पुनस्तत्रान्य [अन्यत्] एव न क्वचिदवस्थातुं पर्याप्तो भवति ; अतो [अन्ततो] गत्वा यत्र लक्षणानभ्युपगमः, तत आरभ्य मूलपर्यन्तं सन्निध्यभावात् [त्रयसन्निध्यभावात्] लक्षणा-प्रवृत्त्यसम्भवंदोपैति मूललक्षणकारिण्यनवस्था स्वयमुत्थास्यतीत्यर्थः । प्रयोजनविषयस्य व्यापारस्य लक्षणात्वक्षेपेण 'नासौ लक्षणैव किन्तु लक्षितलक्षणैव' इति वदतः पक्षोऽपि प्रतिक्षिप्त इत्याह—अत एवेति ॥ नाम कृतमिति ॥ नाममात्रमेवैतत् ; वस्तुतस्तु व्यञ्जन-व्यापार एवायम् ; न च नाम्नि विमतिरित्यर्थः ॥ व्यञ्जनमात्रमिति ॥ ध्वनिर्व्यञ्जनानिरव-प्रशदुराप्रहित्वाविलसितमित्यर्थः । इदानीं चतुर्थकक्ष्यायां ध्वननव्यापार इत्येतन्निर्वाहो-पसंहरति—तस्मादिति ॥ चतुर्थ इति वचनं प्रसिद्धतराभिधाव्यापारस्तुल्ययोगक्षेपतां प्रदर्शयितुम् ; तस्य स्वरूपं स्फुटयितुमिह बहुपर्यायपदोपादानम् । ध्वननं द्योतनं व्यञ्जनं प्रत्यायनं अवगमनमिति व्यपदेश आदिर्येषां तैः सोदरैः पर्यायैः व्यपदेशैर्निरूपित इत्यर्थः । अभिधातात्पर्यशक्तिभ्यां भेदस्य स्फुटत्वात् लक्षणातोऽस्फुटत्वात् ततो भेदं प्रसाधितं कारिकाकारोक्त्या द्रव्यति—यद्वक्ष्यतीति ॥ अथ श्रोतुस्तुत्रावशोधार्थं व्यापाराणां

१. घ. ङ. न. 'नाभिधानात्मा'
 २. ग. 'न' नास्ति ।
 ३. ग. 'स्वैलङ्घनतित्वे'
 ४. क. ए. व. 'हि' नास्ति ।
 ५. ङ. 'व्यञ्जन-'

६. क. ए. ग. 'लक्षणव्य-'
 ७. ग. 'द्योतन-' नास्ति ।
 ८. ङ. 'अवगमनादि-'
 ९. 'अवगमनादि-'

लंछनम्

“मुख्या वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यर्थदर्शनम् ।

यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव खलद्गतः ॥” इति ।

तेन समयापेक्षां वाच्यार्थावगमनैशक्तिः अभिधाशक्तिः ; तदन्यथानुपपत्तिसंहायार्थवै-
बोधनशक्तिः तात्पर्यशक्तिः ; मुख्यार्थमाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिः

कौमुदी

स्वरूपमुपसंहारच्छेदेनाह—तेनेति ॥ समयापेक्षत्वे हेतुगर्भं विशेषणम्—वाच्यार्थेति ॥
तदन्यथेति ॥ तच्छब्देन वाच्यार्थपरामर्शः । तस्य सामान्यात्मनो वाच्यार्थस्य अन्यथा
विशेषाभावे या अनुपपत्तिः तस्यैवार्थस्य विशेषस्यान्वितरूपस्यावबोधने या शक्तिरिति ।
तदेव शक्तित्रयं तदुपजनितं यदर्शनां पदार्थान्तर्यार्थलक्ष्यरूपाणामवगमनं तदेव मूलं
वस्नाज्जाता तद्विनिभासपवित्रितस्य प्रतिपत्तु प्रतिभा तत्सहाया अर्थस्य प्रयोजनात्मनो
दातने शक्तिः ध्वननव्यापार इत्यर्थः । नन्वर्थत्रयावगममूलजातत्वं प्रतिपत्तुप्रतिमाया
असङ्गतम्, अवगमनानामाशुतरविनाशशील्यना क्रमेण युगपद्वा निदानत्वायोगाद्
इत्याशङ्क्य तन्मूलजातत्वसमर्थनार्थमुक्तम्—तद्विनिभासपवित्रितेति ॥ तद्विनिभासोऽर्थ-
प्रयावभासः तेन पवित्रितः संस्कारलक्षणातिशयविशेषसनापतया संपादितः ।
अयमर्थः— न तावदर्थावगमना स्वरूपेण प्रतिभोत्याद प्रति हेतुत्वमभिमतम् ;
किन्तु प्रतिपत्तात्मनि विशिष्टसंस्काराधानद्वारेण ; प्रार्थनार्थत्रयावगमाहितसंस्कारस्य
हि प्रतिपत्तु स्वयमेव काचित् परामर्शवितर्कोद्दिशब्दाभिधेया प्रतिमात्वा मनीषा
तारुसमुन्मिषति ; तत्सहकारिसमवधानाश्च शब्दः प्रमाणान्तरानवगम्य प्रयोजनं
प्रतिपादयति ; तत्प्रतिपादकशक्तिर्व्यञ्जनव्यापार इत्युच्यते । व्यञ्जनशब्देन क्षमिधादि-
वैलक्षण्येन ज्ञानजननसामर्थ्यमात्रमपदिश्यते, प्रदीपादेरपि व्यञ्जकत्वावगमात् । अतः
एवास्य बहुवर्णनपदवाच्यत्वमिदं तद्विरहश्चेति सर्वथा प्रसिद्धसामग्रीसंपातदुरुत्पाद-
प्रतीतिविशेषकार्यलिङ्गानुमानावगम्यमानसद्भावो व्यञ्जनव्यापारः समञ्जसमतिभिरसन्दिहानै-
रेवायमभ्युपगन्तव्य इति । ननु केन क्षमिधापेक्षेण प्रयोजनविषयो व्यञ्जनव्यापार

१. ए 'समयापेक्षवाच्यमिधा'

२. क. ख. ग. घ. च.
'वाच्यत्वम'

३. न. 'गमक'

४. ए. 'सादा'

५. ख. घ. 'देवा'

लोचनम्

लक्षणाशक्तिः ; तच्छक्तित्रयोपजनितार्याविगममूलजैततत्प्रतिभासंपवित्रितप्रैतिपत्तृप्रसिमा-
सहायार्थचोतनशक्तिः च्चननव्यापारः । स च प्राग्वृत्तं व्यापारत्रयं न्यबकुर्वन्
प्रधानमूर्तः काव्यात्मा इत्याशयेन निषेधप्रमुखतया च, प्रयोजनविषयोऽपि
निषेधविषय इत्युक्तं । अभ्युपगममात्रेण चेदमुक्तम् । न तत्र लक्षणा,
अत्यन्ततिरस्कृतत्वान्यसंक्रमणयोरभावात् । न चार्थशक्तिमूलेऽस्या व्यापारः ।
सहकारिभेदाच्च शक्तिभेदः स्पष्ट एव ; यथैव शब्दस्य व्याप्तिस्मृत्यादिसहकृतस्य

कौमुदी

इहोक्तः । “स हि वाच्ये विधिरूपे कदाचिद् प्रतिषेधरूपः” इति व्यङ्ग्यस्य
प्रतिषेधरूपत्वं ब्रुवता प्रतिषेधविषयत्वेनैवायमुक्तः न तु प्रयोजनविषयत्वेन । तत्र च
को हेतुरित्यपेक्षायामाह—स चेति ॥ प्रयोजनविषयव्यञ्जनव्यापारकृपनं पूर्वप्रवृत्त-
व्यापारत्वस्य न्यकारहेतुकं प्रधानत्वं हेतुकत्वं [तद्हेतुकं] काव्यात्मत्वं च सम्भावयितुं
प्रयोजनविषयस्यापि सतो विधिनिषेधविषयत्वकृपनं निषेधाभिमुखत्वनिबन्धनमेव न
वास्तवमिति न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः । यथोक्तप्रयोजनाभिप्रायेणैवान्न लक्षणासद्भावोऽ-
भ्युपगम्यात्सामिहरुक्तः । वस्तुतस्तु नाल लक्षणापीत्याह—अभ्युपगममात्रेणेति ॥ अत्र
हेतुमाह—अत्यन्तेति ॥ यत्र हि वाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतव्यार्थान्तरपरिणतत्वान्यतरसंभवस्तत्र
नियमेन लक्षणाप्रवृत्तिः ; इह तु न तदन्यतरसद्भाव इति न लक्षणेत्यर्थः । तथापि कुतो न
लक्षणेत्याशङ्क्योपपत्तिमाह—न चेति ॥ व्यापारो व्यञ्जनाव्यापारोत्वानोपयोगित्वरूपः ।
नन्वेकस्यैव शब्दस्थान्योन्यविलक्षणा अभिधादिभेदभिन्नाः शक्तयो भवेयुः ; अर्थप्रतीति-
लक्षणस्य कार्यस्य चैकत्वादेकैव शक्तिः किं न स्यादित्यत्राह—सहकारिभेदाच्चेति ॥

१. ग. 'वाच्ये'.	८. क. ख. 'प्रधानम्' अण एव.
२. ए. ड. च. 'व्यमन'	९. क. ख. ग. 'विधिनिषेध'
३. ग. 'शात'	१०. ग. 'सम्भ'
४. क. ख. ग. 'प्रतिषेध'	११. क. ख. 'नैतदु'
५. क. 'प्रतिषेध' नास्ति ।	१२. क. ख. ग. ए. छ. च. 'न हि'
प. 'प्रतिषेध'.	१३. क. ख. ग. 'तथा'
६. ग. 'प्रमा'	१४. घ. 'धर्मस'
७. घ. 'श्रवस्य कुर्वन्'	

लोचनम्

विवक्षावगतवनुमापकत्वव्यापारः, अक्षादिसहकृतस्य वा विकल्पकत्वव्यापारः । एवमभिहितस्त्वयवादिनां तावदियदनपहवनीयम् ॥

योऽप्यन्विताभिधानवादी “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इति द्वन्द्वे

कौमुदी

अभिधादिशक्तीनां भेदप्रयोजक. समपादिसहकारिभेदः प्राक् प्रपञ्चेन प्रदर्शित एव ; विषयभेदाच्च तद्व्यतीतिकार्यभेदाच्च एकत्वगतिह्वमिति भावः । स्पष्ट एवेति संप्रतिपन्नस्थले तदर्शनमुक्तम् । तदेवाह—यथेति ॥ तस्यैवेति ॥ यस्यैव वाच्याद्यर्थेऽभिधादिव्यापारः । अनुमापकत्वशक्तिसिद्धौ सहकारिभेद उक्त—ध्यासिसृत्यादीति ॥ आदिशब्देन पक्षधर्मत्वादिः । अक्षं चक्षुरादि । आदिशब्दाद्धिज्ञादि ॥ विकल्पकत्वव्यापार इति ॥ सविकल्पकज्ञानजनकत्वव्यापार इत्यर्थः । देवदत्त इत्यादयो हि नामशब्दाः स्वसंज्ञत्विपतं वस्तु प्रत्यक्षमङ्गमयन्तश्चक्षुरादय इव सविकल्पकज्ञानोत्पादने व्याप्रीयन्ते ॥ यथाहुः—
“संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं वाधते । संज्ञिनः सा तदस्या हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥”
इति ॥ संप्रति प्रमातरमनानुरोधिमिरप्यनुज्ञेयोऽयं व्यञ्जनव्यापार इति वक्तुमुज्ज्वलममाणः कौमारिलपक्षप्रतिक्षेपपूर्वणि लब्धलक्षतामात्मन उपक्षिपन्तुपसंहरति—एवमिति ॥ इयदिति ॥ प्रयो ह्यत्रेत्यादिना विकल्पकत्वव्यापार इत्यन्तेनोपपादितस्वार्थेपिण्डस्य परामर्शः ॥ अनपहवनीयमिति ॥ सिद्धमिति शेषः । योऽप्यभिधाव्यापारमेवेच्छतांति संवन्धः । एवकारस्तात्पर्यैशक्त्यादिव्यवच्छेदार्थः । अत एव ध्वनिसिद्धान्तपूर्वपक्षत्वमस्याः सूत्रितम् ॥

ननु पदार्थप्रतिपत्तेरभिधाजन्यत्वेऽप्यन्वयस्य मुख्यस्यामुख्यस्य तात्सामर्थ्यलभ्यस्य चार्थस्य तज्जन्यत्वात्सम्भवात्तदर्थेन व्यापारान्तरकल्पनानुत्पानुज्ञेयेत्याशङ्क्य ताप्रतीतिरप्यभिधानन्यात्वमेवेति वक्तुं चतुर्पक्षयापर्यन्तधारितामभिधाया दर्शयति—दीर्घदीर्घमिति ॥ तत्रान्वयस्याभिधाविषयत्वे हेतुमाह—अन्विताभिधानवादीति ॥ परद्वैर्याग्वितस्वार्थप्रतिपादनशक्तिभिः गुणप्रधानभावात्मा संसर्गः प्रतिपाद्यत इत्यन्वयोपहितानामेव पदार्थानामभिधानम्, न तु सामान्यात्मनां पदार्थानामिति नियमेन वदन्वादीत्यर्थः ।

१. ग 'इत्य'

२. क घ ग 'विकल्पक'

३. क. घ. 'आदिनामिय'

४. घ. 'घ'

५. घ. 'द्वन्द्वे' नास्ति ।

लोचनम्

गृहीत्वा शरवदभिधाव्यापारमेव दीर्घदीर्घमिच्छति तस्य यदि 'दीर्घदीर्घो व्यापारः तदेकोऽसाविति कुतः ? भिन्नविषयत्वात् । अथानेकोऽसौ, तद्विषयसहकारिभेदात् असजातीय एव युक्तः । सजातीये च कौर्षे विरम्य व्यापारः शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां

कौमुदी

तथापि कथं पर्यन्तकक्ष्याविनिवेशिनोऽप्यस्याभिधानव्यापारविषयत्वमित्याशङ्क्य तदर्थ-
प्रत्यायनपरतयैव शब्दप्रयोगात्तात्पर्यस्य च वाक्यार्थत्वप्रयोजकत्वात् सोऽप्यभिधाविषय
एवेत्याह—यत्पर इति ॥ आन्तरालिकव्यवधापकस्थानविशेषसंभवेऽपि क्रमेण
तत्प्राप्तिद्वारा पर्यन्तरथानपर्यवसायित्वे इष्टान्तः—शरवदिति ॥ यथा धानुष्केण केनपि
क्षिप्रहस्तेन क्षिप्तः शरः शरीरावरणं शरीरं च विनिर्भिय प्राणानादाय पृथिवीं
प्राप्नोति, तद्वदान्तरालिकानेककक्ष्यास्कन्दनक्रमेण पर्यन्तकक्ष्यापर्यन्तमेकैवाभिधाभि-
धावत्त्वेत्यर्थः । यद्यपि कार्यैकाग्रगम्भसद्भावस्य स्वयमतीन्द्रियस्य व्यापारस्य घण्टानुरणि-
तादिवन्मुष्यं दीर्घत्वं नोपपद्यते, तथापि तन्मतानुसारेण तत्स्वरूपाम्युपगम-
पूर्वकं स क्रिमेकोऽनेको वेति विकल्पं हृदि कृत्वा आद्यं दूषयति—तस्येति ॥
अभिमत इति शेषः । कुत इत्याक्षेपे । एकत्वे न कश्चिदपि हेतुरित्यर्थः । तत्र
हेतुमाह—भिन्नविषयत्वादिति ॥ व्यापारस्य हि विषयमुखेनैव स्वरूपप्रतिलम्भाः,
न स्वरूपेण । यदाहुः—“विषयस्यैव हि समाग्रसहस्यित्वात्” इति ।
अतो विषयभेदे रिपते सति तन्निबन्धनो व्यापारभेदोऽप्यवश्यं भवन् न
निवारयितुं शक्य इत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह—अथानेक इति ॥ तदिति तदौत्तर्यः ।
असजातीयत्वं विजातीयत्वम् । तत्र हेतुः विषयेत्यादि । विषयभेदाच्चावदनेकजातीयत्वमुक्त-
प्रकारेण सिद्धम्; सहकारिभेदाच्च विजातीयत्वमस्य शब्दस्वानुगापकत्वविकल्पकत्वा-
नुक्तन्यायप्रसिद्धम्—इत्येकाविपवावच्छेदेन मित्रादेकस्माद्यापाराद्विषयान्तरसंबन्धी व्यापारो-
ऽप्यो विजातीयश्च युक्त इति सिद्धमस्मदभिलषितमित्यर्थः । किं च व्यापारस्य यत्कार्य-
मनेकार्थविषयज्ञानलक्षणं तदपि किं सजातीयम्, विजातीयं वा ? नाय इत्याह—

१. इ. च. 'दीर्घो'

२. क. ख. 'कार्ये' नास्ति ।

३. ग. 'यव' नास्ति ।

४. 'यव शब्दः स युक्तः'

लोचनम्

पदार्थविद्धिः निषिद्धः ; असजातीये चरमत्रय एव । अथ योऽसौ चतुर्थ-
कक्ष्यानिविष्टोऽर्थः स एव श्रुतिरिति वाक्येनाभिधीयते इत्येवंविधं दीर्घदीर्घचं
विवक्षितम् ; तर्हि^१ तत्र संकेताकरणात् कथं साक्षात् प्रतिपत्तिः ? निमित्तेषु

कौमुदी

सजातीये चेति ॥ तत्रापि किमेकस्यैव व्यापारस्य विरम्य प्रवृत्तिः, व्यापारान्तरं वा ?
नाथः न्यायव्यतिषेधविरोधात् । द्वितीयेऽस्मदभिमतसिद्धिः । न चास्ति प्रकारान्तर-
नित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—असजातीये चेति ॥ अस्मन्नय इति ॥ अस्मत्सिद्धान्त-
सिद्धिरित्यर्थः । व्यापारस्य दीर्घत्व नाम एकरस्यैव स्वरूपेण सतोऽनेकविषयप्रवृत्ति-
सामर्थ्यलक्षणम्, अनेकत्वेऽप्येकजातीयत्वं वा—इत्येतन्मतं निरस्य अपुना प्रतिपिपाद-
धिपितार्थप्रतिपादनश्लाटिलविशेष एव दीर्घत्वं नैकत्वमेकजातीयत्वं वेति मतमुद्भाव्य
दूषयति—अयेति ॥ चतुर्थशब्दोऽस्त्वनाप्रविशक्षयात्रोपात्तम्, तेनाभिधामूढे ध्वनौ
नाख्यातिः । प्रतिपादितश्लाटिलमन्परमात्मभिमतमेव ; अभिधानश्लाटिलं पुनरसंभवि,
संकेतस्मरणत्वप्राणत्वादभिधायाः अन्यकक्ष्यानिनिवेशिनो व्यङ्ग्याभिमतस्वार्थस्य संके-
तागोचरत्वात् । न हि गङ्गादिशब्दस्तटादिगतपवित्रत्वाद्यर्थे केनचिदपि गृहीतसंकेत
इति तदपेक्षस्याभिधाव्यापारस्य न व्यङ्ग्यार्थावगाहित्वमस्तीत्यर्थः ॥ साक्षादिति ॥
मुह्ययाभिधाव्यापोरूपेऽर्थः । ननु पदार्थवाक्यार्थयोः निमित्तनैमित्तिकमावाभ्युपगमा-
निमित्तभूतेषु च पदार्थेषु संकेतग्रहणात् पृथग्वाक्यार्थविषयसंकेतानपेक्षयैव पदार्थसंकेत-
मात्रेण तदन्वयावरणवाक्यार्थप्रतीतिः साक्षादेवाभिधाव्यापारजन्या भवित्यतीति शङ्कामुद्भाव्य
व्युदस्यति—निमित्तेष्विति ॥ तुशब्दावबोधित एवार्थः संकेतानपेक्ष इत्यनेनोक्तः ।
वाक्यार्थस्य प्राथमिकप्रतीतिप्राप्त्यासित्वाभ्युपगमे हि निपतपूर्वोत्तरकालसम्बन्धित्व-
व्याप्तत्वस्य निमित्तनैमित्तिकभावस्य व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तिर्नाया निवृत्तिरेव
स्यादिति न तदङ्गीकारपूर्वको व्यङ्ग्यार्थाभिधेयत्वनिर्वाह इत्यर्थः ॥ प्रपौलं
प्रतीति ॥ प्रपौलं निमित्तमपेक्षप्राप्तनो नैमित्तिकत्वमभिमतं स्यादित्यर्थः ।
पदार्थस्वरूपप्रतिपत्तेः पश्चात्तन्त्वेऽपि तद्विषयस्य संकेतग्रहणस्य पूर्वमेव वृत्त-

१. य. 'च' नास्ति ।

२. क. ख. 'इति'

३. क. ख. 'तप तर्हि'

लोचनम्

संकेतः नैमित्तिकस्त्वसाथर्थ ईति संकेतानपेक्ष एवेति चेत् पदस्य 'श्रोत्रियस्योक्ति-
कौशलम् ! यो ह्येसौ पर्यन्तरुक्ष्यार्माग्यर्थः प्रथमं प्रतीतिपयमवतीर्णः तस्य पश्चात्तनाः
पदार्थावगमौ निमित्तभावं गच्छन्तीति नूनं मीमांसकस्य प्रपञ्चं प्रति नैमित्तिकत्व-
मभिमतम् । अयोन्येत'—पूर्वं तत्र संकेतग्रहणसंस्कृतस्य तथा प्रतिपत्तिर्मन्तीति

कौमुदी

त्वात्, तद्द्वारकः पदार्थानां निमित्तत्वव्यपदेशो न विरुध्यते । उपलभ्यते हि
गृहीतसंकेतस्य प्रतिपत्तुः 'गङ्गाया घोषः' इति वाक्यश्रवणसमनन्तरमेव इदिति
पवित्रत्वप्रभृतिपार्थन्यकार्थविशेषविषया प्रतिपत्तिरिति शङ्कामुत्थाप्य कर्त्तरथति—
अयोन्येतेत्यादिना ॥ तस्याः पार्थन्यकार्थविषयायाः प्रतिपत्तेरनुसरणे स्वमतेन
निर्वहणे यदुपयोगि तथाविधं न निश्चिदुक्तं स्यात् । अयमर्थः—इह गृहीत-
सङ्गतेरसङ्गेन तथाविधार्थप्रतीतिरुपलभ्येति दर्शनगेर भवद्विरपि प्राणत्वेनोपवर्णितम् ;
नान्यत्किञ्चित् ; प्रतीतिश्चैवविधैरस्माभिरप्यनवखण्डिताङ्गीक्रियत एव । यत्र हि संकेतो
गृहीतचरः तद्विषयप्रतीतिहेतुरेवासौ भवितुं युक्तः ; नान्यविषयप्रतीतिहेतुः, अतिप्रसङ्गात् ।
न च वाक्यार्थे कदाचित् कस्यचित्संकेतग्रहणं वृत्तमिति न तद्विषयः
शब्दस्याभिधान्वापारः शक्यः कल्पयितुम् । अन्यविषयस्य संकेतत्वान्यविषयप्रतीतिहेतु-
त्वेऽमुपगम्यमाने सत्येकशब्दसंकेतग्रहणशालिनः सकृदवाक्यार्थप्रतीतिः प्रसज्येत,
अविशेषात् । निमित्तनिमित्तिभारः पूर्वापरभारनिपतः तद्विरहे कथंचिदपि न
शक्योपपादनः । न च संस्कारद्वारा तत्समर्थनसंभवः प्रागुक्तातिप्रसङ्गानतिवृत्तेः ।
निमित्तनैमित्तिकाभेदे तथाभावरङ्गः, भेदे चान्यविषयसंकेतत्वान्यधीहेतुत्वानुपपत्तिः ।
प्रतीतिप्राटिल्यं तु इदित्येव समनन्तरमुपपादयिष्यतीति । अमुपगम्य च पदार्थगतसम्बन्ध-
ग्रहणं तस्य वाक्यार्थप्रतीताननिश्चितस्त्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु तदपि न संभवतीत्याह—

१. ग. घ. 'इति' नास्ति ।

२. ग. 'ण्य' नास्ति ।

३. ग. 'पदयत'

४. क. ख. ग. 'श्रोत्रियस्य-
मुपाकारत्वेनैव' इति

५. घ. 'इ' नास्ति ।

६. घ. ख. ग. 'मागार्थ'

७. क. ख. 'अवगम' नास्ति ।

८. ख. 'अवग-'

९. क. ख. ग. घ. च. 'उच्येत'

१०. घ. 'निमित्तनैमित्तिकभावः'

लोचनम्

अमुया वस्तुस्त्रियया निमित्तत्वं पदार्थानाम्, तर्हि तदनुसरणोपयोगि न^१ किञ्चिदप्युक्तं स्यात् । न चापि प्राक् पदार्थेषु^२ सन्धग्रहणं वृत्तम्, अन्वितानामेव सर्वदा प्रयोगात् । आनयोद्वापाम्बा तथाभाव इति चेत्, संज्ञेतः पदार्थमात्रं ऐवेत्यम्बुप-
गमे पाश्चात्त्येन विशेषप्रतीतिः^६ । अपोच्यते—‘दृष्टैवै श्रुतिरिति तात्पर्यप्रतिपत्तिः,

कौमुदी

न चेति ॥ अन्विताभिधानवादे पदानामन्वितार्थाभिधायकतयैव सर्वदा प्रयोगनियमात् पृथक्पृथक् प्रातिस्विकार्थे प्रयोगाभावात् न पदपदार्थसंकेतग्रहणोपायोऽस्ति, सकलपद-
कदम्बकृतसमर्पितार्थापिण्डस्य कृत्स्नसमुदायसाधारणसन्निधौ विशेषसम्बन्धानधारणस्य दुर्लभत्वादित्यर्थः । स्यादेतत्—‘गामान्य’ इति वाक्ये यत् आनयोतिपद तस्योद्वापे
बधानेतिपदग्रहणे च आनयनार्थस्योद्वापत्वन्यनलक्षणस्य चावापात् अन्वयव्यतिरेकान्म्याम्
आनयोतिपदाशस्य आनयनाशोऽर्थो गृह्यते । एव प्रयोगान्तरेषु पदान्तराणां प्रातिस्विकार्थेषु
संकेतग्रहः सुलभ एव । यदाह —

“सामान्यतः प्रथममेव पदार्थापिण्डो वाच्योऽस्य वाचकमिदं पदपिण्डरूपम् ।

इत्याकलम्य पुनरेव विशेषणोऽपि शब्दार्थसङ्गतिमवैति जनस्तटस्य ॥” इति ॥

अतः पदार्थेषु सभवेत्येव संकेतग्रह इति शङ्कित्वा परिहरति—आवापेति ॥
तथा प्रातिस्विकार्थेषु संकेतग्रहस्य भावः सद्भावः, सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानलभ्यत्वा-
द्विशेषप्रतीतिः इह प्रथमं सामान्यरूपाः पदार्थाः परामृश्यन्ते, तदनन्तरं विशेषरूपो
वाच्यार्थः प्रतीयते; तदेतन्वायव्यलदेवास्थेपमित्यर्थः । दृष्टविरोधावष्टममेव तदसम्भवाशङ्क्य
परिहरति—अपोच्यत इति ॥ तात्पर्यशब्दः पर्यन्तिकल्प्यङ्गभागेमतात्पर्यत्रचन । तत्प्रति-

१. क ख 'शारानुपपन्नयेन'
ग 'रणनोपयोगि'
२. ग 'तदपि'
३. क ख 'संकेत'
४. क ख 'सदा'

- घ 'सन्धया'
५. घ 'एव' नास्ति ।
६. घ 'प्रतिपत्तिः'
७. घ. 'तावत् श्रुतिरिति'

लोचनम्

किमत्रं कुर्म इति ; तदिदं वयमपि^१ न नाद्मीकुर्मः ; पद्वत्पामः—

“तद्वत्सचेतसां सोऽर्थो वाच्यार्थविमुखात्मनाम् ।

बुद्धौ तैस्त्वार्थदर्शिन्यां श्रुतिर्येवावभासते ॥”

इति ; किं तु सातिशयानुरीलनाभ्यासात्तत्र संभाव्यमानोऽपि क्रमः सजातीय-
तद्विकल्पपरम्परानुदयात् अम्यस्तविषयव्याप्तिसमयस्मृतिक्रमवत् न संवेद्यते इति । निमित्त-

कौमुदी

पक्षिश्रुतिमङ्गीकरोति—तदिदमिति ॥ अत्र वक्ष्यमाणकारिकां संवादयति—यदिति ॥
कथं तर्हि विद्यमानस्य क्रमस्यासंवेद्यमानत्वमिति पृच्छति—किञ्चिदिति [किं स्विति] ॥
हेतुमुद्धाटयन्नुत्तरमाह—सातिशयेति ॥ तत्र श्रुतिं तात्पर्यार्थप्रतीतौ संवेद्यमानतया
संभाव्यमानोऽपि क्रमो न संवेद्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुः—सजातीयेति ॥ वाच्यार्थ-
प्रतीत्या सजातीयाः शब्दप्रतिपाद्यार्थविषयत्वेन सदृशा ये ते तादृशा विकल्पाः
पदार्थादिविषयाः प्रत्ययाः, तेषां परम्परया पूर्वोत्तरज्ञानवर्तितया अनुदयाच्छब्दश्रवण-
पार्षन्तिकार्यप्रतिपत्तोरन्तरालेऽनुदयादनुष्ठेयनाद्देतोरिति ; तत्रापि हेतुः—सातिशयानु-
शीलनाभ्यासादिति ॥ सातिशयं यदनुशीलनं पर्यालोचनं तस्याभ्यासादाग्नेदनादिति ।
कान्यत्रैतत् दृष्टचरमिति तत्राह—अम्यस्तविषयव्याप्तिसमयस्मृतिक्रमवदिति ॥
अम्यस्तो भूयोभूयः पर्यालोचितः विषयो व्याप्यव्यापकृत्वाव्यथाचकमावसम्बन्धलक्षणः
यपोस्ते तथा ; व्याप्तिस्मृतिः समयस्मृतिश्च व्याप्तिसमयस्मृती, तयोः अनुगाने
व्याप्तिस्मृती शब्दे समयस्मृती यथा क्रमो न संवेद्यते तद्वदित्यर्थः । यद्वक्ष्यति
“अम्यस्ते हि विषये विभावप्रतीतिक्रम इत्यमेष न लक्ष्यते । अन्पासो ह्यपमेय
यत्प्रणिधानादिना विनैव संस्कारस्य बलवत्त्वाद् सदैव प्रद्युमुत्सुतया अवस्थापनमिति ।
एवं यत्र धूमस्तत्राग्निरिति हृदयस्थितत्वाद् व्यप्तेः पक्षधर्मताज्ञानमात्रमेवोपयोगि भवतीति
परामर्शस्थानमाक्रामति श्रुतिर्युत्पन्नेऽपि धूमज्ञाने तस्मात्सिस्मृत्युपकृते तद्विजातीयप्रणिधानानु-

१. ग. 'अत्र' नास्ति ।

२. क. ख. 'अपि न' नास्ति ।

३. क. ख. 'तद्वत्पामासिन्वा'

४. ग. 'स्मृतिं तद्वत्पत्र'

५. 'स्मृत्युपकृ'

लोचनम्

नैमित्तिकभावश्चावस्थाश्रयणीयः । 'अन्यथा गौणलाक्षणिकयोः मुह्यद्भेदः, श्रुतिलिङ्गादि-
प्रमाणपटुस्य पारदौर्बल्यम्' इत्यादिप्रैकियाविधातः, निमित्ततावैचित्र्येणैवास्याः समर्थित-
त्वात् ; निमित्ततावैचित्र्ये चाभ्युपगते किमपरमस्मात्संप्रयया ॥

कौमुदी

सरणादिप्रतीत्यन्तरानुप्रवेशाविरहात् आशुभाविन्यामग्निप्रतीती क्रमो न लक्ष्यते' इति ॥
ननु संविद्यसादमात्रलभ्यत्वात् संवेद्यवस्तुसत्तायाः क्रमस्यासंविदितस्य सत्ताङ्गीकारो
निर्मूल इत्याशङ्क्य सामान्यविशेषप्रतीत्योः कार्यकारणभावनिश्चयात् संभाव्यत
एव क्रमः ; कथितक्रमेण तदसंवेदनमात्रम् ; उपलब्धियोग्यत्वे सत्यनुप-
लब्धेशाभावगमवत्त्वादिह च तदभावादित्याह—निमित्तेति ॥ आवश्यकत्वमुपपादयन्
हेतुमाह—अन्यथेति ॥ निमित्तनैमित्तिकभावानभ्युपगमेनाभिधाया एव पार्यन्तिकार्य-
पर्यन्तधावित्त्वे सतीत्यर्थः । गौणलाक्षणिकयोरन्योऽन्यं भेदः, तयोश्च मुह्यद्भेदो
भवतीत्येतत् व्याहृतं स्यात्, अभिधाव्यापारैकगोचरत्वस्य सर्वत्राविशेषात् ; न केवल-
मस्मिन् पक्षे लौकिकशान्दव्यवहारविरोध एव वैदिकव्यवहारमर्यादापि पर्याकुला
स्यादित्याह—श्रुतिलिङ्गादीति ॥ कुतो निमित्तनैमित्तिकभावानभ्युपगमे कथित-
व्याघातदोषापात इत्यत्राह—निमित्ततावैचित्र्येणेति ॥ अस्या इति लौकिकवैदिकशान्द-
प्रमाणप्रक्रियाया इत्यर्थः । शीघ्रविलम्बितप्रवृत्तिकथनिबन्धने होतेशां पूर्वाश्रयपरदौर्बल्ये ;
तच्च निमित्तनानात्वकृतमेव ; तुल्यव्यापारत्वे सति हि तदप्रवृत्तेः शीघ्रविलम्बितत्व-
विशेषनिबन्धन [यः निर्निबन्धनः] एव स्यात् । अतः "स्वपक्षद्वानिर्कृत्यायः कुलाङ्गारतां
गतः" इत्याभाषणप्रविपयतापत्तिं परिनिर्हीर्षता यथितलौकिकवैदिकप्रमाणव्यवस्थामव-
स्थापयता निमित्तनैमित्तिकभावोऽवश्यमभ्युपेय इत्यर्थः । यमुक्तदोषपरिनिर्हीर्षया
निमित्तवैचित्र्यमभ्युपगमेत, तदारमदभीष्टस्य व्यापारचतुष्टयस्य परिच्छेदः प्रद्वेष-
मात्रप्रवृत्त इति स्यात् । तच्च न समञ्जसं प्रामाणिकापेक्षरामानिनो भवत
इत्याह—निमित्ततावैचित्र्य इति ॥

१. क. ख. ग. घ. च 'अवधी.' ५. ड. च. 'समर्थत्वात्'

२. ग. 'प्रक्रियाविशेषास्तान्निमित्त.' ४. य. 'अव'

३. क. ख. 'सामर्थ्याग्निनिमित्त.'

लोचनम्

येऽप्यविभक्तं स्फोटं वाक्यं तदैर्षमाहुः तैरप्यविद्यापदैपतितैः सर्वेषमनुसरणीया प्रक्रिया । तदुत्तीर्णत्वे तु सर्वं परमेश्वराद्वयं ब्रह्म इति अस्मच्छब्दकारेण न न विदितं तत्त्वालोकग्रन्थं विरचयता इत्यास्ताम् ॥

कौमुदी

इत्थं प्राभाकराणां प्रत्ययस्थानं प्रत्याख्यय संप्रति वैयाकरणानां वचनविजृम्भितं वैयाख्य-
मात्रमिति ध्वत्तुमाह—येऽपीति ॥ अविभक्तं वर्णपदादिभिर्भागरहितम् । ननु विभागप्रासिद्धि-
लौकिकपराक्षकसंप्रतिपत्ता कथमपहूयतामित्याशङ्क्य वर्णपदादीनां प्रत्येकं समुदिततया वा
अर्थप्रत्यायकत्वासंभवात्तयातिरेकं तदभिव्यङ्ग्यमेकमिदं वाक्यमित्यत्राधितासन्दिग्धविस्पष्ट-
प्रतीतिसिद्धं स्फोटापरपर्यायं यस्वन्तरमेव वाक्यमर्थप्रतीतिहेतुरिति नाविभक्तत्वहानिरित्याह
—स्फोटमिति ॥ तस्य वाक्यार्थत्वं [वाक्यस्य अर्थ]च अविभक्तं स्फोटमाहुरिति योज्यम् ।
वैयाकरणाः खलु ब्रह्मवादिन इव विद्याविद्यावस्ये द्वे आस्थियत ; तत्र अविद्यावस्थामास्थाय या
ईदृशी वाचोयुक्तिः विद्यावस्थां वा ? वाप्ये वाचन्तरेभ्यो न भिद्यत इत्याह—तैरपीति ॥
इयमिति ॥ येयमस्माभिः प्रागुन्मीळिता । द्विर्ताये त्वस्मदमीष्टमेव चेष्टितमिति परिशिष्टमेव
भजामह इत्याह—तदुत्तीर्णत्वे त्विति ॥ कुतो विदितमेवेत्यवगतम् ; न हि ध्वनिशास्त्रपर्या-
लोचनात्तदवगतः । यत्तु विपक्षिद्दृष्ट्यवलम्बनमात्मनोऽनेनाचार्येणान्तेऽभिहितं तत्तु
कविदृष्टिसाक्ष्यसंकीर्तनसामर्थ्यात् काव्यार्थतदुपयोग्यमन्तरमात्रविषयत्वसेयमित्याशङ्क्य
तदवगमे लिङ्गमाह—तत्त्वालोकग्रन्थं विरचयतेति ॥ लक्षणेऽत्र शत्रुप्रत्ययः । तत्त्वालोक-
ग्रन्थविरचनादवगम्यत इत्यर्थः । यद्विषयज्ञानजनकं हि यच्छास्त्रं तत्ततोऽप्यधिकज्ञान-
पुरुषप्रणेतृकं दृष्टं यथा व्याकरणादि । तत्त्वालोकश्च पारमेश्वरसत्त्वविषयविज्ञानजनक
इति तत्त्वणेहुरेतद्ग्रन्थरुतस्तद्विषयनिरतिशयविज्ञानशास्त्रितानुगीयत इति भावः । इत्य-
मुपक्षिप्तस्य स्वसिद्धान्तस्य भाद्रप्राभाकरवैयाकरणव्यवस्थापितासिद्धान्तविरोधपरिहारप्रकार-
मुपपादितमुपसंहरति—इत्यास्तामिति ॥ एषा कथेति वाक्यशेषः ॥

१. ग. 'स्फोटक.'

२. क. ख. 'तदर्थेस्त्वमित्याहुः'

३. द. 'पद' नास्ति ।

४. ग. 'इमेद'

५. क. ख. 'अल्पशास्त्रानुसारेण विदित'

६. क. ख. ग. द. न. 'तत्त्वालोक'

७. क. ख. ग. 'विश्वारपता'

लोचनम्

यत्तु भट्टनायकेनोक्तम्—इह दृष्टसिंहादिपदप्रयोगे^१ धार्मिकपदप्रयोगे च भयानकरसावेशकृतैव निषेधानगति, तदीयभीर्हृत्वधीरत्नैःप्रकृतिनियमावगममन्तरेणै-
कान्ततो निषेधार्थगत्यभावादिति, तन्न केवलार्थसामर्थ्यं निषेधगतेर्निमित्तमिति,
तत्रोच्यते—केनोक्तमेतत् वक्तृप्रतिपत्तृविशेषावगमविरहेण शब्दगतध्वननव्यापारविरहेण

कौमुदी

सप्रति काव्यमीमांसनेरदेशिनिरेव स्वसमये समुद्भावित दोषमपाकर्तुमनुभाषते
—यत्स्विति ॥ तुशब्दो विशेषे ॥ इहेति ॥ “भम धम्मिअ” इत्युदाहरणे । आदिपदेन
गोदावरीत्यादिपदसंग्रह । दृष्टसिंहादिपदप्रयोगे धार्मिकपदप्रयोगे च सत्येव जायमाना
येषु मा भ्रमेति भ्रमगतिपेयप्रताति सा भयानकरसावेशकृतैव भवितुमर्हति, नार्थसामर्थ्य-
निवृत्त्यनेवेति संबन्ध । व्याघ्रादाना भयानकरसालम्बनत्वप्रसिद्धे दृष्टसिंहपदान्या
तदालम्बनस्य समर्पणे सति धार्मिकपदेन भयशीलप्रकृते प्रतिपत्तुश्लोपक्षेपात् भयोत्पत्ति-
सामग्री तावदस्मिन् काव्ये समुन्मीलिता । ततश्च भयमेव देशकालापनालिङ्गितमित्यापुष्क-
दिशा समाप्तसमासादितपारिपूर्वभयानकरसनिमग्नचित्तवृत्तितया स्वयमेव स्वच्छन्दसञ्चार
समर्पता प्रतिपत्तासौ प्रतिपद्यत इति रसावेशकृतसादेव सा निषेधप्रतिपत्तिरित्यर्थः । एतदेव
व्यतिरेकद्वारा स्फुटयति—तदीयेति ॥ तच्छब्देन दृष्टसिंहधार्मिकयोः परामर्शः ।
अर्थसामर्थ्ये जाप्रत्यय भीरुतादित्वाभाव्यान्तरव्यारेणे निषेधावगमामावात्तद्वावे च
भावादन्वयव्यतिरेकाम्या रसावेशकृतत्वमनगम्यत इत्यर्थः । तत किं सिद्धमित्यत्राह—
तत्रेति ॥ परमादसावेश एव निषेधावगमहेतुस्तस्मादित्यर्थः । अर्थसामर्थ्यस्यापि सहकारितया
हेतुत्वानपाय दर्शयितुं केवलशब्द उपात्तः । इतिशब्दस्योक्तमित्यनेन संबन्धः ।
एवमनुभाष्य समाधत्ते—तत्रोच्यते इत्यादिना ॥ यदुक्तं तदीयभीर्हृत्वादिप्रकृति
नियमावगम विना च निषेधानगतिरिति तदनुमतमेवास्मान्कमिल्याह—केनोक्तमिति ॥
किं च यथा शब्दव्यापारेण ध्वननात्मना विना न निषेधानगतिस्तथा धक्त्रादिविशे-

- १ क रा ह न पन्नापेप्रवि
२ क ख ग घ ङ च 'अपि
अधिक ।
३ घ धार्मिकपदप्रयोगेऽपि हत्यधिकम् ।
४ क ख घ ङ च 'भीह

- ५ घ ङ च 'भीरव'
६ क ख ग 'निषेधमल'
७ ख 'द्वय'
८ क रा न 'सामर्थ्याद्

लोचनम्

च निषेधावगतिः इति ? प्रतिपत्तुप्रतिभासहकारिधं ह्यस्माभिः षोतनस्य
 श्रेणत्वेनोक्तम् ; भयानकरसावेशश्च नै वार्यते, तस्य भयमात्रोत्पत्त्यभ्युपगमात् ;
 प्रतिपत्तुश्च रसावेशो रसाभिव्यक्त्यैव ; रसश्च व्यङ्ग्य एव ; तस्य च शब्द-

कौमुदी

पवगतिरपि तद्देहोरेवेति दृष्टान्तामिप्रायेणाह—शब्दगतेति ॥ इति केनोक्तम्,
 नास्माभिरेतदुक्तमित्यर्थः । प्रत्युत एतदेवास्माभिर्निषेधावगतिसामग्रीपदे नूनाभिपिक्ततयो-
 क्तमित्याह—प्रतिपत्तिरिति ॥ यत्पुनरुक्तं भयानकरसावेशकृतैव प्रतीतिरिति तत्रा-
 विरुद्धमंशमनुजानन् विरुद्धमंशं प्ररिसञ्चष्टे—भयानकेति ॥ किन्तु [किं न] तन्मात्रकृतत्वं
 निषेधावगतेरिति शेषः । तस्यापि व्यङ्ग्यनव्यापारसहकारित्वाभ्युपगमादिति भावः । कुतो
 न वार्यत इत्यत उक्तम्—तस्येति ॥ भयानकरसस्य भयमात्राद्देहोत्पत्त्यचेरभ्युपगमात्
 यतो भयमेव विशिष्टसामग्रीलब्धजन्म विशिष्टस्वरूपं भयानको रसः ; यदुक्तम्
 “भयमेव देशकालाद्यनालिङ्गितं तत एव भीतोऽह भीतोऽय वयस्य शत्रुर्मर्त्यस्यो
 वेत्यादिप्रत्ययेभ्यो दुःखसुखादिकृतहानादिबुद्धधन्तरोदयनियमरत्तया विद्वच्चतुष्टेभ्यो
 विरुद्धाणनिर्विप्रप्रतीतिनिर्ग्राह्यं साक्षादिव हृदये विधीयमानं चक्षुषोरिव विपरिवर्तमानं
 भयानको रसः” इति । इह विशिष्टतत्त्वाद्दशस्वभावभावेऽपि भयमात्रस्य सद्भावदेव
 भयानकरसोत्पत्त्यचेरनिवार्यत्वादित्यर्थः । किं च प्रतिपत्तापि किं कथिनिबद्धो धार्मिकः
 यस्य रसावेश उच्यते, किं वा तदनिबद्धः सद्दयः ? आद्ये रसावेशकृतत्वं
 निषेधावगतेरभिदधता व्यङ्ग्ययादिनामातुक्कल्पमेवाचरितमित्याह—प्रतिपत्तुश्चेति ॥ अमि-
 व्यक्तिः प्रतीतिः, तस्याश्च कारणापेक्षायां व्यङ्ग्यनव्यापार एवेति पर्यवस्यतीत्याह—
 रसश्चेति ॥ न केतलं रसस्य व्यङ्ग्यत्वनिषेधोऽस्मान्निः साधयितव्यः यावता
 स्वयमभ्युपगत एवापर्य इत्याह—तस्य चेति ॥ भट्टनाथकृते हि अभिधातो
 द्वितीयनांशेन मायकल्पन्यापारेण रसस्य भाव्यमानत्वं स्थितमिति रसव्यङ्ग्यत्वं न

१. क. ख. ग. च. 'नक्तुप्रतिपाद'

५. क. प्रतिपत्तुवत्त्वं-

२. घ. 'मायकल्पेन'

३. ष. ए. 'न कल्पेन'

४. क. ख. ग. घ. ङ. च. 'अस्य'

५. क. ख. ग. 'रसवत्त्वं'

लोचनम्

वाच्यत्वे तेनापि नोपगतमिति व्यङ्ग्यत्वमेव ; प्रतिपत्तुश्च रसावेशो न नियतः ; न ह्यसौ नियमेन भीरुधार्मिकसत्रज्ञाचारी सहृदयः^१ ; अथ तद्विशेषोऽपि सहकारी कल्प्यते तर्हि वक्तृप्रतिपत्तृप्रतिभाप्राणितो प्वननव्यापारः किं न सद्गते ? किं च वस्तुध्वनिं दूषयता रसध्वनिस्तादनुप्राहकः समर्थत इति सुतरां ध्वनिध्वंसोऽयम् । यदाह—“क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः” ॥

कौमुदी

यज्ञसाध्यमित्यर्थः । अथ अनिबद्धः प्रतिपत्ता सहृदयोऽभिनवस्तत्राह—प्रतिपत्तुश्चेति ॥ क्वचिन्निबद्धस्य प्रतिपत्तुः रसावेशानियमे सलापि रसास्वादायितुरनिबद्धस्य मुख्यप्रतिपत्तुः सहृदयस्य दैवगत्या भीरुधार्मिकसादृश्यमान कस्यचित् समवे सत्पि सर्वस्य तदभावान्न तन्नियम इत्यर्थः । तद्विशेषः सहृदयरूपप्रतिपत्तृविशेषः भीरुधार्मिकसदृशत्वविशेषोऽपिशिष्ट इत्यर्थः । तर्हि कल्पनागौरवाश्रयणाद्गर पारिशेष्यप्रमाणसिद्धव्यञ्जनव्यापाराश्रयणमित्याह— तर्हीति ॥ किं च किमत्र रसध्वनिस्वरूपसद्भाषसमर्पणमेतत्, किं वा वस्तुध्वन्यपेक्षया रसध्वनेः प्राधान्यसमर्पणम्, अहोस्विदिह रसध्वनेरपि सद्भावाद्बस्तुध्वनिमात्रोदाहरणत्वात्संनोपपादनमिति वक्तव्यम् । आद्ये सोपहासं दूषणमाह—किं च वस्तुध्वनिमिति ॥ वस्तुध्वनेरनुप्राहकोऽत्र रसध्वनिः, अनुप्राहो वस्तुध्वनिः सहृदयसदृश्यमणिमुकुरतलमधिशेते । तत्र वस्तुध्वनिदूषणार्थं रसध्वनिसमर्पणं वृत्तिक्रमभयहृत्पलायमानस्य विषमार्शविषममुखनिपातसमानमित्युपहसनीयमिदमित्यर्थः । तदाह—ध्वनिध्वंसोऽयमिति ॥ अद्ये भीरुधर्मविरुद्धमितमिति भावः ॥ सुतरामिति ॥ रसध्वनेरेव मुख्यमाप्तत्वं तत्पर्यवसायितयेतरयोरमुद्यममिति स्यास्पति ; तस्य चेयता समर्थतत्वाद् “अस्माभिर्देदनुष्टेयम्” इति नीत्या ध्वनिः काल्पात्तेत्यपमेव मत्पक्षो भवता साधितः । अतोऽद्य दिष्ट्या धर्माह इत्यर्थः ॥

१. क. ख. ग. घ. ङ. च. 'अपि'

२. क. ख. 'भीरुधार्मिकस्य सत्रज्ञाचारे
हृदय एव'

३. ग. 'यत्' अपिचम् ।

४. क. ख. ग. घ. च. 'सुकृतम्'

लोचनम्

अथ रसस्यैवेत्यर्था प्राधान्यमुक्तं तैस्तौ न सहते । अथ वस्तुमात्रध्वनेरेतद्दुदाहरणं न युक्तमित्युच्यते, तथापि काव्योदाहरणत्वात् द्वावप्यत्र^१ ध्वनी स्तोत्रं, को दोषः ? यदि तु रसानुबोधेन विना न तुष्यते, तद्भयानकरसानुबोधोऽपि नात्र सहदपहृदयदर्पणमभ्यास्ते । अपि उक्तनीत्या संभोगाभिलषाविभावसंकेतस्थानोचित-

कौमुदी

ननु न ध्वनिसमयध्वंसनव्यसनितया इत्यमाचक्ष्महे, किं तु 'भम धग्मिअ' इत्यत्र न वस्तुध्वनेः प्राधान्यम् । रसध्वनेरेवेति तत्र क उपहासावसर इति द्वितीयमुत्पाप्य दूषयति—अथेति ॥ अनुप्राहकत्वेऽपि रसस्य प्राधान्यं वास्तवमार्थीयत एवास्माभिरित्यर्थः ॥ ननु वयमेवं श्रूमः—उक्तप्रकारेणास्यां गायार्थां रसवस्तुध्वन्योरुभयोरपि संभवे यदिदं वस्तुध्वनेरुदाहरणं कृतं तदेतच्छोभनगनसामशोभनमिति तृतीयं पक्षमाशङ्क्य परिहरति—अथेति ॥ द्वावपीति ॥ रसध्वनिर्वस्तुध्वनिश्च । तर्हि वस्तुमात्रध्वन्युदाहरणत्वमस्य कथमिति चेदत्राह—काव्योदाहरणत्वादिति ॥ काव्यरूपमुदाहरणं काव्योदाहरणम् ; यद्वा काव्यलक्षणोदाहरणमिति । शाब्दोदाहरणेषु हि प्रतिनियतैकैकलक्षणविषयत्वमेवोदाहरणस्य व्यवस्थितम्, न तु काव्योदाहरणेष्वेवम्, तेष्वयोगव्यञ्जित्तिमात्रस्यैवापेक्षणीकत्वात्, तथैव लक्षणकृतां प्राचां प्रवृत्तिदर्शनात्, अशक्यसंपादत्वात्, बहुविषयत्वादेकस्यापि वाक्यस्य नियतगोचरत्वासंभवादित्यर्थः । किञ्च किं रसध्वनिमात्रमग्राह्यमिति सिपावदियितं किं वा भयानकरसध्वनिसजासमर्थनम् ? न तावत् द्वितीय इत्याह—यदि त्विति ॥ भयानकरसानुबोधभावे काष्ठाधिष्ठितसहृदयभावस्वसंवेदनानुपलब्धि प्रमाणयित्तुमुक्तम्—नात्र सहृदयेति ॥ आद्ये तु न विवाद इत्याह—अपि त्विति ॥ उक्तनीत्येति ॥ अभिधादिव्यापारत्रयोत्तीर्णध्वननव्यापारतद्विषयप्रदर्शनोक्तन्यायेनेत्यर्थः । संभोगाभिलषात्मिकाया रत्यात्मिकायाः रत्यायि-

१. क. 'रुषा'
२. व. 'प्रामाण्य'
३. क. ख. 'सल्लोचन सहते'
४. क. ख. 'काव्यो'
५. क. ख. 'अत्र' नास्ति ।

६. ग. 'का.'
७. क. उ. ग. 'यदि तु . . . .
अभ्यास्ते' नास्ति ।
८. क. ख. ग. 'बोद्ध'

छोचनम्

विशिष्टकाव्योद्यनुभावसरुनेदितशृङ्गाररसानुबेध, रसस्यालौकिकत्वात्, तान्मन्मात्रेण चाननगमात् । प्रथम निर्विवादसिद्धत्रिकविधिनियेधप्रदर्शनाभिप्रायेण चेतद्वस्तुध्वने-

कौमुदी

नित्तद्वृत्ते विभावभूतमालम्बन यत्समेतरथान तेन उचितै विशिष्टकाव्यादिभि कालुत्रिशेषै, आदिशब्दकथितै स्वरस[स्वरभङ्गा]दिभिश्चानुभावे, 'भम धम्मिअ' इति वचनस्य स्रजलनाग्निश्रणात् अ योन्य धर्मीया मिश्रणात् उदितस्याभिव्यक्तस्य शृङ्गाररसस्यै-वानुबेधः, न तु मयानस्य, तस्य आमुख एव प्रतीपगानस्य विशिष्टसद्वदधनुद्धाननारो-हादित्यर्थ । ननु रसध्वनेरेव प्रधानत्वात्तस्य चास्या गाथाया प्रतिपादितत्वात् किमिति तदवधीरणया अत्र वस्तुध्वनेरुदाहरणमुक्तम् इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह—रसस्यालौकिक-त्वादिति ॥ विधिप्रतिषेधादिव्यञ्जेकसिद्धयामानादसस्य ऋदिति प्रतिपत्तुद्धाननारोहा-दित्यर्थ । तर्हि तत एव हेतोस्तदवगमार्थमुदाहरणदानमात्रदशकमित्येव स्यात्, न तु तदभावा इत्यत्राह—तावन्मात्रेणेति ॥ स्वरूपप्रतिपादनमन्तरेणोदाहरणमात्रेण तस्या-वगन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ प्रथममिति ॥ वाच्यव्यङ्ग्यस्य व्यतिरेकसिद्धयर्थमेव द्वैतद्वुदाहरणम्, तस्य चेतया सिद्धे व्यतिरेके पश्चात् स्वानसरे रसध्वने. स्वरूपप्रति-पादन तद्वुदाहरण च भविष्यति । वाच्यव्यतिरेकप्रदर्शन श्लोक्तगोचरयस्तुध्वन्यु-दाहरण एव सुकरमिति तस्यैवादौ प्रदर्शन युक्तमित्यर्थ । अत एवाह—निर्विवाद-सिद्धेति ॥ उक्त हि प्राक् "विधिनियेधो विरुद्धानिति न कस्यापि निमित्त" इति । एतदुक्तं भवति—रथादेतदेवम्, यद्युदाहरणमात्रेण रसस्वरूपावधारण शक्योपपाद भवेत् ; तत्तु तत्स्वरूपोपपादनमन्तरेण व्युत्पादाना चित्तवृत्तिपद्धतानुस्यारोहयितुमशक्यमिति व्यङ्ग्यस्य वाच्यव्यतिरेकप्रसाधनप्रस्तापानुसारेण तदव्यतिरेकशङ्काकलङ्काङ्कुरविरहित-त्रिविधिनियेधरूपवाच्यव्यङ्ग्यविषयत्वादिय गाथाया रसध्वन्युदाहरणानधीरणयापि वस्तु-ध्वन्युदाहरणतया वृत्तिकृता प्रयोजनविशेषाभिप्रायेण प्रदर्शितेति न कश्चिदोप इति । एव भट्टनायकमाधित दूषयित्वा ध्वनिमार्गावलम्बिन एव कस्यचित्तव्याख्यानाविषय-

१ ग 'अनुभाव स्ववक्तोदित'

२ क ए 'शमन्ने वित'

३, क ए ग प द, च 'तावन्मात्रेदेव'

ग 'एव वानुपगमात्'

क ख 'एव भेदत्वानुपगमात्'

४, ग 'रसध्वने'

लोचनम्

रुदाहरणं दत्तम् । यस्तु ध्वनिव्याख्यानोद्यतस्तात्पर्यशक्तिमेव विवक्षासूचकत्वमेव वा ध्वननमवोचत् स नास्माकं हृदयमावर्जयति । यदाहुः—“भिनरुचिर्हि लोकाः” इति^१ । तदेतदप्रे यथायथं प्रतिनिष्याम इत्यास्तां तावत् ॥ भ्रमेति ॥ अतिसृष्टोऽसि,^२ प्राप्तस्ते भ्रमणकालः ॥ धार्मिकेति ॥ कुसुमाद्युपयोगार्थं युक्तं ते भ्रमणम् ॥ विस्रग्ध इति ॥ शङ्काकारणवैफल्यात् ॥ स इति ॥ यस्ते मयप्रकाशप्रादङ्गलतिकामकृत ॥ अयेति ॥ दिष्ट्या वर्धस इत्यर्थः ॥

कौमुदी

विपर्यासमुपन्यस्य सौतप्राप्तं तदसम्भवमाह—यस्त्विति ॥ ध्वनिव्याख्यानोद्यत इत्यनेन काव्यलक्षणकाराप्रोसरामानितां द्योतयति । तात्पर्यशक्तिमभिव्यक्तान्वयवादिभिरभिव्यक्तम् ; विवक्षासूचकत्वं सुगतमतानुगामिनिगदितम् ॥ अस्माकमिति ॥ ये वयं वस्तुसतत्त्वा-
न्वेपणसातत्यव्यसनिनः ; न चास्मदीयद्वयवर्जनासंपादनमात्रं दोषाय भवति—[इति] साभिप्रायमाह—यदाहुरिति ॥ तदेतदिति ॥ पूर्वपक्षमिच्छेत्तत्तच्चदूषान्तरपरिनिर्मुक्तं परमकाव्यार्थसारमूनिमभिगतम् ॥ तावदिति ॥ इदानीमित्यर्थः । संप्रति प्रासुदाहृतगाया-
पदाकृतसर्वस्वमुन्मील्यति—भ्रमेत्यादिना ॥ यदुक्तम् “अतिसर्गप्राप्तकालयोर्हयं लोद्” इति तदनुसारेण व्याचष्टे—अतिसृष्टोऽसि ॥ अतिसर्गोऽनुज्ञा । कुसुमादिभिर्य उपयोगः प्रयोजनं यदि वा कुसुमादीनामुपयोग उपार्जनम् । विस्रग्धतात्र भयराहित्यं विवक्षित-
मित्याह—शङ्काकारणेति ॥ सर्वनाम्नोऽत्रौचित्यादनुभूतमर्थं इत्याह—यस्त इति ॥ [प्रकम्पामिति ॥] प्रकम्पेण भयातिरेकात् विधारकप्रयत्ने जाप्रत्यपि हठात् स्वयमेव कम्पन-
शीलामित्यर्थः । अत एवोक्तम्—अङ्गलतिकामिति ॥ न तु सौकुमार्यादिगुणयोगादिह लतिकारूपणम् ; धार्मिके तदनुचितमेव । “सो सुणओ गारिओ देण” इत्येतत्तत्ता सिद्धेऽपि अत्रेति वचनम्—इतः पूर्वस्मिन् काले विधिना यागव्यनरलम्बितम्, इदानीं तु भवद्भाग्यसौभाग्यगहित्रा प्रादक्षिण्यमितीममर्थं योतयितुमित्याह—दिष्ट्येति ॥

१. ग. 'यद्यु'
२. घ. 'न्यापरिरे'
३. ङ. 'इति' नाधि ।
ग. 'यदि वदतामे'

४. ग. 'भ्रमेति'
५. क. छ. 'भयि'
६. क. ख. ग. 'उपकृतमर्थ'

ध्वन्यालोकः

कचिद्वाच्ये' प्रतिषेधरूपे' विधिरूपो यथा—

“अत्ता एत्य निमज्जइ एत्य अहं दिअसत्वं पलोएहि ।
मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए महं^३ मज्जहिंसि ॥”

लोचनम्

मारित इति ॥ पुनरस्याजुत्थानम् ॥ तेनेति ॥ यः एवं कर्णाकर्णिकया त्वयाप्या-
कर्णितो गोदावरीकच्छगहने प्रतिवसतीति । पूर्वमेव हि तद्रक्षायै एतत्तयोप-
श्रावितोऽसौ ; अधुना तु दृप्तत्वात् ततो गहर्नाशिरसरतीति प्रसिद्धगोदावरी-
परिसरानुसरणमपि तावत् कथाशेषीभूतम् का कया तल्लतागृहंप्रवेदाशङ्कार्या इति
भावः ॥

श्रुभूरज शोते अथवा निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय ।

मा पथिक शत्रुयन्ध शय्यायानावयोः शैविष्ठाः ॥

कौमुदी

अनुत्थानमिति ॥ प्राणवियोजनरूपत्वान्मारणस्य । तेनेत्यन्यनुभूतत्वपरामर्शकमित्वाशयेनाह
—यः पूर्वमिति ॥ आकर्णितपूर्वत्वमेवोपपादयति—पूर्वमेव हीति ॥ तद्रक्षायै
संकेतरूपानस्य रक्षां कर्तुम् उपश्रावित इति अन्यापदेशेनाज्ञयैव कर्णावतारिते-
दृशादुत्तान्त इत्यर्थः । कथं तस्मिन्नेव प्रतिवसतास्तस्य निःसरणेन श्मारणव्यापार
इत्यत्र दृप्तपद हेतुतया योजयति—अधुना त्विति ॥ एवं पदयोर्होपार्थं प्रदर्श्य
वाक्याभिप्रायमाह—प्रसिद्धेति ॥ प्रसिद्धं यत् गोदानरीपरिसरानुसरणं तदपीत्यर्थः ॥

१. ग. 'वाच्ये' नास्ति ।	७. ग. 'नीरशारे'
२. ग. 'प्रतिषेधे'	८. क. 'कथावशेषीभूत'
३. क. ख. ग. 'महं'	९. क. ख. ग. 'महन'
४. क. ख. ग. क. न. 'अशेषवयिर्वा'	१०. ग. 'आशङ्कार्या'
५. क. 'यत्त्वयापश्राविते'	११. घ. 'अत्ता इति' इलाभिकम् ।
ख. 'एतत्त्वया'	१२. क. ख. 'माहसी । मज्ज उविष्ठा वा'
ग. 'तत्त्वतयोपश्रावित त थ'	
६. क. ख. ग. 'महनाश'	

लोचनम्

महँ इति निपातोऽनेकार्थवृत्तिरत्र, आवयोरित्यर्थे न तु ममेति ; एवं हि विशेषवचनमेव शङ्काकारि भवेदिति प्रच्छन्नैम्युपगमो न स्यात् । काश्चिद्रोपितपतिकं तरुणीमवलोक्य प्रवृद्धमदनाद्गुरः पान्यः अनेन निषेधद्वारेण तयाम्युपगत इति निषेधाभावोऽत्र विधिः ; न तु निमन्त्रणरूपोऽप्रवृत्तप्रवर्तनास्वभावः, सौभाग्यामिमानखण्डनप्रसङ्गात् । अत एव 'राज्यन्ध' इति समुचितसमयसंभाव्यमानविकाराकुलितत्वं ध्वनितम् । भाव-
तदभावयोश्च साक्षाद्विरोधात् वाच्यार्थद्वयस्य स्पृष्टमेवान्यत्रम् ॥

कौमुदी

ननु 'महँ' इत्यस्यैकार्थवृत्तित्वं प्रसिद्धमिति ममेत्येव व्याख्येयम्, न त्वावयोरिती-
त्याशङ्क्य तदसम्भवमाह—महँ इति ॥ निपात इति ॥ अनेकस्मिन् द्वित्वविशिष्टेऽर्थे
वृत्तिरस्येति तथोक्तः । कुतो वा प्रसिद्धार्थपरित्याग इत्यत्राह—एवं हीति ॥
कणमस्यां गापायां प्रच्छन्नाभ्युपगमः यद्विरोधित्वं विशेषवचनस्येत्याशङ्क्य तद्याख्यानाथं
पीठबन्धं विधत्ते—काश्चिदिति ॥ आख्यनस्वभावाद्येदोदक्षतो मदनाद्गुरस्य तत्तादृश-
संपूर्णतारूप्यविजृम्भाविशेषवशात् प्रथमावलोकसमय एव परां काष्ठामधितिष्ठन्
प्रकर्षो जात इतीममर्थमवद्योतयितुमुक्तम्—काश्चित्तरुणीमिति । प्रोपितपतिकमिति अभ्युपगमे
हेतुत्वैनोपात्तम् । अनेन श्रद्धारित्यादिवचनेन । यस्मान्निषेधद्वारकमभ्युपगमनं तस्माद्धेतो-
रित्याह—इतीति ॥ प्रवृत्तिप्रतिबन्धकप्रतिषेधस्यापि प्रवृत्तिवर्षन्तत्वादीवचरिकं
विविक्तमित्यर्थः । स्वतःप्राप्तनिमन्त्रणरूपार्थस्यागेन निषेधाभावार्थत्वाङ्गीकारे हेतुमाह—
सौभाग्येति ॥ सौभाग्याभिमानसद्भावे गमकमाह—अत एवेति ॥ शृङ्गारस-
समुचितानां विकाराणां काष्ठप्राप्तत्वोक्तेः तन्निबन्धनतयाख्यनस्य लोकोत्तरत्वसूचनात्
सौभाग्यामिमानमेतदुरिना अत्र स्पृष्टतरमवभासत इत्यर्थः । संभोगसमुचिते विश्वासमये
संभाव्यभावैः विकारैराकुलितत्वं राज्यन्धपदेन ध्वनितम् । अन्यशब्दो हि वाधितमुख्यार्थः
सन्नपटुत्वं निमित्तीकृत्य व्याकुल्यं ध्वनयति । मवतु निषेधाभावरूप एव विधिः,
ततः किमित्यत आह—भावतदभावयोश्चेति ॥

१. क. ख. 'महँ'	६. क. ख. 'सपत्र.' शयधिक. ।
ग. 'हे'	७. ग. 'प्रवर्तनाख्य.'
२. प. इ. च. 'आवयोरित्यर्थे' नास्ति ।	८. क. ख. 'खण्डनापदेशादत्रैव'
३. द. ट. ज. 'प्रच्छन्नो'	९. प. ट. च. 'प्रतिषेध'
४. क. ख. 'काश्चिद'	१०. ग. 'साहाय' नास्ति ।
५. ग. 'प्रवृद्धमदनाद्गुर तपत्र'	११. ग. 'व्यवस्थास्य'

लोचनम्

यदेनाह भट्टनायक “अहमित्यभिनयनिशेषेणात्मदशानेदनात् शब्दमेतदपि” इति,^१ तत्र अहमिति तात्त्वं शब्दस्य नाय साक्षादर्थं , काकादिसहायस्य च तावति ध्वननमेव व्यापार इति ध्वनेर्भूषणमेतद् ॥

‘अत्ता’ इति प्रयत्नेनानिमूर्तसभोगपरिहार । अथ च यद्यपि भवान् मदन-शरासारदर्शमागहृदय उपेक्षितु न युक्तं, तथापि किं करोमि पापो दिवसस्रोऽयम् । अनुचितत्वात् वृत्तितोऽर्थमित्यर्थं । प्राच्ये पुनपुस्रयोरनियम । न च सर्वया त्वानुपेक्षे, यतोऽत्रैवाह तत्प्रलोकये नान्यतोऽह गच्छामि । तदन्योऽयमदनाल्लोकनविनोदेन दिन

कीगुदी

व्याख्यानान्तराल एवावसरायात् महनायकभणित ध्वनिभङ्गनमनुमाप्य दूषयति —यत्त्वाहेति ॥ एतदियम्युपगमनम् । अपिशब्द प्रथममायाव्यङ्ग्यार्थसमुच्चयार्थं ॥ तत्रेति ॥ शब्दत्वाभ्युपगमे सतीत्यर्थं । शब्दत्व भाषमाणो भट्टनायक प्रष्टव्य —किमपि विधिरूपोऽर्थोऽहेशब्दस्य केवलस्य मुख्योऽर्थं , आहोरित्यकाकादिसहायस्य नाय. ; संज्ञितित्वाभावात् । द्वितीये नास्माक पक्षक्षतिरित्याह—काकादीरिति ॥ तावतीति ॥ अमिषावृत्त्यतिरिद्धित्यर्थं । परमादय तस्मात् “अहमित्यभिनयनिशेषेण” इत्यादि यदुक्तं तद्भूषणमिमांसेणोक्तमपि न दूषणम्, प्रत्युत दैधर्या ध्वनेर्भूषणमापन्नम् । काकादेश्वननव्यापारसाहाय्यरूपदे मूर्धाभिपिक्ततया अस्माभिरुक्तनादित्याह—इति ध्वनेरिति ॥

इदानीं प्रस्तुतमेव शाथापदव्याख्यानमनुवर्तयति—अत्ता इति ॥ शत्रुसान्निभ्यसूचन-मुखेन प्रवृद्धमन्वन्वजाहुत्त्वेनप्रयुक्तप्रकामसभोगप्राकट्यप्रागमानपरिपालनप्रयत्नविधानपर-मित्यर्थं ॥ अनुचितत्वादिति ॥ समलाननसहायनसर्वस्वभाजनमूतस्वच्छन्द-सभोगमहोमवारम्भमेवन्वाभावादित्यर्थं । दिवसशब्दस्य पुँल्लिङ्गात् कथमिह नपुस्र-निर्देश इत्यत्र उक्तम्—प्राकृत इति ॥ अत्रैवाहम् ॥ आस इति शेष । काळकलामपि प्रतिपाद्यितुमपारयमाणस्य कथं नाग दिव्यरूपसहस्रायमाणदिवसातिवाहनसाहससम्भव

१	ग	तत्राप	७	क	स	ग	ठ	‘न नास्ति ।		
२	क	रा	ग	न	‘रोप	८	क	स	ग	‘दीर्घ’
३	प	राग	नगलि ।	९	ष	यु				
४	क	स	शब्दस्य तावत्	१०	क	स	ग	‘सुपेस्य’		
५	ग	ष	ठ	य	अत्रेति	११	प	तत्प्रत्येक येन		
६	ग	‘अहम्’								

धन्यालोकः

कचिद्वाच्ये विधिरूपेऽनुभवरूपो यथा—

“वच मह विभ एकेइ होन्तु णीसासरोइअव्वाइं ।

मा तुज्ज वि तीअ विणा दक्खिण्णहअस्स जाअन्तु ॥”

लौचनम्

तावदतिवाहयाम् इत्यर्थः । प्रतिपन्नमात्रायां च रात्राबन्धीभूतो मदीया^१ शय्यां मा छिद्रः ; अपि तु निभृतनिभृतमेतदसौमिधाननिकटकण्टकनिद्रान्वेषणपूर्वकमितीर्षदत्र ध्वन्यते ॥

ब्रज मभैवेरुस्यीं भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।

मा तवापि तथा विना दाक्षिण्यहतस्य जनिपत् ॥

कौमुदी

इति तदुपायं प्रलोकयेतिपदसूचितगाह—तदन्योऽन्येति ॥ ‘अन्योऽन्यदनेति’ ‘अति-
वाहयावः’ इति च समानानुरागत्वसौभाग्यसूचनमुखेन “अकृतार्येऽपि मनसिजे रतिमुभय-
प्रार्थना कुरुते” इति न्यायेन दिवसातिवाहदुःखस्य कथकथमपि सहाय्यं दर्शितम् ।
‘प्रतिपन्नमात्रायाम्’ इति ‘अन्धीभूतः’ इति च निषेधविषयतामिप्रायेणोक्तम् । दिवसे
कथमप्यतिवाहयतः शर्वरीसमप्रागमनमेव प्रतीक्षमाणस्य तदागमनमात्र एव प्रतीक्षणात्या-
न्तरावधीरणेनानिभृतमेव ससंभ्रमतया च शय्याप्राप्तिः सम्भाव्यते ; तदुभयमपि मा भूदिति
अन्धीभूतत्वप्रतिषेधे शेषविधिः ॥ निभृतनिभृतमिति ॥ अत्यर्थमेव प्रशमसाहितं यथातथे-
त्यर्थः । रात्रिप्रमुख एव तत्प्राप्तिप्रतिषेधे अस्य शेषविधिः ॥ निद्रान्वेषणपूर्वकमिति ॥ शय्यां
प्राप्नुहीत्यव्याहारः ; माहा विना ‘छिद्रः’ इत्यस्यानुपङ्गासम्भवात् । एतस्याचामिधानस्य
अधूनामधेयस्य निकटवर्तिनः कण्टकस्येति ईर्ष्यातिरेककृतः कण्टकव्यारोपः । ‘निभृत-
निभृतमेव दत्तावधान’ इति पाठे अस्मद्ब्रुत्तान्तवेदनेऽवधानवत् इत्यर्थः ; अत्रापि अश्वरेव
कण्टकशब्देनोक्ता । एताप्रमनस्तामवलम्ब्य किमियमव्याजं स्वपिति किं वा नेति
सम्पत्तिचार्य स्वयमेवान्यभिचारिस्वापलिङ्गेन स्वापमवधार्यैव शय्यां प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

१. ग. ‘मदीयाया शय्याया’

२. क. ख. ग. ‘एत्य’

३. क. ख. ‘दत्तावधान’

४. ‘दत्तावधान’

५. घ. ‘स्व ..न्यये’ नास्ति ।

६. घ. ङ. ‘एव’ शशिकम् ।

७. क. ख. ‘जनिष्यो’

ध्वन्यालोक

क्वचिद्वाच्ये प्रतिषेधरूपेऽनुभयरूपो यथा—

“दे वा पसिञ्च णिवत्तसु मुहससिजोह्वाविलुत्ततर्भणिवहे ।
अहिसारिआणं विग्घ करोसि अण्णाणं वि हआसे ॥”

लोचनम्

अत्र व्रजेति त्रिषु । न प्रमादादेव नापिनातरसङ्गमन तत्र, अपि तु गादानुरागात्, येन अयाहृदमुखरैर्णोत्रस्खलितैः च । केरल पूर्वकृतानुपाल नामनीं दाक्षिण्येनैकस्वपतामिमानेर्न त्वम स्यतं, त सर्वथा शोडसि इति गाढ-मन्युरूपोऽय खण्डितनायिकाभिप्राय अत्र प्रतीयते । न चासौ व्रथाभावरूपो निषेध, नापि त्रिध्वतरमव अन्यनिषेधामार्थे ॥

दे' इति निपात प्रार्थनायाम् । आ इति तावत्तन्मात्रे' ।

धौमुदी

विधिरिति ॥ वाच्य इति शेष । न प्रमादादि यदि प्रतीयमानार्थमवयवम् ॥
एकरूपतामिमानेन ॥ नस्तुतो हि भिन्नरूपत्वमेव वर्तते, तन्निगूहनेन वविद्यमान
मेतत्त्वमारोप्येथ मयि न वतते ॥ सर्वथेति ॥ अविष्यमाणे सति सर्वमेवैतच्छाब्दव्यगमन-
मित्यर्थे । प्रतीयमानार्थे ऽदर्ये तस्यानुमयरूपवमाह—न चासाविति ॥ यथा अनेति
विधौ वाच्ये भ्रमणामारूपस्य निषेधस्य व्यङ्ग्यत्वम्, यथा वा शय्या मा शिश्न इत्यत्र
निषेधे वाच्ये प्रातिनिध्यागावात्मकविधे रङ्गयत्वम्, न तथह्यभिप्रायविशेषस्य व्यङ्ग्यस्य
व्रथाभावरूपनिषेधामप्रत्यय व्रथापेक्षया यनिषेधामारादिरूपविधिरूपेण वा अवगम्यते,
अभिप्रायस्य व्यङ्ग्यस्य तदनुभयरूपवाभावात् त मानस्य चेह प्रतीयमानत्वादित्यनुभव
रूपत्व व्यङ्ग्यस्येयर्थे ॥ दे आ इति निपातौ प्राकृतसिद्धौ, कथं दे आ

१	स	ग	तमा णवद्
२	क	ख	एव
३	क	ख	र ग
	ग	घ	वण
४	क	ख	खलना
	ग	घ	खलना तानि
५	ग	घ	पालन ।

६	नात् आमन	
७	प र	एव अधिकम् ।
८	ग घ	आस्ति
९	क ख	किष्णमात्र
१०	क ख	ग घात्
११	क ख	तेनायमर्थे अधिकम् ।

लोचनम्

प्रार्थये, प्रसीदे तावत्, निर्वर्तस्य मुखशशिग्योक्तौविलुप्ततगोनिबधे ।

अभिसारिकाणां विघ्नं करोम्यन्यासामपि हताशे ॥

अत्र धैवसितात् गर्मनात्रिवर्तरेव इति प्रतीतेः निषेधो धाच्यः । गृहागतौ नायिका
गोत्रस्खलिताचपराधिनि नायके सति ततः प्रतिगन्तुं प्रवृत्ता नायकेन चार्द्रपक्रम-
पूर्वकं निवर्त्यते—न केवलं स्वात्मनः मम च 'निघृण्या विघ्नं करोपि यावदन्यासा-
मपि । ततस्तव न कदाचन घृखलवलाभोऽपि भविष्यति' । अत एव
हताशासि इति वल्लभाभिप्रायरूपः "चातुविशेषो व्यङ्ग्यः । "यदि वा
सह्योपदिश्यमानापि तदवधीरणया गच्छन्ती सह्या उच्यते—न केवलमात्मनो
विघ्नं करोपि लाघवादर्धेष्टमानास्यदम् आत्मानं कुर्वती, अत एव हताशा, यावद्बदन-
चन्द्रिकाप्रकाशितमार्गतया अन्यासामर्थ्यभिसारिकाणां विघ्नं करोपि—इति सत्यमि-
प्रायरूपश्चातुविशेषो व्यङ्ग्यः । अथ तु व्याख्यानद्वयेऽपि व्यवसितात् प्रतीप-

कौमुदी

इत्युदाहरणस्य वाच्यस्य विधिरूपत्वम् 'भा शिक्षः' इत्यादाविव निषेधकपदाभावात्
इत्याशङ्क्य तदभावेऽपि निषेधप्रतीतिरदोष इत्याह—अत्र व्यवसितादिति ॥ प्रतीय-
मानार्थप्रकटनार्थं पीठिकां रचयति—गृहागतेत्यादिना ॥ इत्थं व्याख्यानद्वयं प्रदर्श्य तस्य
स्वानभिप्रेतत्वं हेतुप्रदर्शनेनाह—अत्र त्विति ॥ तुशब्दोऽयमरुचिं प्रोतयति ।
यदिदं व्याख्यानद्वये तस्मिन्निहास्यां गायत्र्यां प्रेयोस्त्वदलङ्कारस्त्वैवोदाहरणं स्यात् ;
न ध्यनेः उदाहार्यतया प्रस्तुतस्य ध्वनेरिति सम्यग्धः ॥ प्रेयांश्च रस्वांधेति प्रेयोस्त्व-
दिति इन्द्रस्त्वैकवद्भावः ; तच्चालङ्कार इति च पश्चात् कर्त्तव्यः ; प्रेयसो रसवतो वा

१. क.	घ.	'वाचधर्माद'	८.	घ.	'घृखलवलाभो'
२. ग.	घ.	'यसोत्सनाभा-'	९.	ग.	'इति' अधिकः ।
३. क.	घ.	'अप्यवसि-'	१०. ग.		'चाविधे-
४. क.	घ.	च. 'गमनात्' नास्ति ।	११. क.	घ.	'यदि वा' नास्ति ।
५. क.	घ.	'गृहागतना-'	१२. क.	घ. ग.	'ज्यदिरुक्ते'
६. ग.		'आरूपनम-'	१३. क.		'अवदुमानम्'
७. ग.	घ. क.	च. 'निश्चि-'	१४. घ.		'अवदुमानमात्मानम्'
	घ.	'निर्वृत्त्या'	१५. क.	घ. ग. य.	'अपि' नास्ति ।

लौचनम्

गमनात् प्रियतमगृहगमनाच्च निर्वर्तस्वेति पुनरपि वाच्य एव विश्रान्तेः गुणीभूत-
व्यङ्ग्यभेदस्य प्रेयोःरसनदलंकारस्य उदाहरणनिर्देश^१ रयात्, न^२ ध्वनेः । तेन अयमत्र
भावः—काचित् रमसात् प्रियतममभिसरन्ती तद्रूढाभिमुखमागच्छता तेनैव
हृदयानुभवेन एवमुपश्लोक्यते अप्रत्यभिज्ञानेच्छलेन । अत एवात्मप्रत्यभिज्ञापनार्थमेव
नर्मनचनम् 'हताशे' इति । अन्यासा च विज्ञं करोपि ; तव चेप्सितजामो भवि-

कौमुदी

अलङ्कारस्थैत्यर्थः । भावस्य निर्वेदादेः देवतादिप्रिययाया रतेर्वा गुणीभावे प्रयोःलङ्कारः ;
शृङ्गारादिरसस्याङ्गभावे रसनाजाम्, "रसभावतदाभासताप्रशमानां निबन्धे रसकप्रेयःकूर्ज-
स्विसनाहितानि" इति लक्षितत्वात् । तत्र सख्युक्तिपक्षे देवादिबिपयेति सख्यादीनामपि
संभवात् सख्या नायिकानिपयाया रतेर्भावत्वात् प्रयोःलङ्कार एव स्यात् न ध्वनिः ,
वाच्यं प्रति तस्य गुणीभावात् । नायिकोक्तिपक्षे तस्य नायिकाविवया रतिः शृङ्गार इति
तस्य गुणीभावे रसनदलङ्कार एव स्यात् न ध्वनिरित्यर्थः । अस्तु ध्वन्युदाहरणत्वम् चेति
नेति विशेषणेनाह—गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदस्येति ॥ गुणप्रधानभावन्योऽन्यपरिहारा-
त्मना स्थितत्वान्नैकत्वं न्याय्यमित्यर्थः । गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमे हेतुः—वाच्य एवेति ॥ "यत्र
व्यङ्ग्यत्वमे वाच्यत्वात् स्यात् प्रकर्षरत्" इति व्यङ्ग्यस्य वाच्योपस्कारकत्वे
सति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं रियतम् । तत्रभेदस्य तद्रूपत्वमेकेत्यर्थः । कथं पुनः
ध्वन्युदाहरणीभावसमुचितं व्याख्यानमित्यन आह—तेनायमिति ॥ रमसात्
हृदतरानुरागाविरेकत्वेन ध्वरातिशयेन तच्छब्देन नाभिसारिकाया परामर्शः ॥
उपश्लोक्यते ॥ उपश्लोकनमात्राभिप्रायमेवैतदित्यर्थः ॥ अप्रत्यभिज्ञानच्छलेन ॥ वेत्यमित्य-
कारे प्रवर्तत इत्यप्रत्यभिज्ञानमहाध्वन्यारोप्येत्यर्थः ॥ अत एवेति ॥ यत एव उल्लप्रवृत्तं
नर्मनचनमात्रमेवैतत्, तत एव तस्या आत्मप्रत्यभिज्ञापनमात्रमेतत् प्रयोजनं नान्यदित्यर्थः ॥
'हताशे' इत्यश्लोकाभिप्रायात्तुगुणमर्थमाह—अन्यासामिति ॥ नन्वस्मिन्नपि व्याख्यानमे कथं

१. ग. 'व्यङ्ग्यस्य च'

४. य 'शाच्छलेन'

२. क. स. 'धर' नास्ति ।

५. क. छ. 'अन्यासामपि'

३. ग. 'सदृश्यदने'

लोचनम्

प्यतीति का प्रत्याशा । अत एव मदीयं वा गृहमागच्छ त्वदीयं वा गच्छाव
इत्युभयत्राप्यतौपर्यादनुभवस्वयो बल्लभाभिप्रायश्चाट्टात्मा व्यङ्ग्य इत्येवावतिष्ठते ।
अन्ये तु तटस्थानां सङ्ख्यानानभिसारिकां प्रतीयमुक्तिरिवाहुः । तत्र हताशो
इत्यामन्त्रादि युक्तमयुक्तं वेति सहृदया एव प्रमाणम् ॥

एवं वाच्यव्यङ्ग्ययोः धार्मिकपरिष्कृतप्रियतमाभिसारिकाविषयेऽपि स्वरूपनिरोधात्

कौमुदी

प्यनुदाहरणः ननु भयस्वरूपत्वं वा व्यङ्ग्यस्येतत् उक्तम्—अत एवेति ॥ आत्मप्रत्यभि-
ज्ञानोपयोगिनया नर्भयचनमात्ररूपत्वादित्यर्थः । अनुभवश्चाट्टात्मा यो बल्लभाभिप्रायो
व्यङ्ग्यः स इत्यत्र उक्तरूपव्यङ्ग्यस्वरूपमात्र एवावतिष्ठते ; न पश्चाद्वाच्यार्थोपस्काराय
धावतीति योजना । अतोऽस्मिन् प्यनुदाहरणमप्रत्यूहमित्यर्थः । व्याख्यानान्तरमनुसूय
सावष्टम्भमपाकरोति—अन्ये त्विति ॥ मीनांसकश्रोत्रियादीनामीदृशी चाट्टिकः
दुर्लभेति सहृदयानामियुक्तम् । सहृदयानामपि न हृदयबल्लभादिमायाणामनुप्रविष्टाना-
मित्याह—तटस्थानामिति ॥ आदिशब्देन प्रसिद्धेऽत्यादेः संप्रहः । ताटस्थे सति
सर्वमनुचितमेवैतत् स्यादित्यर्थः ॥

उक्तोदाहरणैरेवालन्तिकानिरोधनिवन्धनस्य वाच्यव्यङ्ग्यभेदस्य सिद्धत्वात् किमर्थं
भिनविषयोदाहरणप्रदर्शनमित्याशङ्क्य विषयाभेदप्रयुक्तां कामप्यभेदशङ्कामपि निराकृत्य
तद्वेदस्यातिस्फुटोत्तरणार्थं तदित्याह—एवमिति ॥ आद्योदाहरणे द्वयोरपि वाच्य-
व्यङ्ग्ययोरेको धार्मिक एव विषयः, द्वितीये पथिकः, तृतीये प्रियतमः, चतुर्थे
अभिसारिकेति विषयेऽपि सख्येत्यर्थः । 'व्यवस्थितः' इति वक्तव्ये 'व्यवस्थापितः' इति
वचनं किमर्थम्, निष्ठाप्रत्ययसामर्थ्यात् भूतत्वं च प्रतीयमानं कथं सङ्गच्छताम्—इत्य-
पेक्षायाम् "प्रवृत्तस्य णिचोक्तिः स्यात् पचन्तं पाचयेथथा" इति नीत्या प्रयोजनव्यापारस्य
प्रयोज्यव्यापारानिष्पत्तिपर्यन्तीभाननैपत्वात् व्यवस्थितिमानर्थद्योतनमुखेन तदादर्भप्रति-
पर्ययम्, व्यवस्थापितत्वोक्तिश्च व्यवस्थापनशक्यत्वाभिप्राया, इदानीमेव तद्व्यवस्थापनस्य

१. क. स. ग. 'आपि सत्वर्थ'

५. ग. घ. ङ. च. 'आमन्त्रणोक्तिः'

२. ङ. 'शिव' नास्ति ।

६. क. ख. ग. 'वाच्य'

३. क. स. ग. 'अ व्यय'

७. क. ख. ग. 'भेदात्'

४. घ. 'तद' नास्ति ।

ध्व-यालोक

कचिद्वाच्याद्विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो यथा—

'कस्स वा ण होइ रोसो दट्ठूण पिआएँ सव्वण अहरम् ।
सभमरपउमग्घाइणि वारिअवामे सहस्सु एक्किम् ॥'

लेचनम्

भेद इति प्रतिपादितम्, अधुना तु विषयभेदादपि व्यङ्ग्यस्य वाच्याद्भेद इत्याह—
कचिद्वाच्यादिति ॥ व्यवस्थापित इति ॥ विषयभेदोऽपि त्रिचित्ररूपो व्यंशतिप्रमाण
सहस्रस्य व्यवस्थापयितुं शक्यते इत्यर्थः ।

'कस्य वा न भवति रोषो कृष्ण प्रियाया सव्वणमधरम् ।

सभमरपउमग्घाणशीले वारिअवामे सहस्वेदानीम् ॥

'कस्स वेत्ति ॥ अनीर्य्यालोरि ^१भवति रोप । इट्ठैव^२ अट्ठत्वापि । कुत्तधि
देवापूर्वतया प्रियाया सव्वणमधर विलोक्य^३ । सभमरपउमग्घाणशीले । शील हि कथ-
चिदपि वारयितुं न शक्यम् । वारिते वारणाया^४ वामे तदनङ्गीकारिणि सहस्वेदानीम्

कौमुदी

वर्तमानत्वात्, अतो न दोष कश्चिदित्याह—विषयभेदोऽपीति ॥ विचित्ररूप इति ॥
वक्ष्यमाणाभिप्राय । कस्य वेत्याक्षेपरयाभिप्रायमाह—अनीर्य्यालोरिति ॥ एवकारस्यार्थ-
माह—अकृत्वापीति ॥ यस्तुत सव्वणत्वाभावेऽपीति यावत् । तर्हि कथं तदव-
लोकनमित्युक्तम् ॥ कुत्तधिदेवेति ॥ केनापि कारणेन न प्रागदृष्टविशेषात्तरवत्तया
प्रमुखतः सव्वणतयावभासमानत्वादित्यर्थः । आप्राणनशीलत्वाक्तिरुपालम्भमर्षणव्यसनस्य
दुर्निवारत्वेन मुह्यत प्रतिविषयस्वरूचनार्थेत्याह—शील हीति ॥ शीलत्वादेवेति
भाः । यथाग्न्यादे दहनविशीलत्वम् । वारित इति निष्ठाप्रत्ययस्य भावविषयत्वमभिप्रेत्ये-
त्याह—वारणायामिति ॥ वामशब्दोऽयं प्रतिकूलार्थवृत्तिरित्याह—तदनङ्गीकारिणीति ॥

१ क स ग क ति नास्ति ।

२ न व्यतिष्ठान

३ य गण्य

४ य इ च धरणा नास्ति ।

५ क ख ग घ ञ कस्य वेत्ति

६ क ख ग घ भवति

७ क स ग इष्टवेति

८ व स ग इष्टवाबलोक्य

९ च प्राणन

१० य न नास्ति ।

११ क स ग हे अधिक ।

१२ क ख ग तन्हीकारिणि

ध्वन्यालोकः

अन्ये चैवंविधाः प्रकाराः वाच्याद्विभेदिनः प्रतीयमानभेदाः संभवन्ति ।

लोचनम्

उपालम्भपरम्परामित्यर्थः । अत्रायं भावः—काचिदविनीता कुतश्चित् खण्डिताधरा, निश्चिततत्सविधसन्निधाने^१ तद्भर्तुरे, तमनधलोक्तमानयेव कयाचिद्विदग्धसङ्ख्या तद्वाच्यतापरिहारायैवमुच्यते । सहस्वेदानीमिति तु वाच्यमधिनयवती विषयम् । भर्तृविषयम् अपराधो नास्तीत्यावेद्यमानं व्यङ्ग्यम् । सहस्वेत्यपि च तद्विषयव्यङ्ग्यम् । तस्यां प्रियतमेन गण्डमुपालम्भ्यमानायां तद्यलीकशङ्कितप्रातिवेशिकैलोकविषयं चाविनयप्रच्छादनेन प्रत्यायनं व्यङ्ग्यम् । तस्यैतत्त्वां च तद्विषयप्रहादितार्थां सौभाग्यातिशयस्यापनम्

कौमुदी

गाथाभिप्रायं वक्तुं पाठिकां रचयति—काचिदिति ॥ कुतश्चित् चौर्यकामुक्तात्, हेतुतया निर्देशः तस्यापारस्य नायिकाविनयातिरेकप्राधान्यप्रवृत्तत्वसूचनार्थः । सङ्ख्या निश्चितं तस्या नायिकायाः सविधे सन्निधानं यस्येति तथा । तद्भर्तृनवलोकनाभिन्ने हेतुः—विदग्धसङ्ख्येति ॥ तद्वाच्यता भर्तुरुपालम्भविषयत्वम् । वाच्यव्यङ्ग्ययोर्विषयभेदमाह—सहस्वेत्यादिना ॥ वाच्यमुपालम्भपरम्परासहनात्मकम् अपराधाभावरूपमावेद्यमानमत्र व्यङ्ग्यम् । तत्र भर्तृविषयं भवतीति विषयभेद इत्यर्थः । यदविनयवतीविषये वाच्यं तदेव भर्तृविषये व्यङ्ग्यमपि केवलं कोपोपशमनरूपं तदित्येतावदित्याह—सहस्वेति ॥ इयं वराक्येवमेव खण्डिताधरा वर्तते ; अतोऽन्यहेतुकारवाशङ्क्या कोपोपरामकलुपीकृतद्वयो मा भूः ; प्रधीयांसं प्रसादमेवावलम्बस्वेत्यर्थः । प्रातिवेशिकजनविषयेऽपि व्यङ्ग्यान्तरमङ्कुरयति—तस्यामिति ॥ नायकोपालम्भदर्शनात् नायिकापाराधं सन्दिहानो यः प्रातिवेशिकजनः तद्विषयप्रत्यायनं निरपराधैवेति

१. क. ख. ग. 'तत्सविधसन्निधाने	६. क. ख. ग. 'प' अधिकः ।
भर्तुरे'	७. क. ख. ग. 'येदिन'
२. क. ख. 'तमनधलोक्तमानयेव'	८. क. 'तु'
३. ग. 'तद्विदग्धसङ्ख्या'	९. क. ख. ग. घ. च. 'तद्विषयव्यङ्ग्यम्'
४. क. ख. 'सहस्वेति'	१०. क. ख. ग. 'तद्विषयप्रहादितार्थां' इत्यधिकः ।
५. क. ख. ग. 'सह...सङ्गम्'	११. क. ख. ग. 'प्रहादितार्थां'
- नास्ति ।

ध्वन्यालोक

तेषां दिव्याप्रमेतत्प्रदर्शितम् । द्वितीयोऽपि प्रभेदो वाच्याद्विभिन्नः सप्रपञ्चमग्रे
लोचनम्

‘प्रियायाः’ इति शब्दबलादिति सपत्नीविषय व्यङ्ग्यम् । सपत्नीमन्त्रे इयंता खिलीकृता-
स्मीति लाघवमात्मनि प्रहीतुं न युक्तम्, प्रत्युताय बहुमान, सहस्य शोभस्वे-
दानीम्—इति सखाविषय सौभाग्यैख्यापन व्यङ्ग्यम् । अयेय तव प्रच्छन्नानुरागिणी
हृदयवह्निमा इत्य रक्षिता, पुन प्रकृष्टापरदशनविधिरत्र न युक्तम्—इति तच्चौर्य-
कामुक्त्विषयसंबोधन व्यङ्ग्यम् । इत्य मयैतदपह्नुतमिति स्ववैदग्ध्यख्यापन तदस्य-
विदग्धलेकिविषय व्यङ्ग्यमिति । तदेतदुक्तं व्यनस्थापितशब्देन ॥ अग्र इति ॥

कौमुदी

निश्चयोत्पादनम् । ख्यापनरूप [सौभाग्यख्यापनरूपम्] यद्यङ्गस्य तत्सपत्नीविषयम् ।
कथं सपत्नीषु तत्ख्यापनम् उद्यापनाभावादिह्याह—प्रियाया इतीति ॥ सामान्य-
विषयमपि ‘प्रियाया’ इति पद विशेषे पर्ययस्यत् “यत्रेय्यां तद्गत स्नेह” इत्युक्तदिशा
निरतिशयेभ्यांविषयत्वात् भरतीभ्योऽपीवभेदात् प्रियेति सौभाग्यातिशयोऽस्या इहाय-
गम्यत इत्यर्थः । उक्तव्यङ्ग्यसंबोधनेन नायिकाविषयमेव व्यङ्ग्यमाह—सपत्नी-
मन्त्र इति ॥ इयता अग्निपरापुटोद्भवनेन, खिलीकार नि सारीकरणम्,
सहनमिह सपत्न्यभिमानरूपम् ; सख्यप्रानियवत्वोर । अथ चौर्यकामुक्त्वनटस्य-
लोकविषये क्रमेण व्यङ्ग्यं प्रदर्शयति—तत्र हृदयवह्निमाद्य कथञ्चिदक्षिता ;
इत ऊर्ध्वं त्वमेवेदशादुर्दशोदघातनाशविश्रान्त-यापार एव स्वैरमुपमुञ्क्ष्वेति शिक्षाक्रमो
व्यञ्ज्यत इत्यर्थः । इतिशब्दो भावकथनसमाप्यर्थः । न चैतदुत्प्रेक्षानात्रेणोक्तम्,
विनिश्चयस्थापितो व्यनस्थापित इति वृत्तिप्रमाणानुसंधादित्याह—तदेतदुक्तमिति ॥

१ क. ‘तस्य’

२ ग. ‘स्य’

३ ग. ‘यदित्य’

४ ग. ‘प्रत्युताय’ नास्ति ।

५ क. ख. ग. ‘प्रख्या’

६ क. ख. ‘प्रकृष्टापरदशनविधिर्भ-
विषय’

७ ग. ‘प्रत्युताय बहुमान’ इत्यत्र ।

८ क. ख. ‘लोक’ नास्ति ।

९ च. ‘इति’ अधिकः ।

ध्वन्यालोकः

दर्शयिष्यते । तृतीयस्तु रसादिलक्षणः प्रभेदो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तः प्रकाशते, न तु साक्षाच्छब्दव्यापारविषय इति वाच्याद्विभिन्न एव । तथा हि वाच्यत्वं तस्य

लोचनम्

द्वितीयोद्घोते “असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः क्रमेण घोतितः परः” इति विवक्षितान्य-
परवाच्यस्य द्वितीयप्रभेदवर्णनायसरे । तथा हि विभिनिपेक्षतर्दनुभयात्मना रूपेण
संकल्य वस्तुध्वनिः संक्षेपेण सुवचैः तथा नालङ्कारध्वनिः, अलङ्काराणां भूयस्त्वात् ।
तत एवोक्तम्—संप्रपञ्चमिति ॥ तृतीयस्त्विति ॥ तुशब्दो व्यतिरेके । वस्तुलंकारावपि
शब्दाभिधेयत्वमध्यासाते तावत् ; रसभावतदाभासतःप्रशमाः पुनर्न कदाचिदभिधीयन्ते ;
अथ चास्वाद्यमानतैःप्राणतया भवन्ति ; तत्र ध्वननव्यापारादृते नास्ति कल्पनान्तरम्,

कौमुदी

अत्र इत्येतद्विशेषे पर्यवसायवति—द्वितीयोद्घोत इति ॥ वाच्यात् विभिन्नत्वं यद्यपि
वस्तुलंकारध्वन्योरपि अविशिष्टम्, तथापि संक्षेपार्हत्वंतदनर्हत्वकृतो विशेषोऽस्तीति
संप्रपञ्चं वृत्तिकृनोक्तमित्याह—यथेति ॥ वस्तुनां हि विधिनिषेधतदनुभयात्मकतया
त्रिप्रकारान्यतरान्तर्भूतत्वं प्रमाणन्यायप्रसिद्धमिति संकलनया सामस्येन तदभिधानं
संगच्छते । नैवगलङ्काराणाम्, वाग्विकल्परूपतया तेषामानन्यादेकरूपोपादानेन
संकलनस्याशक्यत्वादिति नात्र तदुदाहरणम् ; किं तु तत्रैव तसंप्रपञ्चप्रदर्शनं
करिष्यत इति तत्रैव वाच्याङ्गित्वमव्यवधारणीयमित्यर्थः ॥ व्यतिरेके इति ॥ न
विशेषप्रार्थस्तुशब्द इत्यर्थः । व्यतिरेकमेव स्फोरयति—वस्तुलङ्कारावपीति ॥ शब्दाभिधे-
यत्वमपि तदनभिधेयत्वमपीत्यर्थः । तावदित्यधिमनौ । वृत्तिगतदिशब्दं व्याकुर्वन्नाह—
रसमावेति ॥ उक्तं हि “यरतु रवमेऽपि” इत्यादि ॥ अभिधीयन्ते ॥ अभिधाव्यापारस्य
त्रिपर्याभवन्तीत्यर्थः । तर्हि सृष्टृज्ञादिबदसत्त्वमेवागोपामापतितम्, नेत्याह—अथ चेति ॥

१. क. र. 'प्रकाशते'
२. क. र. ग. 'क्रमेणो-'
३. क. र. ग. 'तथा हि'
४. क. र. ग. 'तदनुभय-'
५. क. ख. ग. 'सुवचनः'

६. घ. 'तृतीयमिति'
७. क. ख. 'वास्वाद्यप्राणतया'
ग. 'वास्वाद्यप्राणतया'
८. क. र. ग. 'प्रतिपाति'
९. ग. 'तत्र तु'

लौचनम्

स्वच्छद्वितित्वाभावे मुत्पर्यायभावेर्दृश्यानिबन्धनस्यानाशङ्कनीयत्वात् । औचित्येन प्रवृत्तौ चित्तवृत्तेरस्यत्वे स्यादित्या रसो व्यभिचारिण्या भागः, अनौचित्येन तदाभासः, रावणस्थेन सीताया रते । यद्यपि तत्र हास्यरसरूपतैव “शृङ्गारदि भवेद्भासः” इति वचनात्, तथापि पाश्चात्येय सामाजिकाना स्थिति । तन्मयीभवनदशाया तु

कौमुदी

न भानमात्र तत्सत्त्वादेकम्, असतोऽपि शुक्तिरजतादेर्भानात्, तेन वाधराहित्यसूचनायै भान्तीति वर्तमानलक्ष्णप्रयोगः । यदाहार द्वि यद्भानं तत्तदाकारवस्तुसद्भावोपस्थापकप्रसिद्धम् । तेन रस्यमानतैरुसाररसावर्थसत्त्वासिद्धयर्थं भानस्य तत्समुचितान्कारशक्तिता दर्शयितुमुक्तम्—आस्वादमानताप्राणतयेति ॥ ननु किप्रमाणजन्यमेतत् भानम् ? न तान्प्रत्यक्षम्, इन्द्रियसंप्रयोगसमन्तरमनुपजायमानत्वात् । नानुमानिकम्, तस्यास-
लिङ्गविशेषजगित्वापिरहात् । नापि शाब्दम्, तदभिधाय्यापारगोचरीभावानर्हत्वात् । न चास्ति प्रमाणांतरमेतदनुगुणमित्यत्राह—तत्रेति ॥ रसादिभानोत्पादने निषय इत्यर्थः ॥ ननु लक्षणावृत्तौ क्लृप्तायामेव जात्रया तदपर्यारणे वृत्तोऽन्यक्लृप्तध्वननव्यापार-
कल्पनापरिक्लेश इति कल्पनांतरमसिद्धमित्यत्राह—स्वच्छद्वितित्वाभाव इति ॥ स्वच्छद्वितित्वास्थाने चानवस्थादीस्थ्यापत्तिरित्यर्थः । रसादीनां सर्वेषामपि चित्तवृत्ति-
रूपत्वेनाविशेषे कुतो हेतोरय विशेष इत्यावाह्याया निषयकृतो भेद इत्याह—औचित्ये-
नेति ॥ स्यादित्या इति भावनिवृत्त्यर्थम् । औचित्येन प्रवृत्तानित्यम्भासव्युदात्तार्थम् ।
अयमर्थः—लोकसिद्धापि द्वि सर्वा चित्तवृत्तिनेकरूपाऽऽक्रियविभासादिसमावेशादनन्तान्मयी-
समुपजायमानास्वादनरूपाऽऽक्रियप्रतीतिगोचरभावापयमाना अनेकरसादिशब्दव्यप-
देशाभाजनी भवति । तत्र यदा स्यादिति हेतुनिरपेक्षतया स्वभावासिद्धा चित्तवृत्तिरसाद-
गोचरस्तदा रसः, यदा तु तद्विपर्ययतया व्यभिचारिण्या तदा भासः । आभासत्वं तु
तयोर्द्वौचित्यानीधिस्यप्रवृत्तत्वनिमित्तमेव, न स्वरूपगतनिशेषांतरनिबन्धनम् ॥ तदाभास
इति ॥ तच्छब्देन रसभावयोर्ग्रहणम् । न-वनौचित्यप्रवृत्तत्वस्य रसान्तररूपतापत्तिहेतुत्व-
स्थिते कथमाभासत्वमात्रापादकत्वोक्तिरित्याशङ्क्य फालभेदेनोपपत्तिः प्रतिपत्तिभेदेन वा,
तदुभयानिरोधमाह—यद्यपीति ॥ तत्रेति ॥ अनौचित्येन प्रवृत्तौ ॥ स्थितिः ॥ युक्तिहती

लोचनम्

रतेरेवास्वाद्यतेति शृङ्गारतैव भाँति पीर्वापर्यविवेकाधोरणेन, “दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे तन्नामि याते क्षुतिम्” इत्यादी । तदसौ शृङ्गाराभास एव ; तदङ्गं भावाभासः । चित्तवृत्तेः प्रथम एव प्रकान्ताया हृदयैमाह्लादवति यतो विशेषेण, तत एव तत्संगृहीतोऽपि पृथग्गणितोऽसौ । यैका

“एकस्मिञ्शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
रन्योन्यं हृदयस्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवैलनामिश्रीभवच्छुपो-
र्भ्रमो मानकलिः सहासरभसव्यावृत्तकण्ठप्रहः ॥”

कौमुदी

वस्तुतत्त्वाप्यत्रसायः ॥ पाश्चात्येति ॥ तन्मयीभयनकाळादुत्तरकाळीनेत्यर्थः ॥ स्तेरिति ॥ यया रामस्य सीतायां रतिरास्वाद्यते ततो मात्रयापि निर्विशेषमित्यर्थः ; यः पूर्वापरविवेकः तमुत्पाद्यमानमपि स्थगयित्वेत्यर्थः । उपसंहरति—तदसाविति ॥ प्रतीतिप्राणवा-
द्दसस्वरूपत्वस्थितेरिति भावः ॥ तदङ्गमिति ॥ उक्तछणरसाभासव्याहृतो यो भावः स भावाभास इत्यर्थः । भावस्य प्रथमो नाम अभावः, स च भावान्तरमेव । “भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदभिरूपणात्” इति स्थितेः । तथा च भावशब्देनैव तद्ग्रहणसंग्रहे किमर्थः पृथक् तद्ग्रहणप्रयास इति शङ्कां निराकुर्वन् तत्स्वरूपमाह—चित्तवृत्तेरिति ॥ प्रथम एव भावान्तरोदयनिरपेक्ष एव निवृत्त्यात्मकोऽभावः, विशेषेण सातिशयमित्यर्थः । यद्वाचजन्याह्लादातिरेकेण क्रमव्याह्लादं पुण्यातीत्यर्थः ॥ तत्संगृहीत इति ॥ भावशब्देन संगृहीतः ॥ एकस्मिन्निति ॥ विशृङ्खलमानग्रह-
विजृम्भविशेषवशोवदमानउपोर्यदेकशयनस्थतया अत्यन्तसनिहितयोरेव तत्तादृशं वटापनितं पराङ्मुख्यपारतन्त्र्यं तदेव अन्योऽन्यत्रदनारविन्द्रावजोकनादिमहोत्सवविच्छेदकारिणात्

१. क. छ. 'प्रतिभाति'

५. क. छ. ग. 'तभा'

२. क. छ. ग. 'तरङ्गभावा-

६. ग. प. 'अन्योन्यस्य हृदि स्थिते'

३. ग. 'हृदयं' मारित ।

७. ग. घ. ङ. 'वलनाग्निधी'

४. क. छ. 'एतत्संगृहीतो'

८. ग. ङ. 'प्रदय'

लोचनम्

इत्यत्रेभ्यःक्रोधोमानो मानस्य प्रशम । न चाय रसादिरर्थ 'पुत्रस्ते जात' इत्येता यथा ह्ये जायते तथा , नापि लक्षणया , अपि तु सद्दयस्य हृदयस्योदयबलाद्विभोजानुभाव-

कौमुदी

अवाह्यनसगोचरसन्तापजनकमभूदियुक्तम् ॥ वीतोत्तर ताम्यतोरिति ॥ मानस्य निरति शयस्थानिजनकत्वसूचनमुखन त प्रशमस्य त मुखमाहादातिशयहेतुत्वमुक्तम् । 'इयमन मनुनयामि' 'इयमेनाम्' इति परस्परगुणयद्दयस्यवाक्या प्रशमान्नात्मनिरोधन कृतम् ॥ अपीति ॥ अत्यन्तोदिकायस्थाधिकृतस्य मानस्य गौरवरक्षणप्रयोजकतया अनु नयस्य वाग्द्वारापतननिरोधकत्वसूचनमुखन प्रतिनिवृत्त्य पुनरपि स्वरूपप्रतिष्ठानमुक्तम् । पुनरपि परस्परजीवितसर्वर्याभिमानानामरूपरिपक्तिमप्रेमभावप्रेर्यमाणान्वाऽन्यापाङ्गद्वयतिर्य ग्वलनव्यतिरुसपन्नमिश्रीभावलोचनापोऽयस्यनिष्पिष्टानोक्या मानकल सपरिवारस्य प्रशमावस्थाया समग्रनिजपरिवारकृतानुग्रहाया प्रदर्शनद्वारा तस्याश्वमन्तराति शयकारित्व दर्शितम् । मानस्य चित्तवृत्तिरूपत्वमुक्तम्—ईर्ष्याक्रोधात्मन इति ॥ ईर्ष्यालक्षण क्रोध । प्रतीयत इति शेष । एन तापद्रसादीना त्रिपिक स्वरूप दर्शितम् , अधुना रसादेस्तास्य ध्वननव्यापारगम्यता पारिशेष्यन्यायेन साधयितु तापर्यशक्तिरूप व्यापारगम्यता तावप्रतिषेधति—न चायमिति ॥ अयमियुक्तलक्षण , तथा विशिष्ट कान्पवाक्यात् । जायत इति शेष । यथा 'पुत्रस्ते जात' इत्यादि वाक्य प्रियार्थ विशेषप्रतिपादनमुखेन श्रोतुर्ह्येवचित्तवृत्तिमुपजनयति, तथा विशिष्टविभागादिप्रति पादनद्वारेण रसचर्चणा तापर्यशक्त्या काव्यवाक्यमुपजनयतीत्यर्थ । ह्यतारुत्तर वक्ष्यमाणत्वाद्नुक्ति । तर्हि लक्षणव्यापारेण भविष्यतीति तदपि निषेधति—नापीति ॥ नास्त्येव तर्हि रसादिरर्थ पद्यप्रमाणे चरवदित्यत्राह—अपि स्त्विति ॥ ण्यप्रमाण गाचरसमानयोगक्षमत्वशङ्का प्रतिक्षिपति—परिस्फुरतीति ॥ परीत्युपसर्गबलाच्चिर्विभ्र प्रतीतिनिर्वाहनादिक रसादेर्दर्शितम् । न चतदयुक्त सर्वस्य तथा परिस्फुरणाभावा- दित्यत उक्तम्—सद्दयस्येति ॥ न खलु प्रमित्यनुदयमात्रादर्धसत्ताभावपिनिधय ,

१ क ख शेषान्नो व कोपामनो
२ ग रसपर्य
३ ग इत्यन

४ ग सद्दयस्य
५ व ख विभावप्रतीत

लोचनम्

प्रतीतौ तन्मयीभवनेनोत्स्वाद्यमान एव रस्यमानतैकप्राणः सिद्धस्वभावसुखादिविलक्षणः
परिस्फुरति । तदाह—प्रकाशत इति ॥ तेन तत्र शब्दस्य ध्वननमेव व्यापारोऽर्थ-

कौमुदी

किं त्वधिकारिणस्तदनुदयादेव ; अधिकारी च काष्ठाप्रातसहृदयभावः कश्चिदेव न
सर्वः, मीमांसकश्रोत्रियादेस्तदाकारादर्शनात् । यदाह “अधिकारी चात्र विमलप्रति-
भानशालिहृदयः” इति । सहृदयस्य परिस्फुरतीत्यन्वयः । रसाद्यर्थपरिस्फुरणे कारण-
मुक्तम्—विभावानुभावप्रतीताविति ॥ विशिष्टशब्दचतुर्विधामिनयसामग्रीसमर्प्यमाणानां
वस्तुतः सतामसतां वा विभावानुभावव्यभिचारिणामलौकिकानां गुणप्रधानभावलक्षणसंयोग-
विशेषवत्तया प्रतीतिरानन्दचर्चणापरपर्याया रसाद्यर्थपरिस्फुरणे कारणमित्यर्थः । तेन
क्रमेण विभावादेस्तन्निष्पादकत्वमित्यत उक्तम्—तन्मयीभवनेनेति ॥ तन्मयीभवने हेतुः
—हृदयसंवादवलादिति ॥ हृदयसंवादनलक्षणं हि सहृदयत्वम् ; तत्र मीमांसक-
श्रोत्रियादिवैलक्षण्येन काव्यानुशीलनातिशयविशदीभूतमनोभणिसुक्तरस्य काष्ठाधिष्ठित-
सहृदयभावस्य कस्यचित्पुरुषधेयस्य मुहुर्याधिकारिणस्तत्तादृशं यद्बुदयम्, तत्साध्यवसाय-
समर्थं तस्य सुहृदसंवादमुखेन वर्जनीयविभावाद्यर्थतन्मयीभावो भवति । तदनन्तर-
मलौकिकसंविदानन्दचर्चणागोचरीभावेन रसाद्यर्थः परिस्फुरतीत्यर्थः । तत्किम् ‘अयं घटः’
इत्यादिवदसाध्यर्थस्फुरणमित्यत उक्तम्—आस्वाद्यमान एवेति ॥ विभावादिसमुपजनि-
तास्वादापरपर्यायरसनगोचरीभावेनेत्यर्थः । तत्र हेतुः—रस्यमानतैकप्राण इति ॥ स्याप्येव
विभावादिप्रत्ययारम्भमाणत्वाद्रस इत्युच्यते । व्यभिचार्यपि तथाभूतो भाव इति मतमपास्वति-
सिद्धस्वभावसुखादिविलक्षण इति ॥ सिद्धस्वभावा ये सुखादयो रखादयः स्यापिनः
निर्वेदादयो व्यभिचारिणश्च तेभ्यो विलक्षण एव रसादिः न सिद्धस्वभावः चर्चणाव्यतिरिक्त-
कालावलम्बित्वाविरहाच्च ; अतस्तत्स्वभावेभ्यः स्याप्यादिभ्योऽन्य एवेत्यर्थः । यदेतद्योग-
लक्षणं परिस्फुरणमुक्तं तदेव प्रकाशत इति वृत्तौ कथितं न त्ववभासमात्रमित्याह—
तदाहति ॥ ननु शब्दान्वाक्यव्यतिरेकानुविधायिनस्तदाकारास्य शब्दजन्यत्वेऽवश्याभ्युपेये
अभिधादिव्यापारव्रयान्यतरविषयत्वमेवेत्याशङ्क्य कथितन्यायेन तदसंभवे पारिशेष्याव्यापार-
न्तरहेतुकत्वासिद्धिरित्याह—तेनेति ॥ यतो न प्रमाणान्तरगम्यत्वं यतश्च नाभिधादि-

१. क. ख. ग. घ. ङ. च. ‘भावने’

२. ग. ‘जनन ... व्यापारो’ नारिणः ।

३. क. ख. ‘प्रकाशत इति’

ध्वन्यालोक

स्वशब्दनिवेदितत्वेन वा स्यात्, विभावादिप्रतिपादनमुखेन वा । पूर्वस्मिन् पक्षे स्वशब्दनिवेदितत्वाभावे रसादीनामप्रतीतिप्रसङ्ग । न च सर्वत्र तेषां स्वशब्दनिवेदि-

लोचनम्

सहकृतस्येति । विभावाद्यर्थोऽपि पुत्रज-महर्ष-यायेन ता चित्तवृत्तिं जनयतीति जननातिरि-
क्तोऽर्थस्यापि व्यापारा ध्वननमेवोच्यते ॥ स्वशब्देति ॥ शृङ्गारादिना शब्देन अभिधा-
व्यापारवशादेव ॥ निवेदितत्वमेति ॥ विभावादीति ॥ तात्पर्यशक्त्येत्यर्थः । तत्र
स्वशब्दस्यान्वयार्थतिरेकी रक्ष्यमानतासार रस प्रति निराकुर्वन् ध्वननरथैव ताविति
दर्शयति—न च सर्वत्रेति ॥ यथा भङ्गदुराजस्य—

बीमुदी

व्यापारत्रयनपत्न ततो हेतोरित्यर्थः । 'व्यङ्ग इति' वक्ष्यमाणपर्यालोचनयोक्तम्—
अर्थसहकृतस्येति ॥ न वर्धस्य येन व्यापारेण रसादिप्रतीतिहेतुत्व तथैव तत्सहकृतस्य
शब्दस्याप्युचितम् । अर्थस्य च पुत्रजमादिवत् हर्षादौ रसादिरूपाया चित्तवृत्ती जननमेव
व्यापार इति शब्दस्यापि न रसादिव्यञ्जकत्वम्, किं तु जनकत्वमेवेत्याशङ्क्याह—
विभावाद्यर्थ इति ॥ जन्यत्वे विभावाद्यपरोधानगमेऽपि रसचर्चणोदयप्रसक्तिरिति न तस्य
तत्र जननरूपो व्यापार इत्यर्थः । अपिशब्देन शब्दसमुच्चय ॥ उच्यते ॥ ध्वनिवादिभिरिति
शेषः ॥ वृत्ती "स्वशब्दनिवेदितत्वेन" इत्यादिना यद्विकल्पद्वयमुक्तं तदभिधातात्पर्यं
शक्तिव्यापारद्वयाभिप्रायमिति दर्शयति— शृङ्गारादिनेति ॥ शृङ्गारादिशब्दानां ह्यभिधा-
व्यापारवशादेव त प्रतिपादकत्वं शक्यशङ्कमिति भावः ॥ तत्रेति ॥ द्वयोः पक्षयोर्मध्य
इत्यर्थः । स्वशब्दनिवेदितत्वस्याभावे रसादिप्रतीते भावोऽन्वयः, तदभावे रसादिप्रतीते
रभावो व्यतिरेकः, तन्निराकरणमुखेन ध्वननव्यापारस्य तासमर्थनमुत्तरप्रत्ययसदर्थेण प्रदर्शयति
इत्यर्थः । यत्र स्वशब्दनिवेदितत्वस्याभावः प्रतीतिश्च रसादीनां तादृशमव्यमुदाहरति—
यथा भङ्गदुराजस्येति ॥ 'विश्रम्य' इत्यत्र बीप्सा द्रष्टव्या । अनेन "आलस्य तदभीष्टार्थात्

१ क ख स मा स्ति ।

२ क ख निवेदितत्वस्याभावे भास्ति ।

३ ग 'न पुत्रजन्व विष[इय]-यायेन

४ क अन्वयवशादि'

५ क ख 'शब्देन भास्ति ।

६ ग 'विभावादिदि'

७ ग 'व्यतिरेकस्य मानकसारत्वं

८ ख 'न सर्वत्रेति'

लोचनम्

“पद्विश्रम्य विलोकिनेषु बहुशो निःस्पेमनी लोचने
यद्गत्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् ।
दूर्वाकाण्डविडम्भ-रुक्च निबिडो यत्पाण्डिमा गण्डयोः

कृष्णे यूनि सयौवनानु यनितास्वेषैव वेपरिथितिः ॥” इति ॥

अत्रानुभावविभावबोधोधानैन्तरमेव तन्मयीभवनयुक्त्वा तद्विभावानुभावोचितचित्तवृत्ति-

कौमुदी

ब्रीडादेर्यन्त्रियर्तनम्” इत्युक्तलक्षणा अलसा नाम दृष्टिरुक्ता । ततश्चातिवेलमाविर्भावमासेदुपो-
रनुरागब्रीडयोस्म्योन्यामिभावुकृतयोन्मज्जननिमज्जनन्यायेन नयनप्रवृत्तिनियर्तनन्यापारवत्तयो-
स्तृघणात् स्तः पारिपूर्णप्रदर्शनेनालम्बनविभावस्य कापि प्रभर्षपदवी समुपदर्शिता ; स्पेमा
वद्वलक्षकता ; तदभावोक्त्या विलोकितानां वैचित्र्यमासूत्रितम् ॥ गात्राणि दरिद्रतीति ॥
तरतम[गात्रतनु]भावेन तनुतनिमानमनुसमुदित[तग] इति दर्शितम् । अतश्च ततः प्राची-
नानां दशान्तराणां क्रमेणावतारोऽपि नान्तरीयकतयावगमितः ॥ लूनाब्जिनीनालवदिति ॥
करतलभङ्गनपरिमृदितनयकमलनालसादःपवर्णनथापि म्लानच्छायत्वल्लिखविशेषान्तर-
शालित्वानुस्मरणीयशोभत्वादिसूचनम् ॥ दूर्वाकाण्डेत्यादिना घनपुलकालिकवलितत्ववर्णा-
न्तराविर्भावादिरत्ननुभावव्यभिचारिसञ्चय इयता योजितः ॥ कृष्णे यूतीत्यादिना
विभावः । यूतीति विवृम्भमाणनवयौवने सतीत्यर्थः । वेपरिथितिवैपरचना, एषैव
विलोकितानामालस्यनिस्पेमादिलक्षणीव, न पत्रभङ्गविरचनावात्मिवेत्यर्थः । अनेन
विषयनिवृत्तिलक्षणो दशाविशेषो दर्शितः । अतिरेकाभावमुदाहरणे योजयति—अत्रेति ॥
पूर्वमनुभावग्रहणमत्र श्लोके प्रथमं तदुपनिबन्धनाभिप्रायम् । युक्तिः योगः । हृदयसंवाद-
वशंवदतया स्वयमेशोपनतत्वाभिप्रायेणोपयुक्तिः । तत एव विभावानुभावाः तद्विभावानुभावाः,
तदुचिता वाञ्छितवृत्तयोऽभिलाषादयः, तद्वासनामित्युल्लिखिता रूपिता या स्वसंवि-
संवेदनमेव, तस्या या आनन्दमयी चर्चणा तस्या गोचर इति विग्रहः । अर्थो
विप्रलम्भशृङ्गाररसः ; तस्यात्मा स्वरूपं स्फुरत्येव; न तु न स्फुरति । न
खड्ग प्रलक्षासेद्वैर्ष्ये विसंवाद इति भावः । एवं रसादिप्रतीतिसद्भावः

१. क. ए. 'दृ' १.
२. क. ल. य. 'दृष्टे'

१. क. ल. 'वेपकोत्तर'

ध्वन्यालोक

तत्वम् । यत्राप्यस्ति तत्, तत्रापि विशिष्टविभावादिप्रतिपादनमुपेनैवैषां प्रतीति । स्वशब्देन सा केवलमनुद्यते, न तु तत्कृता । विषयान्तरे तथा तस्या वैदर्शनात् ।

लोचनम्

वासनानुरञ्जितस्वसन्निदानन्दचर्वणगोचरोऽर्पणम् । स्फुरत्येवामिलापचिन्तासुक्यनिद्रापृति-
ग्लान्यालस्यधर्मसृष्टितितर्कादिशब्दाभावेऽपि । एत व्यतिरेकामात्र प्रदर्शयन्वयामात्र
दर्शयति—यत्रापीति ॥ तदिति स्वशब्दावेदित्वम् ॥ प्रतिपादनमुखेनेति ॥ शब्द-
प्रयुक्त्या विभावादिप्रतिर्षयेत्यर्थः ॥ सा केवलमिति । तथा हि—

‘यते द्वारती तर्दे मधुरिपी तदचक्षेन्पानतां

कालिन्दीतटरूढमञ्जुललतामालिङ्गय सोस्वण्ठया ।

तद्वीत गुरुवाप्यगद्गदगलत्तारस्वर राधया

वेनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैर्युक्त्वमुक्ञ्जितम् ॥” इति ॥

कौमुदी

समर्पित । स्वशब्दावेदितत्वाभावे तु दर्शयति—अभिलोपेति ॥ व्यतिरेकामात्रमिति ॥
स्वशब्दावेदितत्वाभावे रसादिप्रतीत्यभावे व्यतिरेक, तस्याभावे ‘यद्विश्रम्य’ इत्यदौ
क्वचिद्विषये प्रदर्शयत्यर्थः । ध्वन्य स्वशब्दावेदितत्वेति [तत्त्वे] रसादिप्रतीतिसद्भावः ॥
ननु विशिष्टविभावादिप्रतीतिमुखेनैव तेषां प्रतीतिरित्युच्यताम्, वाच्यसामर्थ्याक्षित
इति द्युक्तं प्राक्; विभावादिप्रतिपादनमुखेनेति प्रतिपादनप्राधान्योक्तौ को हेतुरित्याशङ्क्य
व्याचष्टे—शब्दप्रयुक्तयेति ॥ न वस्तुसत्ताप्रयुक्तयैवेत्यर्थः । शब्दसमर्पित रूपमेवैषामुप-
योगि, न तु चास्तव वहि सदपि, असतोऽपि तत्तादृशशब्दविशेषसमर्पितस्य

१ क ख ग 'द्व' नास्ति

२ ग 'अप्रतीति'

३ क ख ग नास्ति ।

४ ग 'दया' नास्ति ।

५ ग 'दर्शनात्'

६ क ख 'चर्वण' नास्ति ।

७ घ ङ 'चवणा'

८ क ख ग 'अर्थो रसात्ता'

९ घ 'मात्रप्रम'

९ क ख 'निश्चय'

ग 'निवेदितत्व'

१० च 'प्रतिषेध'

११ घ 'तथा'

१२ क ख ग घ 'कम्पा'

ङ 'सपथनाम्'

च 'सपथनाम्'

१३ घ 'व्युत्कण्ठम्'

लोचनम्

अत्र विभावानुभावमैम्भान्ततया प्रतियतेः उँल्कण्डा चर्षणामोचरं प्रैतिपद्यत एव ।

कौमुदी

रसप्रतीतिहेतुत्वदर्शनात् ; तेन बहिःसतोऽपि शब्दविशेषोपस्थापितत्वावरयमेव रसाभिव्यञ्जकत्वं नान्यत् । अत एव हि विभावादिव्यपदेशस्यालौकिकत्वं व्यवसिद्यतमिति भावः । स्वशब्दस्यानुवादकत्वमेवेत्यत्रोदाहरणमाह—याते द्वारवतीमित्यादि ॥ मुधुरिपौ यात इत्येतावता शौरिकिरहो विभाव उपक्षिप्तः ॥ द्वारवतीमिति ॥ महार्णवक्याव्यासितया अत्यन्तासुलभाद्यलोकनत्वादिव्यञ्जनेन विरहरूपविभावस्य कश्चिदुत्कर्त्तृतिशय उद्गाटितः । मधुरिपानित्यनेनापि परंपरया स एवोपोद्धलितः । तदेत्यनेन तत्तादृशदशानिशोपनिपातस्य सुदूरदुःसहस्यमुस्त्रितम् ॥ तद्वत्तज्ञम्भानतामिति ॥ तेन दत्ता प्रीतिपुरःसरं समर्पिता सगुपचितपचेलिम्बुचरितनिचयसुननैऋदुलमा या शम्पा विहरणसमयसंभावितक्रमणविशेषः, झपिधातोरक्रमणार्थःयात्, “कपिञ्जमितक्रमणकम्पित” इत्यादिप्रयोगाच्च, तथा क्रियासमाधिहारसंबृत्तया आनता आनसिता । दानेन हि प्रतिग्रहोत्तरानतिः प्रसिद्धेत्यनेन परस्परप्रेमसंभारविजृम्भितविस्मग्भविहरणविशेषसर्वस्वसाक्षिभूतत्वं समधिकतरमधुरिपुप्रेमभाजनतया तद्वियोगवेदनासंविभागभाजनत्वं तदालिङ्गनस्य मधुरिपुसमालिङ्गनमहोत्सवप्रीतिनिधितया तद्विप्रयोगव्यपत्तिभारसखतासंपादनसामर्थ्यं च सिद्धिदावेदितम् ॥ कालिन्दीतटरूढेति ॥ हृदयखल्लभसततविहितविहरणविशेषस्यानभूततया स्वभाजतश्च समप्रतीभाग्यभाजनभूततत्तादृशारथानविशेषसमासादितप्ररोहत्वेन सौभाग्यातिशयोऽस्या दर्शितः । यथा गोपीना राधा मधुरिपोरतिरेकिमः प्रणयस्य पात्रम् एयं लतानामिषमपीति तस्या हृदयसंवादबलादन्यानधीरणेन तदालिङ्गनयोग्यत्वं बन्धुललतामिलनेन दर्शितम् । इयता मधुरिपुविरहो विशिष्टप्रदेशामकश्च विभावो दर्शितः । तद्गतमित्यनुभायः । राधा नाम गोपीनामन्यतमा कपि भगवतो निरतिशयप्रेमसंभारभाजनतया प्रसिद्धा गोपिका । तथा तत्तादृशमतिरन्तोरनिरहव्यपत्तिरेकविशुनं गेयं गीतं गुरुणा प्रभूतेन आर्षेण कण्ठकाण्डभरितेन गद्गदं यथा तथा, गलन् प्रसरन् तारः विशृङ्खलविमुक्तकण्ठत्वादुच्चस्वरो

१. क. ख. ग. 'भावा' स्थान-
तथा मर्षयेते'
२. क. ख. ग. घ. ङ. च. 'प्रर्षयते'
३. क. ख. ग. 'प्रतिपद्यत' इत्यधिक ।

४. इ. 'च' इत्यधिकः ।
५. ग. च. 'प्रतिपाद्यते'
६. 'प्रलययत'

छोचनम्

सोत्कण्ठाशब्दः केवलं सिद्धं साधयति । उत्कमित्यनेन तु उक्तानुभाषानुकार्येण कर्तुं सोत्कण्ठाशब्दः प्रयुक्त इत्यनुवादोऽपि नानर्पकः । पुनरनुभावप्रतिपादने हि पुनरुक्तम्, अतन्मयीभावो वा ॥ न तु तत्कृतेति ॥ अत्र हेतुमाह—विषयान्तर इति ॥ “यद्विश्रम्य”

कीमुदी

यस्मिन्निति क्रियाविशेषणमेतत् । येन गीतेन जलचरैः सारसादिभिरपि स्वच्छन्दमन्तर्जल एव स्वप्रियतमाभिः सार्धमिच्छाविहारमाचरद्विगमि उत्कम् उन्मनस्कतया राधाकन्दिताकर्णनसमुप-जनितया उच्चैरेव कूजितमिति । अस्मिन् स्वशब्दसमर्पणान्पेक्षयैव रसादिप्रतीतिसद्भावं दर्शयति—अत्रेति ॥ विभावः शौरिविरहादिः ; अनुभाषा गीतादयः ; विभावानुभावमित्येकवद्भावो द्रव्यदेवतमितिषत् ॥ अम्शानुतयेति ॥ सम्यग्योजितत्वेन ताट्यप्यमन्तरेण तन्मयीभवनक्रमेणेत्यर्थः ; प्रतियत इति हेतौ शता ; प्रतिपद्यमानस्य प्रतिपत्तुः सद्दयस्य चर्चणागोचरं प्रतिपद्यत एव ; स्वसन्नेदनसाक्षिक एवायमर्थ इत्यर्थः । स्वशब्दप्रतिषेधौ जायमानायास्तत्प्रतीतेस्तन्न्यथाभासः कुत इत्याशङ्क्य सिद्धाया तत्प्रतीतौ स्वशब्दस्यानुयादकत्वं बलापतितं निवारयितुमशक्यमित्याह—सोत्कण्ठाशब्द इति ॥ सिद्धमिति सामान्यद्वारा निर्देशः । चर्चणोपाखण्डामुत्कण्ठाभेदाभिधान्यापारेण प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ नन्वनुवादेऽवश्यं प्रयोजनेन भाव्यम् ; तस्मिन्मार्गेऽप्यनुवाद इत्यत्राह—उत्कमित्यनेन द्विति ॥ जलचरकूजितेऽपि कथितानुभावसंयोजन एव हि तदुत्कण्ठायास्तन्मयीभवनमुखेन चर्चणागोचरता । अतः पुनस्तत्प्रतिपादनमन्तरेण प्रागुक्तानुभाषानुकार्यणमत्रोत्कण्ठाशब्देन विधिस्तिस्रम् । न च सोत्कण्ठाशब्दप्रयोगं विनोत्कण्ठाशब्देन तदाकर्षणम्, तत्राशब्दस्य तावत्पर्यायत्वात् सति पुनरुत्कण्ठाशब्दे अनुभावानां तत्संगृहीतानामुत्कण्ठाशब्दसमानार्थोत्कण्ठाशब्देन। रूप्यसंभवाच्चर्चणोपयोगित्वम् तथाविधजलचरकूजितस्य सिध्यतीत्यनुवादस्य नानर्थक्यमित्यर्थः । पुनरप्यनुभावप्रतिपादनमस्तु किमर्थमनु रूप्यसंभवात्तत्राशब्दस्य—पुनरिति ॥ न केवलं पुनरुक्तिरेव तथाविधस्य चानुभावजातस्य न तन्मयीभवनोपयोगितापि स्यात्, अनौचित्यप्रतिपत्तिप्रस्तसौभान्यत्वात् इत्याह—अतन्मयीभावो वेति ॥ अथवा अनुभावानामर्षणे किं तेषां पुनःप्रति-

१. क. ख 'सोत्कण्ठ'
२. घ. 'मावेनातु'
३. क. ख. 'वर्तु' नास्ति ।
४. घ. ष. 'प्रयुक्त' नास्ति ।

५. घ. 'मनुवादन'
६. घ. 'पुनरुत्कण्ठमन्मयी'
७. च. 'पुनरुक्तनमयी'

ध्वन्यालोकः

न हि केवलशृङ्गारादिशब्दमात्रभाजि विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये मनागपि

लोचनम्

इत्यादौ ; न हि यदभावेऽपि यद्भवति तत्कृतं तदिति भावः । अदर्शनमेव प्रथयति—
न हीति ॥ केवलशब्दार्थं स्फुटयति—विभावादीति ॥ काव्य इति ॥ तव मते
काव्यरूपतया प्रसज्यमान इत्यर्थः ॥ मनागपीति ॥

“शृङ्गारहास्यवल्लणीप्रवीरभयानकाः ।

वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥” इत्यत्र ।

कौमुदी

पादनम् न वा ! आये पुनरुक्तिः, द्वितीये तन्मयीभावाद्भुदयात् रसादिप्रतीत्य-
सिद्धिरित्याह—पुनरनुभावेति ॥ हेतुमाहेति ॥ विनिगमनायां हि हेतु-
र्वक्तव्यः । अन्यथा स्वशब्दसन्निधौ समुपजायमाना तद्यतीतिस्तत्कृतैवेति यक्तुं
शक्यत्वात् ; प्रतिज्ञामात्राय साप्यासिद्धेरित्याशयः । कथमदर्शनमात्रात्तत्कृतत्वा-
भावावधारणमित्याशङ्क्य हेतुत्वावगमकव्यतिरेकाभावोऽत्र विवक्षित इत्याह—न हीति ॥
“तस्याः” इति तत्कृतायाः प्रतीतिः । तत्र स्वशब्दनिषेधितत्वाभावस्य स्फुटत्वादित्यर्थः । न
हीत्यनेनोक्तमेव व्यतिरेकाभावमन्यभावावकथनेन पक्षान्तरे व्यतिरेकसद्भावकथनेन च
स्फुटयतीत्याह—अदर्शनमेवेति ॥ विभावादिप्रतिपादकरवाभावे कथं काव्यत्वं येन
सिद्धवन्निर्देश इत्याशङ्क्य परानभीष्टस्यैव काव्यरूपत्वस्य प्रसङ्गनाभिप्रायेयमुक्तिरित्याह
—तव मत्त इति ॥ स्वशब्दकृता रसादिप्रतीतिः न विभावादिश्रुतेत्यस्मिन् मते
काव्यत्वेनानभिमतमपि काल्यमापद्येत । साध्यतयैवेयमुक्तिर्न सिद्धतयेत्यर्थः । तादृश-
मेवोदाहरणमाह—शृङ्गारेति ॥ यतश्चेत्सादेरनर्थक्यशङ्कामुपसंहाररूपत्वोक्त्या समयज्ञाह

उपलोचनम्

“पुनरुक्तमतमयीभावो वा” इत्येव लोचनपाठः कौमुदीकारसंमतः । “याते द्वारवतीम्”
इत्यादिवरो स्वशब्दमन्तरेणैव रहस्य विप्रलम्भात्मकस्य भावस्य च प्रतीतिः । जलनरोत्कृष्टिते
“गुधवाप्यग्नदगलचारस्वरम्” इति कथितस्य अनुभावस्य अनुकर्षणद्वारा योजने, तथाविचजलनर-
भूजितस्य तन्मयीभवनस्योने जलचरोत्कृष्टायाः अर्धणागोचरतासंवादनद्वारा प्रकृतरहभावनचर्वाणां-

१. ड. 'अपि' नास्ति ।

नव नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

२. क. ए. च. 'प्रसज्य'

५. क. ए. 'अय' नास्ति ।

३. ए. ड. न. 'वीभत्साद्भुतसंज्ञा' ध

ध्वन्यालोकः

रसवत्त्वप्रतीतिरस्ति । यतश्च स्वाभिधानमन्तरेण केवलेभ्योऽपि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः, केवलाच्च स्वाभिधानादप्रतीतिः, तस्मादन्वयव्यतिरेकाम्यामभिधेयसामर्थ्याक्षितत्वमेव रसादीनाम्, न त्वभिधेयत्वं कथंचित् इति तृतीयोऽपि

लोचनम्

एवं स्वशब्देन सह रसादेर्न्यतिरेकैवान्वयाभावमुपपत्त्या प्रदर्श्य तथैवोपसंहरति— यतश्चेत्यादिना कथंचिदित्यन्तेन ॥ अभिधेयमेव सामर्थ्यं सहकारिशक्तिरूपं विभावादिकं

कौमुदी

—एवमिति ॥ वृत्तौ व्यतिरेकस्य पूर्वमुक्तत्वाव्यतिरेकान्वयाभावमित्युक्तिः ॥ तथैवेति ॥ अन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनसाहित्येनैवेत्यर्थः । इह वृत्तौ रसादीनामभिधेयत्वप्रतिषेधेनाभिधेयसामर्थ्याक्षितत्वमुपसंहरतम् । तत्र ध्वनिवाच्यभिप्रेतं यच्छब्दार्थोभयगतध्वननव्यापारमात्रगम्यत्वं तदनुद्विज्जप्रायमित्यतः तदभिप्रायवर्णनानुकूलं तच्चोजनाप्रकारं प्रकटयति— अभिधेयमित्यादिना ॥ अनेन प्रतिनियतसहकारिभेदप्रकटनमुखेन शब्दार्थयोर्द्वयोरपि रसाद्यर्थत्रिपयमभिधादिजननादिव्यतिरिक्तं ध्वननलक्षणं व्यापारं प्रतिपादयितुं शब्दस्य ध्वनेन विभावादिरूपाभिधेयसहकारिसमापत्त्वम्, अर्थस्य तु विशिष्टशब्दसहकारिशालित्वं चाभिधीयते । तत्र तत्रच्छब्दस्य ध्वनने कर्तव्येऽभिधेयमेव सामर्थ्यम्, अभिधेयस्य च ध्वनने कर्तव्ये विशिष्टसमुच्चितवाचकसाकल्यं सामर्थ्यमिति संगतिः । अभिधेयं च तत्सामर्थ्यं चेति शब्दपक्षे कर्मधारय इत्याह—अभिधेयमेव सामर्थ्यमिति ॥

उपलोचनम्

मुपयोगः किञ्चिदिति लोचनकारणपरस्य निष्कर्षः । “पुनरुक्तस्तन्मयीभावः” इति अङ्गनसमवः पाठः । उक्तमित्यनेन तन्मयीभाववृत्त्या जलचरगता अनुभावाः शक्तयोच्यन्ते राधालम्बनाननुभावानुक्त्या जलचरगतानां तेषामाकर्षणे पुनरुक्तः परिपुष्टरान्मयीभावो भवति यतः—इत्यङ्गनस्याशयः ॥

१. क. छ. 'विशिष्टेष्व.' अधिक ।
२. क. छ. 'स्वाभिधानमावात्'
३. क. 'व्यतिरेकावात्'

- च. 'व्यतिरेकावात्'
४. छ. 'उद्घोतं तमेव'

लोचनम्

रसग्रनने शब्दस्य कर्तव्ये, अभिधेयस्य च पुत्रजन्महर्षमिन्नयोगक्षेमतया जैननव्यतिरिक्ते दिवा-
भोजनभावाविशिष्टपीनत्वानुमितरात्रिभोजनविलक्षणतया चानुमानव्यतिरिक्ते ध्वनने कर्तव्ये
सामर्थ्यं शक्तिः विशिष्टसमुचितवाचकसाकल्यम्—इति द्वयोरपि शब्दार्थयोर्ध्वननव्यापारः ।
एवं द्वौ पक्षावुपक्रम्याद्यो दूषितः । 'द्वितीयस्तु कथंचिद्दूषितः, कथंचिदङ्गीकृतः—

कौमुदी

कथमभिधेयस्य सामर्थ्यरूपत्वमित्याशाङ्क्य ईश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादौ यथा शक्तिः सहकारिणी
तथा विभावाद्यर्थोऽपि शब्दस्य ध्वननं प्रतीति सहकारित्वकृतोऽशक्तिरूपेऽपि सति
अभिधेये शक्तिपर्याप्तसामर्थ्यपदप्रयोग इत्याह—सहकारिशक्तिरूपमिति ॥ तथा चाह
रमोदयनः "इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा" इत्यादि । किं तदभिधेयमित्याह—विभावा-
दिकमिति ॥ अर्थपक्षेऽभिधेयसामर्थ्यमिति पठ्यासात् इत्याह—अभिधेयस्य चेति ॥
सामर्थ्यशब्दार्थमाह—शक्तिरिति ॥ तस्य कुत्र शक्तिरित्यत्राह—ध्वनने कर्तव्य इति ॥
किं तच्छक्तिरूपं सामर्थ्यम् अर्थस्य सहकारिधुरंधरमित्यत्र उक्तम्—विशिष्टसमुचित-
वाचकसाकल्यमिति ॥ विशिष्टत्वं सप्तप्रगुणाळंकारसंयोजनसौन्दर्यशाब्दित्वम् ; समुचितत्वं
रसाभिव्यञ्जनयोग्यत्वम् । भवतु नाम शब्दस्य ध्वननं नाम व्यापारः कश्चित्, अर्थस्य
तु जनकत्वानुभाषकत्वयगेत्यन्तर एव व्यापारो दृष्टश्च इति रसादिगोचरोऽपि तथोक्त्यन्तर
एव भवितुमर्हति, न ध्वननलक्षण इत्याशाङ्क्योपपत्तयामपि निषेधति—पुत्रजन्मेति ॥
विभावाद्यभिधेयस्य रसादिप्रतीतिप्रसक्तैर्न जन्यजनकभावः ; अविनाभावरूपव्याप्यभावाच्च
न लिङ्गलिङ्गिणाव इत्युभययैलक्षण्यसिद्धिरित्यर्थः । इदानीमभिधेयसामर्थ्यादिसत्त्वमित्यस्य
तार्त्पर्यमाह—इति द्वयोरपीति ॥ शब्दार्थयोर्द्वयोरपि ध्वननव्यापार इत्यनेन प्रकारेण
समर्थित इत्यर्थः । वृत्तौ यत् विकल्पद्वयं कृतम् "वाच्यत्वं तस्य" इत्यादिना तत्र
कंचिद्विशेषमुन्मील्यति—एवं द्वाविति ॥ आद्यः स्वशब्दनिषेदितत्वादिशेषरूपः ;
द्वितीयो विभावादिप्रतिपादनमुखेन वेति । शुशब्दो विशेषे । कथं दूषितः कथं बाह्यीकृत

१. न. 'अभिधेयस्य पुत्र'

२. घ. 'जनन' नास्ति ।

३. घ. 'विलक्षण्ये' इत्यधिकः ।

४. क. ए. 'विशिष्टम्'

५. क. ख. ग. 'वाचक' नास्ति ।

६. ग. 'द्विती ... .. वितः' नास्ति ।

ध्वन्यालोक्तः

रसवत्त्वप्रतीतिरस्ति । यतश्च स्वाभिधानमन्तरेण केवलेभ्योऽपि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः, केवलाच्च स्वाभिधानादप्रतीतिः, तस्मादन्वयव्यतिरेकाम्यामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेव रसादीनाम्, न त्वभिधेयत्वं कथंचित् इति तृतीयोऽपि

लोचनम्

एवं स्वशब्देन सह रसादेर्व्यतिरेकान्वयाभारमुपपत्त्या प्रदर्श्य तथैवोपसंहरति—
यतश्चेत्यादिना कथंचिदित्यन्तेन ॥ अभिधेयमेव सामर्थ्यं सहकारिद्रष्टृरूपं विभावादिकं

कौमुदी

—एवमिति ॥ वृत्तौ व्यतिरेकस्य पूर्वमुक्तत्वाद्यतिरेकान्वयाभावमित्युक्तिः ॥ तथैवेति ॥
अन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनसाहित्येनैवेत्यर्थः । इह वृत्तौ रसादीनामभिधेयत्वप्रतिषेधेनाभिधेय-
सामर्थ्याक्षिप्तत्वमुपसंहरतम् । तत्र ध्वनिवाच्यभिप्रेतं यच्छब्दार्थोभयगतध्वननव्यापारमात्र-
गम्यत्वं तदनुद्भिन्नप्राप्तमित्यतः तदभिप्रायवर्णनानुकूल तदोजनाप्रकारं प्रकटयति—
अभिधेयमित्यादिना ॥ अनेन प्रतिनियतसहकारिभेदप्रकटनमुखेन शब्दार्थयोर्द्वयोरपि
रसाथर्वविषयमभिधादिजननादिव्यतिरेकं ध्वननलक्षणं व्यापार प्रतिपादयितुं शब्दस्य
ध्वनेन विभावादिरूपाभिधेयसहकारिसमाप्तम्, अर्थस्य तु विशिष्टशब्दसहकारिद्रष्टृत्वं
चाभिधीयते । तत्र तानच्छब्दस्य ध्वनने कर्तव्येऽभिधेयमेव सामर्थ्यम्, अभिधेयस्य
च ध्वनने कर्तव्ये विशिष्टसमुचितवाचकसाकल्प सामर्थ्यमिति संगतिः । अभिधेयं
च तत्सामर्थ्यं चेति शब्दपक्षे कर्मधारय इत्याह—अभिधेयमेव सामर्थ्यमिति ॥

उपलोचनम्

मुपबोः छिप्यतीति लोचनकाराशयस्य निष्कर्षः । “पुनश्चस्तन्मयीभावः” इति अज्ञानसमतः
पाठः । उक्तमित्यनेन तन्मयीभावयुक्त्या जलचरगता अनुभावाः शक्योच्यन्ते राधात्मन्वाननु-
भावानुक्त्वा जलचरगतानां तेषामाकर्षणे पुनरुक्तः परिपुष्टस्तन्मयीभावो भवति यतः—इत्यङ्-
नस्याशयः ॥

१. क. ख. 'विशिष्टेभ्यः' अधिक ।
२. क. ख. 'स्वाभिधानमात्राद्'
३. ड. 'व्यतिरेकाभाव'

- च. 'व्यतिरेकाभावा'
४. ख. 'उपदर्शयं तमेव'

लोचनम्

रसघनने शब्दस्य कर्तव्ये, अभिधेयस्य च पुत्रजन्महर्षभित्तयोगक्षेमतया जैननव्यतिरिक्ते दिवा-
 भोजनाभायविशिष्टपीनदानुमितरात्रिभोजनविलक्षणतया चातुमानव्यतिरिक्ते घनने कर्तव्ये
 सामर्थ्यं शक्तिः विशिष्टसमुचितवाचैसाकल्पम्—इति द्वयोरपि शब्दार्थयोर्घननव्यापारः ।
 एवं द्वौ पक्षव्युपक्रम्यायो दूषितः । द्वितीयस्तु कथंचिद्दूषितः, कथंचिदङ्गीकृतः—

कौमुदी

ध्वन्यालोक

प्रभेदो वाच्यद्विज एवेति स्थितम् । वाच्येन त्वस्य सहेवं प्रतीतिरित्यत्रे दर्शयिष्यते ॥

लोचनम्

जननानुमानव्यापाराभिप्रायेण दूषित, ध्वननाभिप्रायणाङ्गीकृत । यस्त्वत्रापि तात्पर्य शक्तिमेव ध्वनन मन्यते, स न वस्तुतत्त्ववेदी । विभावानुभावप्रतिपादके हि वाक्ये तात्पर्यशक्तिभेदे ससर्गे वा पर्ययस्यत्, न तु रस्यमानतौसारे रस—इत्यल्ल बहुना । इतिशब्दो हेत्वर्थ, इत्यतो हेतोस्तृतीयोऽपि प्रकृतो वाच्यद्विज एवेति सत्रध ॥ सहेवेति ॥ इतिशब्देन वियमानाऽपि क्रमा न सल्लक्ष्यत इति दर्शयति ॥ अग्र इति ॥ द्वितीयोऽथेति ॥

बौमुदो

इत्यपेक्षायामुक्तम्—जननानुमानेति ॥ यस्तु मन्यते—रसादीनामभिधेयसामर्थ्याक्षितत्वमे वेति निगमयतो वृत्तिकारस्य तात्पर्यशक्तिरेव ध्वननव्यापारोऽभिमत, न तद्यतिरिक्तश्चतुर्थ- कल्पानिवेशी कश्चित्, अभिधेयान्ययानुपपत्तिसहायार्थो ध्वननशक्तेरेव तात्पर्यशक्तित्वात्, तस्या एव चेद्वाभिधेयसामर्थ्याक्षेपशब्देन स्फुटमभिहितत्वात्, अतो न तद्यतिरिक्तध्वनन- व्यापारविषयतया क्लेशेनेष व्याख्यानमनुचितम् [उचिनत्]—इति त प्रत्याह—यस्त्व त्रापीति ॥ न केवल “भम धमिअ” इत्यत्र प्रतिषेधस्य व्यङ्ग्यत्वानिमान एवेत्यपि शब्दार्थ । ‘न वस्तुतत्त्ववेदी’ इति शब्दयोगनाञ्जल्यपरामर्शकौशलमात्रमनुज्ञात तत् किं न तावदेव वस्तुतत्त्वमिति, नैवेत्याह—विभावानुभावेति ॥ विशेषनिर्णया हि तात्पर्यशक्ति रित्युक्त तावदेतदघस्तात् । विशेषधैरुस्य वाक्यार्थस्य वाक्यार्थान्तरात् भेदापरपर्याया व्यावृत्तिरेव व्यावर्तकभूतविशेषणसमर्थो वा ‘गामानय’ इत्यत्र गोकर्मेवानयनविशेषस्य अघादिकर्मवानयनादितो व्यावृत्तिप्रतीते तस्या वि- त्तकारकसत्रधनिमित्तत्वाच्च । अत

१	क	ख	ग	सर्वत्र
२	ग	प्रत्यय		
३	क	अनुभवार		
	ख	अनुमानव्यापार		
४	ग	शक्तिभे-		
	क	स	भेदसतो	
५	ग	सारे रस		

	घ	सरे	
६	क	ख	ग
७	क	ख	ग
८	क	ख	ग
९	क	ख	ग
१०	क	ख	ग
	ग	घ	च

१० क ख ग इति शब्दवति नास्ति ।
ग घ च इति शब्दवति नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।

कौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ५ ॥

लोचनम्

एवं “प्रतीयमानं पुनरन्यदेव” इतीयता ध्वनिस्वरूपं व्याख्यातम् । अधुना काव्यात्मत्वमितिहासव्याजेन दर्शयति—काव्यस्यात्मेति ॥ स एवेति ॥ प्रतीयमानमात्रेऽपि प्रक्रान्ते तृतीय एव रसध्वनिरिति मन्तव्यम्, इतिहासव्यादात्

कौमुदी

एव भेदो वाक्यार्थः संसर्गो वेति वैकल्पिकी वाक्यार्थविदां स्थितिः । रसादिरर्थस्तु स न भेदरूपः संसर्गरूपो वा सिद्धस्वभावत्वाभावात् । रस्यमानतैकसारो हासावलीकिकोऽर्थ इत्यसकृदवादिष्य । तेन तात्पर्यशक्तिगोचरतिलङ्घी चतुर्थकक्षयानिविष्ट एवावमर्थ इति स्थितमित्यर्थः ॥

पूर्वोत्तरकारिकयोः सङ्गतिं कर्तुं तात्पर्यमाह—एवमिति ॥ “काव्यस्यात्मा ध्वनिः” इति ध्वनेः स्वरूपं तस्य काव्यात्मत्वं चोभयमपि विहितम् । तत्र कारिकायां वाच्यसंबलनविमोहव्युच्छेदनेन वाच्यव्यतिरिक्तं व्यङ्ग्यस्वरूपं निर्धारितम् ; तच्छेषतयैव हि “अर्थः सहृदयश्चाधः” इत्यादिकारिकाद्वयं व्यङ्ग्यप्रतिपादनपूर्वभूमिभूतयाव्यार्थप्रतिपादनपरं प्रवृत्तम्—इति व्यङ्ग्यार्थास्तित्यप्रसाधनमेव इयता प्राधान्येन कृतम् । अधुना “काव्यस्यात्मा” इत्युत्तरकारिकया तस्य काव्यात्मत्वं प्रतिपाद्यत इति कारिकयोरनयो-र्नियतपूर्वापर्यलक्षणा संगतिः स्थितिवैल्यर्थः । कथमस्याः काव्यरमत्वमेव [स्थैव] प्रधानतया प्रतिपादकत्वम् इतिहासोपन्यासमात्रप्रवृत्त्या इत्यत्राह—इतिहासव्याजेनेति ॥ सहचरी[चारि]हननोत्थः शोको मुनेः श्लोकत्वमागत इति करुणरसस्य काव्यात्मत्वमेव प्रधानतया प्रतिपाद्यदियमितं न स्थितिहासोपक्षेपमात्रमित्यर्थः ॥ नन्वत्र रसध्वनेरेव काव्यात्मत्वाभिधानात् प्रकृतत्रिविधप्रतीयमानार्थपरात्मार्थकतच्छब्द-विरोध इत्याशङ्क्य तस्य विषयसंज्ञोचनाह—प्रतीयमानमात्र इति ॥ उपसंहारस्थेन निरवकाशेन सावकाशमुपक्रमस्थं वाच्यत इति भावः । न केवलं कारिकार्थानुपेयमात्रादेव

१. क. ख. ग. 'एव' अन्तिकः ।
२. क. ख. 'वाच्यत्वं'
३. य. च. 'च'

२. क. ख. 'वाच्यत्वं'

लोचनम्

प्रक्रान्तवृत्तिप्रन्यायवलाच्च । तेन रस एव दस्तुत आत्मा वस्तुव्यङ्गकारध्वनी तु सर्वथा रसे
पर्यवस्येते इति काव्यादुल्लङ्घ्यौ तावित्यभिप्रायेण ध्वनिः काव्यस्यात्मेति सामान्येनोक्तम् ॥
शोक इति ॥ कौञ्चस्य द्वन्द्ववियोगेन सहचरी[चारि]हननोद्भूतेन साहचर्यध्वंसेनेति
यः शोकः स्थायीभावो निरपेक्षभावत्वादिप्रलम्भशृङ्गारोचितरतिरथायिमाधौदन्य

कौमुदी

विपपसन्नोचावगमो वृत्तिप्रन्यवलादपीत्यह—प्रक्रान्तेति ॥ प्रक्रान्तः समन्तरभावी यो
वृत्तिग्रन्थः 'प्राधान्यादत्र रसभावगुणेनोपलक्षणम्' इत्येवंरूपः ; तस्य रसस्यैव काव्यात्मत्वं
मुख्यतपेत्येवंरूपो योऽयंस्तदसुरोपादपीत्यर्थः । तर्हि केनाभिप्रायेण ध्वनिः काव्य-
स्यामेति सामान्येनोपक्षेप इत्यत्राह—तेनेति ॥ यतोऽत्र विशेषनिर्देशस्ततो हेतोरित्यर्थः ।
यदा काव्यापेक्षोत्कर्षप्रयोजकरसपर्यवमाननैयत्यलाभादेव वस्तुव्यङ्गकारध्वन्योरपि काव्यानु-
प्राणनरूपसाध्याभिवेकः तदा किमु वक्तव्यं रसध्वनेर्विश्रान्तिधामभूततया प्रधानस्य
काव्यजापितत्यसभावनायाम्—इति कैमुत्यनीत्या रसस्य काव्यात्मत्वं द्रढयितुमियं सामान्ये-
किरित्यर्थः । अत्र कारिकायाम् 'स एवार्थः काव्यस्यात्मा' इति रसध्वनेरितिरन्यावृत्त्या
काव्यस्यात्मत्वं प्रतिज्ञाय "तथा च" इति कारिकाशेषेण पुराणुत्तोपन्यासमुखेन तदुपपादनं
कृतम् । तत्र यथाश्रुतप्रन्यायप्रहणे प्रकृतप्रतिज्ञोपपादकत्वं तान्न सम्पन्नमाप्ति, प्रयुत
कषयन तद्विरोधपरताप्रतीत्या तद्व्यङ्गकत्वमेवेति मन्वानो व्याजरोति—कौञ्चस्येला-
दिना ॥ अत्र कौञ्चस्य द्वन्द्ववियोगेन यः शोक उल्लिखितः स्थायीभावः स एव आदिकवेः
श्लोकत्वमागत इति संगति । द्वन्द्ववियोगेनेत्यस्य व्याख्या—साहचर्यध्वंसेनेति ॥ तत्र हेतुः
न्यायकर्तृक सहचरी[चारि]हननमित्याह—सहचरी[चारि]हननोद्भूतेनेति ॥ नान्ययं
विप्रलम्भोचितरतिरथायिमाध एव किं न भवति द्वन्द्ववियोगोत्पत्त्यात् शपदिहेतुकवियोगोत्प-
वदित्याशङ्क्य विशेषदर्शनेन तदन्यात्वमाह—निरपेक्षभावत्वादिति ॥ परस्परशोप-
जीवनप्रागत्वेन सापेक्षो हि रतिरथायिमाध. ; न खलु विप्रलम्भे संभोगे वा विभावस्थायिनोः
वर्धित्वेदोऽस्ति ; तद्विपरीतो निरपेक्ष एवात्रप्रलापादिकाव्येषु शोक इति निरपेक्षभावत्वादस्य

१. ग. 'अर्थ' नास्ति ।

२. क. ख. 'प्रतिपर्यवस्येते'

३. क. ख. 'कौञ्चस्य द्वन्द्ववियोगेन'

ग 'कौञ्चस्य द्वन्द्ववियोगेन'

५. ग. 'सहचरी'

५. क. ख. 'ध्वननेन'

ग. 'ध्वननेन'

६. ग. 'रति' नास्ति ।

७. क. ख. ग. 'मावत्वाद्'

लोचनम्

एव । स एव तथाभूतविभाज्यतदुत्पाक्रन्दाद्यनुभाषचर्चणया हृदयसंवादतन्मयीभवन-
क्रमादास्वाद्यमानतां प्रतिपन्नः वैरुणरसरूपतां लौकिकरुसोरुच्यतिरिक्तं स्वचित्तवृत्तिद्रुति-

कौमुदी

रस्यात्मकत्वं नादाङ्गनीवमिल्यर्थः । अमुमेव विरोधं सूचयितुम् अन्य एवेत्येवकारः ।
श्रीश [श्री] गतस्य शोकास्य कथं श्लेष्मप्रतिः, तत्रातौ वा रसस्य काव्यात्म्ये
क्रियायात्मित्यत उक्तम्—स एवेति ॥ करुणरसरूपतां प्रतिपन्नः सन् श्लेष्मरूपतां
प्राप्त इत्यन्वयः । करुणरसरूपताप्रतिपत्तौ हेतुमाह—आस्वाद्यमानतां प्रतिपन्न
इति ॥ तद्यादिचित्तवृत्तिरस्वाद्यमाना हि शृङ्गारादिरसव्यपदेशगोचर इति भावः ।
कथमास्वाद्यमानत्वप्रतिपत्तिरित्यत उक्तम्—हृदयसंवादतन्मयीभवनक्रमादिति ॥ प्रथमं
प्रागुक्तलक्षणसहृदयत्वविशिष्टस्य प्रतिपत्तुः हृदयसंवादः, ततस्तन्मयीभावत्वान्,
तदन्तरमखण्डो रसास्याद् इत्यर्थः । तत्रापि कारणमुक्तम्—तथाभूतेति ॥ तथाभूतः
सहचरी[चारी]हननरूपो यो विभावस्तदुत्पासतादृशविभावोत्पाद्य येऽनुभाषा आक्रन्दादयः
आदिशब्दादवनितलपरिच्छिन्नादयः । ननु रसाधिभावः शोक एव विभावादिप्रत्ययारम्भमणो
रसः न तद्विलक्षण इति तस्यैव काव्यात्मत्वं स्यात् न रसरूपेति शङ्कुक्यादि-
मतानुबन्धिनी शङ्कां संशालयितुमुक्तम्—लौकिकेति ॥ लौकिकस्य रस्यमानतैक-
सारस्य । अत एव सिद्धस्वभावलौकिकरत्वादिस्थादिविलक्षणस्य न शोकमात्ररूपत्वमाशङ्क्य-
मित्यर्थः । नन्वलौकिकत्वे रसस्य कस्यचित्तत्प्रमाणस्यासंभवाद् नृशृङ्गादिसमानयोगक्षेमत्वाप-
त्तिरित्याशङ्क्य स्वसंवेदनसिद्धवादनपङ्कवनीपतां वक्तुमुक्तम्—स्वचित्तवृत्तिद्रुतिसमास्वाद्य-
सारामिति ॥ स्वस्वास्वादयित्तरेष यन्नितं तस्य कथितक्रमेण तन्मयीभावसमुपनतयाद्गु-
त्पाद्वी भाषण जनलक्षणया निरालोविनिर्गलदविरलपुलकपालीरुचलितसकल-
कलेब्रशवादिसमुपलक्ष्यमाणया केवलं समारवायः सारः स्थिरांशो यस्या इति काष्ठानाप्त-
सहृदयभावपुरुषपरैरेयनिजसंवेदनसंसिद्धस्य नालौकिकत्वमुक्त्वा प्रत्याख्यानं युक्तमिति
भावः । ननु रसस्य काव्यात्मत्वं तद्विषययत्वापर्यैव दक्तव्यम्, इतरया निषमाभावादतिप्र-
सङ्गात् । न च समयसव्यपेक्षप्रयुक्तेः शब्दस्य तद्रहितरसाविदयत्वं संभावयितुं शक्यमित्या-

१. द. 'भावे'
२. घ. 'कल्पा'

३. ग. 'दृग्भाष्या'
घ. 'द्रुतिसमा'

लोचनम्

समास्वावसारां प्रतिपन्नो रसपरिपूर्णकुम्भोच्चलनवक्षितवृत्तिनिष्पदैर्स्वभाववाग्विधेयापादिवच्च
समयानपेक्षत्वेऽपि चित्तवृत्तिव्यञ्जकत्वादिति नयेन अकृतकतयैवैवशावशात् समुचितैच्छन्दो-
वृत्तादिनियन्त्रितश्लोकरूपतां प्रांसः

“मी निपाद प्रतिष्ठां स्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्कौम्भनिधुनादेकमवधीः कामगोहितम् ॥” इति ॥

न ह्य मुनेः शोक इति मन्तव्यम् । एवं हि 'सति तद्दुःखेन सोऽपि दुःखित
इति कृत्वा रसस्यात्मतेति' निरवकाशं भवेत् । न चै 'दुःखसंततस्यैवा दशेति ।
एवं "हि चर्वणोचितशोकस्वापिभावार्थककरुणरससमुच्चलनस्वभावत्वाद् स एव
कान्त्यस्यात्मा सारभूतोऽपरिशन्दवैलक्षण्यकारकः । एतदेवोक्तं हृदयदर्पणे—“यावत्पूर्णे

कौमुदी

शङ्क्य समयपेक्षवाचकत्वोपाध्यन्धीरणया तदनपेक्षव्यञ्जकत्वोपाधौ तद्विषयत्वसंभवात्शोक-
दोष इत्याह—समयानपेक्षत्वेऽपीति ॥ अकृतकतयैवेति ॥ अमुमर्षमनेन प्रतिपादयामीति
बुद्धिपूर्वकत्वमन्तरेणैवेत्यर्थः । कथं तर्हि तत्प्रवृत्तिरित्यत उक्तम्—आवेशवशादिति ॥ अत्र
दृष्टान्तमर्षगतं शन्दगतं चाह—रसपरिपूर्णैति ॥ ग्रन्थच्छायातुरोधिन्वेष व्याख्याने संभमति
किमित्येवंव्याख्यानमिदमपतस्तदसंभमनाह—न त्विति ॥ शोकमात्रस्य रसत्वासंभवादिति
भावः । अत्रैव दूषणान्तरगाह—न चेति ॥ एषेति ॥ श्लोकरचनारूपेत्यर्थः । उपसंहरति—
एवमिति ॥ आत्मैवस्य व्याख्या सारभूत इति ॥ सारभूतत्वमुपपादयति—अपरेति ॥
व्याख्यातमेतत्—एतदिति ॥ श्लोकस्य रससमुच्चलनस्वभावत्वम् । एतेन रसेन यावत्कविः

१. क. ख. ग. 'रस. परि'	१२. च. 'मन्तव्यः'
२. क. ख. 'कुम्भोच्छलन'	१३. ग. 'सति' न्यासि ।
ग. 'कुम्भो बलवद्'	घ. 'स हि'
३. क. ख. ग. 'निलम्ब'	१४. घ. 'आत्मैति कृत्वा रसत्वेति'
४. ग. 'स्वरूपभाववाग्विधेयादि'	१५. क. 'न तु'
५. घ. 'वाविवद्'	ख. 'तव'
क. ख. ग. घ. 'वादिप्रमथ'	१६. क. 'हि' न्यासि । घ. च.
६. क. ख. ग. घ. ङ. च. 'वेधित्वे'	'हि चर्वणोचित' न्यासि ।
७. क. ख. 'इति' न्यासि ।	१७. क. ख. 'भाववचनानाम्क'
८. ख. 'एव'	१८. क. ख. च. 'स्तमुच्छलन'
९. क. च. 'तन्त्रे'	१९. क. ख. 'सारभूतत्वगाव'
१०. ग. 'शपास'	ग. 'रम'
११. क. ख. ग. 'मानिर्देशत्वादि'	

लोचनम्

न चेतनं तावन्नैव वमत्यमुम्" इति । 'अगमः' इति छान्दसेनाढागमेन ॥ स एवेति ॥
एवमारणेद्रमाह—नान्य आत्मेति^१ । तेन यदाह भट्टनायकः—

"शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।

अर्थे तस्येन युक्ते तु घटन्त्याह्वानगतयोः ॥

द्वयोर्युगात्वे व्यापारप्राधान्ये क्वाव्यगीर्भवेत् ॥"

इति तदपास्तम् । व्यापारो हि यदि ध्वननात्मा रसनास्त्रभावः तत्रापूर्वमुक्तम् ।
अभाभिधैवं व्यापारः तथाप्यर्थाः प्राधान्यं देसाद्येदितं प्राक् ॥

कौमुदी

पूर्णं न भवति तत्रदमुं रसं काव्यरूपेण नैव वमत्युद्विरेति किन्तु पूर्णं एव सन् ।
अपूर्णत्वे काव्यस्य रसात्मत्वं न सिध्यति । रसवमनरूपस्य काव्यस्य तद्वृत्तमेवेत्यर्थः ।
एवकारस्यात्मान्तरवादिपक्षप्रतिशेषवत्त्वेनानर्थक्यं पश्चिरिति — स एवेति ॥ अनु प्रसक्तस्यैव
प्रतिषेधो युक्तः, तन्निःसत्यात्मान्तरप्रसक्तिः येन तन्निषेध इत्यत आह—तेनेति ॥
तत्रेति ॥ शास्त्राह्वानकाव्येषु मव्य शपर्थः ॥ पृथगिति ॥ आह्वानकाव्यापेक्षम् । एतद्दु-
त्तरजाभ्यनुपपक्षनीयम् । तस्येन प्रधानत्वेन युक्ते सतीत्यर्थः । एतयोः वाच्यार्थयोः
द्वयोरपि युगात्वे व्यापारस्य च प्राधान्ये सति काव्यव्यपदेशो भवेदित्यर्थः । किमयं
व्यापारो ध्वननात्मा किं वा अभिधैव ; नात्र इत्याह—व्यापारो हीत्यादि ॥ द्विर्हेती ।
तदिति ॥ तर्हीत्यर्थः । अरभाभिर्हि ध्वननव्यापारस्य प्राधान्यमितरव्यापारापेक्षामनुपगतमेव ।
तस्य तु विषयद्वारेण स्वरूपप्रतिष्ठाभक्तकृतमेव तदित्येतावत् । द्वितीयं तु दत्तदोष इत्याह—
अथेति ॥ अभिधाव्यापारप्राधान्यस्य काव्यात्वप्रयोजकत्वे शास्त्रादेशपि तथाभावावतिरित्वादि-
दोषमूचनार्थं तथापीत्युक्तम् ॥ प्रागिति ॥ व्यापारस्वरूपनिरूपणावसरे । काव्यस्यावयविन-
धारुत्वं नाम तदवयवस्थानीयवाच्यवाच्यकारचनाचारुत्वमेव देहावयवविनस्तदवयवभूत-
करचरणादिचारुत्वे सति चारुत्वव्यवहारदर्शनात् । तच्च विविधपदोपात्तवैचित्र्यात्मकम् ।

१. क. घ. 'तावन्नैववत्' घ. च.

'तावन्नैव निनोत्सुम्'

२. क. ट 'इति' नास्ति ।

३. घ. 'भट्टनायकः'

४. क. ट. ड. न. 'अर्थव्यति'.

५. क. ख. 'युक्तम्'

६. क. ख. 'काव्यधी'

७. क. ख. घ. 'अभिधेद'

८. घ. 'अस्य'

९. ग. 'प्राधान्ये'

ध्वन्यालोकः

विविधविशिष्टवाच्यवाचकरचनाप्रपञ्चचारुणः काव्यस्य स एवार्थः सारमूलः ।

लोचनम्

श्लोकं व्याचष्टे—विविधेति ॥ विविध तत्तद्भिन्नव्यञ्जनीपरसानुगुण्येन विचित्रं
वृत्ता वाच्ये वाचके रचनाया च प्रपञ्चेन यच्चारु शब्दोर्थात्कारुण्युक्तमित्यर्थः ।
तेन सर्वत्रापि ध्वननसद्भावेऽपि न तथा व्यवहारः । आत्मसद्भावेऽपि हि कचिदेव
जीवव्यवहार इत्युक्तं प्राक् । एतेनेतिस्त्रिवकाशम्, यदुक्तं हृदयदर्पणे “सर्वत्र तर्हि काव्य-
व्यवहारः स्यात्” इति । निर्हेतसहचरीनि विभान् उक्तः । आक्रन्दितशब्देनानुभावः ॥

कौमुदी

वैचित्र्यं चाभिव्यञ्जकस्य विभिन्नाभिव्यञ्जपरसानुगुण्येनयतासपादनमित्येतदाह—विविध-
मिति ॥ न सिद्धस्य वैचित्र्यस्यानुवादोऽयम्, किन्तु साध्यस्य विधानमित्याह—वैचित्र्यं
कृत्वेति ॥ वाच्येऽर्थे प्रपञ्चेनाविष्येन यच्चारु, वाचके शब्दे प्रपञ्चेन यच्चारु, रचनायां च प्रपञ्चेन
यच्चारु, वाच्यदीना चारुत्वातिशययोगात्तत्समुदायरूपस्य काव्यस्य चारुत्वमनेन विशेषणोक्त-
मित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति—शब्दार्थेति ॥ अस्य फलमाह—एतेनेति ॥ यतो गयोक्तविशे-
षणविशिष्टमेव वाक्य ततो हेतोः सर्वत्रापि ‘सिद्धो बहु.’ इत्यादावपि तथेति । काव्यत्वेनेति
युक्तं इत्यादावपि प्रागुक्ता प्रतिमन्दी स्मारयन्नाह—आत्मसद्भाव इति ॥ उक्तम्यायहतत्वा-
दर्पणकारस्य चनिर्व्वसो दर्पनिर्गुम्भितमित्याह—एतेनेति ॥ उक्त इति ॥ सहचरी [चारि]

१. ग. 'विशिष्ट' नास्ति ।
२. क. ख. 'प्रपञ्च' नास्ति ।
३. ड. च. 'हरि' ।
४. क. ए. 'प्रपञ्चेन' नास्ति ।
५. ड. च. 'नर्ध' नास्ति ।
६. ड. ए. ग. 'न ध्वनन'

७. क. ख. ग. 'न' नास्ति ।
८. क. ख. ग. 'दि' नास्ति ।
९. क. ख. 'एव' अधिक
१०. क. ए. 'तेन'
११. क. ख. 'सिद्धित'
१२. ड. 'शब्देऽनु' च. 'शब्दोऽनु'

अन्यालोकः

तथा चादिकवेः निहतसहचरीविरहकातरकौमाग्रन्दजनितः शोक एव श्लोकतया परिणतः ॥

लोचनम्

जनित इति ॥ चर्चणागोचरत्वेनेति शेषः । ननु शोकचर्चणातो यदि श्लोक

कौमुदी

हननमत्र विमार इत्यर्थः । वृत्तिमन्यालोचनायां क्षात्रन्दिताकर्णनजनितो मुनेः शोक इत्युक्त-
मिव प्रतीयते ; तदुक्तं पूर्वं तन्निषेध इत्यत्राह—चर्चणागोचरत्वेनेति ॥ “जायमानो ह वै
मादणः” इत्यत्र गृहस्थो जायमान इतिवदिति भावः । नन्वेवमपि रसस्य क्वाव्यात्मर्थं न
अन्यशुद्धमिमतमिव भाति । चर्चणावस्थस्य शोकस्त्वैव श्लोकरूपत्वोक्त्या कान्यात्मवत्त्वामि-
धानात् । न खलु शोक एव करुणरस इति शङ्कते—नन्विति ॥ प्रतीयमानत्वं हि रसोदेव

उपलोचनम्

“तथा चादिकवेर्निहतसहचरीविरहकातरकौमाग्रन्दजनितः शोक एव श्लोकतया परिणतः”
—इत्यालोकः । स्यादेतन्—अत्र निहतसहचरीत्यादिना क्रीञ्चया हनन परामृशमिव भाति ।
कथमेतत् संगच्छेत ? यतो रामायणे पालकाण्डे द्वितीयधर्मे “द्वन्द्वदशापररुपायोः क्रीञ्चयेरेकं
धुमायं निपादो जवानः निपादनिहतक्रीञ्चदसंनोत्थः शोकपरीवाहश्चादिकवेः श्लोकतया परिणतः”
इति प्रविषाद्यमानोऽयं विषयः सुप्रसिद्धः । कथमेव प्रविष्टिमुपेरथ क्रीञ्चयाः सत्त्वयां हननं
प्रलम्बाधानन्दवर्धनाचार्यैः ? एतद्ग्रन्थव्याख्यानमाने लोचने वाद्वेयं न परिहितो, प्रस्तुत एतदीक्यत
इय । निर्णयसागरसुद्वितल्लोचने लोचनमातृकासु च प्रायशः प्रकृतकारिकाविभजनव्यतिरे “सहचरी-
हननोद्भूतेन साहचर्यध्वंसेन” इति दृश्यते । अथ एतद्विपरणामो कौमुदीमातृकाया दृश्यमानस्य
सहचरीहननमित्यनुवादस्य च पर्यालोचनाया उर्ध्वा प्रविष्टिविरोधमनाहस्य क्रीञ्चिहननमेतान्
विद्वेषद्वयवृत्तमिव भाति । एयं विषयंस्तथावनाया लेखकप्रगादादिवशादायातः पाठे व्याकुली

१. क. छ. 'तथा चादिकवेः' नास्ति ।

२. य. 'इति' नास्ति ।

३. क. घ. 'सप्रसिद्ध' ।

४. क. छ. 'विरोधः' ।

धन्यालोकः

‘शोको हि कस्मिन्संस्थाविभाव प्रतीयमानरूप एवेति प्रतिपादितम् ।

लोचनम्

उक्तं तत्प्रतीयमानं वस्तुं काव्यस्यार्थमेति वुत् इत्याशङ्क्याह—शोको हीति ॥

उपलोचनम्

भावो हेतुः स्यात् । तथा हि—वृत्तिप्रभे “निहतसहचरीविरहकातरश्रीश्रानन्दननित” इति पदस्यार्थं एव वर्णनीयम्—निहतसहचरीविरहकातर शौच, विभाव, आक्रन्दश्रानुभाव, ताम्या जनित—इति । एव विवरणे “विशुक्ता पतिना तेन श्रौञ्चेण सहचारिणा” इति रामायणपदस्य एवंभानुग्रह स्यात्, सहचरणशीलता च सहचारिपदप्रत्ययार्थो वाच्यकिरमि-
सहित सम्प्रयुद्धादिति सहचारिपदविवरणगतया “सहचरीविरहकातर” इति पदं प्रयुक्तयता सहृदयचक्रवर्तिना भविचारेण—इति च ज्ञातुं शक्यते । एतदभिसंभायेव लोचने “निहतसहचरीति विभाव उक्त, आक्रन्दितशब्देनानुभाव” इत्युच्यते । अत्र लोचनप्रभे “निहतसहचरीति” इत्यन्तेन “निहतसहचरीविरहकातर” इत्यस्य भागस्य प्रतीकोपादानम्, न तु निहतशब्दस्य सहचरीशब्देन अन्वयोऽभिधेयः । अञ्जनाभिधे लोचनव्याख्यानं अस्मिन् प्रकरणे “मा निपाद” इत्यादिरामायणपद्यविवरणे ‘एकं पुमात् काममोहितं मङ्गलार्थमेवधी’ इति दृश्यमाना वचनव्यक्तिस्फुरि प्रकाशितमाशयमेवोपपन्नति ॥

अत्रैव शङ्क्यते—राज्योत्तररुतवाभ्यमीमासायां वरोद्धानगरे मुद्रिताया सप्तमे पुटे एव दृश्यते—“निपादनिहतसहचरीक श्रौञ्चयुवान करुणभेद्धारया गिरा श्रदन्तमुद्गीक्ष्य शोकवान् श्लोकमुज्जगाद” इति । अस्य धन्यालोकानुशासकस्य ग्रन्थस्य वा गतिः ? अनेदमनुसेधवम्—“निपादनिहतसहचरीक श्रौञ्चयुवानम्, करुणभेद्धारया गिरा च श्रौञ्चीं क्रन्दन्तीमुद्गीक्ष्य” इति पाठेन भवितव्यम्, स च पाठ मुद्रितपुस्तकादर्शभूतेषु कोशेषु विपर्यस्तः स्यात्, समाचान तथा अभ्युहिते पाठे निहतसहचरीक श्वस्तसहचरीक श्रौञ्चयुवा विभाव उपात्त—इति । अतः परं सहृदया प्रमाणमित्यलं विस्तरेण ॥

- १ क ख ग ‘मा निपाद माहि ३ घ ‘वस्तु नाति ।
तम्’ अस्ति । ४ ग ‘वाच्यमेति’
२ ग ‘स नाति ।

लोचनम्

करुणस्य तर्चर्षणागोचरामनः शोकैः स्थायिभावः । शोके हि स्थायिभावे ये विभावानुभावाः तैस्समुचिता चित्तवृत्तिः कर्ष्यमाणात्मा रस इत्यौचित्यात् स्थायिनो रसतापत्तिरिद्युच्यते ; प्रावस्वसंविदितं परत्रानुगितं च चित्तवृत्तिजातं संस्कारकमेण

कौमुदी

शोकस्याभिधावृत्तिविषयत्वादित्यर्थः । करुणस्यायिभाव इत्यत्र विग्रहं दर्शयति—करुण-
स्येति ॥ करुणस्य लौकिकशोकापेक्षया व्यतिरेकं दर्शयितुं स्वरूपमाह—तर्चर्षणागोच-
रामन इति ॥ शोकस्य या चर्षणा तदीयविभावसमुचितचित्तवृत्तिचर्षणोपपत्ता तदात्मनस्य
आत्वादापरपर्यायस्य आनन्दयनस्य संवेदनस्य गोचरो योऽर्थः स करुणरस इत्यर्थः ।
ननु यदि स्थायिभावादन्व एव तद्विलक्षणः कश्चिदलौकिको रसः तर्हि स्थायी
भावो रसः ; इहापि “शोकः श्लोकत्वमागतः” इति च सफलसत्ताभिसहृदयव्यवहारभूमिषु
स्थायिनो रसतापत्तिव्यवहारो विरुध्येतेत्याशङ्क्य स्थायिभावस्य रसचर्षणोपयोगित्व-
निबन्धनोऽपमौपचारिको व्यपदेश इत्याह—शोके हीति ॥ शोक इत्युपलक्षण रत्वादेः ।
स्थायिनोऽपि यदि स्थायिभाव एव रसीभूत इत्यास्थीयेत, तर्हि प्राचीनानुमानिकी
स्थायिप्रतीतिरपि रसरूपा स्यात् । न च अनुमानरूपायाः प्रतीते रसात्मनस्त्वम्, तस्या
अलौकिकत्वात् । अतः स्थायिनियतविभावसमुचितचित्तवृत्तिचर्षणागोचरः कश्चिदलौकिक-
कोऽर्थो रस इति स्थायिनो रसीभावव्यपदेश औपचारिक एव, न तु स्थायिन एव रसात्मता-
पर्यपेक्षया मुख्य इत्यर्थः ॥ औचित्यादिति ॥ उपयोज्यनिमित्तादुपचारादिति यावत् ॥
यदाह—औचित्यं तु तत्स्थायिगतत्वेन प्रसिद्धानामधुना चर्षणोपयोगितया
विभावादिनायालम्बनादिति । इतरचित्तवृत्तिसमग्रहितस्यायिचित्तवृत्ते रसचर्षणानिमित्तत्व-
मुपचाराधीजं दर्शयति—प्राक्स्वसंविदितमिति ॥ व्यवहारदशाया स्वस्मिन्नात्मनि
संविदितम् इदानीं विलापादिफार्यदर्शनात् परस्मिन्ननुमीयते ; तदनन्तरं संस्कारोद्बोधः,
तदनन्तरं निर्मलतया हृदयस्य संश्रुदः, तदनन्तरं तन्मयीभावः—इत्येवं स्थायिचित्तवृत्ते चर्षणो-
पायत्वात् स्थायी भाव एव रस इत्युपचर्यत इत्यर्थः । एतच्चोत्तरत्र रसविचारे वितनिष्यत

१. क. घ. 'न चर्षणम्'
२. ग. ङ. 'शोकः' नास्ति ।
३. ग. 'तत्त्वसमुचिता.'

५. क. ख. ग. 'वर्षणात्मा'
५. ख. ग. 'घृति' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

प्रतीयमानस्य चान्यप्रभेददर्शनेऽपि रसभावमुखेनैवोपलक्षणम्, प्राधान्यात् ॥

लोचनम्

हृदयसंबादमादधानं चर्षणत्यामुपयुज्यते यतः । ननु प्रतीयमानरूपमात्मा, तच्च त्रिभेदं प्रतिपादितम् ; न तु रसैकरूपम् ; अनेन चेतिहासेन रसस्यैवामभूतत्वमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य अम्युपगमेनैवोत्तरमाह—प्रतीयमानस्य "चेति ॥ अन्यो भेदो वस्तुलंकारात्मा । भावग्रहणेन व्यभिचारिणोऽपि चर्ष्यमाणस्य तादन्मात्राविश्रान्तावपि स्थायि-चर्ष्यापर्यवसानोचितरसप्रतिष्ठामनवैप्यपि प्राणत्वं भवतीत्युक्तम् । यथा—

"नखं नखाग्रेण विघटयन्ती विवर्तयन्ती बलयं विलोलम् ।

आमन्त्रमाशिञ्जितनूपुरेण पादेन मन्दं भुवमाच्छिखन्ती ॥"

कौमुदी

इति तत एव स्पुष्टतरमवधेयमिति नेह प्रतन्यते । ग्रन्थादौ प्रतिज्ञातस्य ध्वनेः काव्यात्मत्वस्थोपपादनमनया कारिकया क्रियत इति यदुक्तं तदयुक्तमिति शङ्कते—
नन्विति ॥ रसध्वन्येकविषयत्वादितिहासस्य न त्रिविधप्रतीयमानकाव्यात्मप्रसाधकत्वं घटत इत्यर्थः । ननु भावग्रहणमतिरिक्तमिव रसस्यैवोदाहरणे प्रस्तुतत्वादित्याशङ्क्याह—
भावग्रहणेनेति ॥ व्यभिचारिणोऽपीति ॥ लज्जादेर्भावस्य, तावन्मात्रे व्यभिचारिण एव स्वरूपमात्रे, विश्रान्त्यभावेऽपि प्राणत्वं काव्यात्मत्वं भवतीत्यन्वयः । विश्रान्तिधामत्व-
लक्षणं हि जीवितत्वम्, तस्याभावेऽपि जीवितत्वस्य भावो विरुद्ध इत्यपिशब्दार्थः ।
ननु व्यभिचारिचर्षणायाः स्थायिचर्षणापर्यवसायित्वात् तदुचितरसप्रतिष्ठाप्राप्तिमुखेन प्राणत्वं न सारूप्येवेति नेत्याह—स्थायिचर्षणेति ॥ अत्रापि पूर्ववाद्दिरोचार्थः अपिसन्दः । कथं तर्हि तस्य प्राणत्वमपीत्यत उक्तम्—चर्ष्यमाणस्येति ॥ चर्ष्यमाणतासारमेव हि रसस्यापि रसत्वं जीवितत्वं च । सा तु व्यभिचारिणोऽपि यदि सम्पक् स्त्रोचितविभावादिबोजन-
वशात् कदाचित् संपनीपयेत्, कस्तस्यापि जीवितत्वं निरूपयतीति भावः ।

१. क. ख. ग. 'वन' नास्ति ।

२. क. छ. 'ल' ग. 'ल'थेति भेदम् ।

३. क. घ. 'उक्त' नास्ति ।

४. घ. ड. च. 'व' नास्ति ।

५. क. छ. ग. घ. 'ग्रहणम्' ।

६. क. ख. 'चदित' ।

७. घ. 'अवाप्य' ।

८. ग. 'अनुप्राणकत्वम्' ।

९. क. ख. 'प्राणकत्वम्' ।

१०. ग. 'मन्दक्री' नास्ति ।

लोचनम्

इत्यत्र लज्जायाः । रसभावशब्देनै तदाभासतत्प्रशमावपि संगृहीतयेव, अवान्तरैवैचि-
त्र्येऽपि तदेकरूपत्वात् ॥ प्राधान्यादिति ॥ रसपर्यवसानादित्यर्थः । तावन्मात्रैर्विश्रान्तावपि
चान्यशब्दवैलक्षण्यकारित्वेन वस्तुलंकारार्थेन्योरपि जीवितत्वमौचित्याद्भुक्तमिति भावः ॥

कौमुदी

अंत्योदाहरणमाह—यथेति ॥ अत्र हि नस्तद्विषयविलोच्यलक्ष्यविवर्तनकलनूपुरनिन्द-
रुचिरचरणकिसलयविलेखनलक्षणैः सम्पगायोजितैः अनुभादैरभिव्यञ्जमानः समु-
चितशृङ्गाररसप्रतिष्ठाप्राप्तिमनपेक्ष्यैव चर्चणोपाख्योः लज्जाशब्दो भावः काव्यजीवित-
त्वेन सहृदयहृदयमणिमुकुतरत्नमधिशेत् एव । तदाह—अत्र लज्जाया इति ॥ प्राणत्व-
मित्यनुपपन्नं योजयम् । एवं रसभावयोः काव्यात्मत्वमुपपाद्य परिसंख्यानभयात्तदा-
भासतत्प्रशमयोरपि तथात्वमस्तीति वक्तुमाह—रसभावशब्देनेति ॥ संगृहीता-
वेवेति ॥ एवकारेण रसभावयोरैव ग्रहणादितरयोर्जीवितत्वशङ्का व्यग्रच्छिद्यते ।
अपवा एवकारः क्रममञ्जनेन “रसभावग्रहणे[शब्दे]निव” इत्यत्र घटनीयः । ननु “अनौचित्येन
तदाभासः” इत्यादिना तद्वेदस्य प्रतिपादनात् कार्यं रसभावशब्देन तयोः संग्रह इति
शङ्कां परिहरन् हेतुमाह—अवान्तरोति ॥ तद्वेदस्य विन्यमभेदोपाधिकृतात्वात् स्वरूप-
भेदस्य चाभावात् अन्तरङ्गभूतस्वरूपैक्योपादानेन तन्निमित्तप्रवृत्तिवैतन शब्देन
तत्संग्रहो नानुपपन्न इत्यर्थः । ततो रसादिष्वनेः प्राधान्यम्, इतरयोस्तदभावो वेत्याशङ्क्याह
—रसेति ॥ वस्तुलंकारार्थेन्योरिति शेषः । कथं तर्हि तयोः जीवितत्वोद्घोषणमित्यत्राह
—तावन्मात्रेति ॥ स्वरूपमात्रपर्यवसानाभावकृतं हि रसपर्यवसानम् । तथाभावे सति
यद्यपि जीवितत्वमनुचितम्, तथापि रसादिष्वनिगतान्यशब्द[शब्द]वैलक्षण्यकारित्वगुणयोगा-
दौपचारिकं जीवितत्वं न मुख्यमित्यर्थः । “तावन्मात्रविधान्ती” इति पाठे रसमात्र-
विश्रान्तावित्यर्थः ॥

१. क. ख. 'लज्जाया'

२. ख. 'शरी'

३. क. ख. 'व' कपिकः ।

४. क. ख. ग. घ. 'विश्रान्तौ'

५. क. ख. घ. 'अन्यशब्दे'

च. 'चान्य...त्वेन' गारित ।

घ. 'चान्यशब्द'

६. क. ख. ग. घ. ङ. 'ध्वनेः'

७. घ. 'जीव'

८. ग. 'स्वीचितात्'

ध्वन्यालोकः.

सरस्वती स्वाद्बु तदर्थवस्तु निःप्यन्दमाना महतां कवीनाम् ।
अंलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥ ६ ॥

लोचनम्

एवमितिहासमुखेन प्रतीपगानस्य काव्यामता प्रदर्श्य स्वैरितिहासमन्येतरिति
दर्शयति—सरस्वतीति ॥ वाग्व्यास गगनतीत्यर्थः । वस्तुशब्देनार्थशब्द तत्त्वशब्देन च
वस्तुशब्द व्याचष्टे—निःप्यन्दमानेति ॥ दिव्यमानदरस स्वयमेव प्रैस्तुमानेत्यर्थः ।
यदाह महनायकः—

“वाग्धेनुर्दुग्ध एक द्वि रस र्थद्वालतृण्यया ।

तेन नास्य सम स स्याद्दुद्धते योगिमिहिं य ॥”

कौमुदी

समन्तरकारिकाया अपि यद्यपि काव्यामत्वप्रसाधकत्वमविशिष्टम्, तथापि
तद्विषयप्रमाणातरप्रदर्शनेन तद्दृष्टिमनिबन्धनत्वादानर्धमनाशङ्कामित्याह—एवमिति ॥
न केनचित्प्रतिहास एतन्न प्रमाण स्वसनेदनमपीत्यर्थः । तेन स्वप्रत्यक्षसिद्धत्वा-
दस्य तानपह्ननीयत्वमर्थस्य समर्थितम् । वारिमाया यत् अर्थवस्तुशब्देनोक्तं तदेव वृत्तौ
वस्तुत्वशब्देन व्याख्यानाभिप्रायणोक्तम् । अर्थश्चासौ वस्तु चेति अर्थवस्तु, अर्थशब्दोऽप्र-
वस्तुवाचकः, वस्तु चातत्त्वमपि भवति, न त्विदं तथेति सारत्वं यातयितुं तरनवाची
वस्तुशब्द इति नायतरवैपर्यमित्याह—वस्तुशब्देनेति ॥ किं तद्वस्तुतरमित्यावाह्याया
निःप्यन्दमानेति पदव्याख्याने रिपत्वा लोकोत्तरान दसनेदनरूपरसात्मकमित्याह—
दिव्यमानन्दरसमिति ॥ निःप्यन्दमानेति प्रयोज्यव्यापारपरमपीह प्रयोजकव्यापारपरमव-
गन्तव्यमित्याह—प्रस्तुवानेति ॥ स्वयमेवेति ॥ स्वसौभाग्यमहिम्नैवार्थानपेक्षया ॥
अत्र महनायकमिति समादयति—यदाहेति ॥ वागेव काव्यामताया

१ क ख 'अबलोवसान्ध प्रतिभावि

शेष परस्फुरन्तं सामभिवनक्ति

२ ग प्रति

३ य 'स च स'वेष्ट'

४ क ख 'अर्थशब्देन वस्तुशब्द वस्तु

शब्देन वस्तुशब्द च वस्तु वस्तुशब्दे व्याचष्टे ।

५ न 'शब्दे च

६ क ख ग 'निरालन्द'

७ य 'प्रस्तुवति

८ ग 'यथा' य 'यथाह'

९ क ख 'एव'

१० क ख 'यथाह'

ध्वन्यालोकः

वैस्तुतत्त्वं निःध्वन्दमाना महतां कवीनां सरस्वती बलोकसामान्यं

लोचनम्

तदावेशेन विनाप्याक्रान्त्वा हि^१ योगिभिर्दुष्टते । अत एव

“यं सर्वशैलाः परियस्य वत्सं भेरी स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

भौस्त्वन्ति रवानि गह्वीदधीध पृथूपदिष्टां दुदुहर्धरिनीम् ॥”

इत्यनेन साराप्रथैस्तुपास्यं हिमवत उक्तम् ॥ अभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तमिति ॥

कीमुदी

परिणममाना धेनुः, वाले बालभदनभिज्ञे उपासके वत्से च ; तृप्या काहण्येन खेदेन च ; एकं दिव्यं रसं दोग्धि । हिः प्रसिद्धौ । यत् यस्मात् बालतृप्याया दोग्धि तेन ततो हेतोः । यो रसो योगिभिर्दुष्टते स नास्य तृप्या प्रस्तुतस्य रसाय समः स्यात् ; किन्तु ततोऽति-
दूरमर्षि पर्षणि निविशत इत्यर्थः । असमत्वे निवक्षितं हेतुमाह—तदावेशेनेति ॥ तदावेशो रसावेशः । अपिरेवार्थः । आक्रान्त्वा प्रत्याहारादिप्रयत्नपरम्परामधपरिपीडनो-
पायाश्रयेणेत्यर्थः । स्वयमासादितपरिपाकनिशेषस्य फलदेः प्रयत्ननिर्वर्तितपाकफला-
पेक्षया स्वादुतातिरेकस्य लोके दृष्ट्यादित्यर्थः । आक्रान्तिदुग्धात् स्वयंप्रस्तुतस्य साति-
शयत्वे गमःमाह—अत एवेति ॥ भेरुदोग्धुर्कर्तृके पृथिवीदोहने हिमवतो वत्सवा-
भिधानेनेत्यर्थः । यथा गोः खेहस्तुतं पयः प्रथमं वत्स एव पिबति, तत्पीतशेषं
दोग्धारो दोहनपूर्वमुपयुहते, तथा हिमवानेव पृथिव्याः सारभूतानामभेभवाना
वत्सलां पात्रमभूदित्यनेन भेरोः किमपि लोकोत्तरत्वं दर्शितमित्यर्थः । परिस्फुरत्ता-

१. क. छ. 'वत्सुदत्त, ध्वनक्ति'
नास्ति ।

२. घ. ङ. च. 'हि' नास्ति ।

३. क. छ. 'भालन्धि...परिधीम्' नास्ति ।

४. ङ. च. 'परिष्फु...शीम्' नास्ति ।

५. घ. ङ. च. 'सात्ताम्'

६. ग. 'प्रतिस्फु-'

लोचनम्

प्रतिपत्तुन् प्रति सा प्रतिभा नानुमीयमाना, अपि तु तदादेशेन भासमानेत्यर्थः । यथोक्तमस्म-
दुपाख्यानमद्वैतैतैर्नै—“नायकस्य कवे श्रोतु समानोऽनुभवस्तत ” इति । प्रतिभा अपूर्व

कौमुदी

वरपस्यैवामिव्यञ्जकत्वोक्त्या कवेरेव श्रोत्ररपि प्रत्यक्षायमाणेर सा प्रतिभेति दर्शितमित्याह
—प्रतिपत्तुन् प्रतीति ॥ बहुवचनेन सफुल्लमोक्तुवर्गसाधारण्य द्योतितम् । परिस्फुरत्ता
हि साक्षत्कारमोचरता । सा तु प्रथम कवनेन समनिनी, प्रतिपत्तु सद्दयस्य तु सा
अनुमानविषयतया परोक्षैवेति माशङ्कि, प्रतिपत्तुन् प्रत्यपि सनित्रादिप्रकाशयत् प्रयक्षैर ।
इदमत्र वस्तुतत्त्वम्—कविर्हि सुकुमारमनसा राजकुमारप्रायाणामास्वादपुरस्कारेण चतु-
र्थगोपायवस्तुत्तिसपिपादविषया वाच्य चिकीर्षु चिकीर्ष्यमाणकाव्यनिबन्धनी[नाभूत्]-
विमलादियो वनास्वादनपरिसाष्टतप्रवाहेण प्रथम स्वयमेव परिपूरितगम्भीरतर-
निजहृदयमहाहृदो भूना महाविष्ट इवो मत्त इव काव्य वहि प्रसार्य श्रोतृणा-
मपि सद्दयानामामसमानयोगक्षेमता सपादयति, तेन तेषा काव्यजनिता
प्रतीतिर्ननुमानतुल्यरूपा, किं तु साक्षात्कारकल्पैव—इति । अत्राभियुक्तोक्तिं
सपादयति—यथोक्तमिति ॥ यथा नायकस्य रामादे कथा[तथा]रसाविष्टस्य विशिष्टस्य
कवे कथा[तथा]काष्ठाधिष्ठितसद्दयभावस्य श्रोत्ररिति काव्यनाट्यमष्टयमाणा तादृशरसो
र्मिमाद्यनिमज्जनो मज्जनव्यतिकरैकाम्यापन्नहृदयाना कविसद्दयाना न भेदवार्तापीत्यर्थः ।
प्रतिभा नाम प्रत्यग्रा दृष्टि । प्रयप्रत्य च जगद्दुरविपरिपत्तिनामितरेषां वा
रेच्छानि प्यदमात्रादनुक्षणमभिनवाभिनववैचित्र्यविशेषशतसहस्रोत्सृपितुगमात् । एतदाह
—अपूर्वेति ॥ अपूर्वतया पूर्वस्य वस्तुनो निर्माणे, अथवा अपूर्वस्यैव वस्तुन निर्माणे ।
यदाह —“प्रज्ञां वचनयो मेयशाडिनीं प्रतिभां विदुः ” इति । वामनोऽपि—“कवित्व-
बीज प्रतिभानम्” इति । तथा चाह “द्वे वर्मनी गिरां देव्या
शास्त्र च वविरर्म च । प्रज्ञोपज्ञ तयोराय प्रतिभोद्भवमतिमम् ॥” इति ।

१ य 'प्रतिभानुमीया नापि तद्विभजेन
२ क य यदुक्तम्'

३ य 'लोचनम् य 'त येन
४ 'लोचनेन च 'लोचने

ध्वन्यालोकः

प्रतिभाविशेषं परिस्फुरन्तमभिव्यनक्ति । येनास्मिन्नतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि
संसारे कालिदासप्रभृतयो द्वित्राः पद्यपा वा महाकवयो^१ गण्यन्ते ॥
इदं चापरं प्रतीयमानस्यार्थस्य सद्भावसाधनं प्रमाणम्—

लोचनम्

वस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा । तस्या विशेषो रसावेशवैशेष्यसौन्दर्यकाव्यनिर्माणक्षमत्वम् । यदाह
मुनिः— “कवेरन्तर्गतं मानम्” इति ॥ येनेति ॥ अभिव्यक्तेन स्पृन्ता प्रतिभाविशेषेण
निमित्तेन महाकवित्त्वगणेति यावत् ॥

इदं चेति ॥ न केवलम् “प्रतीयमानं पुनरन्यदेव” इत्येतत्कारिकासूचितौ
स्वरूपविषयभेदानेनै, यारङ्गिजसागम्रीनिर्घञ्जमपि वाच्यातिरिक्तत्वे प्रमाणमिति यावत् ॥

कौमुदी

यथोक्तविशेषशालिन्याः प्रतिभायाः किं विशेषान्तरमित्याशङ्क्याह—तस्या इति ॥
रसावेशः कवेः प्रतिभाया एव वा ; तेन हेतुना यद्वैशेष्यं लोकयात्रापतितावस्था-
परित्यागेन निर्मलीभावः, तेन यत् सौन्दर्यं लोकोत्तरावस्थान्तरपरिग्रहलक्षणम्, तदेव स्वरूपत
इदमीदृशेति व्युत्पादयितुमशक्यत्वात् तत्कार्यलिङ्गमुखेन दर्शयति—काव्यनिर्माणेति ॥
न शब्दार्थसंघटनमात्रे ; नापि गुणालङ्कारसुन्दरशब्दार्थरचनमात्रे ; अपि तु एतदभिधास्य-
मानप्रतीयमानानुप्राणिते मुख्यभूते काव्यनिर्माणे विषये समर्थत्वम् ; तच्च तथाविध-
काव्यनिर्मितिकार्यदर्शनादवसेयमिति भावः । उक्तप्रकारेण व्यख्यातार्थं मुनिवचनं मानयति
—यदाहेति ॥ येनेति यच्छब्दो न सरस्वतीकर्तृकानिव्यङ्ग्यकाल्यरूपवाक्यार्थ-
परामर्शकः ; अपि तु विशिष्टप्रतिभाविशेषपरामर्शक इत्याह —अभिव्यक्तेनेत्यादि ॥ महा-
कवित्वगणना महाकवित्वेन गणनेत्यर्थः ॥

‘इदं चापरम्’ इत्यादिद्विप्रत्ययेन समनन्तरकारिकायाः काल्यात्मभवप्रतिपादककारि-
काद्वयान्तरितया “प्रतीयमानम्” इतर[इति] यत्कारिका सम्बन्धो वर्णयत इत्याशयेनाह—न

१.	क.	य.	‘इवति’	५.	घ.	ग.	‘महाकविगणना’
२.	क.	घ.	‘इति’ अधिकाः ।	५.	ङ.	ख.	‘शरम्’
३.	व.		‘वैतारयत्सौन्दर्यम्’	६.	प.		‘वैशमानवपि’
	घ.		‘वैशेष्यक्षमत्व पराव्यनिर्माणक्षमत्वम्’				

ध्वन्यालोकः

शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।

वेद्यते स तु काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम् ॥ ७ ॥

शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेऽपि परं न वेद्यते सोऽर्थो यस्मात् केवलं काव्यार्थ-
तत्त्वज्ञैरेव ज्ञायते । यदि च वाच्यरूप एवासौवर्धः स्यात्तद्व्याच्यवाचक-

लोचनम्

वेद्यत इति ॥ न तु न वेद्यते, येन न स्यादसाविति भावः । काव्यस्यै तत्त्वभूतो

कौमुदी

केवलमिति ॥ ननु तथा स्वरूपभेदो विषयभेदो वा नाभिहितः ; कथं तदुक्तसमुच्चयार्थ-
शकारः इत्यत उक्तम्—कारिकासूचिताविति ॥ अन्वदिति स्वरूपभेदः; एवेति विषयभेदश्च
सूचितः ; इतरथा अन्यतरवैकल्यं स्यादित्यर्थः । यैव हि वाच्यप्रतिपत्तौ सामग्री शब्दार्थ-
शासनज्ञानात्मिका न सैव ब्यङ्ग्यप्रतीतावपि ; किन्तु ततोऽन्या रसचर्चणसमर्थसमधिक-
विमलमतिमुकुरसाळिताळक्षणा । तत्र यदि वाच्यव्यङ्ग्ययोरैकात्म्यमेव स्यात्, तर्ह्येक-
सामग्रीवेद्यत्वमेव स्यात् । अतो भिन्नसामग्रीजन्यज्ञानवेद्यत्वादपि व्यतिरेकः प्रतीयत
इत्यर्थः । 'वेद्यते स तु' इत्येतदप्ययोगव्ययच्छेदमुत्वेन विधेयकोटौ निविशत इत्याह—न
त्विति ॥ कुतो वेदनाभावस्य निषेध इत्याहङ्ग्य तस्यार्थसत्तानिबृत्तिहेतुत्वादित्याह—येनेति ॥
"काव्यतरार्थमाननाविमुखानाम्" इत्यत्र काव्यस्य तत्त्वं काव्यमेव वा तत्त्वं तस्यार्थ इति
विग्रहो मा हापि ; किं तु वाच्यस्य देहांतपातिनो व्यावृत्त्यर्थमारमवाचितस्वशब्देनार्थस्येदं
निरूपणमित्याह—तत्त्वभूत इति ॥ इह सर्वत्रार्थशब्दो नाभिधेयवचनः स्वशब्दाभिधेय-
त्वत्त्वस्य) निरस्तत्वात् ; किं तु अर्थ्यते प्राधान्येनेत्यर्थः, वाच्यत्पार्थस्य तं प्रति सर्वथा
पर्यवसानात् । स च यद्यपि मुख्यतया रसादिरेव, अत एवोक्तं मुनिना "काव्यार्थान्
भासयन्ति" इति, तथापीह वस्त्वलंकारध्वन्योरपि वाच्यपेक्षयोत्कर्षः कियान् भवतीत्यभि-

१. क. ग. 'शि'
२. क. घ. 'च' नास्ति ।
३. ग. 'अस्यार्थः'
४. क. 'शब्' नास्ति ।

५. ग. 'वाचकत्व'
६. द. 'न' नास्ति ।
७. क. घ. ग. 'काव्यतत्त्व'

ष्वन्यालोकः

स्वरूपपरिज्ञानादेव तत्प्रतीतिः स्यात् । अथ च वाच्यवाचकलक्षणमात्रकृतश्रमाणां काव्यतत्त्वार्थभावनाविमुखानां स्वरश्रुत्यादिस्वलक्षणमिवाप्रगीतानां गान्धर्वलक्षण-विदामगोचर एवासावर्थः ॥

लोचनम्

योऽर्पस्तस्य भावनां वाच्यतिरेकेणानवरतं चर्चणा तत्र विमुखानाम् । स्वराः पद्भ्यादयः सप्त । श्रुतिर्नाम शब्दस्य वैलक्षण्यकारि पद्भूपान्तरं तैत्परिणामानां स्वरतदन्तरालोभय-भेदकल्पिता द्वाविंशतिविधा । आदिप्रदणेन जात्यंशकप्रामरागभाषाविभाषान्तरभाषा-देशीमार्गा गृह्यन्ते । प्रकृष्टं गीतं येनां ते प्रगीताः ; गातुं वा प्रारब्धा ईत्यादिकर्मणि क्तैः ; प्रारम्भेण चान् फलपर्यन्तता लक्ष्यते ॥

कौमुदी

प्रायेणार्थवमुक्तम् । भावना नाम मानसो व्यापार आस्वादनादिपर्यायशब्दोऽप्यह—तस्य भावना चर्चयेति ॥ वाच्यप्रतीयगानविधेकरहितानामपि संसुग्धदर्शिनां काव्यश्रवणसमनन्तरं तदर्थचर्चणा दृश्यत एवेति तद्विमुखारं कथमित्यत उक्तम्—वाच्यतिरेकेणेति ॥ वाच्यत् पृथङ्निष्कृत्य प्रतीयमानांशगोचरा चर्चणा न सर्वेषाम्, कतिपयानामेव तु सेस्पर्यः । कदाचिद्वाच्यतिरेकेण चर्चणेऽपि सति केषांचिद्वाच्यसंबलन-कृतानास्वाद्यविशेषान्तरोपनिपातविनिपातविच्छिन्नप्रवृत्तिरेव सेत्याह—अनवरतमिति ॥ पद्भ्यादय इति ॥ तदाह मुनिः—“पद्भ्यलक्ष ऋषभश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा । पञ्चमो धैवतश्चैव निषादः सप्त ते स्वराः ॥” इति ॥

उपलोचनम्

“अप्रगीतानाम्” इत्येव श्रुतौ पाठः समादरणीयः । प्रगीतानामित्यस्यैव लोचने विवरणात् तथैव पाठो भवेदिति न भ्रमितव्यम् । “प्रारम्भेण चान् फलपर्यन्तता लक्ष्यते”

१. क. ख. 'वाच्यार्थवस्य'
२. क. ख. 'श्रुत्यादिलक्षण'
३. क. ख. ग. 'प्रगीतानां'
४. घ. 'भावना च'
५. क. ख. ग. 'अनवरतचर्चणा'
६. क. ख. घ. ङ. च. 'ण्यमात्रकारि'
७. ग. 'तत्परिणामानाम्' नास्ति ।
८. 'अपरिमाणानाम्'

८. क. ख. 'आदिशब्देन'
९. घ. 'आदिशब्देन' नास्ति ।
१०. घ. 'जात्यंशकप्रामरागभाषाभाषा-न्तरभाषा'
११. घ. 'इत्यादि' नास्ति ।
१२. घ. 'क्तः' नास्ति ।
१३. घ. 'प्रारम्भे च'
१४. ग. 'पर्यन्ततालक्ष्यते'

ध्वन्यालोक

एव वाच्यव्यतिरेकिव्यङ्ग्यस्य सद्भाव प्रतिपाद्य प्राधान्य तस्यैवेति प्रतिपादयति—

सोऽर्थस्ताद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन ।

यत्नतः प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महाकवेः ॥ ८ ॥

लोचनम्

एवमिति ॥ स्वरूपविषयभेदेन भिन्नसामग्रीभेदेन चेत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञेया-
विलक्षार्थे कृत्य , सर्वे हि तथा यतते इत्ययता प्राधान्येन लोकासिद्धत्वं प्रमाणमुक्तम् ।

कौमुदी

एवमित्यनेन कारिकाद्वयप्रतिपादितेन [दित] प्रकरोऽवमृश्यत इति दर्शयति—
स्वरूपविषयभेदेनेति ॥ अनेन “प्रतीयमानम्” इति कारिकार्थः सगृहीत ॥
भिन्नसामग्रीभेदेन चेत ॥ समनतरातीतकारिकार्थसंग्रहः । कृत्यप्रत्ययस्य
प्राधान्यप्रतिपादनसमुचितमर्थमाह—अर्थार्थ इति ॥ एवमपि कथं प्राधान्यसिद्धि-
तत्प्रमाणोपपात्तं निनेत्यत्राह—सर्वो हीति ॥ तथेति ॥ विशिष्टशब्दार्थबुभुक्षुसाप्रका-

उपलोचनम्

इति लोचनकारोक्तिं प्रगीतपदस्य द्वितीयविवरणविषया । प्रथमविवरणे गीतस्य प्रकृतत्वं
च अभ्यासपाठयोगतगानकौशलरूपम् । एतदेव फलमभिप्रेतम् “फलपर्यन्तता” इत्यत्र ।
एव प्रगीतपदार्थवर्णने स्वयमेव मुधिय नभययोगेन “अप्रगीतानाम्” इत्यस्य
‘अभ्यासादिश्याधिगाम्नीयमानकौशलरहितानाम्’ इति प्रहृतानुगुणमर्गे जानीयुरिति
लोचनवारणामभिलषि ॥

“सर्वो हि तथा यतते इत्ययता”—इति लोचनपाठ सर्वत्र दृश्यते । कौमुद्या
मन्त्रे च छ एव पाठः समारतः । तथापि अत्र ‘इति यता’ इति पाठेन समधिक
प्रहृतानुगुण्य भवमानेन भवित्त्वमित्यभ्युद्यते । ‘कथा’ ‘प्रत्यभिज्ञेयौ’ इत्यत्र दृश्यमानेन
कृत्यप्रत्ययविशेषत्वार्थः ॥

१ ग ‘अथस्य’ अपिक ।

२ ग ‘प्र-सं-वति’

३ क ख स्वरूपभेदेन विषयमन्त्र

४ घ ‘विचय’

५ क ए ग ‘अधि’ अपिक ।

६ क ख घ ‘प्राधान्ये’

७ क ए ‘प्रशिष्ट-वत्’ ग ‘प्रति’

८ ‘सिद्धत्वम्’

लोचनम्

नियोगार्थेन च कृत्येन शिक्षात्मन उक्तः । प्रत्यभिज्ञेशशब्देनेदमाह—“काव्यं तु जातु जायेत कस्यचिद् प्रतिभावतः” इति नयेन यद्यपि स्वयमनस्यैतत् परिस्फुरति तथापीदमित्यपि विशेषतो निरूप्यमाणं सहस्रशास्त्रीभवति । यथोक्तमस्मत्परमगुरुभिः श्रीमदुत्पलपादैः—

“तैस्तैरप्युपाचितैरुपनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्यग्निके

कान्तो लोकसंगान एवमपरिज्ञातो न रक्तुं यथा ।

“लोकरथैव तथानवेक्षितगुणैस्यात्मापि विश्वेश्वरो

नैवाळं निजवैभवाय तदियं तद्व्यत्यभिज्ञोदिता ॥” इति ।

कौमुदी

रेणोत्सर्धः ॥ इत्येति ॥ अर्हत्वाभिधानेनैवेत्सर्धः । शब्दार्थयोः प्रत्यभिज्ञानार्हत्वं सार्धजनीनप्रत्यभिज्ञासितत्वोपलम्भादवगम्यत इति तदहोत्वोक्त्या तदितरवैलक्षण्येन प्राधान्यं लोकप्रसिद्धिप्रमाणात् प्रतीयत इत्यर्थः । न केवलमर्हार्थ एवायं कृत्याः, नियोगार्थोऽपीत्याह—नियोगार्थेन चेति ॥ नियोगार्थे चारस्य श्रोतृजनशिक्षाविशेष-फलपर्यन्तत्वसिद्धिरित्याह—शिक्षाकर्म उक्त इति ॥ तर्हि ‘यद्गतः प्रति-पत्तव्यौ’ इति वक्तव्ये “प्रत्यभिज्ञेयौ” इति वदतः कोऽभिप्राय इत्यत्राह— इदमाहेति ॥ तत्राह—शास्त्रादिभ्यो विशेषघोतकः । कवेः कर्म काव्यम् । तमेव विशेषमाह—जातु जायेत कस्यचिदिति ॥ इह जन्मनि समनन्तरजन्मनि वा ततोऽपि दवीयसि वा कस्यचिद् गनुष्याणां सहस्रेषु । कोऽसाविति चेत् प्रतिभावत इति ॥ न तु विपश्चितोऽपीत्यर्थः । तस्यापि कस्यचिदेव रसावेश-विशदसुन्दरहृदयस्य न सर्वस्य प्रतिभावतोऽपि, एतद् काव्यतत्त्वं तथा ॥ एतदिति ॥ सामान्येनैवेति ॥ सहस्रशास्त्रीभवति ॥ न पुनरेकरूपतया निर्धारयितुं पार्यत इत्यर्थः । ननु स्फुटतरपरिस्फुरणोचरोभवतः कथमनवधारणीयत्वावधारणमित्यशङ्क्य तद्विषय-लोकप्रसिद्धविषयनिदर्शनपरामभियुक्तोक्तिमुदाहरति—यथोक्तमिति ॥ भट्टेन्दुराजस्य साक्षात् स्वगुरोर्गुरवोऽमी इति परमगुरुत्वं प्रत्यभिज्ञाप्रस्थानप्रवर्तयितृणामुत्पलदेवपादानाम् । यद्यपीयं श्रीमदीश्वरप्रत्यभिज्ञाशास्त्रान्ते सामान्यतोऽयगतस्यापि ईश्वरस्य विशेषावगममन्तरेण न फलपर्यन्तीमानलाम इत्येतमर्थं निदर्शयितुं लोकप्रसिद्धतत्त्वादिशानिषयप्रदर्शनपरोक्तिः, तथापि तुल्यविषयत्वात् प्रस्तुताथोपपादकतयात्रोदाहृता ॥ तैस्तैरिति ॥ कान्तोपनामविषय-

१. क. ख. ‘अस्यैव तत्परिष्काराति’
- ग. ‘अस्यैव तत्’
२. क. ख. ग. ‘इति’ अचिकः ।
३. घ. ‘विशेषतो नि’ नास्ति ।

४. क. ख. ‘यदुक्तम्’
५. ग. घ. च. ‘लोकप्रत्य...घोदिता’ नास्ति ।
६. क. ख. ‘श्रुणुः स्वात्मापि’

ध्वन्यालोकः

स व्यङ्ग्योऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन, न शब्दमात्रम् ।
तावेव शब्दार्थौ महाकवेः प्रत्यभिज्ञेयौ । व्यङ्ग्यव्यञ्जकान्यामेव हि सुप्रसुक्ताभ्यां
महाकवित्वलामो महाकवीनाम्, न वान्यवाचकरचनामात्रेण ॥

लौचनम्

तेन ज्ञातस्यापि विशेषतो निरूपणमनुसंधानात्मकमत्र प्रत्यभिज्ञानम् । न तु
तदेवेदमित्येतावन्मात्रम् ॥ महाकवेरिति ॥ यो महान् कविरहं भूयासकियाशास्ते^१ ।

कौमुदी

प्रयत्नातिमार्गः सूचितः । तैस्तैर्देवोपपचितकृतैस्तैरनुपपचितैः। द्वीतीसंप्रेषणात्मवृत्ता-
न्तनिवेदनादिभिः उपचारपुर.सौरनुनायितैः उपनतोऽपीति संगतिः । न केवलमुपगत एव
अन्तिके समीप एव स्थितोऽपि । अनेनानेकजननसमुचितपुण्यपरिपाकपरिप्रापितत्वं प्रतिभा-
नस्य प्रत्यायितम् । अन्तिके स्थित इति विगलतरनणिमुकुरतलप्रतिफलद्रूपत्वम् । लोकसमान
इत्यादिना परामर्शरूपप्रययान्तरानुदये तस्य समप्रफलपर्यन्तपरिस्फुटतरावभासविपर्यवविहः।
ननु 'तदेवेदम्' इत्येवरूप हि प्रत्यभिज्ञानं सर्वत्र प्रसिद्धम्, इह तु विशेषतो निरूपणरूपं
विज्ञानान्तरम् "प्रत्यभिज्ञेयौ" इति वाचोयुक्त्या विधिसितमिति मिधायकमिदं वचन-
मपेक्षितं। विधागुमसमर्थमित्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञाशब्दार्थं निष्कृष्य निदर्शयति—तेनेति ॥
यतो न प्रायमिकेन सामान्यावगाईशानमात्रेण फलपर्यन्तत्वसतत्वानुभवलामः,
विशेषात्रगमेद्भवे च तल्लामः, ततो हेतोर्परिपर्यः । विशेषतो निरूप्यते निश्चीयते येन तत्त्वं
तादृशमनुसंधानरूपं ज्ञानमिह प्रत्यभिज्ञापरदेन जिघृक्षितमित्यर्थः । महान्कवित्वनिर्दृती
शिक्षानईल्लानियोगायोगमाशङ्क्याह—यो महानिति ॥ न कवित्वमात्रेण चरितापर्यवम्
'भाकवित्वमधर्माय मृतये दण्डनाप वा' इति उक्तदिशा । तेन विशिष्टं कवित्वमेवाशा-
सनाविषय इत्युक्तम्—महान् कविरिति ॥ ननु ध्वनेरेव काव्यात्मत्वात्स्यैव प्राधान्य-
मभिधेयम् ; ध्वनिश्च न्युत्पत्तित्रयाश्रयेण शब्दार्थव्यापार।श्रयरूप इत्युक्तम् । इह तु

१. क ख 'व्यप्रकाशानसामर्थ्य-'
२. क क 'सर्द.'
३. ग 'सङ्घात'
४. क ख, ग, घ, 'निरूपणादनुसंधान'

५. क ख. 'महाकविरित्यहम्'
ग 'महाकविरिह'
६. घ, च. 'भाससते'
घ 'भाससते'

लोचनम्

एवं व्यङ्ग्यपर्ययस्य व्यङ्ग्यकस्य शब्दस्य च प्राधान्यं वदता व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकभावस्यापि प्राधान्यमिति ध्वनति ध्वन्यते ध्वननमिति त्रितयमस्युपपन्नमिर्युक्तम् ॥

ननु प्रथमोपादीयमानत्वाद्वाच्यवाचकत्वेद्वावस्थैव प्रौधान्यमित्यारक्ष्य उपायानामेव प्रथममुपादानं भवतीत्यभिप्रायेण विरुद्धोऽयं प्रौधान्ये साध्ये हेतुरिति दर्शयति—

कौमुदी

शब्दार्थयोरेव प्राधान्यमुक्तम् । अतस्तावेन ध्वनिः । न भावव्युत्पत्त्या ध्वननव्यापरोऽपि ध्वनिशब्दवाच्यः समर्पयितव्य इत्याशङ्क्य तत्प्राधान्यस्य शब्दार्थरूपध्वनिप्राधान्योक्तावतुक्त-
सिद्धताददोष इत्याह—एवमिति ॥ व्यङ्ग्यनव्यापारप्राधान्यस्य व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकप्राधान्यामि-
धाननान्तरीयकसिद्धित्वादनभिधानमित्यर्थः ॥

“इदानीं व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकयोः” इत्यादिना समनन्तरकारिकाया व्यङ्ग्यवादिप्राधान्येऽपि वाच्यादेः प्रथमोपादानयुक्तत्वोक्तिपरत्वमुक्तम्, तत्र कुतोऽयमयुक्तत्वशङ्कावतारः, कथं वा तन्निरास इत्याशङ्क्य शङ्कामुन्मीलयति—नन्विति ॥ वाच्यवाचकतद्भावस्येति ॥ इन्द्रैक-
यद्भावः । वाच्यश्च, वाचकश्च, तद्भावः वाच्यवाचकभावश्चेति ; यद्धि प्रधानं तदेष प्रथम-
मुपादानत्वम् । वाच्यादय एव प्रथममुपादीयन्ते, न व्यङ्ग्यवादयः ; अतस्तेपामेव प्राधान्यं
न्याय्यम् । निमित्तं वाच्यादिकमेव प्रधानं भवितुमर्हति, प्रथममुपादीयमानत्वात् ; संप्रति-
पन्नरत् । व्यङ्ग्यवादिप्राधान्ये तु दृश्यमानं प्रथमोपादानमयुक्तं स्यादित्यर्थः । उक्तशङ्का-
निरासस्य कारिकायां वृत्तौ चातुर्विधत्वादभिप्रायमाविवक्ष्यति—उपायानामिति ॥
“उपायनातिष्ठति पूर्वमुच्चैरुपेयमानं जनता यथैव” इत्युक्तदिशा प्रथमोपादीयमानत्वं न
प्राधान्यममकम्, प्रत्युत स्वव्याप्तोपाय[स्वव्यापकोपाय]त्वावगमनद्वारेणाप्राधान्यमेव गमयेत्
—इत्ययं हेतुः साध्यविपरीतव्याप्तत्वादिरोधो[विरुद्धो] नाम हेत्याभास इत्यर्थः । आलोक-
शब्दोऽयं न वरुणव्युत्पत्त्या प्रकाशगुणवाचकः ; भावव्युत्पत्त्या चाक्षुषज्ञानवचन इत्याह—

१. क. ख. 'उक्तम्' अधिकः ।

२. ग. 'उपलक्षणम्'

३. क. ख. 'उपादेयमान'

४. ग. 'तत्' नास्ति ।

५. क. ख. 'किं न' अधिकः ।

६. ग. 'उक्तत्वाद्—उपाया'

७. ग. 'प्राधान्येन'

ध्वन्यालोकः

इदानीं व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः प्राधान्येऽपि यद्वाच्यवाचकावेव प्रथममुपाददते कनयः तदपि युक्तमेवेत्याह—

आलोकार्थी यथा दीपशिखायां यत्नवान् जनः ।

तदुपायतया तद्दुर्दर्थे वाच्ये तदाहृतः ॥ ९ ॥

यथा ह्यालोकार्थी सन्नपि दीपशिखायां यत्नवान् जनो भवति तदुपायतया— न हि दीपशिखामन्तरेणालोकः संभवति—तद्दुर्व्यङ्ग्यमर्थं प्रत्याहृतो जनो वाच्येऽर्थे यत्नवान् भवति । अनेन प्रतिपादकस्य कवेर्व्यङ्ग्यमर्थं प्रति व्यापारो दर्शितः ॥

प्रतिपाद्यस्यापि तं दर्शयितुमाह—

यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थः संप्रतीयते ।

वाच्यार्थपूर्विका तद्द्वर्प्रतिपत्तस्य वस्तुनः ॥ १० ॥

लोचनम्

इदानीमित्यादिना ॥ आलोकनमालोक । वनितावदनारविन्दविलोकनमित्यर्थः । तत्र चोपायो दीपशिखा ॥

प्रतिपदिति भावे किम् ॥ तस्य वस्तुन इति ॥ व्यङ्ग्यरूपस्य सारस्येत्पर्यः ।

बौमुदी

आलोकनमालोक इति ॥ तस्यार्थनीयता अर्थनीयवस्तुविषयत्वकृतेऽप्युक्तम्— वनितेति ॥ पश्मादेवमालोकनक्रियावचनत्वमालोककृशब्दस्य नालोकाद्यगुणवाचकत्वम्, अतः तत्र दीपशिखाया उपायत्वं सङ्गतमेवेत्याह—तत्र चेति ॥ चशब्दः तुशब्दार्थे ॥ भावे क्विविति ॥ प्रतिपादनक्रियावचन इत्यर्थः । तच्छब्देन प्रकृतो व्यङ्ग्यपार्थो गृह्यते । “अन्येदेव वस्तु” इतिप्रदिहापि वस्तुशब्दः सारवचन इत्याह—व्यङ्ग्यरूपस्येति ॥ इह पदार्थनाक्यार्थसहोदरत्वं यद्वाच्यव्यङ्ग्यार्थप्रतिपत्तयोः दर्शितम्, तद्व्यान्यदपि प्रयोजनमस्तीति [ति दर्शयति]—अनेनेति ॥ आत्यन्तिकत्वसहृदयभावस्य वृष्टाप्रतिः । एष

१. ग. 'मर्थो वाच्यो'
२. क. प्र 'जन' नास्ति ।
३. ख 'वाच्यार्थे'
४. क. ख 'अर्थे' नास्ति ।
५. ग. 'वाच्यार्थे'

६. क. ख. 'प्रतिपत्तस्य'
७. ग. 'प्रतिपत्तस्य'
८. घ. 'पाला'
९. च. 'न्दालो'

धन्यालोकः

यथा हि' पदार्थद्वारेण वाक्यार्थस्यावगमः तथा वाच्यार्थप्रतीतिपूर्विका व्यङ्ग्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः ॥

इदानीं वाच्यार्थप्रतीतिपूर्वकत्वेऽपि तत्प्रतीतिव्यङ्ग्यस्यार्थस्य प्राधान्यं यथा न व्यालुप्यते तथा दर्शयति—

लोचनम्

अनेन श्लेषेनात्यन्तसहृदयो यो न भवति तस्यैव स्फुटसंवेद्यं एष क्रमः ; यथा अयन्त-शब्दवृत्तेशो यो न भवति तस्य पदार्थवाक्यार्थानाम् । काष्ठाप्राप्तसहृदयभावस्य तु धीक्यवृत्तकुशलस्थेव समेषु क्रमोऽभ्यस्तात्तुभानाविनाभावस्युदयादिवदसंवेद्य इति दर्शितम् ॥

यथा न व्यालुप्यते इति ॥ प्राधान्यादेव हि' तत्पर्यन्तानुसरणरक्षणकत्वरिता

कौमुदी

इति वाच्यव्यङ्ग्यार्थनिष्ठः । तदीयाया बुद्धेरपरिचितविषयतया मन्दमन्दमेव सञ्चरण-सम्भावनादन्तरान्तरा विश्रान्तिसम्भवादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ किमिति पुरुषविशेषनियतत्वेन क्रमपरिस्फुरणमुक्तम् ? सर्वस्यापि स क्रमो विद्यमानत्वादेव किं न प्रतीतिपथमारोहेदिति, नेत्याह—काष्ठाप्राप्तेति ॥ सतोऽपि क्रमस्यासंवेदनं दृष्टान्तोक्त्या निष्ठङ्गयति—अभ्यस्तेति ॥

उत्तरकारिकायां सतोऽपि क्रमस्व[स्या]लक्षणमुक्तम् । तस्य कथं प्राधान्योपपादकत्व-मित्याद्याह्वापामाह—प्राधान्यादेव हीति ॥ प्रकरणेण प्रथमं वाचीयते निर्धीयतेऽस्मिन् बुद्धिरिति तद्व्यधानं तद्वायदेव हेतोः तत्पर्यन्तं प्रधानभूतप्रतीपमानपर्यन्तं यदनुसरणं बुद्धेरनुधावनं तद्विषयो रणरणक उत्कृष्टातिरेकः तेन त्यरिताः सन्तः अत एव मध्ये वाच्यप्रतीपमानयोरन्तराले विश्रान्ति पदप्रत्यलाभं न कुर्वन्ति, तथा च का कया क्रमपर्या-लोचनापामित्यर्थः । प्राधान्ये तत्प्रतिपत्तौ हेतुरित्यर्थः ॥ यथा न व्यालुप्यत इति ॥ किन्तु

१.	क.	ख.	ग.	'हि' नास्ति ।	१०.	क.	ख.	'वाक्यार्थवृत्तः'			
२.	क.	ख.	ग.	'वाक्यार्थवृत्तः'	११.	क.	ख.	'असञ्चयि'			
३.	ग.			'व्यालुप्येत'	१२.	क.	ख.	'अनुमानः' नास्ति ।			
४.	क.	ख.	ग.	'संवेद्यक्रमः'	१३.	क.	ख.	ग.	घ.	च.	'इति दर्शितम्' नास्ति ।
५.	ख.			'कथा'	१४.	क.	ख.	ग.			'व्यालुप्येत'
६.	क.	ख.	ग.	'वाच्यक्रमः'	१५.	क.	ख.	ग.			'हि' नास्ति
७.	क.	ख.	ग.	'प्रतिधामापि'	१६.	क.	ख.	ग.			'नुसरणत्वरिता'
दशविंशत्माह—	८.	क.	ख.	'सहृदयवृत्तः'		ग.					'प्राधान्यादेव रणरणक-त्वरितावा'
	९.	ग.		'तु' नास्ति ।		ग.	घ.				'रणरणकत्वरिता'

घन्यालोक

स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्यार्थं प्रतिपादयन् ।

यथा व्यापारनिष्पत्तौ पदार्थो न विभाव्यते ॥ ११ ॥

यथा स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्यार्थं प्रकाशयन्नपि पदार्थो व्यापारनिष्पत्तौ न विभाव्यते विभक्ततया—

लाचनम्

मध्ये विश्रान्ति न कुर्वत इति क्रमस्य सैतोऽप्यलक्षण प्राधान्ये हेतु ॥

स्वसामर्थ्यम् आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधय ॥ विभाव्यत इति ॥ विशब्देन विभक्तलोका । विभक्ततया न भाव्यत इत्यर्थे । अनेन विद्यमान एव क्रमो न सवेद्यत ईत्युक्तम् । तेन यत् स्फोटोदाभिप्रायेणासन्नेव क्रम इति व्याचक्षते तत् प्रयुत निरुद्धमेव । वाच्येऽर्थे

कौमुदी

प्रयुत प्रतिष्पत्तीत्यर्थे । पदार्थस्य वाक्यार्थप्रतिपादने किं सामर्थ्यमित्याकाङ्क्षायामावाङ्मादि-
सहकारिसामर्थ्यमेव कार्योत्पत्तिहेतुत्वात् सामर्थ्यशब्देन गृह्यत इत्याह—आकाङ्क्षेति ॥
वाक्यार्थप्रतिपत्तावपि पदार्थप्रतिपत्तिदर्शनात् कथं न विभाव्यत इत्युक्तमित्यतो
व्याचष्टे—विभक्ततयेति ॥ अनेनेति ॥ विभावनमात्रनिषेधेन वस्तुसत्ताया
अनुष्ठानादित्यर्थे । कथं क्रमस्यासत्त्वं कार्यस्तरणयो क्रमस्यावश्यभाषित्वादित्यत
उक्तम्—स्फोटोदाभिप्रायेणेति ॥ अविभक्तरूपस्फोटवाक्यार्थपक्षानुसारेणेत्यर्थे ॥ विरुद्ध
मेवेति ॥ वाक्यातिरिक्तव्यङ्ग्यार्थासिद्धिधेत्यर्थे । कथं वाच्यार्थवैमुद्ध्य ताः प्रतीत्यनुदये प्रतीत्य-
मानार्थस्याप्रतीतिप्रसक्तेरित्यत आह—विश्रान्तिनिषन्धनमिति ॥ विश्रान्तिरेव निषन्धन
कारण यस्य सा तथा । एतद्विशेषणस्य फलमाह—अनेनेति ॥ सहद्वयलक्षणप्रदर्शन-

१ क ख 'प्रथमपदि'
२ अ एताधी

३ क ख लघोपलक्षणम्
४ क ख इत्यर्थे

ध्वन्यालोकः

तद्वत्सचेतसां सोऽर्थो वाच्यार्थविमुखात्मनाम् ।
बुद्धौ तत्त्वार्थदर्शिन्यां 'झटित्येवावभासते ॥ १२ ॥'

लोचनम्

विमुखो विग्रान्तिनिर्ग्रन्धनं परितोपमलभमान आत्मा हृदयं येषामित्यनेन सचेतसा-
मित्यस्यैवार्थोऽभिप्यल्लैः । सहृदयानामेव तद्द्वयं महिमास्तु, न काव्यस्यासी कश्चिदतिशय
'इत्यत्राह'—अवभासत इति ॥ तेनात्र विभक्तौ न भासते । न तु वाच्यस्यैव'
सर्वपानवभासः । अत एव तृतीयोद्द्योते षट्प्रदीपदृष्टान्तवत्त्वाद्बहुव्यप्रतीतिकालेऽपि
वाच्यप्रतीतिर्न विघटन इति धेद्वक्ष्यते तेन सह अस्य ग्रन्थस्य न विरोधः ॥

कौमुदां

परंणेत्यर्थः ॥ अभिव्यक्त इति ॥ य एवंविधास्त एव सचेतस इति । न वाच्यार्थविमुख्य-
मात्रपरमिदम् अनुपयोगादित्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ यद्युक्तलक्षणहृदयविशिष्टबुद्धुपाधिकमस्य
ज्ञातित्वेन स्थुरणं तर्ह्यन्वयव्यतिरेकान्यां तद्बुद्धेरेव तद्देतुत्वादन्यत्रादृष्टचरत्वाच्च सहृदयानामेव
लोकोत्तरः कथित् अतिशयोऽयं न काव्यस्येवेवास्वीयताम् ; सत्यपि काव्यव्यापारे
तथाविधसहृदयबुद्धिगोचरीभावभाषे तददर्शनादित्यर्थः । काव्यश्रवणसमयसमनन्तरसमा-
साद्यमानजन्मानस्तदवभासस्य कार्यस्य परिस्पृष्टोपलब्धस्य काव्यव्यापारिकनिबन्धनत्वनिश्चया-
दिति भावः । इत्थं श्लोकद्वयं व्याख्याय तथा व्याख्याने फलमाह—तेनेति ॥ अत्र वाच्यार्थे
विभक्तता व्यङ्ग्यार्थपेक्षया पृथक्त्यम् ; विभक्तत्वस्य केवलमनवभासतन्म, न सर्वथैवेति
स्वरूपेणापीति यावत् ॥ अत एवेति ॥ यत एवमेतद्व्याख्यातमत एवेत्यर्थः । वाच्यस्य
स्वरूपतोऽवभासाङ्गीकरणद्विगानमात्रस्यानवभासाङ्गीकाराद्येत्थमिमात्रः ॥ न विरोध इति ॥
इतरथा विरोधः स्यादेवेत्यर्थः ॥

१. ल.	ख.	'शान्तिव'	सह	शक्ति'
२. क.	घ.	'व्यवसासते' अधिक.	८. ग.	'वाह' नास्ति ।
३. ङ.	च.	'विद्युत्ता'	९. ग.	'विभक्तता'
४. ञ.	छ.	'अनपरि'	१०. ग.	'तनु'
५. ट.	ज.	'विभक्त.'	६. ग.	'न च'
६. ड.	झ.	'तु' अधिकः ।	११. घ.	च. 'वाच्यस्य सर्वथैव'
७. ढ.	ञ.	'इत्याद्युपाह—व्यवसा-	१२. क.	ख. 'वक्ष्यति'

एवं वाच्यव्यतिरेकिणो व्यङ्ग्यस्यार्थस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्रकृत उप-
योजयन्नाह—

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूत्रिभिः कथितः ॥

लेखनम्

सद्भावमिति ॥ सत्ता साधुभावं प्राधान्यं चेत्पर्यः । द्वयं हि प्रतिपादयितव्यम् ।
प्रकृत इति ॥ लक्षणे ॥ उपयोजयन्निति ॥ उपयोग गमयन् । “तमर्थम्” इति
चायमुपयोग । स्वशब्द आत्मनाची । स्व चार्थश्च स्वार्थौ । तौ गुणीकृतौ याम्बाम्
यथासंख्येन तेनार्थौ गुणीकृतात्मा, शब्दो गुणीकृताभिधेय ॥ तमर्थमिति ॥

कौमुदी

ननु ध्वनेरेव[रिव]प्राधान्यस्यापि प्रतिपादितत्वात् कथं वृत्तौ सद्भावमात्रस्य प्रतिपादित-
त्वोक्तिरित्याशङ्क्य “सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते” इत्युक्तत्वात् साधुत्वस्य
प्राधान्यलक्षणस्य च सञ्छन्देन संग्रहान् दोष इत्याह—सत्तामिति ॥ अर्थद्वयवाचि-
त्वाद्गीतारेण व्याख्यानं हेतुमाह—द्वयं हीति ॥ वृत्तौ प्रकृतशब्दो ध्वनिलक्षणविषयः,
अन्यस्य प्रवृत्तत्वात्वादित्याह—लक्षण इति ॥ उपोपसृष्टस्य युजिधातो सम्बन्ध-
मात्रातिरिक्तार्थराचरुत्तमङ्गीकृत्याह—उपयोग गमयन्निति ॥ ननु सत्ताप्राधान्ययोः
लक्षणोपयोगगमकं पदं लक्षणवाक्ये नानुगम्यत इत्याशङ्क्य प्रस्तुतपरामर्शना तच्छन्देनार्थ-
रामानाधिकरणेन लक्षणयिनैरेवावगमाद्दोष इत्याह—तमर्थमिति ॥ शब्दस्य स्वार्थ-
सम्बन्धोपसर्जनीकृतस्य तदभावात् कथमुपसर्जनस्वार्थत्वमर्थस्यैतत् आह—स्वशब्द इति ॥
तथापि कथं स्वशब्दस्यार्थस्येन सम्बन्ध इत्यत उक्तम्—स्वार्थश्चेति ॥ उपसर्जनीकृतो-
त्पत्त्येव व्याख्या गुणीकृतमिति । याम्बाम् अर्थशब्दाभ्याम् । केन वस्य गुणीकरणमित्यत
उक्तम्—यथासंख्येनेति ॥ एतं सति पर्यवसितमर्थमाह—तेनेति ॥ यत एवमर्थशब्दयोः
स्वार्थसम्बन्धं गुणीकरणं क्रमेण तेनेत्यर्थः । अर्थशब्दस्यात्र न व्यङ्ग्यवचनत्वमिति

१. क. ए. 'सुं प्रणे'

२. क. ए. 'स्वभावे अवधत्ते'

३. क. ए. 'तौ गुणीकृतौ' नास्ति ।

४. ग. 'भूतौ'

लौचनम्

“सरस्वती स्वाद् तदर्थवस्तु” इति यदुक्तम् । “व्यङ्गः” इति द्विवचननेदमाह—यद्यप्ये-
विवक्षितवाच्ये शब्द एव व्यञ्जकः, तथाप्यर्थस्यापि सहकारिता न द्रुव्यति ; अन्यथा-
ज्ञातार्थोऽपि शब्दस्तद्व्यञ्जकः स्यात् ; विवक्षितान्यपरवाच्ये च शब्दस्यापि सहकारित्वं
भवेत् । विशिष्टशब्दाभिधेयतयो विना तस्यार्थस्याव्यञ्जकत्वात्—इति सर्वत्र शब्दार्थयो-
रुभयोरपि ध्वननं व्यापारः । तेन यद्गृह्णतपकेन द्विवचनं दूषितं तद्गजनिर्मोहिकपैव ।
“अर्थः शब्दो वा” इति तु विरुत्पामिधानं प्राधान्याभिप्रायेण । काव्यं च तद्विशेष-

कौमुदी

चक्षुमभिधेयेति वचनम् । तर्हि “तमर्थम्” इत्यत्रार्थवचनत्वं स्यात् तदर्थमाह—
सरस्वतीति ॥ यदुक्तमिति ॥ वस्तुतरे तदर्थशब्देनोक्तमिति शेषः । नन्वर्थशब्दयोः
प्रत्येकमेवान्यानपेक्षया व्यञ्जनलक्षणत्वकार्यनिर्वर्तनसमर्थनयोपगमात् समुच्चयसमुच्चितरय
व्यङ्ग इति द्विवचनप्रयोगस्यानुपपत्तिमाशङ्क्य तदभिप्रायमाह—द्विवचनेनेदमाहेति ॥
यत्र शब्दस्य प्राधान्येन व्यञ्जकत्वं तादृशं स्थलं दर्शितम्—अविवक्षितवाच्य इति ॥
शब्द एवेति ॥ प्राधान्येनेति शेषः । सहकारित्वानपायं हेतुमाह—अन्यथेति ॥ अर्थस्य
तद्रूपकारकत्वाभावे सर्तार्षथः । यत्रार्थस्यैव व्यञ्जकत्वं तदुदाहरति—विवक्षितान्य-
परवाच्य इति ॥ शब्दस्य सहकारित्वे हेतुमाह—विशिष्टेति ॥ वैशिष्ट्यं गुणालं-
कारोपस्कृतत्वम् ॥ उभयोरपीति ॥ गुणप्रधानभावेनान्योन्यसहकारितयोभयोरपि शब्दार्थयोः
समुच्चयेन व्यञ्जनकर्तृत्वाद्द्विवचनमुपपद्यत इत्यर्थः । एवं द्विवचनाभिप्रायमुक्त्वा
तदनभिज्ञतया यद्दूषणं कैश्चिद्गुणधितं तन्निरवकाशमिमाह—तेनेति ॥
ननुभयोरपि व्यञ्जकत्वेऽर्थः शब्दो वेति विरुत्पानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—अर्थः
शब्दो वेति त्विति ॥ यत्र मरय प्राधान्यं तत्र तस्यैव कर्तृत्वम्, इतरस्य कपश्चिदनु-
वायित्वमात्रमिति कृत्वा विरुत्पार्यो वाशब्द इत्यर्थः । काव्यविशेषस्य ध्वनित्वे काव्यस्य

१. प. 'स्वस्वोति' अथिवः ।

२. क. स 'व्यङ्ग्य चोक्तयत्'
अधिकः ।

३. प. 'हृत्पत्'

४. क. 'यपपि विव'

५. क. स. य. 'शक्तोऽपि'

६. य. 'स' नास्ति ।

७. क. 'यत्'

८. य. 'ध्वननस्या'

लघुचनम्

ध्यासी, काव्यस्य वा विशेष । काव्यग्रहणादुणाळङ्कारोपरस्कृतशब्दार्थपृष्ठपाती ध्वनिलक्षण
आमेत्युक्तम् । तेनैतन्निरवकाशम्—श्रुतार्थापत्तारि ध्वनिव्यवहारः स्यादिति ।
यच्चोक्तम्—‘चारुत्वप्रतीतिस्तर्हि काव्यस्यात्मा स्यात्’ इति तदङ्गीकुर्म एव । नात्रि
खेत्वय विवाद इति । यच्चोक्तम्—‘चारुणः प्रतीतिर्विदं काव्यात्मा प्रत्यक्षादिप्रमाणा-

कौमुदी

ध्वनित्व न स्यादिति कर्मधारयसमासाश्रयणम् । विशिष्यते व्यभिच्यत इति विशेषः ।
शास्त्रादिम्यध्व व्यभिच्येदो विवक्षित । इदानीं प्रयोजनान्तराभिधित्सया विग्रहान्तर
दर्शयति—काव्यस्य चेति ॥ इह विशिनष्टीति विशेष, तेन चात्मरूपत्वमासूत्रितम् ।
उक्त हि प्राक् “विशेषहेतुत्वादात्मा इति व्यवस्थापते” इति । काव्यपदेन विशेषणे
प्रयोजनमाह—काव्यग्रहणादिति ॥ यो ध्वनिलक्षण आत्मा स गुणाळङ्कारोपरस्कृतशब्दार्थ-
पृष्ठपाती सन्नेव ध्वनिव्यवहारगोचर इति योजना । काव्यविशेषपदस्यैवमर्थत्वे
सति परपर्थनुयोगपरिहार फलित्यतीत्याह—तेनैतदिति ॥ यस्माद्गुणाद्युपस्कृत-
शब्दार्थपृष्ठपातिनो ध्वनिव्यवहारस्तेन हेतुनेत्यर्थ । ‘पीनो देवदत्तो दिवा न मुञ्जे’ इति
श्रुते यद्वात्रिमोजन गम्यते तत्रापि ध्वनिव्यवहार स्यात्, काव्यार्थसामर्थ्याक्षेपेण अर्थान्तर-
स्यापि तत्र प्रतीति स्यात्—इति यच्चोच तद् वात्रिमोजनार्थस्य कथितविशयपरत्रोभायेन
निरवकाशमित्यर्थ । आक्षेपान्तरमनुभाष्य दूषयति—यच्चोक्तमिति ॥ यदि
धाररवहेतुतया प्रसिद्धेभ्यो गुणादिभ्योऽप्य काव्यात्मा स्यात् तर्हि पारि-
शेष्याच्चारुत्वप्रतीतिरेव तदात्मास्तु तस्यादृष्टत्वात्, तत्परिष्ठापेनादृष्टरसवन्तरपरिवर्तना-
गौरवादिति तदतिरिक्तो न ध्वनिरिध्याक्षेप । कुतोऽङ्गीकार इत्यत उक्तम्—ना-
स्तीति ॥ खल्ववधारणे । गुणादिव्यतिरिक्तस्य काव्यजीवितत्वेन कस्यचिद्दस्तुनो
भवताप्यङ्गीकृतत्वात्, एतावतैव सिद्धमनोरथा सपृच्छा स्प इत्यर्थ । चारुत्वप्रतीतिरेव
गुणादिजन्यचारुत्वप्रतीतिविलक्षणा समुद्भवन्ती निरात्म्यनशावानुपत्तेः तच्चादृशम्
आलम्बनं बलाद्गुपस्थापयतीति भाव । पुनरप्याक्षेपान्तरम् अनुभाषते—यच्चोक्तमिति ॥

१ ध 'बन्तु उभय'.

२ घ 'उभये

३ क ख 'देन देत'.

४ क ए ग 'नाक्षि'

५ घ 'भव' नाक्षि ।

६ क. ख. ग 'यचोक्त'

ध्वन्यालोकः

यत्रार्थो वाच्यविशेषः वाचकविशेषः शब्दो वा तमर्थं व्यङ्क्तः, स काव्यविशेषो ध्वनिरिति । अनेन वाच्यवाचकचास्त्वहेतुभ्य उपमादिभ्योऽनु-

लोचनम्

दपि सा भवन्ती तथा स्यात्' इति, तत्र शब्दार्थमयकौव्यत्वमाभिधानप्रस्ताये क एष प्रसङ्ग इति न किञ्चिदेतत् ॥

स इति ॥ अर्थो वा, व्यापारो वा ; अर्थोऽपि वाच्यो वा ध्वनतीति ; शब्दोऽप्येवम् ; व्यङ्ग्यो वा ध्वन्यत इति ; व्यापारो वा शब्दार्थयोर्ध्वननमिति । कारिकाया तु प्राधान्येन समुदाय एव कौव्यरूपो मुख्यतया ध्वनिरिति

कौमुदी

तथेति ॥ वाच्यत्वत्वेन ॥ तत्रेति ॥ तस्मिन्नाक्षेपे विषय इत्यर्थः । शब्दार्थमयकाव्यजीवित-
निरूपणप्रकरणे हि शब्दगम्यस्यैवात्मत्वसंभावना नान्यप्रमाणगम्यस्येति प्रकरणबलादेव
दूरनिरस्तोऽयमनिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः । उपसंहरति—नेति ॥

ननु स काव्यविशेषो ध्वनिरिति कस्येदं ध्वनिसंशितत्वाभिधानमिति न जानीमः ; काव्यस्य शब्दार्थव्यापारत्वमकथंवेन बहूनां संभवादन्मतमस्यैव ध्वनिव्यपदेशकरणे काव्यविशेष-
रूपत्वाभावप्रसक्तिः [क्तिः], अनेकार्थत्वस्यान्यात्पराच्च—इत्याशङ्क्य प्रागुक्तानुपस्यनुसारेण
सर्वेषामेवामीषां ध्वनित्वम् ; अपि शान्ति [अविश्रान्ति] मदनेकार्थत्वरूपे व्युत्पत्तिभेदाङ्गाकारे
सत्यदोषत्वादित्याह—अर्थो वेत्यादि ॥ अर्थो वा ध्वनिरित्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अर्थो हि दि-
विधः, वाच्यो व्यङ्ग्यश्च । तत्र वाच्यस्य ध्वनिशब्दवाच्यत्वं व्युत्पत्त्या दर्शयति—अर्थोऽपी-
ति ॥ वाच्यो वा ध्वनतीति ॥ ध्वनिरित्यनुपङ्गः ॥ एवमिति ॥ ध्वनतीति ध्वनिरिति । एवं
शब्दवाच्यव्यङ्ग्यव्यापारताणां चतुर्णां ध्वनित्वमुपपादितम् ; तथापि "स ध्वनिः" इति ध्वनि-
संज्ञितत्वेन कारिकायाम् एवामन्यतमोऽर्थः अन्यो वा निर्दिष्ट इत्यपेक्षायामाह—कारिकाया
त्विति ॥ मुख्यतथेति ॥ इतरेषाममुख्यतथेय ध्वनित्वमित्यर्थः । मुख्यतये हेतुः—
प्राधान्येनेति ॥ समुदायिनां समुदायांशरूपतया तदन्तर्भावादंशिरूपस्य तस्यैव प्राधान्यात्
मुख्यतया तस्यैव ध्वनित्वम्, इतरेषाम् अप्राधान्यादमुख्यत्वमित्यर्थः । कथं ध्वनेर्गुणादिभ्यो

१. क. 'वाचकविशेषः' नास्ति ।

२. ग. घ. 'वाच्यविधान'

ध्वन्यालोकः

प्रासादिभ्यश्च विभक्त एव ध्वनेर्विषय इति दर्शितम् । यदप्युक्तम् 'प्रसिद्ध-
प्रस्थानातिक्रमिणो मार्गस्य काव्यत्वहानेर्ध्वनिर्नास्ति' इति, तदप्युक्तम् ।
यतो लक्षणकृतामेव स केवलं न प्रसिद्धः, लक्ष्ये तु परीक्ष्यमाणे स एव

लोचनम्

प्रतिपादितम् ॥ विभक्त इति ॥ गुणालङ्काराणां वाच्यवाचकभावप्राणत्वात्
अस्य च तदन्यन्यङ्गध्वन्यङ्गकनामसात्त्वान्नास्य तेष्वन्तर्भाव इति । अनन्यत्रभावे
विषयत्वः । एवं 'तद्यतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिः' इति निराकृतम् ॥ लक्षणकृतामेवेति ॥
लक्षणकर्तृप्रसिद्धता विरुद्धो हेतुः । तत एव हि यत्नेन लक्षणीयता । लक्ष्ये त्वप्रसिद्धत्व-

कौमुदी

विभक्तविषयत्वमित्यत आह—गुणालङ्काराणामिति ॥ शन्दार्थतत्संघटनाश्रया हि गुणालं-
कारा इत्युक्तम् ; अतस्ते वाच्यवाचकभावोपजीविन एव ; ध्वनिस्तु व्यङ्ग्यध्वन्यङ्गकनामाश्रय
इति भिन्नविषयत्वमित्यर्थः । नन्विह विषयस्य विभक्तत्वमुक्तम्, आश्रयविभागस्तु न दर्शित
इति किं केन संगतमित्यत उक्तम्—अनन्यत्रेति ॥ 'तनु गुणादिव्यतिरेकेण ध्वनिर्नाम
न कश्चित्' इत्येवमभाववादेषु जाग्रत्सु कपमिह ध्वनिलक्षणनिर्वाह इत्याशङ्क्य अस्त्यैव
लक्षणस्य ताक्षेपेऽपि सामर्थ्यमस्ति इति दर्शयन्नाद्याभाववादनिरासे तात्पर्यमाह—एवमिति ॥
अथवा "यदप्युक्तम्" इत्यादिना द्वितीयाभावदूषणाभिधानात् "अप्रतिपिद्धमनुमतं भवति"
इति न्यायेन प्रथमाभाववादस्यानुमतत्वं प्रतिभाषात् ; तथाचूच्यर्थं तस्य वृत्तिकृतोक्ताभि-
प्रायेण निरस्तत्वमाह—एवमिति ॥ निर्दोषलक्षणकथनमुत्वेन तत्पर्यवसन्नैवस्य समर्पित-
त्वात् । किं लक्षणकृतामप्रसिद्धत्वादलक्षणीयत्वम् ? लक्ष्येऽप्यप्रसिद्धत्वात् ! आद्ये विरुद्धो
हेतुरित्याह—लक्षणकरोति ॥ तत[तत्] एवोपपादयति—तत एव हीति ॥ लक्षणीयत्वे
सति लक्षणकारप्रसिद्धत्वं लक्षणीयत्वमेवापादयतीति साध्यविपरितीनेन लक्षणीयत्वेन
व्याप्तत्वादिरुद्धोऽयं हेतुरित्यर्थः । द्वितीये त्वप्रसिद्धत्वमित्याह—लक्ष्ये त्विति ॥ यदुक्तमभाव-

१. ग. ध. 'रितः'

२. क. छ. ग. न. 'कथन'

३. क. छ. 'रदं' नास्ति ।

५. क. छ. ग. 'स्वास्ति'

५. ध. 'स्वाविरोधो'

६. क. छ. ग. 'लक्ष्यत्व'

ध्वन्यालोकः

सहृदयाहादकारि काव्यतरुवम् ; ततोऽन्यचित्रमेवेत्यग्रे दर्शयिष्यामः । यदप्यु-
क्तम् 'कामनीयकर्मनतिवर्तमानस्य तस्योक्तालङ्कारादिप्रकारेष्वन्तर्भावः' इति,
तदप्यसमीचीनम् । 'वाच्यवाचकमात्राश्रयिणि प्रस्थाने व्यङ्ग्यव्यञ्जकसमाश्रयेण

लोचनम्

मसिद्धो हेतुः । यच्च नृत्तगीतहास्यादिकरूपं तत् काव्यस्य न किञ्चित् ॥ चित्रमिति ॥
विस्मयकृद्गुणादिवशात्, न तु सहृदयीभिलषणीयचमःकारसाररसनिःप्यन्दमर्थमित्यर्थः ।
काव्यानुसारात्वाद्वा चित्रम्, आलेख्यमात्रत्वाद्वा, कलाग्राह्यत्वाद्वा ॥ अप्र इति ॥

“प्रधानगुणभावान्मां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थियते” ।
द्विधा कौब्ये ततोऽप्यद्यत्तचित्रमभिधीयते ॥”

कौमुदी

वादिभिः गुणादिव्यतिरिक्तस्य तस्य वस्तुनो नृत्तगीतादिप्रायत्वमेवेति न भवदभिनतध्वनि-
वस्तुसिद्धिरिति तदुपपत्ति—यद्येति ॥ कविष्व्यापारगोचरत्वाभावात् तस्य काव्यत्वमिति
काव्यपदेनैव तद्व्यवच्छेदात् तदुद्गायनत्वकाश इत्यर्थः । चित्रशब्दस्वार्थान्तरे प्रसिद्धत्वात्
कथं काव्यवाचकत्वमित्याशङ्क्य 'अहो चित्रम्' इत्यादिवद्विस्मयकारित्वगुणयोगाद्यं व्यपदेश
इत्याह—विस्मयकृदिति ॥ विस्मयकृतत्वं धनेरप्यस्तीति परिसंख्यानार्थतामभिप्रेत्याह—
वृत्तादिवशादिति ॥ आदिशब्देनानुमासादिसंग्रहः । विस्मयकार्येत्यत्र व्यपच्छेदगाह—
न इति ॥ लोकप्रसिद्धचित्रद्रव्यगुणयोगाद्वा चित्रत्वमित्याह ; विष्णवाद्यनुसाररूपत्वम्,
आलेख्यमात्रत्वम्, कलाग्राह्यत्वं च चित्राणाम् ; तद्योगात् काव्ये चित्रशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः ।
क्रमेणात्र काव्याभासत्वम्, निःसारत्वम्, अकृतत्वं चोक्तम् । उत्तानदर्शनामाध्वर्य-

१. क. ष. 'सहृदयाहादि काव्यम्'	९. क. स. 'वृत्त्यादि'
२. क. स. '००' नास्ति ।	१०. स. 'सहृदयदरपा'
३. ग. 'उदितम्'	११. स. 'मान'
४. ग. 'अपि' अधिकः ।	१२. ग. स. न. 'आकारि'
५. ष. स. 'वृत्तः' अधिकः ।	१३. क. स. ग. 'द्वेष'
६. क. स. ग. स. न. 'न च'	१४. क. स. स. स. च. 'व्यवस्थित'
७. ग. 'हास्य' नास्ति ।	१५. क. स. स. स. च. 'काव्यतरो'
८. ष. 'गीतगायन'	१६. ग. 'नाम्नेऽन्तरो'
९. क. स. 'वा वापि' अधिकः ।	

ध्वन्यालोकः

व्यवस्थितस्य ध्वनेः कथमन्तर्भावः ? वाच्यवाचकचारुत्वहेतवो हि' तस्याङ्गमृताः ।
न तु अङ्गिरूपा एवेति प्रतिपादायिव्यमाणत्वात् । परिकरश्लोकश्चात्र—

व्यङ्ग्यव्यञ्जकसमन्धनिबन्धनतया ध्वने ।

वाच्यवाचकचारुत्वहेत्वन्त पातिता कुतः ॥

ननु यत्र प्रतीयमानस्यैर्यस्य वैशद्येनाप्रतीति स नाम मा भूद्भवे-

लोचनम्

इति तृतीयोदयोते वैक्षपते । परिकरार्थं कौरिकार्यस्याधिकावाप कर्तुं श्लोक परिकरश्लोक ॥
यत्रैति ॥ अलङ्कारे ॥ वैशद्येनेति ॥ चारुतया स्फुटतया चेत्यर्थः ॥ अभिहितमिति ॥
भूतप्रयोग, आदौ “व्यङ्ग्य” इत्यस्य व्याख्यातत्वात् ॥ गुणीकृतात्मेति ॥ आत्मे-

कौमुदी

सुद्धिजनकत्व तु प्रागुक्तमिति विशेष । अत एवात्र वाराब्दा समुच्चयार्था एव न
विभक्त्यर्थः । परिकरस्य सापेक्षत्वात् कस्येत्यपेक्षायामुक्तम्—कारिकार्यस्येति ॥
परिकरार्थमित्येतत् त्रिवृतम्—अधिकान्नाप कर्तुरिति ॥ कारिकायामनुक्तत्वाधिकृत्यापेक्षि-
तस्यावाप प्रक्षेप, त कर्तुम् । ‘यत्र’ इति सामान्यवाचिनोऽप्यलङ्कारान्तर्भावस्य शङ्कित्य-
माणत्वात् प्रवरणवत्त्वदलङ्कारविषयत्वं गम्यत इत्याह—अलङ्कार इति ॥ विशद-
शब्दस्य चारुत्वस्फुटत्वविषयप्रयोगदर्शनादुभयस्य चेह सभशादुभयार्थत्वमित्यर्थः ।
इदानीमेव कारिकाया व्याख्यायमानत्वात् कथम् “अभिहितम्” इति भूतप्रयोग
इत्याशङ्क्य उत्तरपदस्य प्राग्व्याख्यातत्वापेक्षया तदुपपत्तिमाह—भूतप्रयोग इति ॥
यत् प्राक् स्वयं व्याख्यातम् “स्वशब्द आत्मशची” इति तद्वृत्तौ “गुणीकृतात्मा” इतीह
व्याख्यानस्यानुगतस्यापेक्षणादेवेत्याशयेनाह—आत्मेत्यनेनेति ॥ ‘अर्थो गुणीभूत’ इति
वक्तव्ये “गुणीकृतात्मा” इति वचन स्वशब्दव्याख्यानानभिप्रायमित्यर्थः । समासोक्त्यादिषु

१ क स 'दि' नास्ति ।

२ क ए 'परेक' ।

३ ग 'भवि' अपि क ।

४ क ए 'व्यति'

५ घ 'परिवार्य' अपि क ।

६ क 'यत्रैति' कान्थेऽलङ्कारे ।

७ घ 'त एति'

ध्वन्यालोकः

विषयः । यत्र तु प्रतीतिरस्ति यथा समासोक्त्याक्षेपात्तुक्तनिमित्तविशेषोक्ति-
पर्यायोक्तापहुतिदीपकसङ्करालङ्कारादी तत्र ध्वनेरन्तर्भावो भविष्यतीत्यादि
निराकर्तुमभिहितम् “उपसर्जनीकृतस्वार्थौ” इति । अर्थो गुणीकृतात्मा,
गुणीकृताभिधेयश्च शब्दो वा यत्रार्थान्तरमभिव्यनक्ति स ध्वनिरिति । तेषु कथं
तस्यान्तर्भावः ? व्यङ्ग्यप्राधान्ये हि ध्वनिः । न चैतत् समासोक्त्यादिष्वस्ति ।
समासोक्तौ तावत्—

लोचनम्

स्नेहेन स्वशब्दस्वार्थो व्याख्यातः ॥ न चैतदिति ॥ व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम् । प्राधान्यं
च ज्ञेयं यद्यपि न चकास्ति “बुद्धौ तत्त्वावभासिन्याम्” इति तु नयेन अखण्डचर्चणा-
दिश्रान्तेः, तथापि विवेचकैर्जीवितान्वेषणे क्रियमाणे यदा व्यङ्ग्योऽर्थः पुनरपि वाच्यमेव

कौमुदी

व्यङ्ग्यप्राधान्याभावोक्तिर्वृत्तौ न वाच्यश्रवणसमनन्तरमविकारव्यार्थप्रतिपत्तिसमयमाधि-
प्रतीत्यपेक्षा, किन्तु तदनन्तरावतारिवाच्यव्यङ्ग्यगुणप्रधानभावविवेकावस्थासंवेदन-
विषयीभावापेक्षेवेति दर्शयितुम् “तद्वत् सचेतसां सोऽर्थो वाच्यार्थयिमुख्यतमनाम् ।
बुद्धौ तत्त्वावभासिन्यां झटिल्येवावभासते ॥” इत्युक्तदिशा प्रथमं व्यङ्ग्यार्थचवर्णायां झटिति
विधान्व्युत्पत्तेः वाच्यार्थगतत्वेन व्यङ्ग्यार्थगतत्वेन (रिधेन वा) प्राधान्यस्य स्फुरणभाव्याच्च
समासोक्त्यादौ व्यङ्ग्यप्राधान्याभावोऽप्यवसातुं पार्यत इति शङ्कामनुवदति— प्राधान्यं चेति ॥
ज्ञेयं वाच्यार्थप्रतिपत्तिदशावामिर्त्यर्थः ॥ न चकास्तीति ॥ स्वरूपत एवार्थस्फुरणेऽसति
कृतस्तस्य व्यङ्ग्यनिष्ठतयाभाववाचरणप्रसङ्ग इति भावः । समाधत्ते—तथापीति ॥
विवेचकैरिति ॥ चर्चणानिर्वृतिभूमेरुत्पत्त्याय विवेकपदबीमधितिष्ठद्भिर्तिर्यर्थः । यद्यपि

१. ग. 'पूर्वावापटुति'

२. ग. 'संकरादी'

३. ग. 'तत्र तत्र'

४. ड. 'व्यङ्ग्यप्राधान्यम्'

५. ग. 'यद्यपि ज्ञेयो'

६. क. घ. 'तु' नास्ति ।

७. ड. 'न्यायेन'

८. क. घ. ग. 'चवर्ण'

९. ग. 'यथा'

छोचनम्

अनुप्राणयन्नास्ते तदा तदुपस्करणव्यादेव तस्यालङ्कारता , यतो वाच्यादेव तदुपस्कृता-
 च्छमःकारलभ इति । यद्यपि पर्यन्ते रसधनिरस्ति तथापि मध्यकक्ष्यानिविष्टोऽसौ
 व्यङ्ग्योऽर्थो न रसोन्मुखीभवति स्वातन्त्र्येण, अपि तु वाच्यमेवार्थं संस्कृतं धावतीति
 गुणीभूतव्यङ्ग्यतोर्को ॥

कौमुदी

प्रतीतिसमये प्राधान्यं न स्फुरणगोचरः प्रत्युत व्यङ्ग्यार्थनिष्ठतयैव प्रतीतिस्वभावानुसृज्या
 तदवभासः, तथापि यौक्तिव्या बुद्ध्या गुणप्रधानविवेचनवेलायां प्रवृत्तायां प्राधान्या-
 प्राधान्यमध्यस्थतया प्राधान्येन वा प्राक् प्रतीयमानोऽपि व्यङ्ग्यार्थो वाच्यानुप्राणकतया
 अवतिष्ठमानश्चेद्व्यवस्थाप्येन, तदा तस्यालङ्कारत्वं बलादापयमानं न निवारयितुं शक्यमिति
 समासोक्त्यादिषु व्यङ्ग्यप्राधान्याभावे विवेकदृष्ट्यपेक्षया वृत्तिश्रुतौक इति न विरोध
 इत्यर्थः ॥ तदुपस्कृतादिति ॥ व्यङ्ग्यार्थोपस्कृतादित्यर्थः ॥ वाच्यादेवेति ॥ न
 व्यङ्ग्यार्थात् । ननु वाच्यमुखेनापि व्यङ्ग्यस्य रसधनिपर्यन्तत्वान्न प्राधान्यहानिः, वाच्यस्य
 तत्र विभावीभावेन रसनिःस्पन्दितया तत्र रसधनेरभ्युपगमाद्वाच्यस्य तदुपस्करणमङ्गिभैव
 चमन्तरकारित्वादिति शङ्कामनुष परिहरति—यद्यपीति ॥ मध्यकक्ष्यानिविष्ट इति ॥
 पूर्वोत्तरभूतवाच्यरसधनिरुक्त्याद्वयोपजीवनेयमुक्तिः । समासोक्त्यादिषु पूर्वं वाच्यकक्ष्या ;
 तदनन्तरं वस्तुव्यङ्ग्यकक्ष्या ; तदनन्तरमन्त्या रसधनिकक्ष्येति स्थितिः । तत्र मध्यकक्ष्या-
 निवेशिनो व्यङ्ग्यप्रत्यार्थचौनधरुथाप्यासिवाच्यार्थांनिमुख्यपुरःसर एवेत्तरकक्ष्याधिरोहि रसो-
 न्मुखीभावः ; न साक्षादेव ; निम्नदेशनिपातु कनिर्झरनीरप्रवाहान्यापेनार्वाचौनवाच्यार्थात्तु-
 धावनहेवाफित्वादीदृशि विरये व्यङ्ग्यार्थस्येति तदभिप्रायेण व्यङ्ग्यस्य वाच्यो-
 परस्तरणमात्रोपश्लिषत्वात् समासोक्त्यादौ गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारान्तर्भावो वक्ष्यमाणो
 व्युत्पन्न इत्याह—वाच्यमेवार्थमिति ॥ उक्तेति ॥ कारिकावृत्त्यपेक्षयोक्तिः ।

१. क. स. 'तत्' नास्ति ।
 २. ग. 'तदुपस्करणतात्' ।
 ३. ग. क. 'मध्यम'

४. क. 'कक्षा-'
 ५. क. छ. ग. 'समामोक्त्यादिति'
 अधिकः ।

ध्वन्यालोकः

“उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद्भ्रूलितं न लक्षितम् ॥”

लोचनम्

“यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानैर्विशेषणैः ।
सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थतया यथै ॥” इति ।

अत्र समासोक्तेर्लक्षणं स्वरूपं हेतुर्नाम तन्निर्वचनमिति पादचतुष्टयेन क्रमादुक्तम् ।
उपोढो रागः सान्धोऽरुणिमा प्रेम च येन । विलोलास्तारका ज्योतीषि
नेत्रत्रिभार्गाश्च यत्र ॥ तथेति ॥ “झटिलेव प्रेमरमसेन ध्वं गृहीतमाभासितं
परिचुम्बितुमाक्रान्तं च । निशाया मुखं प्रारम्भो वदनकोरुनदं ध्वं । यथेति” ॥

कौमुदी

“यत्रोक्ते” इत्यादि भागहीयमिदं समासोक्तेर्लक्षणम् । अत्र यथेति पदम् “स्वन्धयान्पुरव्यालः
स्थिरोऽन्तिकमहाफलः । जातस्तरुरयं चोच्चैः पतितश्च नभस्वता ॥” इत्युदाहरणप्रदर्शनार्थ-
मित्यवसेषम् । सर्वस्यैवास्य श्लोकस्य लक्षणरूपत्वं गा ज्ञायीति त्रिभागमाह—स्वरूपमिति ॥
स्वमसाधारणं रूपमितरव्यावर्तकं लक्षणमिति यावत् । तत् “यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थः”
इत्युक्तम् । यत्र यस्मिन् प्रस्तुतेऽर्थे वर्णिते सत्यन्योऽप्रस्तुतोऽर्थो गम्यते । तच्चैतत्—
श्लेषादावप्यस्ति तद्यावृत्त्यर्थं तत्समान[निति] विशेषणसम्यं हेतुरुक्तः । तथा च महर्षुक्तः—
“विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः” इति ॥ समासोक्तिरिति ॥ नामोक्तम् ।
तस्य नाम्नो निर्वचनार्थं संक्षिप्तार्थतथेति ॥ समासेन सक्षेपेणैवार्थान्तरस्योक्तिरिति ।
विशेषणसाम्यं प्रदर्शयन् व्याचष्टे—उपोढेत्यादि ॥ झटिलेवेति ॥ प्रस्तुते ।

१. ग.	‘पुरो विरगाव’	९.	घ.	‘तद्’ नास्ति ।
२. क.	घ. ‘यथोच्चै’	१०.	ङ.	‘पद’
३. ग.	‘गोऽर्थः’	११.	क.	ख. ‘यत्र’
४. घ.	ङ. ‘तद्’ नास्ति ।		ग.	‘या वा’
५. घ.	च. ‘माविशे वनः’	१२.	ख.	‘शक्ति’
६. क.	ख. ‘पुरोः’	१३.	क.	घ. ग. ‘न’ नास्ति ।
७. घ.	ङ. न. ‘अत्र’ नास्ति ।	१४.	घ.	ख. ग. ‘येति’
८. क.	ख. ग. ‘स्वरूप’	१५.	क.	ख. ग. ‘यथा’ अपिः ।
	घ. ङ. च. ‘स्वरूपे’			

लोचनम्

झटिति^१ ग्रहणेन प्रेमरभसेन च । तिमिरं चाशुक्रार्थं सूक्ष्मा अंशवः तिमिराशुक्रं
रश्मिशब्दलीकृत तैम पठलम्, तिमिर्प्रोशुक्र नीलजालिका नवोदाप्रादवधूर्चिर्त्वा ।
रामात् रंक्तत्वात् सध्याकृतदिनतरम्, प्रेमरूपाच्च हेतो । पुरोऽपि पूर्वस्या दिशि अग्रे
च । गलित प्रज्ञात् पतित च । तथा राज्या करणभूतया ; समस्त मिश्रित
उपलक्षणत्वेन वा । नै लक्षित रात्रिप्रारम्भोऽसाभिनि न ज्ञातम्, तिमिरैर्दोषल्लिताशुदर्शने
हि रात्रिमुखमिति लोकेन लक्ष्यते, न तु रघुट आलोके । नायिकापक्षे तु—तयेति
वर्तपदम् । रात्रिपक्षे तु^२ अपिशब्द^३ लक्षितमित्यस्यानन्तर । अत्र च नायकेन

कीमुदी

प्रेमरभसेनेति ॥ अप्रस्तुते तिमिराशुक्रमिति द्वन्द्वसमासाश्रयेण प्रस्तुते योजयति—तिमिर
चेति ॥ कप्रत्यार्थमाह—सूक्ष्मेति ॥ रूपसादृश्यादशुके तिमिरशब्दप्रवृत्तिमभिप्रेत्याप्रस्तुते
योजयति—तिमिर चाशुक्रमिति ॥ नीलजालिका नील वस्त्रम् । अस्यात्रौचितात् ग्रहण-
मित्याह—नवोदेति ॥ नवोदाया अत एवाप्रीदाया वच्चा उचिता । रक्तत्वात् इति प्रस्तुते,
अनतरमिति च । प्रेमरूपादित्यप्रस्तुते । हेतोरिति च प्रस्तुते । तयेति निशापरामर्शः ।
तृतीया च करणार्था । तिमिररश्मिसभेदे च करणत्वमित्याह—तयेति ॥ उपलक्षणार्था वा
तृतीयायाह—उपलक्षणत्वेन वेति ॥ न ज्ञातम् ॥ जनैरिति शेष । अलक्षणे
हेतुर्गलनम् । तथापि वयमलक्षणमित्याह—तिमिरेति ॥ इदानीमप्रस्तुते योजयति—
नायिकापक्ष इति ॥ अलक्षणेन च सव्ययत इत्यर्थ । प्रस्तुते पुरोऽपीऽपिशब्दस्य
यथाश्रुतान्वयो दुर्घट इति क्रमभङ्गनेन न लक्षितमपीत्यन्वयमाह—रानिपक्ष इति ॥ न केवल

१	ख	'सगिति	८	क	ख	'कुणात्' नास्ति ।
२	घ	प्रेमरभसेन		ग		'कुणादायादन'
३	क	स ग	९	घ		'न नास्ति ।
४	घ	'तत्र पठल लक्षितम्' नास्ति ।	१०	क	ख	'क्षालितम्'
५	ङ	'र चा'	११	ख	घ	'सवलित'
६	क	ख ग		ङ		'शब्दलीकृत'
७	क	ख 'रत्नत्वात्'	१२	क	ख	'तु नास्ति ।
			१३	घ		'शब्दम्'

लोचनम्

पश्चाद्गतेन चुम्बनोपक्रमे पुरो नीलांशुकस्य गलनं पतनम् । यदि वा पुरोऽग्रे नायकेन तथा गृहीतं मुखमिति संख्यः । तेनात्र व्यङ्ग्ये प्रतीतेऽपि न प्राधान्यम् । तैया हि— नायिकानायकव्यवहारो निशाशाशिलाधेव शृङ्गारविभावरूपौ संस्कुर्वाणोऽलङ्कारतां मजते, ततस्तु बाध्याद्विभावीभूतादसनिःखन्दः । यस्तु व्याचष्टे—“तथा निशयेति कर्तृपदम् । नै चाचेतनायाः कर्तृत्वमुपपन्नमिति शब्देनात्र नायकव्यवहार उन्नीतोऽभिधेय एव, न व्यङ्ग्य

कौमुदी

प्रत्यक्षेणानवगतमित्येव, किन्तु उन्नीतमपि नेत्यर्थः । नायिकापक्षे पुरोभागे नीलांशुकगलनस्य समुचितां दशामासूचयति—अत्र चेति ॥ नायिकापक्षे पुनरित्यर्थः । “पुरः” इत्यस्य “मुखं गृहीतम्” इत्यनेन बान्धव इति चुम्बनीचिस्वानुसृत्वाह—यदि वेति ॥ यत एवमुक्त-प्रकारेणार्थान्तरप्रतीतिः, ततो हेतोरित्यर्थः । अप्राधान्यमुपपद्यति—तथा हीति ॥ विशेषणसाम्यात् खलु प्रतीयमानमप्रसृतं प्रसृतत्वच्छेदकत्वेनैवावभासते ; तेनात्र व्यवहार-मात्रसमारोप एव, न तु ताद्रूप्यारोपः ; स चात्र नायिकानायकव्यवहारो वाक्यार्थमूयारिथ्यतौ निशाशाशाङ्गौ संस्कुर्वनालङ्कारपन्थानमतिखदित्तुमलमिति व्यक्तं प्रतीयमानस्याप्राधान्यात् [न्यम्] । संस्कार्यतायां हेतु—शृङ्गारविभावरूपाविति ॥ शृङ्गारविभावीमणितुं योयमित्यर्थः । एवं मन्यकस्यानिविष्टव्यङ्ग्यपेक्षया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमुक्त्वा पार्थन्तिकरसत्त्वन्वयपेक्षया ध्वनि-त्वमप्यस्तीति दर्शयितुमाह—ततस्त्विति ॥ संस्कारात्, अत एव पूर्वं विभावभावमनुभवतः संस्करणानन्तरं प्राप्तविभावभावात् । समासोव्युदाहरणेऽस्मिन् व्याख्यानान्तरमनुभापते— यस्त्विति ॥ यच्छब्दस्य “स प्रकृतम्” इति तच्छब्देनान्वयः ॥ कर्तृपदमिति ॥ निशायाः कर्तृत्वमभिदधत्पदमित्यर्थः । ततः किमित्याह—न चेति ॥ स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वम्, तच्च चेतनस्यैव कुलालादेर्दृष्टमुपपन्नं चेत्यर्थः । ततोऽपि किमित्याह—इति शब्देनेति ॥ निशाशब्देन शाशाशब्देन चेत्यर्थः । नायकयोर्व्यवहारः नायकव्यवहारः । उन्नीत उपरोक्षितः । ततश्चाभिधाव्यापारविषय एव, शब्दस्यास्य व्यापारान्तराभावादित्याह—अभिधेय एवेति ॥

१. घ. 'गृहीतमुखा'
२. ग. 'तेनान्वयः'
३. क. घ. ग. 'ततोऽपि नायकः'
४. ग. 'संस्कुर्वाणौ'
५. ङ. 'तत्रत्य'

६. क. ट. ग. 'निःखन्दः'
७. ग. ङ. च. 'नाचेतः'
८. क. घ. ग. ङ. 'नेताय'
९. क. घ. 'शान्तिः'

ध्वन्यालोकः

इत्यादौ व्यङ्ग्येनानुगतं वाच्यमेव प्राधान्येन प्रतीयते । समारोपितनायिकानायक-
व्यवहारयोर्निश्चाशशिनोरेव वाक्यार्थत्वात् ॥

लौचनम्

इति ; अत एव समासेनोक्तिः" इति, स प्रकृतौ न ग्रन्थार्थमत्यजत् "व्यङ्ग्येनानुगतम्"
इति । एकदेशविवर्तिं चेत्यं रूपकं स्यात्, "राजहंसैरथीव्यन्त शरदैव सरोमूर्त्ताः" इतिवदं ;
न तु समासोक्तिः, तुल्यविशेषणभावात् 'गम्यते' इति चानेनाभिधान्यापारनिवृत्तात्—
इत्यलम्बान्तरेण बहूना । नायिकाया नायके यो व्यवहारः स निशायां समारोपितः, नायिका-
या नायकस्यैवो व्यवहारः स च शशिनि समारोपित इति व्याख्यानैर्नैकदेशप्रसङ्गः ॥

कौमुदी

समासेनोक्तिरिति ॥ समाख्यासामर्थ्याच्चाभिधेयत्वनिश्चय इत्याह—अत एवेति ॥ 'न व्यङ्ग्य
इति' इतिशब्द इह संबन्धनीयः । वृत्तिप्रत्यविरोधसमुद्भावनया परिहरति—स प्रकृतमिति ॥
कोऽसौ ग्रन्थ इति तमाह—व्यङ्ग्येनेति ॥ इतोऽप्युक्तमिदं व्याख्यानमित्याह—एकदेशेति ॥
एकदेशविवर्तिन उदाहरणमाह—राजहंसैरिति ॥ अत्र हि सरसां नृपत्वरूपमेव
शान्दम्, शरदश्चामरम्राहिणीत्वं राजहंसानां चामरत्वं चार्थमित्येवं यथैकदेशविवर्तित्वम्,
तथा तिमिरांशुकमित्यादौ तिमिरादेरंशुकत्वादिरूपं शान्दम्, शरदोदेस्तु नायकादित्वमार्थ-
मित्येकदेशविवर्तिरूपकत्वमेव स्यात् ; न समासोक्तिरूपत्वम्, तद्देतु मूलविशेषणसाम्या-
भावात् ; तच्च रूपकसमासाबलम्बनादित्यर्थः । नामहीनवत्क्षणवत्क्याक्षरव्याघाताद्याभिधेय-
त्वपक्षानुपपत्तिरित्याह—गम्यते इति चेति ॥ बहुपक्षव्यपुषणत्वे सूचयन्नुपसंहरति—
इत्यलमिति ॥ ननु "पुमान् शिवा" इत्येकदेशप्रसक्तौ सत्यां कथं वृत्तौ "समारोपितनायिका-
नायकव्यवहारयोः" इति तद्विरुद्धोऽयं प्रयोगो षट्ताम्, इत्याशाङ्क्य तादृशप्रकारावकाश-
विरहितं व्याख्यानप्रकारं प्रकटयंस्तद्विरोधमाह—नायिकाया इति ॥ व्यवहारो व्यापारः

१. क. ख. 'एव' नास्ति ।

२. क. ख. ग. 'समासोक्तिः'

३. क. ख. ग. 'प्रकृतार्थमेव'

४. च. 'व' अधिकः ।

५. क. ख. 'शरदीव'

६. घ. 'सरोवहाः'

७. ग. 'एव' नास्ति ।

८. घ. 'विशेषणत्वा'

९. ङ. 'नायिकयोः'

१०. घ. 'व' अधिकः ।

११. क. ख. ग. 'एव' नास्ति ।

१२. क. ख. 'न कोऽपि दोषः'

ध्वन्यालोकः

आक्षेपेऽपि' व्यङ्ग्यविशेषाक्षेपिणो' वाच्यस्यैव चारुत्वम् । प्राधान्येन
वैच्यार्थ आक्षेपोक्तिसमार्थादेव ज्ञायते । तत्र शब्दोपारूढरूपो विशेषाभिधाने-
च्छया प्रतिषेधरूपो य आक्षेपः स एव व्यङ्ग्यविशेषमाक्षिपन्मुख्यं वाच्यशरीरम् ।

लेखनम्

आक्षेप इति ॥

“प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः” ॥

तैत्तयो यथा—

“अहं त्वां यदि नेक्ष्ये क्षणमप्युत्सुका ततः ।

इयदेवास्त्वतोऽन्येन किमुक्तेर्नाप्रियेण ते ॥”

इति वक्ष्यमाणमरणोत्पियो निषेधात्माक्षेपः । तत्र 'इयदस्तु' इत्येतदेव अत्र 'प्रिये' इत्यस्याक्षेपैकं

कौमुदी

दुकूलविगलनानवलोकनादिरूपः नायकस्य व्यवहारस्तत्तादृशवदनाभ्युरुहपरिचुम्बनाग्भादि-
लक्षणः ॥

भामहीयमेनाक्षेपालङ्कारलक्षणमुपक्षिपति—प्रतिषेध इति ॥ इवशब्देन
प्रतिषेधस्याभासत्वमासितम् । तथा च महत्सुक्तः—“उक्तवक्ष्यमाणयोः प्राक्तरणिकयोः
विशेषप्रतिपत्त्यर्थं निषेधाभास आक्षेपः” इति ॥ इष्टस्येति ॥ प्राक्तरणिकत्वं दर्शितम् ॥
विशेषाभिधित्तयेति ॥ विशेषप्रत्यापनार्थमित्यर्थः । अत्रापि भामहीयमेवेत्याह्वरणमाह—अहं
त्वामिति ॥ आपभेदत्वं योजयति—वक्ष्यमाणेति ॥ इह वाच्यो य आक्षेपः स निषेधरूपो
निनक्षितः नागूरणरूपः, तस्य व्यङ्ग्यवत्त्वादित्याह—निषेधात्मेति ॥ इहापि व्यङ्ग्यस्य वाच्यो-
पस्कारकत्वेनाप्राधान्यं दर्शयति—तत्रेति ॥ वक्ष्यमाणविषय आक्षेपे । अत्र त्वद्विलोकन-

१. क. छ. 'दि'

२. ग. 'अपि' अपिकः ।

३. क. ख. 'वाच्यार्थे'

४. ग. 'तथा हि तत्र हि'

५. घ. ट. च. 'मतः । तयायो' नास्ति ।

६. क. ख. 'प्रियेण'

७. ग. 'नृत्त' नास्ति ।

८. ग. 'यत्' ।

९. ग. 'प्रियेते'

१०. क. ख. 'इत्यादिशब्द'

११. ट. च. 'इत्याद्येवैक'

द्योचनम्

सत् चारुत्वनिबन्धनमित्याक्षेपेणाक्षेपकमलंकृतं सत् प्रधानम् । उक्तत्रियपरत्तु यथा ममैवै-

“भो भोः किं किमव्यण्ड एव पतितस्त्वं पान्थ कान्या गति-

स्तचाटवतृपितरप मे खलमतिः सोऽयं जलं गृह्ते ।

अस्थानोपनतामकालसुलभां तृष्णां प्रति क्रुध्यं भो-

खलोवयप्रथितप्रभावमहिमा मार्गः पुनर्मरिचः ॥”

वैमुदी

महोत्सवविरोधिनि समये, अहं त्रिय एव मरणमनुभवाम्येव इत्येवंरूपस्यार्थस्याक्षेप[पक]-
मागूरणं कुर्वाणनेव, इपदस्त्वित्तद्वाच्यं प्रतिषेधरूपमेव चारुत्वप्रतीतिनिबन्धनम्, न त्वाक्षेप्यं
त्रिय इत्येतत् व्यङ्ग्यम्—इत्यतो हेतोराक्षेप्येण मरणाप्यवसायेन व्यङ्ग्येनालंकृतं वाच्य-
मेवाक्षेपकं प्रधानम्, न त्वाक्षेप्यं व्यङ्ग्यमिति योजना । द्वितीये स्वर्कायोगोदाहरणमाह—
उक्तेति ॥ भो भोः किं किमित्यादरातिरेके वीप्सा । अकाण्ड एवास्थान एव । निःसहनिस्त-
मरपरिश्रमभरतवावसन्नः । कान्या गतिः इत्यादिकं प्रश्नोत्तरात्मकं पान्थस्य वचनम् । किमपि
शरणलवनलभमानोऽहमतिमहति राङ्कटे विपरिवर्त इत्यर्थः । किनिबन्धनं कीदृशं वा
तद्भवतो व्यसनमित्युक्तम् ॥ तादृगिति ॥ अतिवेले तृणामूर्च्छादया सलिलविपासया परिभूय-
मानं मामनाहस्य ॥ सोऽयमिति ॥ साभिनयोऽसूयातिशयनिःप्यन्दी निर्देशः । अत एव
खलमतिरयम् एवमतिवहुलदाहदहनदन्दद्वयमानसकलदेहतया महीपसीमार्तिमासाद्यविल्लेवं
मनसि कृपया जलं मदीयदाहनिवृत्तिनिदानं गृह्ते निहोति यतः, अतोऽहमशरणः संवृत्तोऽस्मि ।
“अस्थानोपनताम्” इत्यादि प्रष्टुरेव पान्थप्रतिवोधनपरं वचनम् । हे पान्थ त्वमात्मीयार्तेनां
तृष्णां प्रति क्रुध्य कोथमालम्बस्व, यस्मादियमस्थाने अयोग्ये विषये उपनता ; भवितव्यं
नाम तावत्तस्या अपि कयापि विचिकित्सया—किमिह मया प्रवर्तितव्यं न वेति । तथा
अकाले अनवसरे सुलभा च । कुत एवमिति चेत् यस्मादेव मरुभूमिसम्बन्धी
मार्गखिलोत्पप्रसिद्धमहिमा भवति । न खलु कश्चिदपि न जानाति तृपितापतितपथिक-
लेकवायोवितरणसत्तपराद्भुखप्रवृत्तिरयमिति । तेन भवदीयायास्तृष्णायाः भवत्[भवन्
भवतः] एवायमपराधत्तारः न पुनरमुध्य कथञ्चित्, अस्य तथाविधस्यभावत्वस्य
सुप्रसिद्धत्वात्—इति विपासातिशयाक्रान्तस्वान्तपान्थपरिसान्धनपरेयमुक्तिः । अनेन

१. क. ख. ग. 'आक्षेप'

२. ग. 'सरसप्रधानम्'

३. ग. 'ममैव' नारि ।

४. ग. 'जहमतिः'

५. 'खलमतिः'

६. क. ख. 'क्रुध्यतः'

लोचनम्

अत्र कश्चित् सेवकः प्रातः प्रातव्यमरमात् किमिति न लभे इति प्रत्याशाविशस्य-
मानहृदयः केनचिदमुनाशेषेण प्रीतिवोच्यते । तत्राक्षेपेण निषेधरूपेण वाच्यस्यैवासत्पुरुषसेवा-
तद्वैफल्यतरकृतोद्देश्यामनः शान्तरसस्याविर्भूतनिर्वेदविर्भावानुभावस्वरूपतया चमत्कृतिदोषित्वम् ।
वामनस्य तु “उपमानाक्षेपः” इत्याक्षेपलक्षणम् । उपमानस्य चन्द्रदेराक्षेपः । ‘अस्मिन्
सति” किं त्वया कृत्यम्’ इति । यथा—

“तस्यास्तन्मुखगच्छि सौम्यसुभगं किं पार्वणेनेन्दुना

सौन्दर्यस्य पदं दृशौ यदि च ते” किं नाम नीलोत्पलैः ।

किं वा कोमलकाम्पितमिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे

ही” धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेऽथ पूर्वो प्रहः ॥”

कौमुदी

प्रत्याख्यमानमर्थं दर्शयति—अत्रेति ॥ ‘किं तावत्प्राप्तम्’ इत्यादिबन्धोभ्यत्ववचनः प्राप्त-
शब्दः, सेव्यं राजादिकं प्राप्त इति वा । अस्मात् सेव्याद्राजादेः सकाशात् । व्यङ्ग्यस्य
वाच्यार्थोपस्कारकत्वेन गुणीमावं दर्शयति—तत्रेति ॥ किं तद्वाच्यमिति तदाह—
असत्पुरुषेति ॥ अत्र पाम्थजलतृष्णादिरूपं न विवक्षितम्, किं त्वसत्पुरुषसेवादिकम्; अन्यथा
अप्रस्तुतप्रशंसान्वापत्तेरिति भावः । विभावः सेववैफल्यम् । अनुभाव उद्वेगः । एव मामहीयं
लक्षणद्वयमुदाहरणे योजयित्वा तस्यैव वामनोक्तेऽपि लक्षणे व्यङ्ग्यस्याप्राधान्यं न विचटत
इति दर्शयति—वामनस्य स्त्विति ॥ लक्षणवाक्यं विभजते—उपमानस्येति ॥ मुखादि-
संघन्धिना इति शेषः । आक्षेपशब्दार्थमाह—अस्मिन्निति ॥ अस्मिन् उपमेयाभिमतो
मुखादी । तेन उपमानाभिमतो चन्द्रादिना । उदाहरणमाह—यथेति ॥ सौम्यं मधुरदर्शनम् ;

१. क. ख. 'प्राप्तमस्मात्'	८. घ. 'प्रतिभातु'
२. क. ख. 'प्रतिबन्धे'	९. क. ख. ग. 'वाचि' नास्ति ।
३. क. ख. 'श्वत्सविवक्षितम्'	१०. घ. 'आक्षेप' नास्ति ।
४. क. ख. ग. 'विजयवाच्येण'	११. घ. 'किम्' नास्ति ।
५. घ. 'प्रति...निर्वेदवि' नास्ति ।	१२. क. ख. ग. 'श्रुतम्'
६. क. ख. 'वैफल्यतः'	१३. क. ख. 'तैः'
ग. 'वैफल्यतः'	१४. क. ख. ग. 'द्वि वान्तः'
७. ड. च. 'एवादी'	

लोचनम्

अत्र व्यङ्ग्योऽप्युपमार्थो वाच्यस्यैवोपस्फुरते । किं तेन कृत्वमिति त्वंपहस्तानारूपं
आक्षेपो वाच्य एव चमत्कारकारणम् । यदि बोधमानस्याक्षेपः सामर्थ्यादाकार्पणम् । यथा—

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरस्थानाद्भ्रनखक्षतामम् ।

प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं कौरोति ॥”

“ईर्ष्याकल्लोपितनार्यिकान्तरमुपमानमत्रांशेऽपि वाच्यार्थमेव अलङ्करोतीति । एषा तु

कौमुदी

अत एव सुभगम् ; तस्यास्तत् स्ववेदनानन्दसमास्याद्यसौन्दर्यसर्वस्वं मुखमस्ति ; सत्तामनु-
भवति खलु । अतः पार्वणेन्दुना किं कृत्वमिति । उत्तरवाक्ये ‘दशौ’ इत्यत्र ‘स्तः’ इति विपरि-
णमस्य योज्यम् । अत्र च ‘सौम्यसुभगम्’ ‘पार्वणेन’ इति च साधारणधर्मनिर्देशः । सौन्दर्यस्य
पदम्, ‘नील’ इति ; ‘कामलकान्तिभिः’ इति सा[स्वा]नुभवपरामर्शकेन ‘तत्र’ इत्यनेन
च अपर्यवसितासाधारणलाटिल्यविशेषशाल्बिं दर्शितम् । धातुः उचितानुचितानभिज्ञस्य,
पुनरुक्तानां यातवामत्वेनानादरारपदीभूतानाम्, अत एवानुपादेयानां पार्वणेन्दुप्रमृतीनां
वस्तुनाम्, रचनार्थां बहुप्रयासोपादानेन सृष्टौ विषये, य आरम्भाज्यापाराः तेषु, अपूर्वः
अन्यस्मिन्नुचितानुचिताभिज्ञे रचयितर्यदृष्टचर इद्वैव दृष्टः प्रहः अभिनिवेशविशेषः । अहो
[ही]मदृष्टकष्टमिति । उपमार्थः उपमारूपोऽर्थः ; वाच्यस्यैवोपस्फुरते वाच्यमेवालंकारोतीति
यावत् ॥ वाच्य एवेति ॥ नोपमार्थ इत्यर्थः । आक्षेपशब्दस्याग्ररणं वार्य इत्याह—यदि
वेति ॥ तत्र वामनमतानुरोधेनैवोदाहरणमाह—यथेति ॥ ईर्ष्याकल्लुपितं यन्नायकान्तरं
तदुपमानत्वेनात्र गृयते, शरदः । नायिकया सकलङ्कस्वेन्दोः प्रसाधमानत्वाभिधानात् । एवं
वामनमतेनाक्षेपोलंकारत्वमभिधाय भागवतमेतन् समासोक्तित्वं स्यादप्यति—एषा त्विति ॥
तुशब्दोऽलंकारान्तरत्वशङ्कां व्यवच्छिन्नति । अत्र च नायिकापक्षे साक्षादाद्भ्रनखक्षत-
स्यतया ध्रुतमप्युपमानत्वमैन्द्रधनुषि योजनीयम्—इन्द्रचापाममद्भ्रनखक्षतं दधानेति ;

१. क. ए. व. ‘तु’ नास्ति ।

२. क. ए. ग. ‘इक्ष्णारोप’

व. ‘इक्ष्णारूप’

३. क. ए. ग. ड. ‘चवार’

४. क. ए. व. ‘इत्यत्र’ अधिकः ।

५. व. ‘कलङ्कित’

६. क. ए. ग. ‘नायिका’

७. क. ए. ग. ‘अप’ नद्वयि ।

८. क. ए. ‘तु’ नास्ति ।

ध्वन्यलोकः

चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना हि वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा । यथा—

“अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो दैवगतिः कीदृक्तापि न समागमः ॥”

अत्र सत्यामपि व्यङ्ग्यप्रतीतौ वाच्यस्यैव चारुत्वमुत्कर्षवादिति तस्यैव प्राधान्य-
विवक्षा ।

लोचनम् ।

समासोक्तिरेव । तदाह—चारुत्वोत्कर्षेति ॥ अत्रैव प्रसिद्धं दृष्टान्तमाह—अनुरागवतीति ॥
तेनाक्षेपप्रमेयसमर्पणमेवापरिसमाप्तमिति मन्तव्यम् । तत्र तूदाहरणत्वेन समासोक्तिश्लोकः
पठितः “अहो दैवगतिः कीदृक्” इति । गुरुपारतन्त्र्यादिनिर्मितकोऽसमागम इत्यर्थः ॥

कौमुदी

‘प्रसादयन्ती’ इति विशेषणस्य समानत्वात् तत्समगिब्याहृतस्य अस्यापि साम्यस्यैवोपपत्तेः ।
व्यङ्ग्यभाषेक्षया वाच्यस्य चारुत्वाधिक्येऽपि व्यङ्ग्यस्यैव किं न प्राधान्यमित्याशङ्क्य तन्निषेधे
हेतुत्वेनोत्तरप्रत्ययवतरत्यति—तदाहेति ॥ तत् तत्र वाच्यस्यैव प्राधान्यं न व्यङ्ग्यस्ये-
त्यस्मिन्नर्थे हेतुमाहेत्यर्थः ॥ अत्रैवेति ॥ चारुत्वोत्कर्षकृतं प्राधान्यमित्येतस्मिन्नर्थे ।
एवकारोऽलंकारोदाहरणत्वशङ्काशमनार्थः ॥ प्रसिद्धमिति ॥ दृष्टान्तत्वे हेतुः ॥ तेनेति ॥
दृष्टान्तोक्तित्वादेवालंकारान्तरोदाहरणत्वाभावादित्यर्थः ॥ तत्र त्विति ॥ आक्षेपसमर्पण
एवेति । तुर्यधारणे ॥ समासोक्तिश्लोक इति ॥ नात्र कस्यचिद्विमतित्त्वर्थः । समागम-
सामग्रीसन्निधाप्यसमागमस्य दैवगतिनिवृत्तित्वं वदता समागमस्याप्रतिविधेयनिमित्तान्तर-
प्रतिबन्धव्र[त्त]तद्वृत्तित्वं सूचितम्, इतरथा निहेतुकक्याप्येवमुपपत्तिरित्याह—गुरु-
पारतन्त्र्येति ॥ तच्छब्दस्य व्यङ्ग्यपरामर्शकत्वशङ्का मा भूदित्याह—वाच्यस्यैवेति ॥

१. ग. ‘निबन्धानामिदा’

२. क. स. ग. ‘विधा’

३. क. स. ‘तेनाक्षेपेण प्रमेयसमर्पण-
नामैव परे’

४. क. स. ‘तत्रोदाहरणेन’

५. य. क. च. ‘कीदृक्’ नास्ति ।

६. क. स. ग. ‘निमित्तो’

७. ‘निमित्तो’

लोचनम्

तस्यैवेति ॥ वाच्यस्यैवेति यावत् । वामनाभिप्रायेणायमाक्षेपः, मामहाभिप्रायेणैः सामासोक्ति-
रित्यमुंवाक्यं हृदये गृहीत्वा समासोक्त्याक्षेपयोर्दुर्कृत्येदमेकमेवोदाहरणं व्यतरद्ग्रन्थकृत्, एवं
हि समासोक्तिर्नास्तु आक्षेपो वा; किमनेनास्माकम् ? 'समासोक्त्यादिषु सर्वाण्यक्षेपेषु
व्यङ्ग्यं वाच्ये गुणीभरतीति न साध्यम्—इत्याशयोऽत्र ग्रन्थे मुंरुमिर्निरूपित ॥

वीमुदी

यदि प्राधान्यत्रिरक्षायामुदाहरणं ग्रन्थकृता दत्तं तर्हि 'उपोढरमण' इति प्रागुदाहृत-
समासोक्त्येकानुस्मरणेनापि चरितार्थत्वेऽपि किमर्थं समासोक्त्येकान्तरोदा-
हरणमित्याकाङ्क्षायाः तदभिप्रायं सप्रमाणं प्रदर्शयति—वामनाभिप्रायेणेति ॥
'ऐन्द्र धनुः' इत्यादिवन्नायकान्तरस्योपमानत्वेनाक्षेपादित्यर्थः ॥ मामहेति ॥ अनुरागप्रती-
त्यादिविशेषणसाम्यादपस्तुतस्य गम्यमानत्वादित्यर्थः । पुर शब्दस्य देशकालसाधा-
रण्यात् समागमस्य च सम्बन्धिभेदात् भेदेऽपि स्वरूपत एवत्वात् साम्यमत्रसेवम् ।
युक्त्या योगेन लघुविकृत्येति यावत् । इदम् अनुरागप्रतीत्यादिकम् । एक साधारणम् । तथापि
साधारणोदाहरणे कोऽभिप्राय इत्यत आह—एव हीति ॥ अनेन प्रकारेणोदाहरणे
सतीत्यर्थः । अथ वा मतभेदेनास्यालन्तारप्रत्यये स्थिते सतीत्यर्थः । अलन्तारनियम-
निवेचनतात्पर्यभावसूचनमुखेन तादृशि विषये वाच्यप्राधान्यनिश्चयप्रतिपादन-
प्रयत्नातिशयसूचनार्थमीदृगुदाहरणं प्रयुक्तं इत्यर्थः ॥ अत्र ग्रन्थ इति ॥

- १ क ल 'शब्द'
२ य 'तु अधिक ।
३ य 'अमुम्' नास्ति ।
४ क ख 'युक्त्या नास्ति ।
५ ग 'युक्त्यैवेद'
६ क ख 'एषाणि'
७ य 'एषा'

- ८ ग 'आक्षेपोक्ति'
९ क ल 'समासोक्त्यादिषु' नास्ति ।
६ क ल 'अलन्तारदिषु'
७ 'सिञ्जालङ्कारेषु'
८ क ल 'अत्र अधिक ।
९ ग 'अस्मद्गुरुभिः'
१० क 'अनेन' अधिक ।

ध्वन्यालोकः

यथा च दीपकापहृत्यादौ व्यङ्ग्यत्वेनोपमायाः प्रतीतावपि प्राधान्येन विवक्षित-

लोचनम्

एवं प्राधान्यविश्लेषायां दृष्टान्तमुक्त्वा व्यपदेशोऽपि^१ प्राधान्यकृत एव भवतीत्यत्र दृष्टान्तं स्वपरप्रसिद्धमाह—यथार्थं चेति ॥ उपमाया इति ॥ उपमानोपमेयभावस्येत्यर्थः ॥ तथेति ॥ उपमया । दीपके हि “आदिमध्यान्तविषयं त्रिधा दीपकमिष्यते” इति लक्षणम्^२ । “मणिः शानोल्लीटः समरविजयी हेतिदलितः कलाशेषधन्द्रः सुरतदृदिता बाळलर्ना । मदक्षीणो नगः शरदि सरिदास्थानपुलिना तनिस्ता शोभन्ते गलितविभवाध्वार्थिषु जनाः ॥”

कौमुदी

“चारुश्लोकर्पनिबन्धना” इत्यादौ “प्राधान्यविवक्षा” इत्यन्ते “यथा च” इत्यादि-दृष्टान्तान्तरोपश्लेषस्य पूर्वापेक्षया विधिकं विषयमाह—एवमिति ॥ स्वपरप्रसिद्धत्वं दृष्टान्तत्वे हेतुतथैकम् ; तत्तु तावदीपके वाच्यप्राधान्यं व्यपदेशहेतुभूतं प्रदर्शयति—दीपके हीति ॥ अत्र दीपनकृतमेव चाहस्वमित्यन्वयः । दीपकस्य लक्षणमुदाहरणं च वाक्यमध्ये दर्शयति ; अप वा दीपके हि वाच्यस्यैव प्राधान्यमिति शेषः ॥ आदिमध्यान्तेति ॥ अत्र आपादयः शब्दा वाक्यविषया द्रष्टव्याः, न तु श्लोकनाश्रपेक्षाः । तत्र “आदिमध्यान्तवाक्यगतत्वेन धर्मस्य वृत्तावादिमध्यान्तदीपकारूपाश्रयो भेदाः” इति मङ्गुकवचनात् “तनिस्ता शोभन्ते” इति अन्तवाक्यगतत्वादान्तदीपकारूपाश्रयमेतत् श्लेषम् ; इतरयोस्त्वमुदाहरणं विशारमयाद-प्रस्तुतत्वाच्च । आदिदीपकं यथा समैव मयूरदूते काव्ये—

“सा जागर्ति स्वविति च मुधा मूकतामिष्य वदं
दूते रोदिरथधिकमतुलं धैर्यमालम्बते च ।

१. अ. 'लेखापहृ-'

२. क. ख. ग. 'अथि' नास्ति ।

३. क. ख. 'सिद्ध-'

४. ग. 'यथा' नैतदुपायाः'

५. क. ख. 'यथा दीपकेनैव शोभा

यथा' अपिज ।

६. ग. ख. 'ननिता'

७. ग. ख. ख. च. 'नराः'

लौचनम्

इत्थत्र दीपनकृतमेव चारुणम् । “अपहृतिरभीष्टस्य त्रिचिदन्तर्गमनोपमा” इति ।
तत्रार्पणहेतुवैध शोभो—

“नेय विरौति मृद्वाली मदेन मुखरा मुह ।

अपमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो घनि. ॥” इति ।

कौमुदी

मूर्च्छां प्राप्नोत्यपि च भजते चेतनामित्यशक्तो

वचतु वेधा अपि विरहजठरापृतीरङ्गनानाम् ॥” इति ।

अत्र वह्निना क्रियाणागेकनारकसन्धात् क्रियादीपकम् । आदिवाक्ये ‘स’ इति
कर्तृकारकनिर्देशाच्चादिदीपकम् । मध्यदीपकं यथा ममेव—

“कुचसीमनि कुटिलदृशा सुसृणारसा शारदीषु रजनीषु ।

च द्ररुच सुदरता दधति व्यङ्ग्येषु चैव सुकविगिरि ॥”

अत्र सुन्दरताधानक्रियाया मध्यवाक्यगतत्वान्मध्यदीपकम् ॥ दीपनकृतमिति ॥ अनेन
दीपयतीति षुलि दीपकशब्दोत्पत्ति सूचिता ॥ एवेति ॥ न गम्यमानेनोपमानोपमेय-
मानेनेत्यर्थः । अभीष्टस्य प्रस्तुतस्य मृद्वालीविरावादे । शुक्तिकादौ रजतत्वाद्यपहृतेऽति-
प्रसक्तिं वारयितुम्—अन्तर्गतोपमेति ॥ तत्र भेदाग्रहनिबन्धनो निश्चयाध्यवसाय
रूपोऽपहृत्, इह उपमानोपमेयभावनिवन्धनं सर्गीर्षान एव प्रत्यय इत्यर्थः ।
उदाहरणम् प्रमेयं लाघविकतया दीपकदर्शिता रीतिमिहाभ्यर्पति—तत्रेति ॥ वाच्यभूते-
नापहृतेनैव, न तु व्यङ्ग्यभूतोपगया । सा तु वाच्यमेवाल्लङ्घना शोभायै कल्पत इत्यर्थः ।
उदाहरणं भामहीयमेवाह—नेयमिति ॥ मुहुर्विरौतीत्यन्वयः । ‘मदेन मुखरा’ ‘आकृष्य-
माणस्य’ इति च विम्बप्रतिबिम्बभावेनोक्ति उपमानोपमेयभावमार्गशोधनार्था । इदानीम्

- १ न स ग दीपक
२ क ख अपपतोपमा
ग अन्तर्गतोपमा

- १ क ख ‘इति नास्ति ।
५ क ख ‘अपहृतेव’
५ क ख ग ‘यथा’ जपिक ।

ध्वन्यालोकः

त्वान्न तथा व्यपदेशः, तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । अनुक्तनिमित्तायामपि विशेषोक्तौ
 “आहूतोऽपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि ।
 गन्तुमना अपि पथिकः संकोचं नैव शिथिलयति ॥”

लोचनम्

एवमाक्षेपं विचार्योदेशक्रमेणैव प्रमेयान्तरमाह—अनुक्तनिमित्तायामर्पीति ॥

“एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः ।
 विशेषप्रयत्नायासौ विशेषोक्तिरिति स्मृता ॥”

यथा—“स एग्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
 हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हतं बलम् ॥”

कौमुदी

“अनुक्तनिमित्तायाम्” इत्यादिग्रन्थस्याक्षेपप्रमेयसमर्पणेन संबन्धमाह—एवमिति ॥
 “आक्षेपं विचार्य” इत्यनेन समासोक्तिश्लोके यत्पूर्वमुक्तम् “आक्षेपप्रमेयसमर्पणमेवा-
 परिसमाप्तम्” इति तदनुसन्धत्ते । तेन दीपकादेशत्र प्रासङ्गिकत्वमेव, न तु प्राकरणिमत्वमिति
 दर्शितम् । अत एवाह—उद्देशक्रमेणैवेति ॥ समासोक्त्याक्षेपानुक्तनिमित्तविशेषोक्त्या-
 युद्देशक्रमानुरोधेनेत्यर्थः । ननु ‘विशेषोक्तिः[चौ]’ इत्येव वक्तव्ये किमर्थम् ‘अनुक्त-
 निमित्तायाम्’ इति विशेषणम् ? अचिन्त्यनिमित्तोक्तनिमित्तलक्षणप्रकारद्वयव्यवच्छेदार्थं चेत्,
 तत्र किं निबन्धनमिल्लपेक्षायां प्रथमं विशेषोक्तेर्लक्षणमाह—एकदेशस्येति ॥ एकदेशस्य
 तनुमत्वादेः कारणरूपस्य विगमे रहित्येऽपि गुणान्तरस्य बलवत्त्वादेः । धर्मस्य कार्यरूपस्य
 संस्तुतिः प्रतिपादने यत् कस्यचिद्विशेषस्याभिव्यञ्जनार्थं सा विशेषप्रयत्नार्थोक्तिरिति
 विशेषोक्तिर्नामालङ्कार इत्यर्थः । सा चाचिन्त्यनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता
 चेति त्रिधा भवति । तत्रावाया उदाहरणमाह—यथेति ॥ स इति ॥ ब्रह्मादि-
 कौटपर्यन्तेश्वरप्रतिबद्धवीर्यत्वेन सुप्रसिद्धः । एकः प्रधानभूतोऽन्यनिरपेक्ष एव ; अत
 एव कुसुमायुध इति ॥ व्रीणीति ॥ संख्यानिर्देशोऽयमजितशेषनिषेधार्थः । ‘शम्भुनापि’ ‘तनुं

१. य. ‘नामित्युक्त्वा’
 २. क. च. ‘अपि’ नास्ति ।

३. क. छ. ‘विगमे’
 ४. य. ‘तनुः’

ध्वन्यालोक

इत्यादौ व्यङ्ग्यस्य प्रकरणसामर्थ्यात् प्रतीतिमात्रम् । न त्वत्र काचिच्चारुत्व-

छोचनम्

इयं चाचिन्त्वनिमित्तेति नास्या व्यङ्ग्यस्य सद्भाव । उक्तनिमित्तायामपि^१ वस्तुस्वभावे-
मात्रत्वे पर्यवसानमिति तत्रापि न व्यङ्ग्यसद्भावोऽङ्गा । यथा—

“वर्षर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।

नमोऽस्त्यवार्थनीर्यापि तस्मै क्षुमुमधन्वने ॥”

तेन प्रसारद्वयभङ्गीर्यं तृतीय प्रसारमाशङ्कते “अनुक्तनिमित्तायामपि इति ॥ व्यङ्ग्य
स्येति ॥ “शीतकृता खल्वार्तिरत्र निमित्तम्” इति भट्टोद्भट , तदभिप्रायेणाह—न त्वत्र काचि-

कौमुदी

इस्तापि^१ इत्युभयत्रापिशब्दो योऽप । कस्य तवाश्रयत्वात् तद्विगमे तदाश्रयवलाभानस्य
न्याय्यत्वात्, इह तवभावेऽपि बलसद्भावे यन्निमित्त तदचिन्त्वमेव, लोकाप्रतीतिगोचरिति
लक्षित्वात्, न तु स्वस्वरत एवाम वात्, निमित्तमन्तरेण नैमित्तिनासम्भवात् ; न तु
तदरमदादिप्रतीतिगोचर इत्येतावत् । उक्तमनाचिन्त्वनिमित्तानुपजीव्य व्यङ्ग्यसामान्याह—
नास्यामिति ॥ निमित्त ईह व्यङ्ग्यत्वेन समावनीयम्, तच्चाचिन्त्वत्वेन स्थितमिति
तथाभूतस्य व्यङ्ग्यस्य न सद्भाव आशङ्कनीय इत्यर्थ । एवमात्मभेदानधीरणे हेतुमभिधाय
द्वितीयभेदानधीरणेऽपि तमाह—उक्तनिमित्तायामिति ॥ अवार्थनीर्यत्वमिदोक्तमेव यद्यपि
निमित्तम्, तथापि तद्रूपवस्तुस्वभावमात्रार्थवसिनस्सदार्था तरव्यञ्जनसम्भवाशङ्कति न तत्र
व्यङ्ग्यसम्भवं इत्यर्थ । यथा दद्यमान कर्तुं निरवशमेव दक्षते, तथा निरवशेव दग्धाऽपी
त्यर्थ ॥ तेनेति । वस्त्वात् प्रसारद्वये व्यङ्ग्यसद्भावो नास्ति, तस्माद्धेतोरित्यर्थ । ननु व्यङ्ग्य
प्रतीतौ स-र्या वय तःकृतचास्यनिष्पत्त्यभार इत्याशङ्क्य निमित्त ह्यत्र व्यङ्ग्यम्, तच्च वस्तुतो
न चाहव्यहेतुस्तदनुपलम्भादित्याह—शीतकृतेति ॥ निमित्तमिति ॥ व्यङ्ग्यमिति शेष ।

- १ क ख ज 'न तु प्रतीति
निमित्तं वाचिम्
२ 'न ॥ तत्र प्रतीतिनिमित्त
३ क ख 'कति' नास्ति ।
४ क ख 'भावमात्र तु

- ५ भावे एववस्तुम्
६ क ख तवपि
७ क ख य 'भावशङ्का'
८ क ख य 'अवधार्त्त'
९ य 'व्यङ्ग्यस्येति' नास्ति ।

ध्वन्यलोकः

निष्पत्तिरिति न प्राधान्यम् । पर्यायोक्तेऽपि यदि प्राधान्येन व्यङ्ग्यत्वं तद्वत्तु

लोचनम्

चासत्त्वनिष्पत्तिरिति ॥ यत्तु रसिकैरपि निमित्तं 'परिकल्पितम्—'कान्तासमागमे
गमनादपि लघुतरमुपायं स्वमं नम्यमानो निद्रागमनमुद्धया संकोचं नात्यजत्' इति तदपि
निमित्तं चारुत्वहेतुतया नालंकारविद्धिः कल्पितम् ; अपि तु विशेषोक्तिमाग एव न
शिथिलयतीत्येवंभूतोऽभिहितव्यमाननिमित्तोपस्कृतक्षारुत्वहेतुः ; अन्यथा तु विशेषोक्ति-
शेषं न भवेत् । एवमभिप्रायद्वयमपि साधारणोक्त्वा ग्रन्थकृतं न्यरूपयत्,

कौमुदी

ननुकनिमित्तव्यतिरिक्तं किञ्चिन्निमित्तमस्तु व्यङ्ग्यम्, तच्चारुवनिष्पत्तिहेतुरिति व्यङ्ग्य-
प्राधान्यमिह स्यादिति शङ्कामनुयदति—यत्त्विति ॥ रसिकपरिकल्पितनिमित्तस्य चारुत्व-
हेतुत्वविरहविरोधसूचनार्थोऽपि शब्दः ॥ लघुतरमिति ॥ सङ्कोचापरिहागनाप्रसुगमत्वा-
न्निद्रागमस्येति भावः । किं केवलमभिहितव्यमानं चारुत्वहेतु, आहोस्तिद्वाप्यर्थोपस्कारक-
पुरूपरिस्कारेण ? नाथ इत्याह—तदपीति ॥ केवलमिति शेषः ॥ अलङ्कारविद्धिरिति ॥
विशेषोक्तेरलङ्कारवमिच्छद्विःरित्यर्थः । केवलं तादृङ्निमित्तप्रतीती काव्यगतत्वेन कल्पयि-
च्चारुत्वविशेषस्यासंबेदनार्थमित्यर्थः [नादिर्नर्थः] । किं तर्हि चारुत्वहेतुरिति पृच्छति—अपि
त्विति ॥ द्वितीयपक्षान्मुपगमेनोत्तरमाह—विशेषोक्तीति ॥ अभिहितव्यमानं यनिमित्तं प्रियतमा
स्वप्नसमागनोपायरूपं तेनोपस्कृतो 'न शिथिलयतीत्येवंभूतः' विशेषोक्तिमाग एव चारुत्वहेतुः,
न तु निमित्तेनैव ; तस्यैवालङ्कारत्वापत्तौ तदुपस्काररूपविशेषविरहे विशेषोक्तिवमङ्गप्रसङ्गा-
दित्याह—अन्यथेति ॥ केचित्पुनरभिप्रायान्तरात्तुसारे व्यङ्ग्यस्य चारुत्वहेतुत्वसंभवात् तदभावं
प्रतिपाद्यन्नयं ग्रन्थ उद्धृष्टाभिप्रायानुरोधेन व्यवस्थित इत्यास्थित ; तदस्तुसतत्प्राप्तमन्य-
व्यारमिप्रायवैमुल्लथत्रिजुम्भितमित्याह—एवमिति ॥ उद्धृष्टरसिकलोकास्थितमित्यर्थः ॥
साधारणोक्त्येति ॥ व्यङ्ग्यस्य प्रकरणसामर्थ्यादित्यर्थः । इतरथा शीतकृतातिरूपस्येत्यपि

१	क.	ख.	'वाचिचारुत्वशानिः'	५.	क.	ख.	ग.	'-कृङ्'
	घ.	ङ.	'वापि चारुत्व'	५.	घ.			'-ङः'
२.	क.	ख.	ग. 'परि' नास्ति ।	६.	क.	ख.		'विमज्यमान-'
३.	क.	ख.	'न गमनादपि'	७.	घ.	ङ.		'वस्तुतः'
	घ.		'गमनादपि' नास्ति ।					

लेखनम्

न त्वौद्घटेनेवाभिप्रायेण मन्यो व्यवस्थित इति मन्तव्यम् ॥ पर्यायोक्तेऽपीति ॥

“पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।

वाच्यवाचकवृत्तिभ्या शून्येनावगमात्मना ॥”

इति लक्षणम् ।

“शत्रुच्छेदेदृष्टेच्छस्य मुनेरुत्पद्यमानिनः ।

रामस्थानेन धनुषा देशिता धर्मदेशना ॥”

इत्यत्र भीष्मस्य भार्गवप्रभार्याभिभार्या प्रभाव इति यद्यपि प्रतीयते, तथापि तत्सहायेन ‘देशिता धर्मदेशना’ इत्यभिधीयमानेनैव क्वाव्यार्थोऽलंकृत । अत एव

कौमुदी

किं नावक्ष्यदिति गाव ॥ औद्घटेनेति ॥ शैत्यवृत्तार्तिनिमित्तविषय इत्यर्थः । पर्यायोक्तस्योद्घटोद्धारित लक्षणमाह—पर्यायोक्तमिति ॥ यच्छब्दबलात् तत् पर्यायोक्तमिति योज्यम् । पर्यायशब्दार्थमाह—अन्येनेति ॥ तमेव स्फुटयति—वाच्यवाचकेति ॥ वृत्तिव्यापारः । तथापि विश्वरूपोऽसावित्यत्राह—अवगमात्मनेति ॥ उदाहरणमाह—शत्रुच्छेदेति ॥ मुनेरेव सत शत्रुसम्बन्धोऽनुचित एव । तत्र तदुच्छेदेच्छैव तान्त् असदृशी ; तस्या अपि हेतुवशात् कथञ्चिदुदयमासेदुप्या द्रष्टिमावाप्तिरत्यन्तानुचिता । अत एवोक्तम्—उत्पद्यमानिन इति ॥ एतदेव ताच्छील्यप्रत्ययेन प्रत्याधितम् । अनेन भीष्मेण कर्त्रा, धनुषा करणेन । धर्मदेशना धर्मोपदेशः । अत्रापि वाच्यप्राधान्यं न विवदत इत्याह—अनेति ॥ तत्सहायेनेति ॥ तेन प्रतीयमानेनोपस्थातेनेत्यर्थः । क्वाव्यार्थोऽत्र प्रकृतो वीतरस । उक्तमेव वाच्यप्राधान्य विपक्षे बाधकसूचनमुखेन समर्थयते—अत एवेति ॥ यतोऽत्र वाच्यस्यैव प्राधान्यात्, न तु प्रतीयमानस्य, अत एव सर्वमेतद्युज्यते ; अन्यथा सर्वमेतदनुपपन्नं स्यात् । अतो वाच्यस्यैव प्राधान्यमनिच्छताप्यच्छमतिना अभ्युपेयमित्यर्थः । किं तत्सर्वमिति तदाह—लक्षणपद लक्ष्यपद सामान्यलक्षणमिति ।

१. क ख ग 'मया' अपि क ।

२. घ. 'प्रभाभि-'

क. ख ग 'प्रभाव-'

३. ग 'सहिष्ण'

४. व ख 'वाच्यार्थो'

लोचनम्

पर्यायेण प्रकारान्तरेणावगमात्मना व्यङ्ग्येनोपलक्षितं संखदमिधीयते तदभिधीयमानम् उक्तमेव सत् पर्यायोक्तमिति—अभिधीयत इति लक्षणपदम्, पर्यायोक्तमिति लक्ष्यपदम्, अर्थालङ्कारत्वं सामान्यलक्षणमिति—सर्वं युज्यते । यदि तु 'अभिधीयते' इत्यस्य बलाद्बलाख्यानम्—अभिधीयते प्रतीयते प्रधानतयेति, उदाहरणं च "भम धग्मिअ" इत्यादि, तर्दालङ्कारत्वमेव दूरे संपन्नम्, आत्मतायां पर्ववसानात् ;

कौमुदी

लक्षणपदमित्यत्र पदशब्दो वाक्यपरः । किं तल्लक्षणपदमिति तदाह—पर्यायेणेत्यादि ॥ पर्यायेणेत्यस्य व्याख्या—प्रकारान्तरेणेति ॥ कोऽसौ प्रकार इति तदाह—अवगमात्मनेति ॥ अस्य व्याख्या—व्यङ्ग्येनेति ॥ व्यङ्ग्यव्यापारविषयीभूतेनेत्यर्थः । तृतीयार्थाह—उप-लक्षितं सदिति ॥ यदभिधाव्यापारविषयीभवति तदभिधीयमानं पर्यायोक्तमिति सङ्गतिः । अभिधीयमानमित्यस्य विवरणम्—उक्तमेव सदिति ॥ वचनव्यापारविषयीकृतमेव वर्तमानमिति न व्यङ्ग्यव्यापाररूपमिति । अनेन लक्षणवाक्येनैव वाच्यस्य व्यङ्ग्यानुगतस्य प्राधान्यवगमिति मित्यर्थः । किं पुनस्तल्लक्ष्यपदमिति—पर्यायोक्तमिति ॥ वचनव्यापारस्यात्र व्यपदेशनिमित्ततयोक्तत्वात्तस्य प्राधान्यवगम्यत इत्यर्थः । किं तस्सामान्यलक्षणमित्यत्राह—अर्थालङ्कारत्वमिति ॥ व्यङ्ग्यप्राधान्ये ह्यलङ्कार्यत्वापत्तेरर्थालङ्कारत्वमङ्गप्रसङ्ग इत्यर्थः । नन्वभिधीयत इति लक्षणवाक्ये वाच्यप्राधान्यस्य व्यक्तत्वात् नन्वे "यदि प्राधान्येन" इति व्यङ्ग्यप्राधान्यशङ्का निर्बीजित्वात्तद्व्यपत्तस्य कथमपि क्लेशेन व्याख्यानमपेक्ष्य तत्पक्षा-नुवाद इत्याह—यदि त्विति ॥ तुशब्दोऽरुचि सूचयति ॥ बलादिति ॥ शब्दपरिपीडने-नेत्यर्थः । अभीक्ष्यमाभिमुख्ये वर्तते ; आभिमुख्यं च प्राधान्यनिबन्धनम्, अभिमुख्येन बुद्धौ धीयते निधीयत इति प्रधानतयावगम्यमानत्वं नाम ; न त्वभिधाव्यापारविषयत्व-मेवेति । एवं सति कथमुक्तोदाहरणम्, अत्र वाच्यस्यैव प्राधान्यावगमादित्याशङ्क्याह—उदाहरणं चेति ॥ अलङ्कारत्वदूरीभावे हेतुः—आत्मतायामिति ॥ मा भूदलङ्कारत्वम्, अतोऽपि हि श्लाघ्यमलङ्कार्यनेवास्तु, कः खलु उच्यपदारोहकुप्यहली न भवेदित्यत्राह—तदा चेति ॥ न केवलमस्य प्रसिद्धस्यभावपरिष्ठापः, अप्रसिद्धान्तरभेदव्यवस्था चापदेतेत्याह—

१. ग. 'यदभि-'
२. क. ख. ग. 'योक्तमि-'

१. क. ख. 'च' अर्थः ।
५. घ. 'तदलङ्कार-'

ध्वन्यालोकः

नाम तस्य ध्वनावन्तर्भावः, न तु ध्वनेस्तत्रान्तर्भावः । तस्य महाविषयत्वेन
लोचनम्

तदा चालङ्कारमध्ये गणना न कार्या, भेदान्तराणि चास्य वक्तव्यानि । तदाह—
यदि प्राधान्येनेति ॥ ध्वनाविति ॥ आत्मन्यन्तर्भावादात्मैवासी नालङ्कारः
स्यादित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ यादृशोऽलङ्कारत्वेन विवक्षितस्तौदृशे ध्वनिर्नान्तर्भवति ।
न तादृशत्वाभिर्ध्वनिरुक्तः । ध्वनिर्हि सर्वत्रभावाद्यापकः समस्तप्रतिष्ठास्थानत्वाच्चाङ्गी ;
न चालङ्कारो व्यापकोऽयालङ्कारवत् ; न चाङ्गी ध्वलङ्कार्यतन्त्रत्वात् ; अथ

कीमुदी

भेदान्तराणीति ॥ वृत्तौ ध्वन्यन्तर्भावमात्रमुक्तम् । तस्यालङ्कारत्वाभावप्रसङ्गपर्यवसायिता-
माह—आत्मनीति ॥ अलङ्कार्यत्वालङ्कारत्वयोः गुणप्रधानभावेन विरुद्धत्वादेकधर्मि-
विनिवेशायोपादित्यर्थः । कर्ष ध्वनेः पर्यायोक्तेऽनन्तर्भावोक्तिः, आत्मनेनाविशिष्टत्वाद्बुभयोरपि
उभयान्तर्भावस्य स्वेच्छया वस्तुं शक्यत्वादित्यत्राह—यादृश इति ॥ इहालङ्कार
इति विशेष्यपदं यादृश इत्युपसर्जनीमून्यहर्ण्यार्थ इत्यर्थः । अनन्तर्भावे हेतुमाह—न
तादृशेति ॥ “उपसर्जनीकृतस्वार्थो” इति व्यङ्ग्यप्राधान्ये ध्वनित्वाभिधानादित्यर्थः । एत-
देवोपपादयितुं ध्वन्यलङ्कारयोः विरुद्धधर्माक्रान्तत्वात् आत्यन्तिकं भेदं प्रदर्शयति—ध्वनि-
र्हीति ॥ सर्वेष्वलङ्कारेषु व्यावर्तमानेष्वलङ्कार्यतानुवृत्तत्वादित्यर्थः । अपरमपि
वैलक्षण्यमाह—समस्तोति ॥ समस्तानां गुणादीनां प्रतिष्ठा प्रत्येकमसंकीर्णतया
प्रत्यप्रतया प्रतिनियततया च या स्थितिः तस्याः स्थानमास्पदम्, अत एव स्वयमनन्तन्त्र-
स्थितिः, तस्य भावस्तरं तस्मादित्यर्थः । अलङ्कारस्यापि तादृशत्वात्तदन्तर्भावोऽस्तिव्या-
शङ्क्याह—न चेति ॥ लोकप्रसिद्धकटकशालङ्कारवदित्यर्थः । ननु लोकसिद्धालङ्का-
राणां व्यापकत्वाद्यभावेऽपि पर्यायोक्तस्यानुपगम्यत एव । न चैतावतालङ्कारत्वहानिः ;
वस्तुस्वभाववैचित्र्यवाचोयुक्तैव तद्बुभयसंभवविरोधस्य आत्मन एकस्य कर्मकर्तृत्वादि-
विरुद्धधर्मसमवायवत्, सुपारेहत्वादिति वैयात्यात् प्रत्यवतिष्ठमानं प्रत्याह—अथेति ॥

१. ग. 'नाम' नास्ति ।

२. ग. उ. 'दृश' .

३. क. ख. 'आत्मनि' नास्ति ।

४. ग. 'तत्रेति' नास्ति ।

५. ग. 'तादृशो'

६. क. ख. ग. 'महाविषयः' अधिकः ।

७. ग. 'न चा'

८. 'न' नास्ति ।

९. ग. 'अनन्तत्वात्'

ध्वन्यालोकः

अद्वित्वेन च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । न पुनः पर्यायोक्ते भामहोदाहृतसदृशे

लोचनम्

व्यापकस्वाङ्घ्रित्वे तस्योपगम्येते, त्यज्यते चालङ्कारता, तर्कैस्त्रय एवापमवलम्ब्येते ।
केवलं मासर्गमहात् पर्यायोक्तवाचांति भावः । न चेयदपि प्राक्तनैर्दृष्टम् ; अपि त्वस्वामि-
रेवमीळितमिति दर्शयति—न पुनरिति ॥ भामहस्य यादृक्कदीयं रूपमभिमतं

कौमुदी

अस्मन्नय इति ॥ आत्मैनापमेवं सति स्यात्, नालङ्कार इत्यर्थः । ननु ध्वनित्वेनात्मत्वेन
वा तस्यास्वामिरनन्युपगमात्, पर्यायोक्तत्वेन च तस्याभ्युपगमात् कथं युम्नञ्वा-
वलम्बनयिडम्बनाप्रसङ्ग इत्यत्राह—केवलमिति ॥ माधु[मास]र्गस्य ग्रहो ग्रहणम्, मासर्ग-
हेतुको वा यो ग्रहोऽभिनिवेशः, मासर्गमेव वा ग्रहः तदावेशादिति । वृत्तौ “न पुनः”
इति पुनःशब्देन “यदि प्राधान्येन” इत्यादिना व्यङ्ग्यप्राधान्यानुवादोऽभ्युपगम्यवाद इति
दर्शितम् ; तदेतदाह—न चेति ॥ इयदिति ॥ व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यमपि । कुत. तादृशस्यै-
वालङ्कारत्वमिति भावः । प्राक्तनैर्भाषादिभिः ; उन्मीळितम् उपप्रेक्षितं प्रौढ्यालम्बनेनेत्यर्थः ।
‘न पुनः पर्यायोक्ते व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम्’ इति वक्तव्ये “भामहोदाहृतसदृशे” इति विशेषणम्
अभियुक्तमूर्धाभिविक्तभामहोदाहरणानुरोधित्वादुदाहरणान्तरस्य तदुदाहरणे च व्यङ्ग्य-
स्याप्राधान्यात् तद्वदेवेतरोदाहरणेऽपि व्यङ्ग्याप्राधान्यमेव युक्तमिति पर्यायोक्ते व्यङ्ग्या-
प्राधान्ये हेतुतयोपात्तमित्याह—भामहस्येति ॥ न खल्वस्ति संभवः—अन्यादृगभिनतम्

उपलोचनम्

“न चेयदपि” इत्यपत्तारिकायां लोचनकाराः प्रकाशयन्ति स्वाशयम्—‘आनन्दोपक्रमं
ध्वनिप्रस्थानम्’ इति ॥

१. ग. ‘व्यापकाङ्घ्रित्वे’
२. द. ‘त्वम्बते’ अधिकाः ।
३. प. ‘नालङ्कार-’
४. ‘न चा-’
५. ग. ‘अस्मन्नय एव’
६. ग. ‘लम्बते’

- क. ख. ‘लम्बते न’
१. क. ख. ग. ‘माधुगिति’
३. ग. ‘चेयदपि’
५. ‘चेयदपि’
८. व. ‘दु’ नारिष ।

ध्वपालोक

नाम तस्य ध्वनावन्तर्भाव, न तु ध्वनेस्त्वान्तर्भाव । तस्य महानिपयत्वेन

लौचनम्

तेदा चालङ्कारमध्ये गणना न कार्या, मेदातराणि चास्य वक्तव्यानि । तदाह—
यदि प्राधान्येनेति ॥ ध्वनानिति ॥ अहमप्यतर्भावादा मैत्रासौ नालङ्कार
स्यादित्यर्थ ॥ तत्रैति ॥ यादृशोऽलङ्कारत्वेन निरक्षितस्तौदृशे च निरान्तर्भवति ।
न तादृशमाभिर्ध्वनिरुक्त । ध्वनिर्हि सर्वत्रभावात्पारु समस्तप्रतिष्ठास्थानत्वाच्चाह्वी,
न चालङ्कारो व्यापकोऽपालङ्कारवत्, न चाह्वी अलङ्कार्यतन्त्रत्वात्, अथ

धौमुदी

मेदान्तराणीति ॥ वृत्तौ ध्वन्यतर्भान्मात्रमुक्तम् । तस्यालङ्कारत्वाभावात्प्रसङ्गपर्यवसायिता-
माह—आत्मनीति ॥ अलङ्कार्यपालङ्कारत्वयो गुणप्रधानमात्रेण निरुद्धरादेकधर्मि-
विनिवेशयोगादित्यर्थ । कथं च न पर्यायकेऽनन्तर्भाविकि, आत्मनेनाविशिष्टत्वाद्बुभोरेपि
उभयातर्भारस्य स्वैच्छया वक्तुं शक्यत्वादित्यत्राह—यादृश इति ॥ इहालङ्कार
हनि विशेष्यपद यादृश इयुपसर्गनीमूतव्यङ्ग्यार्थ इत्यर्थ । अनन्तर्भावे हेतुमाह—न
तादृशेति ॥ “उपसर्गनीकृतस्वार्थौ” इति व्यङ्ग्यप्राधाये ध्वनित्वाभिधानादित्यर्थ । एत
देवोपपादयितुं ध्वन्यलङ्कारयो निरुद्धधर्मात्तात्परात् आवश्यक भेद प्रदर्शयति—ध्वनि-
र्हीति ॥ सर्वेष्वलङ्कारोऽप्यवर्तमानेष्वलङ्कार्यतातुवृत्तादित्यर्थ । अपरमपि
वैलक्षण्यमाह—समस्तेति ॥ समस्तानां गुणादीनां प्रतिष्ठा प्रत्येकमसर्गगतया
प्रत्यप्रतया प्रतिनियततया च या स्थिति तस्या स्थानमास्पदम्, अत एव स्वयमनन्यतन्त्र-
स्थिति, तस्य भावस्तत्त्व तस्मादित्यर्थ । अलङ्कारस्यापि तादृशत्वात्तन्तर्भावाऽस्तिव्या-
शङ्क्याह—न चेति ॥ लोकाप्रसिद्धकटकाबलङ्कारादित्यर्थ । ननु लोकसिद्धालङ्का-
राणां व्यापकत्वाद्यभावेऽपि पर्यायैकस्याभ्युपगम्येन एव । न चैतावतालङ्कारत्वदानि,
वस्तुत्वभावत्रैचित्र्यवाचोयुक्तयेन तदुभयसमन्वितेशस्य आत्मन एकस्य कर्मकर्तृत्वादि-
निरुद्धधर्मसमसायवत्, सुपरिदृशत्वादिति वैयाख्यात् प्रत्यवतिष्ठमान प्रत्याह—अथेति ॥

१	ग	मम	नारिख ।
२	ग	ळ	तथा
३	क	ख	आत्मनि नारिख ।
४	ग	तत्रति	नारिख ।
५	ग	तादृशो	

६	क	ख	ग	महानपय अधिक ।
७	ग	न	का	
८	प	'न	नारिख ।	
९	प	अत	प्रत्याह	

ध्वन्यालोकः

अङ्गित्वेन च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । न पुनः पर्यायोक्ते भामहोदाहृतसदृशे

लोचनम्

‘व्यापकत्वाङ्गित्वे तस्योपगम्येते, त्यज्यते चालङ्कारता, तर्हीमत्रय एवायमवलम्ब्येते’ ।
केवलं मात्सर्यग्रहात् पर्यायोक्तत्वाच्चोक्तिर् भावः । न चेयदपि प्राक्तनैर्दृष्टम् ; अपि त्वस्वामि-
रेवोन्मीलितमिति दर्शयति—न पुनरिति ॥ भामहस्य यादृक्तदीयं रूपमभिमतं

कौमुदी

अस्मन्नय इति ॥ आत्मैरायमेवं सति स्यात्, नालङ्कार इत्यर्थः । ननु ध्वनित्वेनात्मत्वेन
वा तस्यास्वामिरनभ्युपगमात्, पर्यायोक्तत्वेन च तस्याभ्युपगमात् कथं पुमन्नया-
वलम्बनविदम्बनाप्रसङ्ग इत्यत्राह—केवलमिति ॥ माद्यु[मात्सर्यस्य ग्रहो ग्रहणम्, मात्सर्य-
हेतुको वा यो ग्रहोऽभिनियेशः, मात्सर्यमेव वा ग्रहः तदावेशादिति । वृत्तौ “न पुनः”
इति पुनःशब्देन “यदि प्राधान्येन” इत्यादिना व्यङ्ग्यप्राधान्यानुवादोऽभ्युपगम्यवाद इति
दर्शितम् ; तदेतदाह—न चेति ॥ इयदिति ॥ व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यमपि । कुत. तादृशस्यै-
वालङ्कारस्त्वमिति भावः । प्राक्तनैर्भाष्यदिभिः ; उन्मीलितम् उपेक्षितं प्रौढ्यालम्बनेनेत्यर्थः ।
‘न पुनः पर्यायोक्ते व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम्’ इति वक्तव्ये “भामहोदाहृतसदृशे” इति विशेषणम्
अभिप्रेक्तपूर्वमिषिक्तभामहोदाहरणानुरोधित्वाद्बुदाहृणान्तरस्य तद्बुदाहरणे च व्यङ्ग्य-
स्याप्राधान्यात् तद्बुदेवेतरोदाहरणेऽपि व्यङ्ग्याप्राधान्यमेव युक्तमिति पर्यायोक्ते व्यङ्ग्या-
प्राधान्ये हेतुतयोपात्तमिच्छाह—भामहस्येति ॥ न खल्वस्ति संभवः—अप्याहमभिमतम्

उपलोचनम्

“न चेयदपि” इत्यवतारिकाया लोचनकाराः प्रकाशयन्ति स्वाशयम्—‘आनन्दोपक्रम
ध्वनिप्रस्थानम्’ इति ॥

१. ग. ‘व्यापकत्वाङ्गित्वे’
२. ड. ‘इत्यङ्गित्वे’ अधिकः ।
३. च. ‘नालङ्कार-’
४. ग. ‘न चा-’
५. घ. ‘अस्मन्नय एव’
६. ग. ‘अव्यते’

७. घ. ‘अव्यते न’
८. क. उ. ग. ‘-भाषिते’
९. ग. ‘चेदपि’
१०. घ. ‘नेह वदपि’
११. घ. ‘द्र’ नास्ति ।

लोचनम्

ताद्युदाहरणेन दर्शितम् ; तत्रापि नैव व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं चारुत्वाद्हेतुत्वात् ; तेन तदनुसारितया तत्सदृशं यदुदाहरणान्तरमपि कल्प्यते तत्र नैव व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यमिति सङ्गतिः । यदि तु तद्वक्तुमुदाहरणमनाद्यस्य “भम धम्मिञ्” इत्याद्युदाह्रियते, तदस्मच्छिष्यतैव । केवलं तु नयम[नयमन]बलम्यापधैवणेनात्मसंस्कार इत्यनार्यचेष्टितम् । यदाहुरैतिहासिकाः—“अवज्ञयाप्यवच्छाद्य शृण्वन्तरकमुच्छति” इति । भामहेन ह्युदाहृतम्—

कौमुदी

अन्याद्युदाहृतमिति । तेन तदीयोदाहरणानुरूपतया भामहस्य पर्यायोक्तस्वरूपमभिमतं गम्यत इत्यर्थः । तथापि तदुदाहरणे व्यङ्ग्यप्राधान्यविवक्षणात्तादृगेतदभिमतं किं न स्यादिति नेत्याह—तत्रापितीति ॥ अपिशब्द उदाहरणान्तरसमुच्चयार्थः । प्राधान्याभावे हेतुः—चारुत्वेति ॥ तच्च बभूव इति भावः । तथाप्युदाहरणान्तरे व्यङ्ग्यप्राधान्यमस्ति-त्यासङ्गस्य किं तन्मतानुसारेण तत्सदृशमुदाहरणान्तरं विवक्षितम्, तद्विसदृशं वा ! आपे न व्यङ्ग्यप्राधान्यप्रसङ्ग इत्याह—तेनेति ॥ सङ्गतिरिति ॥ भामहो-दाहृत एव तान्न व्यङ्ग्यप्राधान्यम्, का कथा तत्सदृशीति योजनेत्यर्थः । ननु—“युक्तियुक्तं तु गृह्णीते न तु तद्राज्यगौरवात्” इति न्यायेन भामह-भाषितमुदाहरणं नादियामहे, किन्तु व्यङ्ग्यप्राधान्यसंभावनास्थानभूतम् “भम धम्मिञ्” इत्यादिकमेवाचक्ष्महे ; ततश्च व्यङ्ग्यप्राधान्यमन्याह । तमेवेति द्वितीय पक्षमाशङ्क्य प्रागुक्तमनुस्मयन्नाह—यदि त्विति ॥ अस्मिन् शिष्यतेति [अस्मच्छिष्यतेति] ॥ अप-सिद्धान्तापत्तिरित्यर्थः । तदेव सोपशंसं विशदयति—केवलं त्विति ॥ विधियद्गुरूप-सदनपूर्वकं गुरुमुखादेव शास्त्ररहस्यावबोधमनवष्टभ्येत्यर्थः । अपश्रवणं श्रवणाभासः । अस्मसंस्कारः तत्त्वावशेषपरान्त आत्मनोऽतीन्द्रियः कश्चिदतिसमविशेषः । अनार्यचेष्टितत्वे प्रमाणमुक्तम्—यदाहुरिति ॥ अवज्ञया विद्यायां गुरो चावमानेन हेतुना आत्मनोऽपह्नवं कृत्वा, श्रोतव्यं शृण्वन् श्रोता नरकं प्राप्नोति । किं तत् भामहेनोदाहृतमिति तदाह—भामहेनेति ॥ पर्यायेणावगमात्मना प्रकारान्तरेण । रसशब्दोऽत्र विपवाचकः ।

१. क. छ 'तत्रैव न'

२. क. छ ग. 'तत्रय-'

३. क. छ ग. 'तु नयम-'

४. क. छ. 'अवमाने-'

५. 'नरके-'

५. घ. 'इति' नारित ।

५. क. र. 'अधुराहृतम्'

५. 'इ' नारित ।

ध्वन्यालोकः

व्यङ्ग्यस्यैव प्राधान्यम्, वाच्यस्य तत्रोपसर्जनीभावेनाविवक्षितत्वात् । अपह्नुति-
दीपकयोः पुनर्वाच्यस्य प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्यानुयायित्वं प्रसिद्धमेव ॥

लोचनम्

“गृहेष्वप्यसु धा नात्रं भुञ्जते यदर्धातिनैः ।

विप्रा न भुञ्जते..... ॥” इति ।

एतद्धि भगवद्वासुदेववचनं पर्यायेण रसदानं निषेधेति । यत्स एवाह—

.....“तत्र रसदाननिवृत्तये” इति । न चास्य रसदाननिषेधस्य
व्यङ्ग्यस्य किञ्चिच्चारुत्वमस्ति येन प्राधान्यं शङ्कयेत । अपि तु तैद्व्यङ्ग्योपोद्भूतं
विप्रभोजनेन विना यैकं भोजनं तदेव उक्तप्रकारेण पर्यायोक्तं सत्
प्राकराणिके भोजनार्थमलंकरणे ; न ह्यस्य निर्विषं भोजनं मर्षीकृति विनक्षितमिति
पर्यायोक्तमलंकार एव चिरंतनानामभिमत इति तात्पर्यम् ॥ अपह्नुतिदीपकयोरिति ॥
एतत्पूर्वमेव निर्णयितम्, अत एवाह—प्रसिद्धमिति ॥ प्रतीतं प्रसिद्धं

कौमुदी

तत्र गमकमाह—यदिति ॥ तद्व्यङ्ग्येति ॥ तेन रसदाननिषेधेन व्यङ्ग्येन । तदेव तद्वाच्य-
मेव । उक्तप्रकारेणाद्यगमालम्बा प्रकारान्तरेणोपलक्षितत्वेन । न केवलं व्यङ्ग्यस्य चारु-
त्वाभावादेवाप्राधान्यम्, अविवक्षितत्वाच्चेत्याह—न हीति ॥ अस्य भगवत् । उपसर्जते
—इति पर्यायोक्तमिति ॥ एतद्वाच्यस्य प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्यानुयायित्वं च ॥ पूर्वमिति ॥
“यथा च दीपके” इत्यादिनेति शेषः । समासोक्त्यादिभ्यो दांपकादौ विशेषतः कीदृशी
तत्प्रसिद्धिरित्याशङ्क्य प्राहनिर्णयित्वाभेक्षं तद्वचनमित्याह—अत एवेति ॥ सिद्धिशब्दस्य
ज्ञाप्यार्थाङ्गीकारेणाह—प्रतीतमिति ॥ अस्य प्रयोजनरूपत्वात्परपर्यायसाधितवार्थमाह—प्रसाधि-
तमिति ॥ ज्ञाप्यार्थाङ्गीकारेणैव सिद्धेः प्रमाणजन्यत्वरूपप्रकर्षमात्रकोपसर्गसामर्थ्यात्-

१. क ख. ग. 'तिनौ'
२. क ख. ग. 'धयति'
३. उ. 'क्य' नास्ति ।
४. क ख. ग. 'यदत्र'
५. ख. ग. 'तेन'

६. क. 'निषेधेप'
७. ख. 'भवतीति'
ग. 'भोजनं त्विति'
८. क. ख. ग. 'पदेति'
९. क. 'प्रसाधितम्'

लौचनम्

प्रामाणिकं चेत्यर्थः । पूर्वं चेतत् 'उपमादिव्यपदेशभाजनमेव' तर्ह्यथा न भवति' इत्यमुया छापया दृष्टान्ततथोक्तमपि, उद्देशकममूर्णाय ग्रन्थशब्धा योजयितुं पुनर्युक्तम् 'व्यङ्ग्यप्राधान्याभावात् प्वनिः' इति छायान्तरेण । वस्तु पुनरेकमेव । उपमाया

कौमुदी

लभ्येनाह—प्रामाणिकमिति ॥ तथाप्युक्तस्यैवाधुनाप्यभिधानात् पौनरुक्त्यमपरिहार्य-
मित्याशङ्क्य स्वरूपैक्येऽपि प्रकारभेदाददोष इत्याह—पूर्वं चेति ॥ चकारः समुच्चये ।
न केरलमिदानीमेव, पूर्वमपीति । एतत् दीपनादि पूर्वमुक्तमपीति संग्रहः ।
कथमेतत् पूर्वमुक्तमित्यत उक्तम्—'तत् दीपनादि, उपमादिव्यपदेशभाजनमेव
न दीपनादिव्यपदेशभाजनमिति यथा न भवति' इति येष छाया प्रकारः
तथा ; उपलक्षणमेतत् ; दृष्टान्तत्वेनोक्त पूर्वमिति योजना । कथा पुनरुपवेदानां उच्यते
इत्याह—व्यङ्ग्यप्राधान्याभावादिति ॥ ननु व्यङ्ग्यप्राधान्यस्यैव व्यपदेशभावनमित्या-
भावयोः हेतुत्वाद्यपदेशभावनत् प्वनित्वाभावेऽपि तद्धेतुबलादेव सुज्ञान इति छायान्त-
रेणापि तदुक्तिर्नास्त्वन्तापार्थरतीत्याशङ्क्य तःप्रयोजनमाह—उद्देशेति ॥ "पर्यायोक्त-
पद्धतिदीपकः" इति गोऽथमुद्देशकमस्त्वस्या परिपूर्तिरपद्धतिदीपकयो व्यङ्ग्यप्राधान्योक्तौ
स्यात् । तत्परिपूर्तिरपि मुख्यतः प्रतीत्यभावेऽप्यर्थात् सिध्यन्त्या उक्ति किमर्थेऽस्त
उक्तम्—ग्रन्थशब्दां योजयितुमिति ॥ शब्धा नाम एकरूपः सन्निवेशविशेषः ; तस्यपादन-
मस्य प्रयोजनम् ; अन्यथास्य प्रवरणस्यान्तर[र]विच्छेदप्रतीति श्रोतृजनमानसखेदविभीषे
दुर्वार इत्यर्थः । वस्तु उपमारूपव्यङ्ग्यप्राधान्यरूपम् । तत्र हेतुः—उपमाया इति ॥
ननु दीपके व्यङ्ग्यत्वेनोपमाया प्वनित्वाशङ्क्य नास्ति ; तदैव हि सा स्यात्,

१. क. ख. 'प्रामाणिक' नास्ति ।

ग. 'विद् प्रामाणिक'

२. घ. 'उपमान'

३. क. ख. ग. 'एत' नास्ति ।

४. क. ख. ग. 'एतपया'

५. क. ख. 'उद्देशकम-'

ग. 'उद्देशक्य'

६. क. ख. ग. 'व्यङ्ग्यम्'

लोचनम्

एव व्यङ्ग्यत्वेन ध्वनिताशङ्कनात् । यत्तु विवरणकृत्—“दीपकस्य सर्वत्रोपमान्यवो नास्ति” इति बहुनोदाहरणप्रपञ्चेन विचारितवान्, तदनुपयोगि निरसं सप्रतिक्षेपं च ॥

“मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानमङ्गुरम् ।

स प्रियासङ्गमोत्कण्ठां सासखां मनसः शुचर्म ॥” इति ।

अत्राप्युत्तरोत्तरजन्यत्वेऽप्युपमानोपमेयभावस्य सुकल्पत्वात् । न हि क्रमिकाणां नोपमानो-
पमेयभावः । तथा हि—

कौमुदी

यदि सर्वत्र व्यङ्ग्यतयोपमान्यवो न व्यभिचरेत् ; स तु क्वचिदेव, तद्रहितानामपि बहूना-
मुदाहरणानामुपलम्भात् । अतो न दीपके ध्वनिताशङ्कान्वस इति विवरणकारस्य विचार-
प्रकारमुपक्षिप्य प्रतिक्षिपति—यत्त्विति ॥ यत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिः तत्र ध्वनेरन्तर्भावशङ्का
दात्र प्रस्तुता, न सर्वालङ्कारेषु ; तत्र दीपकेऽपि यत्र नास्ति तत्र मा भूत् ; यत्र पुनरस्ति
तत्र ध्वन्यन्तर्भावशङ्का कुतो न स्यात्—इत्युपमान्यवैक्यविचारस्यानुपयोगिणम् ; तथा-
लङ्कारस्वरूपविचारस्याप्रस्तुतत्वात् अनुपयोगित्वम् निःसारणम् । इततोऽस्यार्थस्य बहुना
प्रपञ्चेन विचारणात् । सुप्रतिषेधस्युपपादयति—मद इति ॥ मदो विशिष्टविषय-
निषेवणसमुन्मीलितो हर्षविशेषः । प्रीतिः विशिष्टविषयमिपङ्गरूपा । मानमङ्गनमिलनङ्ग-
विशेषणम् । उत्तरोत्तरजन्यत्वेऽपीति क्रमिकत्वमुक्तम् । ननुपमानोपमेयभावस्य मुक्त्यन्वय-
क्रमिरुद्यस्तुष्वेव दृष्टत्वात् कर्षं क्रमिकेषु तरङ्गपनं दृष्टानुसारित्वात् कल्पनाया
इत्याशङ्क्य अदर्शनमसिद्धमित्याह—न हीति ॥ दर्शनमेव रफोरपति—तथा हीति ॥

उपलोचनम्

“मदो जनयति” इति पदे “सानङ्ग मानमङ्गुरम्” इति पाठ एव वामनवाक्यालङ्कार-
सूत्रद्वयादत्त इति य एव उपरि निवेशितः । कौमुद्यां तु “मानमङ्गनम्” इत्यधीनपाठः
समादृतः ॥

१. क. ए. ग. ‘न’ नास्ति ।

२. क. ए. ‘उदाहरणार्थः’

प. द. ‘उदाहरणार्थि’

प. ‘उदाहरणार्थिण’

३. क. ए. ‘विचारितवान्’

४. क. ए. ‘निर्गतेः’

५. क. ए. ‘अत्र हेतुमात्र—मद इत्यादि

सुकल्पत्वात् इत्यन्वयम् अधिपः

६. प. ‘सानन्दम्’

७. प. द. च. ‘अमनम्’

८. प. ‘शुचि’

९. प. ‘अत्र च’

१०. क. ए. ‘जन्य देन’

११. ग. ‘विकल्पत्वात्’

ध्वन्यालोकः

संकरालंकारोऽपि यदालंकारोऽलंकारान्तरच्छायामनुपृच्छति, तदा व्यङ्ग्यस्य

लोचनम्

“राम इव दशरथोऽभूदशरथ इव रघुरजोऽपि रघुसदृशः ।

अत्र इव दिखीपवंशश्चित्रं रामस्य कीर्तिरियम् ॥”

इति नै न भवति ; तस्मात् क्रमिकत्वम्, समं वा प्राक्करणिकत्वमुपमां रूपेद्वीति कोऽयं
प्राप्त इत्यलं गर्दभीदोहातुवर्तनेन ॥

सङ्करालङ्कारोऽपीति ॥

“विरुद्धान्क्रियोलेष्वे समं तद्दृश्यसम्भवे ।

एकस्य च द्वे न्यायदोषाभावात् स सङ्करः ॥”

इति लक्षणादेक प्रकारः । यथा मयैव—

“शशिवदनासितसरसिजनपना सितकुन्ददशनपङ्क्तिरियम् ।

गगनजलस्थलसम्भवद्वयाकारा कृता विधिना ॥” इति ।

कौमुदी

न न भवति भवत्येव । सोपहासमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ समं वेति ॥ “मणिः
शागोऽर्द्धः” इत्यादिविषयम् ; तत्र हि व्यक्तमेव मणयादीनां प्राक्करणिकत्वेन साम्यम् ;
सावराण्यधर्मसम्बन्ध एव हि सर्वात्रोपमानोपमेयभावजीवितं नान्यत् किञ्चित् । स चार्थः
शब्दो वास्त्विति क्रमवस्तु सर्वेषु प्राक्करणिकेष्वेव वासी सम्भवत्येवेत्यर्थः । यत्रालङ्काराणां
क्षीरनीरनीत्या सुटभेदतया संश्लेषः स सङ्करालङ्कारः । स च चतुर्विधः, सन्देहैक-
वाक्यवर्तनैकवाक्यार्थावर्तनानुप्रादात्प्राहकभावभेदात् । तत्रादौ सन्देहसङ्घरे च्चनित्वाभावं
व्युत्पादयितुमाह—विरुद्धेति ॥ उल्लेख उल्लासः । समं युगपत् । तयोर्विरुद्धयोरलं-
क्रिययोर्द्वैतवर्तनस्यासम्भवे सनीत्यर्थः । एकस्यालङ्कारस्यालङ्कारालागेन ग्रहणे

१. क. ख. ग. 'न तु'

२. क. ख. ग. 'निरुद्धि'

३. क. ख. ग. 'तद्वत्त्व'

४. 'तद्वत्त्व'

५. क. ख. 'वचो न्याय'

६. क. ख. 'दोषाभावेऽपि'

७. ग. क. 'दोषाभावे च'

लोचनम्

अत्र च शशी वदनमस्याः, तद्बद्धा वदनमस्या इति रूपकोपमोल्लेखोत् युगपद्बद्ध्या-
सम्भवादेकतरपक्षत्यागग्रहे^१ प्रमाणाभावात् संकर इति व्यङ्ग्यवाच्यतायां एव अनिश्चयात्
का ध्वनिसंभावना ? योऽपि द्वितीयः प्रकारः—“शब्दार्थाङ्काराणामेकर्त्रं भावः”
इति तत्रापि प्रतीयमानस्य का शङ्का ? यथा—“स्मर स्मरमिव प्रियं स्मै
रमसे यदालिङ्गनात्” इति । तत्रैव यमकनुपमा च । तृतीयः प्रकारः—

कौमुदी

क्रियमाणे, न्यायः साधकं प्राणम् [प्रमाणम्]; दोषः बाधकम्, तयोरभावादिनि उदाहरणे
लक्षणं यो[योजयन्] ध्वनिसम्भावनां निराचष्टे—अत्र चेति ॥ “मयूरज्वलं सकादयश्च”
इति रूपयत्समासात् ‘उपमितं व्याप्रादिभिः’ इत्युपनासमासाच्चेत्यर्थः ॥ एकतरपक्षत्यागग्रह
इति ॥ एकतरस्य पक्षस्य त्यागे ग्रहणे चेत्यर्थः ॥ व्यङ्ग्यवाच्यताया इति ॥ को
व्यङ्ग्यः को वा वाच्य इत्यनिश्चयात् काव्यं [कास्य] व्यङ्ग्यप्राधान्यकृतध्वनित्वसम्भावना-
पीत्यर्थः । संप्रत्येकवाच्यवर्तनलक्षणसङ्करमाह—योऽपीति ॥ शब्दालङ्काराणामर्थाङ्काराणां
च ॥ एकत्रेति ॥ वाक्ये भावः सद्भावः ॥ तत्रापीति ॥ तस्मिन् संसर्ग[संकर]भेदेऽपि
तदेवोपपादयन्मुदाहरणमाह—स्म यथेति [यथा स्मरेति] ॥ उदाहरणे लक्षणं
योजयति—तत्रैवेति ॥ तस्मिन्नेकस्मिन्नेव वाक्ये अय[यमकं] चोपमा च वर्तते इत्यर्थः ।
तत्रोपमाया वाच्यत्वनिश्चयात् स्मरशब्दयमकस्य च वाचकालङ्कारत्वादेव व्यङ्ग्यत्वाभावात्
प्रतीयमानशङ्कापीत्यर्थः । अथैकवाक्यांशवर्तनलक्षणं सङ्करभेदमाह—तृतीय इति ॥
यथेति ॥ वाक्ये ॥ साम्यादिति ॥ वाच्यत्वाविशेषादित्यर्थः । उदाहरणं
लक्षणयोजनं च क्रमेण दर्शयति—यथेत्यादिना ॥ स्वामिनो विपरी सत्यां समुचितं

१. कं. ख. ग. ‘च’ नास्ति ।
२. घ. ‘-ओलात्’
३. क. ख. ‘-ग्रहणे’
४. घ. ‘व्यङ्ग्य-’ नास्ति ।
५. ङ. ‘-तथा’
६. क. ख. ‘एको भावः’

- ग. ‘एकत्र भावते’
- घ. क. ख. ‘न रमसे’
- ग. ‘स्मरसे’
- ङ. क. ख. ग. ‘अथैव’
- च. ‘अथैव च’

लोचनम्

यत्रैकत्र वाक्यांशोऽनेकोऽर्थाङ्कारः तत्रापि द्वयोः साम्यात् कस्य व्यङ्ग्यता । यथा—

“तुल्योदयावसानत्वाद्गतेऽस्तं प्रति भास्वति ।

वासाय वासरः क्लान्तो विशतीव तमोगुहाम् ॥” इति ।

अत्र हि स्वामिविपत्तिमुचिततत्रप्रहणहेवाकिकुलपुत्रकरूपणमेरुदेशविवर्तिरूपकं दर्शयति ।
उप्येक्षा चेशब्देनोक्ता । तदिदं प्रकारद्वयमुक्तम् ।

“शब्दार्थवैर्त्यङ्कारा वाक्य एकत्र वर्तिनः ।

संकेतो वैकवाक्यांशप्रवेशाद्वाभिधीयते ॥” इति ।

चतुर्थस्तु प्रकारः यत्रानुप्राधानुप्रहारुभावोऽङ्कारणम् । यथा—

“प्रवाननीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमाश्रयाः ।

तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥”

कौमुदी

यद्गतप्रहणम्, तत्र हेवाकी स्वयं प्रवृत्तो यः कुलपुत्रकस्तद्रूपं यद्वातरविपयं तदेकम् तदेकदेशविवर्ति तमोगुहामिति तमसो गुहात्वविपयं रूपकं कर्तुं [कर्तुं] दर्शयति । क्रमेण भासतः स्थानित्वम्, अस्तंगमनस्य विपत्तित्वम्, गुहानिवासस्य कत-
प्रहणत्वम्, तमःप्रवेशस्य तदर्थव्यापारत्वम्, वासरस्य कुलपुत्रकत्वं च तमसो गुहात्व-
रूपणेन शाब्देन अर्थात् सिद्धं भवतीत्यर्थः । अथवा एकदेशविवर्तिरूपकरय
विशेषणत्वेन योग्यम् कुलपुत्रकरूपणमिति ; यथोक्तकुलपुत्रकरूपणमवगम्यमानम्
येति ; यदि वा रूपपतीति रूपणमिति ; दर्शयति “तमोगुहाम्” इत्यंशेन
कविरिति शेषः । तत्रैवालङ्कारान्तरप्रतीतिमासूचयति—उप्येक्षेति ॥ अनयोर्भेदयो-
र्मटोद्भटादिमतचम् आह—तादिदमिति ॥ प्रकारान्तरम् आह—चतुर्थं इति ॥

१. क. स. 'वनेकवाक्यांशे'

२. क. स. 'एकस्य'

३. क. स. 'कान्तो'

४. घ. 'दीपन'

५. ग. घ. च. 'अवस्य'

६. क. स. 'भाविनः'

७. घ. 'रुचिक'

८. घ. 'प्रवेशथा'

९. क. स. ग. 'च' कथिकः ।

लोचनम्

अत्र मृगाङ्गनात्रलोकनेन तदवलोकनस्योपमा यद्यपि व्यङ्ग्या, तथापि बाध्यस्य
सैसदेहालंकारस्याभ्युत्थानकारिणीत्वेन अनुमाहकत्वाद्गुणीभूता । अनुप्राहत्वेन हि सैसदेहे
पर्यवसानम् । यथोक्तम्—

“परस्परौपकारेण यत्रालङ्कृतयः स्थिताः ।

स्वातन्त्र्येणात्मलाभं नो लभन्ते सोऽपि संकरः ॥” इति^१ ।

तदाह—यदालंकार इत्यादि ॥ एतं चतुर्थेऽपि प्रकारे ध्वनिता निराकृता ।
मध्यमयोस्तु व्यङ्ग्यसंभावनेनैव नास्तीत्युक्तम् । आद्ये तु प्रकारे “शशिवदना” श्यामुदाहृते

कौमुदी

नन्वस्मिन् प्रकारे प्रागुक्तप्रकारद्वय इव न व्यङ्ग्यालङ्काराभावः, वाच्यत्वं
सन्देहालङ्कारादन्यस्मौपमालङ्कारस्य व्यङ्ग्यत्वान्न विद्यमानत्वादिति तत्र ध्वनिसंभावना-
स्त्वेवेति शङ्कानुभवाय दूषयति—अत्रेति ॥ न हि साधर्म्यविरहे सन्देह उच्यते-
मर्हति, अन्यथा सर्वत्र सन्देहप्रसरप्रसङ्गादिति भावः । अनुप्राहकत्वेऽपि कुतो
गुणीभावा इत्याशङ्क्यानुप्राह्यालङ्कारप्रतीतिपर्यवसायित्वादित्याह—यनुप्राहत्वेन हीति ॥
अनुप्राहकालङ्कारस्येति शेषः । अत्राप्युद्भटाभिमतत्वं दर्शयितुं तदीयं वचनमाह—
यथोक्तमिति ॥ परस्परौपकारेण अनुप्राह्यानुप्राहकभावेन । स्वातन्त्र्येण अन्यान-
पेक्षया । आत्मलाभं नो लभन्ते आत्मानं नोपलभन्ते इत्येतत् । अस्मिन् चतुर्थमेदे
ध्वन्यभावपरतया वृत्तिप्रत्ययवतारयति—तदाहेति ॥ तदेव स्पष्टयति—एवमिति ॥
“यदालङ्कारः” इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । मध्यमप्रकारयोः किमिति ध्वनित्वशङ्का प्रत्ये न
निराकृतेत्याशङ्क्य शङ्काभावादेवेत्याह—मध्यमयोस्त्विति ॥ उक्तमिति ॥ समन्तरमिति
शेषः । ननु सन्देहसङ्करेऽपि प्रागुन्नीलितदिशा ध्वनित्वासम्भवात् किमर्थं प्रत्ये
तत्प्रतीपादनमित्याशङ्क्य मध्यमप्रकारद्वय इव व्यङ्ग्यालङ्कान्ताभावामायात् फल्यचित्
ध्वनित्वसम्भावनोत्पत्तौपर्यवेव तन्निराकरणमित्याह—आद्ये त्विति ॥ कुतः प्राधान्यस्य

१. घ. 'हनाधिर' ।
२. क. ख. ग. 'या'
३. क. ख. ग. 'सन्देहे'

४. क. ख. ग. 'इति' नास्ति ।
५. घ. ङ. च. 'एव' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

प्राधान्येनाविधक्षितत्वान्न ध्वनिनिपयत्वम् । अलंकारद्वयसंभावनायां तु वाच्य-
लोचनम्

कथञ्चिदस्ति सम्भावनेत्याशङ्क्य निराकरोति—अलंकारद्वयेति ॥ सममिति ॥
द्वयोरप्यान्दोष्यमानत्वादिति भावः । ननु यत्र व्यङ्ग्यमेव प्राधान्येन भाति तत्र
किं कर्तव्यम् ? यथा

“होद्दं ण गुणानुरागो खल्लोणं णरर पसिद्धिसैरणत्तम् ।
किर पद्धवद्दं ससिंभेणी चन्दे ण पिआमुद्दे दिद्धे ॥”

कौमुदी

सम्भावनेत्याशङ्क्याह—द्वयोरपीति ॥ ननु सङ्कराब्दद्वारे कुत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येनावस्थानं
यत्र ध्वनिविषयत्वमनुज्ञातमित्याशङ्क्य तद्विषय दर्शयितुं शङ्काप्रत्ययं निवृणोति—ननु
यनेति ॥ सङ्कराब्दद्वारे ॥

“भवति न गुणानुरागं खलना केवलं प्रसिद्धिशरणानाम् ।

[किञ्च] प्रस्तौति शशिमणिधन्वे न प्रियामुखे दृष्टे ॥”

गुणेषु परे वर्णयमानेष्वपि स्वयं ज्ञातेष्वपि ‘गुणा एव स्वीकर्तव्या’ इति
प्रयत्नतः प्रतिबोध्यमानानामपि खलत्रभावत्वादेव स्वभावरस्य विपरिवर्तयितुमशक्यत्वात्
तेषु खलनामनुरागं उपपद्यते, उत्पत्त्यधीना तद्विशेषवार्ता, तदमति तु किं
क्रियतामित्यर्थः; यतोऽमी वराका गङ्गरिकाप्रवाहपतिता विवेकवार्ताविरहितपामर-
प्रायलोकप्रसिद्धिमात्रावष्टम्बुद्धय एव, न तु वस्तुसतत्त्वनिर्देशशशालिनः,
तत्सम्भवेऽपि कथञ्चिन्निवृत्तनिविटतरलोत्प्रसिद्धिवासनाशतपरवशीक्रियमाणमानसा एव ।
एतत्प्रसाधनार्थं विशेषविषयमर्थान्तरन्यासमाह—यद्यप्यं शशिमगिरणीयस्यपि गुणे
गुणितानुरागं स्यात्, तदा सरुलससारसारसर्वस्वभाजने मामिनीवदनकोकनदे

१. य 'किं तु' अधिकः ।

२. य 'शशिमगिरणीय' ।

३. य 'अनुराग' ।

४. य 'वस्तुसत' ।

५. य 'एवम्' ।

६. क ख ग 'शशिम' ।

ध्वन्यालोकः

व्यङ्ग्ययोः समं प्राधान्यम् । अथ वाच्योपसर्जनीभावेन व्यङ्ग्यस्य तत्रावस्थानं तदा सोऽपि ध्वनिविषयोऽस्तु, न तु स एव ध्वनिरिति वक्तुं शक्यम्, पर्यायोक्तनिर्दिष्ट्या-

छोचनम्

अत्रार्थान्तरन्यासस्तावद्वाच्यत्वेन भाँति, व्यतिरेकापहृती तु व्यङ्ग्यत्वेन प्रधान-
तयेत्यभिप्रायेणाशङ्कते—अथेति ॥ तत्रोत्तरम्—तदा सोऽपीति ॥ सङ्करालङ्कार
एवार्थं न भवति, अपि त्वलङ्कारध्वनिर्नोमायं ध्वनेर्द्वितीयो भेदः । यच्च
पर्यायोक्ते निरूपितं तत्सर्वमत्राध्यनुसरणीयम् । अथ सर्वेषु संकरप्रभेदेषु व्यङ्ग्यप-

कौमुदी

नयनपदवीमवतरत्येव सत्येकान्ततो विनिःष्यन्देत् ; न त्वेवम्, किन्तु चन्द्रत्रिष्वसन्दर्शन-
समयैकनिःष्यन्दनशील्यनिमित्तप्रवृत्तचन्द्रमणिशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धिमात्रावष्टम्भेन जडिमादि-
शब्ददोषकल्पोक्तनिःसारचन्द्रशब्दवाच्यक्षुद्रतरपदार्थविशेषदर्शन एव निर्भरद्वय-
दखिलाङ्गतया निःष्यन्दते । अर्थान्तरन्यासस्य वाच्यत्वं तावदुक्तम् । चन्द्रोपेक्षया
प्रियामुखस्याधिकगुणस्वावगमात् व्यतिरेकः 'नार्यं चन्द्रः प्रियामुखमेव तु सः'
इत्यपहृतिश्च व्यङ्ग्यत्वेनत्वमप्येते ; तयोरेव चमस्कारकारित्वाच्च प्राधान्यं चेति
ध्वनित्वमप्रत्युहमत्र व्यवस्थितमित्यर्थः । प्रधानतया व्यङ्ग्यत्वेन भात इत्यन्वयः ;
अथवा व्यङ्ग्यत्वेन प्रधानतया च भात इति । नन्वेवं सति सङ्करालङ्कारत्वं
ध्वनित्वं चैकत्र सन्निपतेत् ; तच्च गुणप्रधानभावविरोधादनुरोद्धव्यमिति कथं तत्र ध्वनि-
विषयत्वोक्तिरियत्राह—संकरालङ्कार एवेति ॥ "न तु स एव" इत्यादेः व्याख्यातप्रापत्य-
माह—यचेति ॥ "क्वचित् संकरालङ्कारे" इत्युक्तत्वात् "अपि च" इत्यादिप्रत्ययस्य
संकरालङ्कारविशेषविषयत्वभाषातप्रतीयमानमपाकर्तुं तावपर्यमाह—अथेति ॥ उक्त-

१. क. ख. 'तत्राप्यवस्थानम्'

२. क. ख. ग. 'भासाति'

३. ए. क. 'भव'

४. ग. 'अलङ्कारध्वनिर्नोमायम्' प्राति ।

५. क. ख. 'ध्वनिनाम्'

६. ग. 'यसु'

७. क. ख. 'मव्यथायु'

ध्वन्यालोकः

यात् । अपि च संकरालंकारेऽपि च क्वचित् संकरोक्तिरेव ध्वनिसंभावनां निराकरोति ।

लोचनम्

संभावनानिरासप्रकारं साधारणमाह—अपि चेति ॥ 'क्वचिदपि संकरालंकारे च' इति संबन्धः । सर्वभेदभिन्न इत्यर्थः । 'संकीर्णता तु मिश्रत्वं लोलीभावः ; सत्र कपमेकस्य प्राधान्यं क्षीरजलवत् !

“अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा सा त्रिविधा पौरिकीर्तिता ॥”

अप्रस्तुतस्य वर्णनं प्रस्तुताक्षेपिण इत्यर्थः । स चाक्षेपक्षिभिः प्रकारैर्मवति—

कौमुदी

तात्पर्यार्थानुगुण्येनैव क्रमभङ्गनेन “अपि च क्वचित्” इत्यत्र सङ्गतिमाह—क्वचिदपीति ॥ सम्बन्धमुद्दङ्ग्य वैस्पष्ट्यार्थमर्थमाह—सर्वभेदभिन्न इत्यर्थ इति ॥ संकरोक्तेरेव ध्वनित्वबुद्ध्युत्पत्तिनिरोद्ध्वत्वमुक्तम् । तत् कथमित्यपेक्षायामाह—संकीर्णता त्विति ॥ दुरवधारणे । मिश्रत्वं न सम्बन्धमात्रं तिलतण्डुलवत्, किन्तु क्षीरनीरवदात्यन्तिकः संश्लेष इत्याह—लोलीभाव इति ॥ सामान्यानवधारणे विशेषवधारणस्याज्ञाकपत्वात् प्रथमं सामान्यलक्षणमाह—अधिकारादिति ॥ अधिकारः प्रस्तुतात्वम् ; तदेवत[तदपेत]त्वमप्रस्तुतात्वम् । एतदाह—अप्रस्तुतस्येति ॥ स्तुतिशन्दार्थमाह—वर्णनमिति ॥ नन्वप्रस्तुतस्य वर्णनममुक्तम्, अप्रतिपिस्तितार्थप्रतिपादनेन वक्तुरनवधेयवचनत्वप्रसङ्गात् इत्यत्राह—प्रस्तुताक्षेपिण इति ॥ आक्षेप आकर्षणम् । लक्षणे यदप्रस्तुतप्रशंसायालैविष्यमुक्तम्, तत् प्राणभूताक्षेपत्रैक्यकृतमित्याह—स चेति ॥ के

१. क. ख. ग. 'सकरालंकारव'

२. क. ख. ग. 'करोति'

३. ग. 'संकीर्ण'

४. क. ख. 'उ' नास्ति ।

५. 'क्षि'

६. घ. 'जलोली-

६. ग. 'रानपेतस्य'

७. क. ख. 'परिकल्पिता'

८. क. ख. ग. 'च' कश्चिः ।

९. क. ख. 'त्रिविधः'

ध्वन्यालोकः

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि यदा सामान्यविशेषभावात्निमित्तनिमित्तिभावाद्वा, अंभिधीय-
मानस्य अप्रस्तुतस्य प्रतीयमानेन प्रस्तुतेनाभिसंबन्धः, तदा अंभिधीयमानप्रतीयमानयोः

लोचनम्

सामान्यविशेषभावात्, निमित्तनिमित्तिभावात्, साख्यन्वाच्च । तत्र प्रथमे प्रकारद्वये प्रस्तुता-
प्रस्तुतवोस्तुल्यमेव प्राधान्यमिति प्रतिज्ञां करोति—“अप्रस्तुत” इत्यादिना “प्राधान्यम्”
इत्यन्तेन । तत्र सामान्यविशेषभावेऽपि द्वयी गतिः—सामान्यमप्राकरणिकं शब्देनोप्यते,
गम्यते तु प्राकरणिको विशेषः, स एकः प्रकारः । यथा—

कौमुदी

ते प्रकारा इत्यत्रोक्तम्—सामान्येति ॥ अयं च प्रकारत्रयनियमः “यदा सामान्य-
विशेषभावात्” इत्यादिवृत्तिग्रन्थे क्रमेण तदनुवा[धादा]हित्यनिह सुप्रहृत्वाप ग्रन्थ-
कृतोपवर्णितः । एवं लक्षणं तत्प्रकारभेदं चोपदिश्य “अप्रस्तुतप्रशंसायाम्” इति
ग्रन्थस्य साधारण्येन प्रथमप्रकारद्वये ध्वन्यभावप्रदर्शकत्वमाह—तत्र प्रथम इति ॥
नन्यनेनैव ग्रन्थेन तुल्यप्रधानत्वसिद्धौ “यदा तावत्” इत्यादेः “अयमेव न्यायः”
इत्यन्तस्य आनर्गक्यमाशङ्क्य अनेन सामान्यमुखेन प्रतिश्लेष क्रियते ; प्रतिज्ञातो-
पपादकत्वेनोत्तरग्रन्थारम्भ इति न वैयर्थ्यमिति वक्तुमाह—प्रतिज्ञां करोतीति ॥
क्रियतो वा वृत्तिग्रन्थस्य प्रतिज्ञारूपत्वमित्यत उक्तम्—प्राधान्यमित्यन्तेनेति ॥
“निमित्तनैमित्तिकमात्रे च” इत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन प्रथमप्रकारस्यापि द्विप्रकारत्वं
सिद्धवक्तव्यं तयोर्द्वयोरपि प्रकारयोः प्राधान्यसाम्योक्त्या ध्वनित्यनिरासेन प्रथमप्रकारविषय-
प्रतिश्लेषपादिता । तत्र किं तत् प्रकारद्वयम्, कर्षं वा तत्र प्राधान्यसाम्यमित्यपेक्षायामाह—
तत्रेति ॥ तयोः प्रकारयोः मध्य इत्यर्थः । गतिः प्रकारः । अप्राकरणिकमप्रस्तुतम्,
प्राकरणिकः प्रस्तुतः ॥ स एक इति ॥ सामान्याद्विशेषप्रतीतिरूपः । उदाहरति—यथेति ॥

उपलोचनम्

क. ख. ग. मातृकास्तु दृष्टस्य पाठस्य एवं योगना—अप्रस्तुतप्रशंसायामपि यदा
सामान्यविशेषभावात् निमित्तनिमित्तिभावाद्वा ‘अप्रस्तुताद्येः’ इति श्लेषः ; अंभिधीयप्रतीयमानयो-
रित्यस्य ‘यदा’ इत्यादिः ॥

१. क. ख. ग. ‘अंभिधीय... संबन्धः’ नास्ति । २. क. ख. ग. ‘अंभिधीयप्रतीयमानयोः’

श्लोकानाम्

“अहो संसारनैर्घृण्यमहो दीरात्म्यमापदाम् ।

अहो निसर्गजिह्वस्य दुरन्ता गतयो विधेः ॥”

अत्र हि दैवप्राधान्यं सर्वत्र सामान्यरूपमप्रस्तुतं वर्णितं सत् प्रकृते क्वैपि वस्तुनि^१ विनष्टे विशेषात्मनि पर्यवस्यति । तत्रापि च विशेषांशस्य सामान्येन व्याप्यत्वादर्थव्यतिरेकविशेषवद्वाच्यसामान्यस्यापि प्राधान्यम् । न हि सामान्यविशेषयोर्युगपत्

कौमुदी

अत्र अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः सामान्यविशेषरूपयोः वाच्यत्वव्यवहृत्ये दर्शयति—
अत्र हीति ॥ सर्वत्र सामान्यरूपमिति ॥ संसारनैर्घृण्यादी सामान्यरूप-
मनुगतम् ; न हि दैवप्राधान्य विशेषतः कुत्रचिद्विशेषरूपे साधारण्येन निविशते,
सर्वत्रापि तदायत्तस्थितिःवादिस्पर्षः ॥ क्वापीति ॥ प्रेयसीपुत्रादिरूपे । अत्र व्यवहृत्यवाच्ययो-
स्तुल्यप्राधान्यं दर्शयति—तत्रापि चेति ॥ ननु व्यवहृत्यविशेषस्य तावदस्तु प्राधान्यम्,
व्यवहृत्यत्वादिशेषरूपत्वाच्च ; वाच्यस्य तु कथं तद्वत् प्राधान्यं वाच्यत्वात् सामान्यरूपत्वाच्चे-
त्याशङ्क्याह—विशेषांशस्येति ॥ विशेषो हि सामान्येन सर्वत्र व्याप्यते, अन्यथा
सामान्यत्वत्वैवानिप्यत्तेः ; न च वैपरीत्येन व्याप्यव्यापकभावः ; अतो विशेषप्राधान्य-
नान्तरीयकता[तथा] सामान्यप्राधान्यस्यापि सिद्धेर्द्वयोः प्राधान्यं सममेवेत्यर्थः ।
नन्वेवमप्येकारिणम् वाक्ये कथं द्वयोर्युगपत् प्राधान्येन निपयभावः गुणप्रधानतयैव
अन्वयनैयत्वात्, इतरथा एकत्वैरुदैव गुणत्वं प्रधानत्वं च विरुद्धमापद्येतेत्याशङ्क्य
सामान्यविशेषस्तुल्यव्यतिरेकविषय एवायं नियमः, तयोस्तु नित्यसंछिद्रमूर्तित्वादेवा-
भेदसहिष्णुभेदधर्मकत्वात् गुणत्वं प्रधानत्वं वा समन्तालाविरुद्धमित्याह—न हीति ॥

१. क. 'स्वातन्त्र्ये'

२. क. ख. ग. 'क्वापि' नास्ति ।

न 'कुत्रापि'

३. क. ख. ग. 'क्वापि' अधिकः ।

४. क. ख. 'तत्रापि विधेः'

५. 'तत्र च विधेः'

६. क. ख. 'व्याप्तत्वाच्चैवस्य'

ग. 'प्राप्तत्वाच्चैव च'

७. क. ख. 'वाच्यस्य'

लोचनम्

प्राधान्यं विरुध्यते । यदा तु विशेषोऽप्रौक्तरिजः प्राक्तरणिकं सामान्यमाक्षिपति
तदा द्वितीयः प्रकारः । यथा—

“एतत्तस्य मुखात् कियत्कमलिनीपत्रे कणं पायसो
यै-मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन् यदस्मादपि ।
अङ्गुल्यप्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शैने-
स्तत्रोद्गीय गतो भिभेयेतुदिनं निद्राति नान्तैः शुचा ॥”

कौमुदी

सामान्यविशेषयोरिति हेतुत्वेन योजनीयम् ॥ द्वितीय इति ॥ विशेषात् सामान्य-
प्रतीतिरूपः ॥ एतत्तस्येति ॥ इह खलु कश्चिज्जडमतिः जलजपलाशपतितजलविन्दुसन्दर्शी
सदृशसन्दर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारतया निसर्गजडिमास्कन्दनतिरस्क्रियमाणासंभाननाबुद्धिरयमिह
मुक्तामणिरिति बन्नाम । अथ तदर्धनाकदर्पितद्वयो षट्ठिति तदुपादानव्याप्तिव्यमणाङ्गुल्यम-
संस्पर्शमात्रविलीनेऽपि तस्मिन् अनुमिषिततत्त्वबुद्धिः प्रत्युत्पाद्यतेऽपि मणौ अत्यन्तासंभावित-
गपि विहायसागमनं संभावयन् तदलम्बदुःखभारदोषयमानमानसतयातुदिनं निद्रामलमगन
एव आस्ते । तत्तादृगवस्थजडविषयेयमुक्तिः । मुखात् आरम्भतः प्रथममिति यावत् । कमलिनी-
पत्रस्थितं पायसो जडस्य कणं मुक्तामणिरित्येवमंस्त मननं कृतवानिति यत्, तदेतत्
तस्य जडस्य कियत् आयल्पमेव ; सादृश्यनिमित्तस्य भ्रमस्य सर्वत्र सुलभत्वात् संभावित
एव मुक्तामणिभ्रम इत्यर्थः । अस्मात् कमलिनीपत्रपाथःकणमुक्तामणिभ्रमात् अन्वच्छृण्विति
गर्भवाच्यम् । सः जातमुक्तामणिभ्रमो जडः, तस्मिन् मुक्तामणियुद्धया सलिलकिन्द्री आदीयमान
एव अङ्गुल्यप्रणेण या लघ्वी क्रिया तदादानोपयोगिनी तर्पण अत्यन्ताय लयं गते सति
ऋदित्यदर्शनाजडत्वादेवरोपितमकारः हा हन्त । अती मदीयो मुक्तामणिः समुपल

१. क. ए. 'विभाव्यते'
२. घ. 'प्र' प्राक्तर'
३. ग. 'आक्षिपतीति तत्र'
४. 'आक्षिपति तत्र'
५. घ. 'आक्षिपतीति तत्र'
६. ग. 'वचः'

५. ग. घ. 'वः'
६. घ. 'कननिय'
७. ग. 'एवः कुनोद्गीय'
८. क. घ. 'हरे'
९. क. 'नान्तैः'

ध्वन्यालोक

सममेव प्राधान्यम् । यदा तावत् सामान्यस्य अप्रस्तुतस्या-
लोचनम्

इति । अत्र अस्थाने महत्त्वसमोपना सामान्य प्रस्तुतम् , अप्रस्तुत तु जलविन्दी मणिक-
सभावन विशेषरूप बाध्यम् । तत्रापि सामान्यविशेषयोर्दुर्गपप्राधाये न विरोध इत्युक्तम् ।
एवमेक प्रकारो द्विभेदोऽपि विचारित , “यदा तावत्” इत्यादिना “विशेषस्यापि
प्राधान्यम्” इत्यनेन । एनमेव न्याय निमित्तनैमित्तिकभावेऽतिदिशस्तस्यापि द्विप्रकारता
दर्शयति । कदाचिन्नमित्तमप्रस्तुत सदभिधीयमान नैमित्तिक प्रस्तुतमाक्षिपति । यथा—

“ये यान्स्याभ्युदये प्रीतिं नोपगन्ति व्यसनेषु च ।

ते बाधवास्ते सुहृदो लोक स्वार्थपरोऽपर ॥”

कौमुदी

गत इति निश्चिन्वानोऽतिवैक्यमुपजातपरितापो निद्रामपि न लभत इति । अत्र प्रस्तुता-
प्रस्तुतौ सामान्यविशेषौ दर्शयति—अत्रेति ॥ अत्र प्रसाधितमेव समप्राधान्यमतिदिशति—
तत्रापि ॥ उक्तेऽर्थे प्रथमवतायेति—एवमिति ॥ निमित्तनैमित्तिकभावात्स्वैक्यरूपत्वात्
कथ द्विप्रकारसामान्यविशेषभावोक्त्यायातिदेश इत्याशङ्क्य न्यायातिदेशमुखेनास्यापि द्वि-
प्रकारसूचनपरोऽय प्रथ इत्याह—एनमेवेति ॥ उपजीव्योपजीवकभावश्च न्याय ॥ य
इति ॥ न बाधवा एव बाधवा, न सुहृद एव सुहृद , किन्तु ये परस्याभ्युदये
सति परा प्रीतिं भगन्ते, व्यसनेष्वपि सु न परित्यजन्ति च, त एव मुख्यतया बाधवा, त
एव च सुहृदोऽपि , अप्रस्तुतद्विपरीतवृत्तिर्लोकसन्दमात्रवाच्यो लोकनमात्रवापारो लब्ध

उपलोचनम्

“एतत्तत्र” इति भक्त्येव अवापदेशोऽयमद्वैतमतानुसारिणा सहृदयानामन्याहय
मास्वात्मीय सारमभिव्यञ्जयति । तथा हि—शाङ्करो मायावाद उभाश्च प्रपञ्चमपलपितु वा
उद्योगिगुरुपथोरैवाणामुत्साहस्वेनान गिभिलपितु वा सर्वथा न प्रार्थित पर तु अस्थाने महत्त्व-
सभावनां नाम सर्वानशमूलमु-मूलमित्युम्, यथावत् वस्तुस्थितायासा व्यवस्थापयितु चेति । अप
“कुपोऽपि गतो ह्य” इति पाठ तात्पर्य सम्बन्धुप्युपार्ति ॥

१ क ख ग रति नारि ।

२ क ख ग भावन

३ क ख भि नारि ।

४ ध वधा

५ क ख ग एतदेव

६ क ख प्रपुन नारि ।

ध्वन्यालोकः

निधीयमानस्य प्राकरणिकेन विशेषेण प्रतीयमानेन संबन्धस्तदा विशेषप्रतीतावपि प्राधान्येन तस्य सामान्येतावित्ताभावात् सामान्यस्यापि प्राधान्यम् । यदापि विशेषस्य सामान्यनिष्ठत्वं तदापि सामान्यस्य प्राधान्ये सामान्ये सर्वविशेषाणामन्तर्गवाद्द्विशेषस्यापि प्राधान्यम् । निमित्तनिमित्तिभावे चायमेव न्यायः ।

लोचनम्

अत्राप्रस्तुतं सुहृद्बन्धवरूपत्वं निमित्तं सज्जनासक्त्या वर्णयति नैमित्तिकीं श्रद्धेयवचनतां प्रस्तुतात्मानोऽभिव्यङ्क्तुम् । तत्र नैमित्तिकप्रतीतावपि निमित्तप्रतीतिरेव प्रधानीभवत्यनुप्राणकत्वेनेति व्यङ्ग्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यम् । कदाचित्तु नैमित्तिकनप्रस्तुतं वर्णयमानं सत् प्रस्तुतं निमित्तं व्यनक्ति । यथा सेतौ—

“सगं अपारिजातं कोत्पुह्लच्छिरहिअं महुमहस्त उरम् ।

सुमराभि महणपुरओ अमुद्धअन्दं च हरजडापम्भारम् ॥”

अत्र जाम्बवान् कौस्तुभलक्ष्मीविरहितहरिदक्षः रैमरणादिकमप्रस्तुतं नैमित्तिकं वर्णयति

कौमुदी

जन्मफलत्वात् स्वार्थपरः स्वाभीष्टानभीष्टार्थप्राप्तिपरिहारमात्रचरितार्थमात्री । अत एव समप्रदीर्घ्यमाजनीभूतो निरुपाख्य एवेति ॥ सज्जनासक्त्येति ॥ सज्जनहेवाकविशेषबहुमानपूर्वकमित्यर्थः ॥ नैमित्तिकप्रतीताविति ॥ श्रद्धेयवचनता तात्र वक्तुः प्राधान्येन प्रतिविपादयिषिता इति व्यङ्ग्यस्य तावत् प्राधान्यं निर्विवादमेव । न चेयता याव्यस्याप्राधान्यम्, प्रधानभूत-नैमित्तिकप्रतीतावपि अनुप्राणकत्वेन आत्मलाभहेतुत्वेन निमित्तभूतग्रन्थमस्यादेः प्रधानतया

१.	रा.	‘विशेषणेन’	९.	ग.	‘प्रस्तुतावधेनो’
२.	ज.	‘विशेषस्य’	१०.	वा.	‘वाच्यव्यङ्ग्ययोः’
३.	ऊ.	‘प्रतीतो सत्यामपि’	११.	का.	‘सार्जनरूपमप्रस्तुतस्य वृद्ध- स्वरस्य व्यङ्ग्यस्यानुप्राणकारकमिति व्यङ्ग्यवानुप्राणकत्वेन वाच्यव्यङ्ग्यमि- त्याशयम् । वृद्धतामेव विरजीदित्’
४.	क.	‘विना शक्यात्’			
५.	ख.	‘यदा तावत्’			
६.	घ.	‘प्राधान्येन’			
७.	ङ.	‘विशेषणायां’	१२.	ण.	‘वस्तुनैति-’
८.	च.	‘सम्बन्धात्प्रयोग्या’			

लोचनम्

प्रस्तुत बृहत्सेवाचिरजीवित्स्वल्पवहारौशलादिनिमित्तभूत मन्त्रितायामुपादेयमभिव्यङ्ग्यम् ।
तत्र निमित्तप्रतीतावपि नैमित्तिकं वाच्यभूतम् । प्रस्तुत तन्निमित्तानुप्राणितत्वेनो-
द्गुरकन्धरीकरोत्प्राणानिमिति समप्रधानतैव वाच्यव्यङ्ग्ययोः । एष द्वौ प्रकारौ प्रत्येक
द्विविधौ निर्धार्य तृतीय प्रकार परीक्ष्यते साहस्यलक्षण । तत्रापि द्वौ प्रकारौ—अप्रस्तुतात्
कदापिद्व्याख्यात्वर, व्यङ्ग्य तु तन्मुखप्रेक्ष्यम् । यथास्मदुपाध्यायमद्रेन्दुरानस्य—

“प्राणा येन समर्पितास्तत्र बलायेन त्वमुत्पापित
स्वप्ने यस्य चिर स्थितोऽसि विदधे यस्ते सपर्यामिपि” ।
तस्यास्य स्मितमात्रवेण जनयर्जात्पहासक्रिया
भात प्रत्युपकारिणा धुरि पर वेताललीलायसे ॥”

कौमुदी

प्रतिभासात् । न ह्यात्मनस्तथाविधनैसर्गिकमुदत्त्वायनुपजीवनेन 'श्रद्धेयचनत्वं प्रतीति-
पयमवतरितुमलनिति बलात् द्वयोरपि प्राधान्यमविशिष्टमेवेत्यर्थः ।

“स्वर्गमपारिजात कौस्तुभलक्ष्मीविरहित मधुमयनस्योर ।
स्मरामि मयनात् पुरतः अनुग्धचन्द्र च हरजयाप्रमगारम् ॥”

बुतस्तदभिव्यङ्ग्यत्वमिष्यत उक्तम्—मन्त्रितायामुपादेयमिति ॥ प्रस्तुतेति ॥ अप्राधान्य-
वैपरीत्येन । उद्गुरक धराभाव प्राधायम्, तत्र हेतु —तन्निमित्तानुप्राणितत्वेनेति ॥
वत्यर्थः —इह तावन्नैमित्तिकप्रतीतिमलाभिन्नित्तस्य प्रधानतयैव प्रतीति, तत्र निमित्तप्रतीते
प्राक् नैमित्तिकप्रतीति स्वरूपमात्रविश्रांतिनिमित्तस्वरूपैव आविर्भूता सती पश्चादवगत-
निमित्तोन्नीकितो मज्जितस्वरूपैवाविर्भवतीति सकलतद्दृश्यसंवेदनसिद्धमेतदिति वाच्यव्यङ्ग्ययोः
समतुलान्तरमिन्न प्राधान्यमवभासत इति ॥ तन्मुखप्रेक्ष्यमिति ॥ वाच्य प्रत्युपसर्जना-
भूतमित्यर्थः । धू शब्दोऽप्रवाचकः, “अपासुलाना धुरि” इत्यादिवात् । वेताललीला

१ घ ल च 'भूत'
२ क ल वपादेयभूताया
३ क ल प्राणकल्पन
४ क ल 'नि' चाय
५ घ लयने

६ क ल प्रत्यम्
७ घ ल 'सपर्यां पुर'
८ च 'सपर्यां पुर'
९ क ल 'प्रागाव'

लोचनम्

अत्र यद्यपि सारूप्यवशेन कृतज्ञः कश्चिदन्वयः प्रस्तुत आक्षिप्यते, तथाप्यप्रस्तुतस्यैव वेतालवृत्तान्तस्य चमत्कारकारित्वम् । न ह्यचेतनोपालम्बवदसंभाव्यमानोऽयमर्थो नै च न ह्य इति वाच्यस्यार्धं प्रधानता । यदि पुनरचेतनोदिनात्यन्तासंभाव्यमानतदर्थ-विशेषणेन अप्रस्तुतेन वर्णितेन प्रस्तुतमाक्षिप्यमाणं चमत्कारकारी तदा वस्तुच्यनिरसौ । यथा ममैव—

“भावनात हठाञ्जनस्य हृदयान्पाकम्प यजर्तयन्
भङ्गीभिर्विविधाभिरामहृदयं प्रच्छाय संक्रीडसे ।

कौमुदी

वेतालवृत्तान्तः ॥ सारूप्यवशेनेति ॥ प्राणसमर्पणाद्युपकार्तुर्लुप्तित्येवकर्तृररूतसादृश-
वलात् ॥ अप्रस्तुतस्यैवेति ॥ वाच्यभूतस्येति शेषः । कुतो वाच्यस्यैव प्राधान्यमित्या-
शङ्क्य किमसंभावितत्वादप्राधान्यमहथस्वाद्वा ! नाप इत्याह—न हीति ॥ यथा ममैव—

“सख्यं सासिंहतिदातिदीतलपलाशलीकरालीकृतः
स्निग्धोदारफलायनप्रितमहाशाखोपशाखाधितः ।

चूतदो न न मासि मासि न पुनश्चेतश्चमत्कारिणी
सीतिस्ते गिरिद्वर्गसंकटदुरारोहस्थलीतस्युपः॥”

अत्र ह्यचेतनं प्रत्येवंविधोक्तिरेवासंभाषनीयेत्यप्रस्तुतस्यैवार्थिजनोपयोगहानिनिभ्रवसमृद्धपुठप-
वृत्तान्तरूपस्यार्थस्याक्षिप्यमाणस्य चमत्कारदायित्वम् । तर्हि तथाविधेऽप्रस्तुतप्रशंसाविषये
वाच्यस्याप्राधान्यं व्यङ्ग्यस्य च प्राधान्यमिति तत्र ध्वनेरन्तर्भावोऽस्त्वित्याशङ्क्य, अप्रस्तुत-
प्रशंसासंस्कार एवायं न भवति; वस्तुच्यनिरेवायं तृतीयो भेद इत्याह—यदि पुनरिति ॥
अत्यन्तमसंभाव्यमानोऽचेतनत्वादेव तथाविधो वर्ण्यमानोऽर्थविशेषो जनहृदयभङ्गमणादिरूपो
यत्र तथाभूतेनेति ॥ भाष्यवातेत्यादि ॥ हे चन्दनादिपदार्थसमूह ! त्वमात्मनो हृदयं सारं

१. ग. 'सारूप्यवशेन' नास्ति ।
२. घ. 'कृतज्ञः सारूप्यवशेन'
३. ग. 'अन्वयः प्रस्तुतः' नास्ति ।
४. घ. 'अपि' अधिकः ।
५. क. घ. 'पालम्बवद'
६. ग. घ. 'न च' नास्ति ।

- ग. 'न इय'
६. घ. 'वाच्यस्यायं प्रधानता'
७. क. 'इत्यादि' अधिकः ।
८. घ. 'वर्णितेन'
९. क. घ. ग. घ. 'वलीदने'

लोचनम्

सत्त्वोमाह जडं ततः सहृदयं मन्यत्वदुःशिक्षितो

मन्येऽमुष्य जडात्मता स्तुतिपदं त्वत्साम्यसंभावनात् ॥”

कश्चिन्महापुरुषः “वीतरागोऽपि सरागवत्” इति न्यायेन गण्डविवेकालोकतिरस्कृत-
तिमिरप्रतानोऽपि ^३लोकमन्ये स्वहानं प्रच्छदयन् लोकं च वाचालयन् आत्मन्यप्रतिभास-
मेवाह्रीकुर्वन् तेनैव लोकेन मूर्खोऽयमिति यदावज्ञायते, तदा तदीयं लोकोत्तरं चरितं प्रस्तुतं
व्यङ्ग्यतया प्राधान्येन प्रकाश्यते । जडोऽयमिति उपानेन्दूद्यादिर्भावो लोकेनावज्ञायते ।
स च प्रस्तुत कस्यचिद्विरहिण शीत्सुखयचिन्तादूषणानमानसतामन्यस्य प्रहर्षपरवशात्

• कौमुदी

प्रच्छाय विविधाभिः भङ्गीभिः जनस्य हृदयमाक्रम्य नर्तयन् संकीडसे यत् ततो हेतोः,
सहृदयं मन्यत्वदुःशिक्षितः ए जनस्त्वामाह [माह जडं], एवं वदतोऽस्य जनस्य या
जडात्मतासा सा त्वत्साम्यसंभावनात्तस्य जनस्य स्तुतिरिवेति मन्ये इति पदानां संगतिः ।
अस्य काव्योदाहरणानुकूलमर्थं दर्शयन्नप्रस्तुतं व्यङ्ग्यमर्थमाह—“कश्चित्” इत्यादिना
“प्रकाश्यते” इत्यन्तेन ॥ वीतरागोऽपीति ॥ यदाह—

“ज्ञाततत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् ।

ज्ञाततत्त्वोऽपि लोवस्य जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥”

इति वाचालयन् आत्मावमानमर्भिता बंधीयसीर्जवानां वाचः प्रवर्तयन्, आत्मविषये
जनैरारोपितम् अप्रतिभासम् अनवबोधमनुमन्यमानः, स्वकीयस्य लोकोत्तरस्य
तत्रावबोधस्याच्छादनात् । प्रतीयमानं प्रदर्श्य वाच्यमर्थमाविष्करोति—जडोऽयमिति ॥ हिः
प्रसिद्धौ ॥ प्रस्तुतेति ॥ न जाड्याभाव एव, किं तु तद्विपरीतविदग्धस्वभावेत्यर्थः । अन्यस्य

१. ग. च 'मस्वर्'।

२. क. ख. 'जडात्मता'

ग. 'जडात्मनः'

३. ड. 'सैटोय'

४. घ. 'प्राधान्येन यत्र आत्मन्यप्रति-
भासमेवाह्रीकुर्वन् स्तेयादिभावो
लोकेनाव'।

लोचनम्

करोतीति हठादेव लोकां धेयेष्टं विकारकारणाभिर्नर्तयति । न च तस्य हृदयं केनापि विज्ञायते? कीदृशमिति । प्रत्युत महागम्भीरोऽतिविदग्धः सुप्तुगर्वहीनोऽतिशयेन क्रीडाचतुरः ; स यदि लोकेन जड इति तत एव कारणात् प्रत्युत वैदग्ध्यसंभावनानिमित्तात् संभावितः ; अत्रार्थं यत एव कारणात् प्रत्युत जाड्येन संभाव्यस्तर्त एव सहृदयः

कौमुदी

प्रियतमासमन्वितस्य । हठादेवाक्रम्येत्यस्य व्याख्या—ययेष्टं विकारकारणाभिरिति ॥ विकाराधामौत्सुक्यप्रहर्षादीनां कारणाभिः प्रवर्तनाभिः । आत्महृदयं प्रच्छद्येति व्याचष्टे— न चेति ॥ हृदयं सारं प्रकृतिः ॥ प्रत्युतेति ॥ यादृगयं लोकेन ज्ञायते, तादृगयं न भवतीत्येव न, किं तु अलोकसाधारणगुणशास्त्रीत्यर्थः । तदाह—महागम्भीर इति ॥ गाम्भीर्यस्य लोकातीतत्वान्महत्त्वम् । एवमतिविदग्ध इत्यादिव्यपि गमयितव्यम् । एवं पूर्वार्धं व्याख्यायोत्तरार्धं व्याचष्टे—स यदीति ॥ “संभावितः” इत्यन्तं यदिवाच्यम् ॥ स इति ॥ प्रागुक्तगुण- विशिष्टः भावप्रातः, लोकेन जड इति संभावित इति संबन्धः । अनेन “स त्वामाह जडम्” इत्यंशः परामृष्टः । तत इत्यस्य कारणार्थत्वमाह—तत एवेति ॥ उक्तप्रकारात् संकीडन- रूपात् कारणात् । ‘एव’ इत्यस्फारायं स्वयमेवाह—प्रत्युतेति ॥ तद्वि कारणं यस्तुगत्या न जाड्यहेतुः; तद्विरुद्धरूपवैदग्धीहेतुरेव हि तदित्यर्थः । “सहृदयमन्यत्वदुःशिक्षितः” इत्यमुमंशं परामृशति—आत्मेति ॥ लोकापेक्ष आत्मशब्दः ॥ यत एवेति ॥ विदग्धस्य सतो जडत्वेन संभावनारूपात् ॥ प्रत्युतेति ॥ सहृदयत्वसंभावनापेक्षम् । जडत्वेन संभावयितुं योग्योऽसहृदय इत्यर्थः । सहृदयः संभावितः सहृदयत्वेन संभावितः । यदीति एतदन्तम् अनु-

१. क. ख. ‘ययेष्टं विकारकारणाभिरितिः’
 ग. ड. न. ‘ययेष्टं
 विकारकारणाभिरितिः’
 घ. ‘ययेष्टं विकारणाभिः’
 २. क. ख. ग. घ. ‘ज्ञायते’
 ३. घ. ‘कीदृशो’

४. क. ख. ग. ‘सतदि’
 ५. ‘यदि स लोको ज्ञानानि तत एव’
 ६. ड. ‘वैदग्ध्य...प्रागुत’ नारिन
 ७. घ. ‘स’ नारिन ।
 ८. ग. ‘प्रत्युत’ नारिन ।
 ९. ग. ‘जडः’

ध्वयालोच

यदा तु सारूप्यमात्रवशेनाप्रस्तुतप्रशसायामप्रकृतप्रकृतयोः सवन्ध तदाप्यप्रस्तुतस्य सरूपस्याभिधीयमानस्य प्राधान्येनाविवक्षाया ध्वनावेषान्त पात । इतरथा

लोचनम्

समानित, तदस्य लोकेत्य जडोऽस्माति यथुच्यते तदा जाड्यमेवविधस्य भागव्रातस्पाति-
निदग्धस्य प्रसिद्धमिति सा प्रयुत स्तुतिरिति जडादपि पापीवानय लोक इति ध्वन्यते ।
तदाह—यदा द्वित्यादिनां ॥ इतरथा स्थिति ॥ इतरथेव पुनरलकारान्तरत्वमलकार-
विशेषत्वम्, न व्यङ्ग्यप्राधान्येन कथंचिदपीति भाव । उद्देशे यदादिग्रहण कृतम्

कौमुदी

कृष्टस्य अस्य सशये सशयार्थत्वम् ॥ तदिति ॥ तर्हीयर्थ । अस्य लोकस्य स्तुतिरियन्वय ।
कौटुशी स्तुतिरियत उक्तम्—जडोऽस्माति ॥ हे जड एव यदस्त्वम् 'जडोऽसि' इति यद्वचन
केनचिदुच्यते, सा स्तुतिरेवेत्यर्थ । वुत इयत उक्तम्—तदेति ॥ वचनवशले अजडस्य
सतो जडत्वप्रसिद्धपुत्राधिनी हि जनसन्धिनी जडत्वोक्ति, तथा सति तत्तुल्ययोगश्रेमतया
जनस्याप्यजड वसभावनाद्वास्तवी स्तुतिरेवेति पर्यवसेदित्यर्थ । अनेन "मन्येऽमुष्य" इत्यादे
रर्थो निरूपित । एवमप्रस्तुतार्थरिपया वचनव्याक्ति निरूप्य तस्या पार्यतिक्रमार्थ प्रकाशयति
—जडादपीति ॥ एवमुदाहरणश्लोकार्थं परामृश्य तादृशि विषये ध्वनित्वमेव, अतादृश्येव
अप्रस्तुतप्रशसात्कारत्वमि पेंतारिमन्नें प्रथमतरायति—तदाहेति ॥ एवकारो भिन्न इतरथे
त्यनेन सवन्धत इत्याह—इतरथैवेति ॥ तुशब्दार्थं पुन शब्देनोक्त । अलकारस्याविधेयत्वा-
देश योजनेपर्य । अलकारान्तरत्वमि यप्रस्तुतप्रशसाया अन्योऽलकार उक्त इति भनो
मा भूत्, अन्तरशब्दस्य विशेषार्थत्वेन सैवोच्यत इत्याशयेनाह—अलकारविशेषत्वमिति ॥
एवकारव्यवच्छेद्यमाह—न व्यङ्ग्यप्राधान्येनेति ॥ उपलक्षणार्था नृताया । यदि वा
व्यङ्ग्यप्राधान्य इति सप्तम्यत पदम् । एको नकार प्रमादलिखित । पूर्वं वित योक्तव्यार्थस्य

१	क	ख	वोनाम्यस्य
२	क	ख	प्राधापस्य
३	ग	लोकस्य	नप्रसि ।
४	घ	यदुच्यते	
५	क	ख	ग
६	ख	सा	अधिक ।
७	क	ख	य

ख	इत्यादि		
८	क	ख	अलकारान्तरत्वविशेषतात्वम्
	ग	अलकारत्व	
९	क	ख	ग
			व्यङ्ग्यस्य कथंनि द्वि प्राधान्यमिति'
	घ		विशेषगन्धत्व

ध्वन्यालोकः

त्वलंकारान्तरत्वेमेव । तदयमत्र संक्षेपः—

लोचनम्

“समासोक्ति” इत्यत्र द्वन्द्वे तेन व्याजस्तुतिप्रभृतिरलंकारवर्गोऽपि संभाव्यमानव्यङ्ग्योत्प्रेषः संभावितः । तत्र सर्वत्र साधारणमुत्तरं दातुमुपक्रमते—तदयमत्रेति ॥ ^१कियदा प्रतिपदं लिख्यतामिति भावः । तत्र व्याजस्तुतिर्व्या—

“किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किं तु नाहं समर्थ-
स्तुष्यां स्यातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः ।
गेहे गेहे विपणिदु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्या-
मुन्मत्तेव भ्रमति भवतो वल्लभा हन्त कीर्तिः ॥”

अत्र व्यङ्ग्यं यत् स्तुत्यात्मकं तेन वाच्यमेवोपस्क्रियते । यत्तूदाहृतं केनचित्—

“औसीनाय पितामही तव मही माती ततोऽनन्तरे
जैता संप्रति साम्बुराशिरशना जाया कुलोद्भूतये ।

कौमुदी

संक्षिप्य प्रदर्शनं कियत् इति प्रतिज्ञाय तदधिकार्थान्तरप्रदर्शनपरश्लोकोपन्यासस्य तात्पर्यमाह—उद्देश इति ॥ अपिशब्दोऽप्रस्तुतप्रदर्शासमुच्चयार्थः । अत्र विषय-संकोचं करोति—संभाव्यमानेति ॥ संभावितः प्रदर्शितः । किमिति साधारण्येनोत्तर-दानमित्यत उक्तम्—कियद्वेति ॥ प्रतिपदं कण्ठोक्त्येत्यर्थः । व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुति-रिति नाश्रय लक्षणसिद्धेरुदाहरणमेवाह—तत्रेति ॥ अत्र वाच्यभूतया निन्दया भवतः कीर्तिरप्रतिबन्धमेव विभ्रं व्यप्रीतीत्युत्तमश्लोकत्वगुणकीर्तनरूपां स्तुतिमवगमयति । अत्र व्यङ्ग्यपानुगतवाच्यस्यैव प्राधान्यं न जनित्वमित्याह—अत्रेति ॥ प्रसङ्गादुदाहरणान्तर-मन्य इत्यतः—यन्निवति ॥ केनचिदित्यत्रमानगर्भो निर्देशः ॥ अस्माकमिति ॥

१.	क.	ख.	ग.	‘भारतेव’	७.	ग.	‘अत्र’		
२.	घ.	‘स्वनेन’			८.	क.	ख.	ग.	‘यत्’ मारित ।
३.	ग.	‘अलङ्कारः सर्वोऽपि’			९.	क.	ख.	ग.	‘यत्नेन’
४.	घ.	‘समान्यमानोऽपि’			१०.	क.	ख.	ग.	‘आर्यानां’
५.	क.	ख.	‘व्यङ्ग्यानुप्रेषः’		११.	क.	ख.		‘जाता’
	ग.	‘व्यङ्ग्योऽपि’			१२.	क.	ख.		‘माता’
६.	क.	ख.	‘इत्यमिति’ अविद्यः ।						

लोचनम्

पूर्णे वर्षशते भविष्यति पुन सैवानश्या स्तुधा
युक्त नाम समप्रतीतिरिदुषा किं भूपतीना कुळे ॥”

इति—एतदस्मिन् ऋष्य प्रतिभाति, अत्यन्तसम्पत्तिहेतुत्वात् । वा चोनेन
स्तुति कृता ; ‘व यशस्मेण राजा’ इति हि^१ कियदिदमिति । एतप्राया व्याजस्तुति
सहृदयगोष्ठी^२ निन्दितेत्युपेक्ष्यैव ॥

“यस्य विकार प्रभवन्नप्रतिबद्धेन हेतुना येन ।
गमयति तदभिप्राय तदप्रतिबन्ध च भावोऽसौ ॥”

कौमुदी

काष्ठाभिधितसहृदयभाषानाम् ॥ प्रतिभातीति ॥ स्वयमेवेत्य प्रतिमानोत्पत्तौ किं दुर्म
इत्यर्थ । कुतो ऋष्यत्वप्रतिभेद्यत उक्तम्—अत्यन्तेति ॥ पितामहा मातृत्वोक्तावेव चन्द्रलिता
तानदसम्पत्सृष्टि ; तस्या जायात्वस्तुपात्ववर्णने तु सा सुतरामभिव्यक्ताभूदित्याशये-
नोक्तम्—“अत्यन्त” इति । इत्य वाच्यार्थविषये दोषमभिधाय व्यङ्ग्यार्थेऽपि तमाह
—का चेति ॥ कियदिदमिति ॥ इतराजापेक्षयोत्कर्षविशेषाप्रतीतिरिति भावः ॥

“व्याजस्तुतिप्रभृति” इति प्रभृतिशब्दगृहीत भाषालकारमुदाहरिष्यन् तद्व्यञ्जन
रुद्रतगदितमनुदवति—यस्य विकार इति ॥ अत्रापि द्वैधम्—वाच्य प्रधान व्यङ्ग्य तु

उपलोचनम्

“यस्य विकार” इत्यादिकं खट्वान्यालङ्काराद्बहुत भाषालङ्कारलक्षणम् । तत्र
खट्वेन अस्य लक्षणस्य प्रथम निदर्शनम् “आमतकण तरण्या नभवन्नुल्लमञ्जरीसनाधकरम् ।
पस्यन्त्या भवति मुहुर्निवृत्त मलिना मुपल्लया ॥” इत्येतत् उपात्तम् ; तत्र “अभिधेय-
मभिधान तदेव वदसहृदयसङ्गल्लगदोषम् । अर्थान्तरमवगमयति यदाक्य सोऽप्ये भावः ॥”
इत्येवमादिकं द्वितीय प्रकार प्रदर्श्य “एकाकिनी यदवजा” इत्यादिव निदर्शनमुदाहरि ।

१	क	ख	ग	‘खट्वेन
२	य	काष्ठा		
३	य	‘असह		
४	क	ख	‘शानेन	
५	ग	‘विरभृति’		

६	ग	‘रात्रति किय’
७	ग	‘रात्रवति किय’
८	क	ख
९	ग	‘वोष्ठान’
१०	ग	‘अप्रतिवन्ध’
११	ग	‘य-य’

लोचनम्

इत्यत्रापि वाच्यप्राधान्ये भावालंकारता । यस्य चित्तवृत्तिविशेषस्य संबन्धी
वाग्व्यापारादिविकारोऽप्रतिबद्धोऽनियतः प्रभवस्तं चित्तवृत्तिविशेषरूपमभिप्रायं येन हेतुना
गमयति स हेतुर्थयेष्टोपैभोर्यत्वादिलक्षणाऽर्थो भावालंकारः । यथा—

“एकाकिनी यदबला तरुणी तैयाहमस्मिन् गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम् ।

कौमुदी

तदुपरकारकारि, व्यङ्ग्यं वा प्रधानं वाच्यं तद्गणभूतमिति । आद्ये न चनित्यमित्याह—
अत्रापि ॥ कथमत्र वाच्यप्राधान्यमिग्यादाह्वयं तद्गुदाहरणं दर्शयिष्येऽलक्षणवाक्यं योजयति
—यस्येति ॥ चित्तवृत्तिविशेषः रत्वादिलक्षणः । वाग्व्यापारादेर्बहुचित्तवृत्तिसाधारणत्वे
तदेतोरगमकत्वात्तन्निवृत्त्यर्थमुक्तम्—नियत इति ॥ येन हेतुना प्रतिपापमानेनेति शेषः ।
अस्मिन्नुदाहरणे वाच्यप्राधान्यमुपपादयति—अत्रेति ॥ निर्व्यञ्जनं यथेच्छोपयोगयोग्यत्वलक्षणं
वस्तु । तथा हि—अबलत्वादेव (अबलत्वादेव) स्वतःप्राप्तमुपभोग्यावम् ; इदानीं तु विशेषतः
मदनदहनदाहविगलितसारत्वात् ; तत्रापि संपूर्णतारुण्यतरङ्गिततनुलतिकत्वादिशृङ्खलविसरद-
नङ्गविकारविकारीकृतत्वम् ; एकाकिनीत्वादसहायतया निर्गच्छकत्वम् ॥ अहमिति ॥ गतेदृशी-

उपलोचनम्

लोचने तु “यस्य विकारः” इत्यादिलक्षणमेव एकाकिनीत्याद्याहरणे योजितं दृश्यते ।
लोचने चान्नुद्विष्टे “अप्रतिबद्धः अनियतः प्रभवम्” इति पाठ एव समीचीन इति
समाहृतः । कौमुद्या तु “नियतः प्रभवम्” इति पाठः समाहृतो व्याख्यातश्च । अत्र कौमुदी-
समाहृतरीतिः व्यञ्जनापत्त्वात् दधीयसीति स्पष्टं उद्धृतवानाम् ; वाग्व्यापारादेः नियतत्वसंपादन-
प्राप्तः व्यञ्जनामेव हि निरुप्यात्, अनुमानं न सधुदलयेत् ; तस्य अनैकान्तिकता राज्ञ्यञ्ज-
नायामनुगुणा । अत्र अहमाभिः समाहृतस्य पाठस्य अनुमाहक लोचनकारासन्नवर्तिनः (१०६९.
विस्वसंवासरे) रुद्रप्रश्ने व्याख्यातवतः विवरणम् “यस्य विकारः” इत्यादिलक्षणस्य
विशिष्टिव परिशील्यताम्—“यस्येति । यस्य विनाशतो येनाप्रतिबद्धेनानैकान्तिकेन हेतुना
विकारः कार्यं प्रभवन्नुत्पत्त्यामानकस्य विकारयताः संबन्धिपनमभिप्रायं प्रतिपत्तुर्गमयति, तथा
भावनामाहङ्कारो भवन्ते । भवत्यस्मादभिप्रायनिश्चय इति कृत्वा । ननु विरुद्धमिदम् ।
अप्रतिबद्धश्चेत् कथं हेतुः ? अथ हेतुः, कथमप्रतिबद्धो नाम ? अपि च योऽप्रतिबद्धेन
हेतुना जन्वते स तुल्यस्त्वप्रतिबन्ध गमयति ? विद्यते चैत्यातिरन्धः न तदप्रतिबद्धो हेतुः
इति । सत्यमेतत् । किं तु महाशिवलक्ष्यमेवविधिं दृश्यतेऽनुभूयते च । न च एते विचि-
दनुपपत्ते नाम” इति ॥

१. ग. ‘अप्रतिबद्धः’ नास्ति ।
२. ग. ‘प्रतिबद्धत्वम्’ घ. ‘प्रभवत्तचित्त’
३. घ. ङ. च. ‘विशेषम्’
४. क. ख. न. ‘येनाप्रतिबद्धेन’
५. ङ. ‘यथोपभोग्यम्’

६. क. ‘उपेवाग्व्यापारि’
७. घ. ‘उपरदीप्यत्वादि’
८. क. घ. ‘सद्युपायो’ घ. ‘सद्युपो’
९. ‘सद्युपो’
६. क. घ. यथाहमामहृष्टे

लोचनम्

कं याचसे तदिह वासमियं वरावी धध्रूर्मेगान्धवधिरा ननु गूढ पान्थ ॥”

अत्र व्यङ्ग्यमेकैकत्र पदार्थ-उपस्कारकारीति वाच्यं प्रधानम् । व्यङ्ग्यप्रधान्ये तु न कौचिदलंकारेति निरूपितम् इत्यलं बह्वना ॥

कीमुदी

मवस्थामनुभवता भवतैव तावदिदमनुकसिद्धमवगन्तुं शक्यम् ॥ अस्मिन्निति ॥ जनराहित्यस्य प्रत्यक्षगम्यत्वम्, अतिसन्निहितत्वादचिरकाललम्पत्यम् ॥ गूढ इति ॥ परकीयत्वप्रसिद्धपार-तन्त्यर्हानत्वम् ॥ गूढपतिश्चेति ॥ गूढत्वप्रयुक्तगूढपतिनित्यसाभिष्यशङ्कापरित्यागः । यतो विदेशं गतः अथागमिष्यपि कदाचिदिति शङ्कानुदयं प्रति किं वक्तव्यं यतो गमनमपि संप्रत्येव निर्वर्तितवान् ; विदेशं च बहुदिवसप्राप्यं बहुतरकार्यान्तरानुबन्धितया चिरतराद्युपि-तव्यं देशं गतः, तादृशतत्तः प्रत्यापत्तिशङ्कापि न कार्येति । तद् तस्माद्धेतोरेह कं वासं याचसे स्वयमेव स्वेच्छयैव सुखवासं विधेहि । इयं भवतीवैवा दृश्यतानीदृशीयमिति । वरावी च निसर्गत एव न भवत इयं परीक्षारपदीभावसमुचिता । संप्रति चान्ध्याधिर्व्यदूरपर्युदासिता-रमदीयरहस्पवृत्तान्तावधारणरूपा । एवं स्थितेऽपि यदृहस्पविसावविचित्रिदसाविसंष्टुल-इदयत्वम्, तदपारमौढ्यविजृम्भितमेवेति । तदाह—एकैकत्र पदार्थं उपस्कारकारीति ॥

नन्विह वाच्यस्य व्यङ्ग्यानपेक्षयैव विश्रान्तत्वात् तदुपसर्जनभावाच्चास्मिन् विषये व्यङ्ग्यप्रधान्यानवखण्डनात् ध्वनित्वमेवास्त्वित्याशङ्क्य तर्हि भाषाणलंकारन-मेवात्र न, किं तु वस्तुध्वनित्वमेवेति प्रायुक्तमावर्तत इत्याह—व्यङ्ग्यप्रधान्ये स्थिति ॥ अलं बहुनेति ॥ उपमेयोपमानन्वयादावपि वाच्यप्रधान्याविशेषात् ध्वन्यन्तर्भावशङ्कावगमः [विगमः] स्वपमवसेय इति दर्शयति । तत्रोपमेयोपमा यथा ममैव—

“मुखमिदमलसप्तह्या मुकलश्नोपरोधम्यतिक्त्रमिव विम्बं भाति पीयूषमानोः ।

इदमपि विशुविम्बं कप्रधर्माभ्युलेशस्तुरितमिव रतान्ते वक्त्रविम्बं प्रियायाः ॥”

अत्र मुखशरीरविम्बोरुपमानान्तरराहित्यलक्षणं वस्तु प्रतीयमानं वाच्यभूतमन्योन्यौपम्य-लक्षणमर्थमुपस्काराणमप्रधानतयैव प्रतीयते । अनन्वयेऽपि—

“वाणी वाणीव परं वेणीं वेणीव केवलं तस्याः ।

एणीदृशः सन्निधे श्रोणी श्रोणीव चैव सखे ॥”

इत्यादी मदीय एव नोपमानान्तरराहित्यम्, नित्तु निरुपमानत्वमेव ; तद्य प्रतीय-मानमपि वाच्योपस्कारत्वाद् प्रधानम् । एवं तुल्ययोगितादावपि योजनीयमिति ॥

१. क. घ. 'परायो' य. 'पदार्थं उपस्कारे'

अधिकम् ।

२. क. घ. 'प्रधानम्' नास्ति ।

४. क. घ. 'प्रधान्येन तु कराचिद्'

३. क. घ. 'प्रधान्ये हि भाषावद्भासात्'

५. घ. 'कराचिद्'

ध्वन्यालोकः

व्यङ्ग्यस्य यत्राप्राधान्यं वाच्यमात्रानुयायिनः ।
समासोक्त्यादयस्तत्र वाच्यालंकृतयः स्फुट्यः ॥
व्यङ्ग्यस्य प्रतिभामात्रे वाच्यार्थानुगमेऽपि वा ।
न ध्वनिर्यत्र वा तस्य प्राधान्यं न प्रतीयते ॥

लोचनम्

यत्रेति ॥ काव्ये ॥ अलंकृतय इति ॥ अलंकृतित्वादेव च वाच्यार्थोप-
स्कारकैवम् ॥

प्रतिभामात्र इति ॥ यत्रोपमादौ म्लिष्टार्थप्रतीतिः ॥ वाच्यार्था-
नुगम इति ॥ वाच्येनार्थेनानुगमः समं प्राधान्यम् अप्रस्तुतप्रशंसायामिवेत्स्यर्थः । स्फुट-
तया प्राधान्यं न चकास्ति, अपि तु बलात् कल्प्यते, तथापि हृदये नानुप्रविशति ।

कौमुदी

प्रकृतत्वाद्गुणे. यत्रेति परामर्शो ना भूदित्याह—यत्रेति काव्य इति ॥ अप्राधान्ये
हेतुर्वाच्यमात्रानुयायित्वम् ; तत्र तु अलंकृतिशब्देन वाच्यार्थोपस्कारकत्वं हेतुरुक्त
इत्याह—अलंकृतित्वादेवेति ॥

प्रतिभामात्र इत्यनेन अत्रिस्पष्टारमासत्प्रमुक्तमित्याह—म्लिष्टेति ॥ म्लिष्टा
अरपद्य । व्यङ्ग्यात्मन अर्थस्य । केति चेत्तत्राह—उपमादाविति ॥ “वाच्य-
मात्रानुयायिनः” इत्यनेन पौनरुक्त्यं परिहरन् व्याचष्टे—वाच्येनेति ॥ अनुगमः
एकतुलाधिरोहः । तस्य क्षेत्रमाह—अप्रस्तुतप्रशंसायामिवेति ॥ “न प्रतीयते” इति
न सर्वथा प्रतीत्यभाव उच्यते । एव सति हि प्राधान्यमेव नास्तीत्येव किं
नोच्यते । किन्तु प्रतीतेः स्फुटत्वामात्र एव ; स च प्रपञ्चेनोक्त्यामिमांश इत्याह—
स्फुटतयेति ॥ बलात् कल्पनं युक्तिपर्यालोचनया परीक्षादशावगाहणम् । ननु
बलाद्वा अन्यथा वास्तु, प्राधान्यस्य प्रतीतिश्चेद्विषयैव चरितार्थाः स इत्यत
आह—तथापीति ॥ युक्तयनुसन्धानामात्रे प्रविलयादित्यर्थः । अस्यापि क्षेत्रमाह—

१. ए ए - 'वाच्योप'
२. इ 'वाच्यम्'
३. इ. च. 'विश्व प्रतीति'

५. 'विश्वार्थम्'
४. इ. च. 'य' अतिरम् ।

ध्वन्यालोकः

तत्परावेव शब्दार्थौ यत्र व्यङ्ग्यं प्रति स्थितौ ।
ध्वनेः स एव विषयो मन्तव्यः संकरोञ्छितः ॥

तस्मान्न ध्वनेरन्यत्रान्तर्भावः ॥

लोचनम्

यथा—“दे ओ पसिअ गिवत्तसु” इत्यत्रान्यकृतासु व्याख्यासु । तेन चतुर्थं प्रकारेण
ने ध्वनिव्यवहारैः सद्भावेऽपि व्यङ्ग्यपर्यै—अप्राधान्ये, ग्लिष्टप्रतीतौ, वाच्येन
समप्राधान्ये, अस्थिते प्राधान्ये च । क तर्ह्यसावित्याह—तत्परावेवेति ॥ संकरोणाळंकारानु-
प्रवेशसंभावनया उञ्छित इत्यर्थः । सकाराळंकारेणेति त्वसत् । अन्यालकारोप-
लक्षणत्वे हि ऋष्टि^१ स्यात् ॥

कौमुदी

यथेति ॥ तत्रापि संज्ञोच्चं करोति—अन्यकृतास्त्विति ॥ तेन “अयमत्र भावः”
इत्यतः प्राक् प्रदर्शितास्त्वित्यर्थः । “न ध्वनिः” इति ध्वनिव्यवहारस्यैव निषेध इत्याह—
तेनेति ॥ सद्भावेऽपि ध्वनेरिति शेषः । तानेव प्रकारान् विशदयति—व्यङ्ग्यस्येति ॥
संज्ञशब्दः सार्वभौमिकः ; तच्च ध्वनेः समासोक्त्याघलकारानुप्रवेशरूपमित्याह—
अलंकारेति ॥ अनुप्रवेशानुप्रवेशयोः तदुञ्छितत्वोक्तिरुक्तेति मत्वा संभावनयेत्युक्तम् ।
अलंकारानुप्रवेशो हि प्रागाशङ्कि ; ततः शाङ्कानवसरोऽश्रोव्यत इत्यर्थः । संकराळंकार-
वाच्योऽयं संज्ञशब्दः किं न स्यादिति, नेत्याह—संकरेति ॥ किमयं संकरालंकार-
नात्रविषयः, आहोस्विदुपलक्षणगुणत्वेन समासोक्त्यादेरपि संप्रहार्यः ? नायः, इतरालंकारेण
ध्वन्यन्तर्भावानुमतिप्रसङ्गात् । न द्वितीय इत्याह—अन्यालंकारेति ॥ प्रधानेन

१. ग. 'यथा' नास्ति ।	७. क. ए. ग. घ. 'प्राभाःचम्' अधिकः ।
२. ग. 'देमाइ पमिअणु अन्तसु'	८. क. ख. 'द्विष्ट'
३. 'देमा .. सुकृन्ति' नास्ति ।	९. ग. 'शुद्धमा'
४. क. ए. 'आताइ'	१०. ख. 'य' नास्ति ।
५. द. 'न' नास्ति ।	११. ग. 'उचितम्'
६. क. ए. 'व्यवहारम्'	१२. क. ए. 'मिष्टम्'
७. ख. 'य' अधिकः ।	

धन्यालोकः

इतश्च नान्तर्भावः यतः काव्यविशेषोऽङ्गी ध्वनिरिति कथितः ; तस्य पुनरङ्गानि—अलंकारा गुणा वृत्तयश्चेति प्रतिपादयिष्यन्ते । न चावयव एव पृथग्भूतोऽवयवीति प्रसिद्धः । अपृथग्भावे तु तदङ्गत्वं तस्य ।

लोचनम्

इतश्चेति ॥ न केवलमन्योन्यविरुद्धवाच्यवाचकभावव्यङ्ग्यव्यङ्गकभावसमाश्रयत्वात् न तादस्यमलंकाराणां ध्वनेश्च यावत् स्वामिभूत्ववदङ्गीरूपाङ्गरूपयोर्विरोधादित्यर्थः ॥ अवयव इति ॥ एकैक इत्यर्थः । तदाह—पृथग्भूत इति ॥ पृथग्भूतस्तथा ग भूत्, समुदायमव्यपतिस्तत्तदीस्तु तथेलाशङ्क्याह—अपृथग्भावे त्विति ॥ तदापि न स एक एव समुदायः,

कौमुदी

सुपलक्षणं न्याय्यम् ; संकरालंकारस्य धैतरालंकारसमुदायात्मकरस्य तदपेक्षया प्राधान्यासमनाङ्गुलक्षणनीत्या तत्संमहस्तावत् छिद्य एव ; यथाश्रुत्यर्थरिषितिसंभवे सति तदतिक्रमेणाश्रुतार्थपरिकल्पनापि हेतुशाय करूपत इति सर्वथा नेत्यंकारं व्याख्यानं समुचितमित्यर्थः । “इतश्च” इत्यत्र चशब्दस्य समुच्चयार्थस्वार्थमाह—न केवलमिति ॥ यथाप्योन्यविरुद्धात्मनोः दहनतुहिनयोर्न तादात्म्यं तथा विरुद्धाश्रययोरपि । अन्योन्यविरोधश्च वाच्यवाचकव्यङ्ग्यव्यङ्गकभावः[भावयोः] प्रसिद्धः भिन्नज्ञानप्रीत्यादितः ; तस्मान्न तदाश्रय[तदाश्रयालङ्कार]ध्वनयोरपि तादात्म्यसंभार इत्यर्थः । अङ्गाङ्गिभारस्य गुणप्रधानभारगर्भत्वात्, तस्य च स्वतन्त्र्यपरतन्त्र्यविरोधात्, एवमित्यन् वस्तुनि विनिवेशासम्भवात् तादात्म्यमित्यर्थः । नन्यन्वयव्यतिरेकेण कस्यचिदवयविनोऽनुपलम्भादवयवस्यैवावयवविरूपत्वं प्रसिद्धमिति फलं तन्निवेद्य इत्याशङ्क्यावयव इत्येकान्वयार्थस्य निवक्षितत्वं दर्शयन् परिहरति—एकैक इति ॥ पृथग्भूतरमन्यभावव्यपेक्षमिति शङ्का मा भूत्, समुदायापेक्षं प्रत्येकमवयवव्यपेक्षेति दर्शयन्नेकवचनार्थविवरणार्थतः दर्शयति—तदाहेति ॥ अत्र वक्तव्यम्—किमेकैक एवान्वयः प्रत्येकं स्वरूपेणैवावयवविलेनेष्यते, किं वा समुदितरूप इति । तत्र आद्यमयोप द्वितीयं शङ्कते—पृथग्भूत इति ॥ समुदायमाध्यपतित इति ॥ समुदायोपहितस्वरूप इत्यर्थः ॥ तथेति ॥ अवयवविलेने ॥ तदापीति ॥

१. क. ए. ‘अलङ्कारो’
२. क. ख. ‘केवलमनेन’
३. क. ख. ‘इत्याह’
४. क. घ. ‘तदाह’ नास्ति ।

५. क. ए. व. ‘अय’ अपि क ।
६. क. ख. ‘अप्य’ नास्ति ।
७. ग. घ. ‘अप्यनिर्वासितः’
८. क. ख. ‘पृथग्भावेति’

धन्यालोकः

न तु तत्त्वमेव । यत्रापि वा तत्त्व तत्रापि ध्वनेः महाविषयत्वात् न
लोचनम्

ध्वनेः नपि समुदायिना तत्र भावात् ; तत्समुदायिमध्ये च प्रतीयमानव्यतिरिक्तः ;
न च तदलंकारस्वरूपम्, प्रधानत्वादेव ; ईदृशकाररूपं तदप्रधानत्वात्
ध्वनिः ; तदाह—न तु तत्त्वमेवेति ॥ न-वलंकार एव कश्चिद्व्यतिरिक्तः प्रधानता-
भिन्नेक दत्त्वा ध्वनिरित्यात्मेति चोक्त इत्याद्यद्वयम्—यत्रापि वेति ॥

कीमुदी

समुदायमव्यपत्तित्वेऽपि एकस्यैव खलु समुदायिनः समुदायरूपत्वमदाक्याव्यवसानम्,
अन्येषामपि समुदायिनां तत्र भावात् ; तेषामसमुदायित्वापातात् प्रत्येकमेव समुदायिद्व
समुदायस्याप्रतीतेरनुपपत्तेश्च । न च समुदितेष्ववयवेषु समुदाय, समुदायान्तरभावात् ;
भावे वानवस्थापातात् ; न च समुदायो नाम नामान्तरमेव, न वस्तु किञ्चिदिति वक्तुं
शक्यम्, त-प्रत्ययव्यवहारस्योपस्थापितासन्दिग्धलोकाप्रसिद्धिसमासादितसङ्गावयोरनपह्वनीय-
त्वात् ; अतो यदर्थ एवापमवयवसंघातः स एव समुदाय आत्मा प्रधानमवयवपी-
त्यादि-व्यपदेशान्तरगोचरोऽर्थः ; तदङ्गभूता एवान्ये समुदायिनः पृथक्पृथक् विभिन्नरूपोप-
कारसमर्पणमुखेन तज्यतीतिव्यवहारनिर्वाहकाः सन्तस्तद्रूपमावमेवावलम्बन्ते, न तु जातौ
तदालम्ब्य स्वमेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शब्दार्थतद्गलङ्कारादीनां ध्वन्मुखप्रेक्षितया
सम्बन्धीभवनं स एव प्रतीयमानोऽर्थोऽवयवी, आत्मा च, इतरेषां तादात्म्येन तदङ्गत्वमेव ।
एतेस्तु न कश्चिदङ्गत्वम्, प्रधानत्वादिति ; प्राधान्याप्राधान्ये च वक्तृविवक्षाविशेष-
तदभावनिवन्धने एव, न वस्तुतरे ; तेन प्रतीयमानत्वमेव अङ्गित्वे न प्रयोजकम् ;
किन्तु प्राधान्येन विवक्षाविषयत्वमेव इति ; एतदाह—तन्मध्ये चेति ॥ न चैतावता
अस्थोपमादिसमायापातः, प्रधानतया निवक्षितत्वात् । न चैतावता प्रतीयमानस्यात्मत्वमेवेति
नियन्तु शक्यम्, समासोक्त्यादिष्वलङ्काररूपत्वादेव ध्वनित्वानभ्युपगमादित्यर्थः ।
“यत्रापि वा” इत्यनुवादेश्य ध्वनित्वसम्भारनाम्योर्णं विषयविशेषं प्रागुक्तसमासोक्त्याव्यव-
तर्न दर्शयति—नन्वलङ्कार एवेति ॥ पर्यायोक्तालङ्कारस्य तावत् “भन धमिअ” इत्युदा-
हरणार्हाकारेण व्यङ्ग्यप्राधान्याविनक्षया ध्वनित्वं प्रागुक्तम् ; सङ्घरे च “हो इ ण गुणायुराओ”

१ क स. 'न' नास्ति ।

२ क 'वोऽव्येवाण्'

३ ग 'तदावात्'

४ क ल 'समुदाय'

५ क इ ग 'रूपम्'

६ ग 'यदलङ्कार'

७ क. ल 'त्वा' नास्ति ।

८ क. च. 'वेति'

ध्वन्यालोकः

तन्निष्ठत्वमेव । “सूरिभिः कथितः” इति विद्वदुपज्ञेयमुक्तिः, न तु यथाकथंचित्प्रवृत्तेति
लोचनम्

न हि समासोक्त्यादीनामन्यतम एवासौ तयारगाभिः कृतः, तद्विक्रमेऽपि
तस्य भावात् । समासोक्त्यादिकारस्वरूपस्य समस्तस्याभावेऽपि तस्य दर्शितत्वात्
“अवा एत्य” इति “कस्स वा ण” इति । तदाह—न तन्निष्ठत्वमेवेति ॥
विद्वद्भ्य उपज्ञां प्रथमतः उपक्रमो यस्या उक्तेरिति वदुग्रीहिः । तेन “उपज्ञोपक्रमम्”

कौमुदी

इत्यत्र अग्रस्तुतप्रशंसायां च कुञ्चित् ; अतो ध्वनिवादिभिः कश्चिदलंकार एव प्राधान्याख्यं
विशेषान्तरम् उपनमस्य ध्वन्यादिव्यपदेशगोचरीकृत इत्यायतमिति नामान्तरकरणनिबन्धनं
कियदिदमतिशयारोपणं भवतामित्यर्थः । ध्वनेरलङ्कारमात्रनिष्ठत्वाभावं वृत्ताद्युक्तमुपपादयति—
न हीति ॥ असायलंकारः ॥ तथेति ॥ ध्वनित्वेनात्मत्वेन च ॥ तद्विक्रमेऽपीति ॥
समासोक्त्यादिसमस्तालंकारजातीभ्यस्वरूपस्पर्शराहित्येऽपीत्यर्थः । तस्य ध्वनेः । तदेव
रकोरयति—समासोक्त्यादीति ॥ उदाहरणमाह—अत्ता एत्येति ॥ समासोक्तिप्रत्यये
“समारोपितनायिकायायकयोः” इत्यत्र यथा शान्दप्रक्रियाविरोधः कश्चिदाशङ्क्य व्याख्यान-
विशेषप्रदर्शनेन परिहृतः, तद्वदिह विद्वदुपज्ञेयत्रापि तद्विरोधाशङ्का परिहर्तुं
समासाङ्गीकारे फलमाह—तेनेति ॥ “तपुरुषोऽनञ्कर्मधारयः” इति तत्पुरुषस्य
नपुंसकलिङ्गत्वविध्यधिकारे खलु “उपज्ञोपक्रमं तदावाचिरूपासायाम्” इति
सूत्रेणोपक्रान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वं रघुतम् । अतस्तत्पुरुषसमासाङ्गीकार एव
नपुंसकलिङ्गत्वप्रसङ्गः । इह तु बहुव्रीहिसमासस्यैवाभ्युपगमान्न तत्प्रसङ्ग
इत्यर्थः । अथ व्यङ्ग्यार्थशब्दतदर्थतद्वधैःपारात्मना चतुष्टयस्य ध्वनिशब्दवाच्यत्वं
विद्वद्भ्रसिद्धिवलात् साधमित्तं प्रचिकंसुः, प्रथमं व्यङ्ग्यस्य ध्वनिशब्दवाच्यत्वं
सिद्धयनुगुणतया ध्रुवमाणशब्दं वैयाकरणैरेव प्रक्रियान्तरानुसारेणोक्तां दिशमनुसृत्य

१. क. घ. ग. ‘इत्यादि’
२. क. घ. ‘तस्मिन्निष्ठा’ मर्येति तत्र
नवति । महाविषयत्वात् ध्यायकत्वादित्यर्थः ।
पक्षे षट् एव न भवति किं तु तत्कर्मपरोऽपि,
तत्रापि न भवति किं तु घटोऽपीत्यनेन व्यापकोऽय-

मित्युक्तं नवति मदाविषयत्वात् । विशुद्धमेति

अधिकः ।

३. ग. घ. ङ. च. ‘विद्वदुपज्ञा’
४. ग. घ. म. ‘प्रथमः’
५. क. घ. ‘अस्याः’

ध्वन्यालोकः

प्रतिपाद्यते । प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः, व्याकरणमूलत्वात् सर्वविधानाम् । ते च तेषु श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति ध्वयहरन्ति । तथैवान्यैस्तन्मतानुसारिभिः

लोचनम्

इति तत्पुरुषार्थं नपुंसकत्वं निरवकाशम् ॥ श्रूयमाणेष्विति ॥ श्रोत्रशङ्कुर्ली
संतानेनमना अन्व्योः शब्दाः श्रूयन्त इति प्रक्रियायां शब्दजाः शब्दाः श्रूयमाणौ

कौमुदी

व्याचष्टे—श्रोत्रशङ्कुर्लीमिति ॥ श्रोत्रशङ्कुर्ली श्रोत्रेन्द्रियगोलका, सा च मण्डलाकारः
तदेशविशेषः, यदवच्छिन्न आकाराभागः श्रोत्रेन्द्रियमुच्यते ; तां सन्तानेन वीची-
सन्तानन्यायेन प्राप्ता अन्व्या स्फोटपेक्षया परमभावात् शब्दात् स्फोटाख्याजाताः सर्वेषां
श्रोत्रेन्द्रियगोचरता प्रतिपद्यन्ते । उक्तं हि—“स्थानकरणसंयोगविभागजाता-
च्छब्दाइशदिभ्यापिनः कश्चनकाः, तद्वत्, वीचीसन्तानवच शब्दा जायमानाः श्रोत्रदेशं
दशादिशस्वितानाम् उपगच्छन्ति” इति । शब्दजत्वसाम्यात् घण्टानुरणनत्वं
प्रसिद्धमेव । तेषां ध्वनिशब्दवाच्यत्वे भवृहीत्वाक्यं प्रमाणयति—यथेति ॥ उत्पत्तिपक्षे
स्फोटध्वनिभेदप्रकटनपरोऽय श्लोकः । संयोगविभागाम्वां करणभूताभ्याम् ; वरणैः कर्तृ-
भूतैः ; स्थानोत्पत्क्षणार्थं च वरणैरिति वचनम् ; स्थानकरणसंयोगविभागजातच्छब्दाज्जाताः
शब्दजा घण्टानुरणनरूपाः शब्दा अभिव्यक्तिवादिभ्योऽन्यैरुत्पत्तिवादिभिरुक्ता इत्यर्थः ।
यदाह वृत्तिकारः “ अनिलपक्षे स्थानवरणप्राप्तिविभागपूर्वकः प्रथमाभिनिर्वृत्तो यः शब्दः
स स्फोट इत्युच्यते । तज्जास्तु [तज्जातास्तु] सर्वदिकास्तद्रूपप्रतिबिम्बोपप्राहिणः सर्वद्रव्याणां

उपलोचनम्

“ ते च तेषु श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति ” इति वृत्तिप्रथमस्य त्रिधा योजनेन
ध्वनिव्यवहारस्य वैयाकरणव्यवहारोपपत्ता व्यङ्ग्यार्थे व्यञ्जकशब्दार्थयोः व्यञ्जनादृक्तौ चतुष्केऽपि
च समर्पयन्ति लोचनकाराः । तत्रैव प्रथमा योजना—‘शेषामन्वयशब्दानां शब्दज्ञानास्तु-
रणरूपत्वमिति तेषु श्रूयमाणेषु’ इति । एषा व्यङ्ग्ये ध्वनिव्यवहारानुगुणा । द्वितीययोजना लोचने
सुट प्रदर्शिता व्यञ्जकशब्दार्थोन्वयनिम्पकहारानुगुणा । तृतीया योजना व्यञ्जनाय ध्वनिव्यवहारो-
नुगुणा यथा—‘ कथेषु तावन्मात्रेषु सन्तु, तावत्तमेव श्रूयमाणेषु यत्परिधि, प्रतिद्रादिधक्को व्यापारः
ध्वनिरिति व्यवहरन्ति ’ ॥

१. ग. ‘प्रकाशयेते’

२. ग. ‘तेषु’ नास्ति ।

३. ख. ‘व्याहरन्ति’

४. ग. ‘-प्रकाशय’

५. द. च. ‘शब्दाः शब्दन्ते अन्वया.’

६. द. ‘शब्दजाः’ नास्ति ।

७. क. ख. ‘श्रूयमाणः’ नास्ति ।

लोचनम्

इत्युक्तम् । तेषां घण्टानुरणनरूपत्वं तावदस्ति, ते च ध्वनिशब्देनोक्ताः । येषाह
तत्रभैवान् भर्तृहरिः—

“यः संयोगवियोगाभ्यां करणैरुपजन्यते ।

स स्फोटः शब्दजाः शब्दा ध्वनयोऽन्यैरुदाहृताः ॥”

एवं घण्टानिर्हादस्थानीयोऽनुरणनाभोपलक्षितो व्यङ्ग्योऽध्यर्थो ध्वनिरिति व्यवहृतः ।
तर्था श्रूयमाणा ये वर्णा नादशब्दवाच्या अन्त्यबुद्धिनिर्प्राक्षाः स्फोटाभिव्यङ्गकाः ते

लोचनम्

घनिशब्देनोक्तः । यथाह स एव तत्रमदान्—

“प्रत्ययैरनुपाद्येयैर्ग्रहणानुग्रहैस्तथा ।

घनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमयधार्थते ॥”

इति । तेन व्यञ्जको शब्दार्थार्थपीड घनिशब्देनोक्तौ । किञ्च षण्णो तावन्मात्रपरि-
माणेष्वपि सम्भू, यथोक्तम्—

षोडशो

शब्दः ; स एवार्थवाचक इति तैरमुपगमात् । अत्र वर्णानां घनिशब्दवाच्यत्वे मर्तु-
हरिमापित प्रमाणवति—यथाह्येति ॥ अयं तु श्लोकः

“यथानुवाकः श्लोको वा सोऽत्रमुपगच्छति ।

आवृत्ता न तु स ग्रन्थः प्रत्यावृत्ति निरूप्यते ॥”

इति दृष्टान्तसमर्पकेण पूर्वश्लोकेन संमील्य योज्यः । एवमाशङ्क्य चायं
श्लोकः यथोक्तो घनिः स्फोटामिभ्यञ्जनसमर्थः स्यात्, द्वितीयघन्यानर्थक्यम् ; अयं सर्वेषां
तत्त्वानर्थक्यम्, अविशेषादेकोच्चारणमेव स्यात्, न च समुदायोऽमीषां सम्प्रतीति कथं
घनिभिः स्फोटामिभ्यञ्जिरित्याह “यथानुवाकः” इत्यादि । यथा लोकेऽनुगामादिरावृत्त्या
उच्चारणपौनःपुन्येन सोऽत्रमेकस्यां बुद्धौ विषयीभावलक्षणं प्राप्नोति, न त्वेकैकस्यामावृत्तौ
तथा निरूप्यते, न चैतावता तासामानर्थक्यम्, अत्रयापामावृत्तौ त्रिस्पष्टग्रहणानुगुण-
विशेषसंपादकतया पूर्वासामपि तद्देतुत्वंस्यानवखण्डनात् । एवं स्फोटामिभ्यञ्जिरूप-
ग्रहणानुगुणैः इदमित्यमिति बुद्धयारूढतपोमाख्यानमज्ञानैर्ध्वनिभिः प्रकाशिते शब्दे
समुत्पन्नैरन्तरालनर्तिभिः प्रत्ययैस्तपरिच्छेदहेतुभिः शब्दस्वरूपं व्यक्तरूपतया

“नादिराहितबीजायामन्त्येन घनिना सह ।

आवृत्तपरिपाकाया बुद्धौ शब्दोऽग्रधार्थते ॥”

इत्युक्तदिशावधार्थते । तदुक्तं भाष्यकृता—

“व्यक्तरूपग्रहणानुगुणा अतुपाद्येयाकारा बहव उपायभूताः प्रत्यया ध्वनिभिः
प्रकाशयमाने शब्दे उत्पद्यमानाः शब्दस्वरूपावग्रहेतवो भवन्ति” इति ॥ तेनेति ॥
व्यञ्जकानां घनिशब्देन तैः व्यञ्जकत्वात् । संप्रति व्यञ्जनव्यापारस्य घनिशब्दवाच्यत्वं
दर्शयितुमाह—किञ्च षण्णोऽपि ॥ तावन्मात्रपरिमाणेष्विति ॥ यादृशोऽयं श्रोत्रेन्द्रियेण

१. य. घ. 'मगदन्' एव य.

२. य. 'इति तेन' नास्ति ।

३. ग. 'अपि' नास्ति ।

४. य. 'किञ्च' नास्ति ।

लोचनम्

“अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः ।

यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकृलं स्फुटम् ॥”

इति—तेषु तावत्स्वैव श्रूयमाणेषु वक्तुर्योऽन्यो द्रुतबिलम्बितादिवृत्तिभेदात्मा प्रसिद्धा-
द्व्युच्चारणव्यापारादभ्यधिकः स व्युत्पारो ध्वनिरुक्तः । स एव यदाह—

“शब्दस्पर्शमभिव्यक्तैर्बृत्तिभेदं तु वैकृताः ।

ध्वनयः संमुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ॥”

कौमुदी

गृह्यते तादृशपरिमाणविक्षिपेधित्यर्थः । अपिशब्दः समुच्चये “सस्व” इत्यनेन सह
“श्रूयमाणेषु” इत्यस्योपरि योजनीयः । तावत्स्वैव श्रूयमाणेष्वपि सारवपीति स्वस्वरूपतो
वर्णेषु परिमाणविशेषवत्तया स्थितेषु तथाविधेष्वेवाखण्डतया श्रोत्रेन्द्रियगोचरतां गतेषु
च सत्त्वित्यर्थः । अस्य संवादश्लोकाभिमतस्य “वक्तुर्योऽन्यः” इत्यादिप्रत्ययेन संबन्धः ।
वर्णेष्वेकदेशेन ग्रहणाग्रहणे न सम्भवत इत्यमुमर्थं संवादोक्त्या साधयति—अल्पीयसेति ॥
अल्पतरेण यत्नेनायुच्चारितं शब्दं मतिः कर्त्री, नैव गृह्णाति वा, सकृलं वर्णं स्फुटं
गृह्णाति वा ; न तु किञ्चिन्न गृह्णाति, किञ्चिद्गृह्णाति च निरवयवत्वात् सावयवेषु
वस्तुध्वैकदेशेन ग्रहणाग्रहणयोर्दीर्घादित्यर्थः ; स्फुटम्—इति ‘उक्तनीत्या’ इत्युपस्कारः ;
यथोक्तव्यापारस्य ध्वनिवैध्वनित्वम्,] वर्णबुद्धिव्यञ्जनीय एकमिदं पदं वाक्यमित्यादिप्रत्यक्ष-
प्रमाणक एव शब्दः, स एवार्थवाचकः इति तैरन्युपगमात् । अत्रापि मर्चहरिभणितं
प्रमाणयति—स एव यदाहेति ॥ द्विनिधो हि ध्वनिः, प्राकृतो वैकृतश्च ; तदाहः—

“शब्दस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

स्थितिभेदनिमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते ॥” इति ।

स्फोटस्वभावव्यञ्जको हि प्राकृतो ध्वनिः । उपलब्धस्योत्तरकाळभाविप्रबन्धप्रवृत्तिरूप-
लक्ष्यप्रबन्धनिमित्तं वैकृतः । तत्र वैकृतध्वनिप्रतिपादकोऽयं श्लोकः । शब्दाभिव्यक्ति-
प्रकारमुत्तरश्लोकवक्ष्यमाणं सिद्धवत्कृत्याभिव्यक्तैरुर्ध्वमित्युक्तम् । शब्दस्य वृत्तिभेदमिति
सम्बन्धः । वृत्तिभेदो द्रुतादिभेदः, तं वैकृता ध्वनयः अभिव्यक्त्युत्तरकाळभाविनो ध्वनयः ।
समुपोहन्ते समुत्पादयन्ति । यथोत्पन्नमात्रं प्रदोषादि घटादीनामभिव्यक्तिहेतुः, अनुवर्तमानं

१. क. घ. ‘उच्चारणादि’

२. क. ख. ग. ‘व्यापार’ नारित ।

३. क. ख. ग. प. ‘यदाह स एव’

४. प. इ. ‘व्यक्तिभेदात्’

५. ग. ‘वृत्तिभेदात्’

६. क. ख. ‘व्यक्तिभेद इ’

७. क. ख. ‘समुपोहन्ते’

ध्वन्यालोकः

सूरिभिः काव्यतत्त्वार्थदर्शिभिर्वाच्यवाचकसमिश्रः शब्दात्मा काव्यमितिव्यपदेशयो

लोचनम्

इति । अस्माभिरपि प्रसिद्धेभ्यः शब्दव्यापारेभ्योऽभिघातात्पर्वलक्षणाख्येभ्योऽतिरिक्तो
व्यापारो ध्वनिरुक्तः । एवं चतुष्कमपि ध्वनिः । तद्योगाच्च समस्तमपि काव्यं ध्वनिः । तेन
व्यतिरेकात्म्यतिरेकव्यपदेशोऽपि न न युक्तः ॥ वाच्यवाचकसंमिश्र इति ॥ वाच्यवाचका-

कौमुदी

तु प्रवन्नामित्येति वरोति, न घटादौ किञ्चिदादधाति, तद्विषयमुद्धपनुवृत्तिहेतुः ;
एवं स्फोटविषयबुद्धबनुवृत्तिहेतवो वैकृताः । तैः द्रुतादिभिः । अथे “द्रुतबिलम्बितादि-
वृत्तिभेदात्मा” इति सदुत्पादकत्वात्तदात्मकत्वोक्तिरौपचारिकी द्रष्टव्या ॥ अस्माभिरपीति ॥
प्रसिद्धव्यापाराभ्यधिकव्यापारविषयं ध्वनिशब्दनमुभयेषां तावत् समानमेव यतः, तेन
व्यापारस्यापि ध्वनिशब्दव्यवहार्यत्वं समीचीनमेव ॥ अतिरिक्त इति ॥ व्यङ्ग्यार्थ-
गोचरो व्यञ्जनलक्षणः ; ध्वननमिति भावव्युत्पत्त्या च ध्वनित्वम् । एवं व्यङ्ग्यवाच्य-
वाचकव्यापाराणां क्रमेण ध्वनिशब्दवाच्यत्वं प्रसाधितमुपसंहरति—एवमिति ॥
ननु चतुष्कमतिरेकेण काव्यस्यापि तत्समुदायात्मकस्य ध्वनिव्यपदेशः प्रतीयते ;
स किन्निबन्धन इत्याशङ्क्य समुदायिव्यतिरेकेण समुदायस्य परमार्थनिरूपणानर्हत्वात्
समुदायिभूतव्यङ्ग्यादिध्वनिव्यपदेशाहंतुरेव तद्वेतुरिति न हेत्वन्तरचिन्तनेन मनः सेदनीय-
मिःसाह—तद्योगादिति ॥ तेनेति ॥ ध्वनिशब्दवाच्यसमुदायात्मकत्वेनेव काव्यस्य
ध्वनित्वलाभेनेव हेतुनेत्यर्थः । व्यतिरेको भेदः ; अव्यतिरेकत्वभेदः ; भेदव्यपदेश-
स्तावत् ‘काव्यस्यात्मा’ इति ; अभेदव्यपदेशः ‘काव्यविशेषः स ध्वनिः’ इति ; समुदाय-
समुदायिनोर्मियो भेदाभेदयोर्वस्तवपौरवयन[रिध]सद्भावात्तद्व्यञ्जनेन भेदाभेदव्यपदेशोपपत्ति-
रित्यर्थः ॥ न न युक्त इति ॥ अणुकत्वस्य भेदाभेदपरेकत्र भियो विरुद्धस्वभावतया
प्रसक्त्यादिह प्रतिषेधः ।

“सर्वत्र वस्तुसन्देहे निर्णेगी केवला मतिः ।

सात्यन्तभेदैषमर्थ्यादभेदमपि कर्षति ॥”

इत्युक्त्याय स्याद्विरोधसमाधिरनुसन्धेयः । “वाच्यवाचकसमिश्रः शब्दात्मा काव्यमिति
व्यपदिश्यते[व्यापदेश्य]” इति ग्रन्थस्य यावदुच्चार्यग्रहणे न विवक्षितार्थसिद्धिरिति

१. ५ ४ ५. ४. ५ ‘ध्वनिरित्युक्.’

लोचनम्

सहितः संमिश्र इति गन्धमपदलोपी समासः । “गामखं पुरुषं पैशुम्” इतिवत् समुच्च-
योऽत्र चकारेण विनापि । तेन वाच्योऽपि ध्वनिः ; वाचकोऽपि शब्दो ध्वनिः ;
द्वयोरपि वैयङ्ग्यकत्वम्, ध्वनतीति कृत्वा । संमिश्रते विभावातुभावसंवलनेयेति व्यङ्ग्योऽपि
ध्वनिः, ध्वन्यत इति कृत्वा । शब्दनं शब्दः शब्दव्यापारः ; न चासावभिधादिर्हैपः,

कौमुदी

तदनुगुणं समासविशेषमाह—गन्धमपदलोपीति ॥ अतश्च वाच्यवाचकसंमिश्रः
शब्दात्मा वाच्यमिति व्यपदेश्यश्लेषयोः ग्राह्य इत्यर्थः । वाचादिसमुदायरूपस्य वाच्यस्यै-
वात्र ध्वनित्वसंकीर्तनमिति गवात् [गवात्], तद्वाच्यस्यैर्मुक्तम्—समुच्चयोऽत्रेति ॥
अस्मिन् ग्रन्थे वाच्यार्थानां प्रत्येकं समुदिताकारेण च यतो ध्वनिस्त्वं व्यवस्थापितम्
अतस्तेषां सर्वेषां ध्वनित्वमत्र समुच्चितागवन्तव्यमित्यर्थः । चकारेण विनापि समुच्चयावगमे
दृष्टान्तमाह—गामिति ॥ एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—तेनेति ॥ कथं वाच्यवाचकयोर्द्वयोरपि
ध्वनित्वमित्यत आह—द्वयोरिति ॥ ध्वनतीति ध्वनिशब्दव्युत्पत्त्यनुरोधेन व्यङ्ग्यकत्वमेव
ध्वनित्वम्, नान्यत् किञ्चिदित्यर्थः । अस्त्येवम् ; संमिश्रशब्देन तु कस्य अनिधानम् !
न हि अध्वनेस्तदनिधानं न्यायमित्याशङ्क्य तद्व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन व्यङ्ग्याभि-
धायकत्वमाह—संमिश्रयत इति ॥ संमिश्रणं संमेलनम् । कथं व्यङ्ग्यार्थस्य
रसादेः संमेलनमित्यत उक्तम्—विभावातुभावसंवलनेयेति ॥ विभावैरनुभावेश्च
या संवलना संयोगोऽभिव्यङ्ग्याभिव्यङ्ग्यकभाषात्मकः तद्भारकं संमिश्रणमित्यर्थः ।
व्यङ्ग्यः संमिश्रशब्दवाच्यो भवति, स च ध्वन्यत इति ह्रस्वा ध्वनिशब्दवाच्यो
भवतीति योजना । शब्दशब्दस्य वाचकार्थत्वात् पुनरुक्तिशङ्कासमनार्थमाह—
शब्दनमिति ॥ एतद्विकृणोति—शब्दव्यापार इति ॥ आत्मशब्दवैयर्थ्यं परिहरन्
शब्दधासावारता चेति विग्रहमभिप्रेत्य शब्दविशेषणत्वेनाभिधाव्यापारव्यवच्छेदकतामाह—

१. ड. व. 'पशुम्' नास्ति ।
२. ग. 'अव्ययवाच्यम्'
३. क. ए. 'अव्ययवाच्यम्'
४. क. ख. ग. 'मिश्रिते'

५. ग. 'संमेलनच्छायेति'
६. क. ख. 'स च ... योऽर्थः'
नास्ति ।
७. व. 'अभिधायकः'

ध्वन्यालोकाः

व्यञ्जकत्वसाम्याद्ध्वनिरित्युक्तः । न चैवविधस्य ध्वनेर्वक्ष्यमाणप्रभेदतद्भेदसंकलनया

लोचनम्

अपि त्वात्मभूतः ; सोऽपि ध्वननं ध्वनिः । काव्यमितिव्यपदेश्यश्च योऽर्थः सोऽपि ध्वनिः, उक्तप्रकारेण चतुष्टयत्वात् । अत एव साधारणं हेतुमाह—व्यञ्जकत्व-साम्यादिति ॥ व्यञ्जकत्वं व्यञ्जकत्वोपलक्षणमात्रं सर्वेषु पक्षेषु सामान्यरूपं साधारण इत्यर्थः । यत् पुनरेतदुक्तम् “याग्निकल्पानामानन्त्यात्” इत्यादि, तत् परिहरति— न चैवविधसेति ॥ वक्ष्यमाणं प्रभेदो यथा—मुख्ये द्वे रूपे ;

कौमुदी

न चेति ॥ तस्यापि भागव्युत्पत्त्या ध्वनिशब्दवाच्यतामाह—सोऽपीति ॥ ध्वननमिति व्युत्पत्त्या सोऽपि ध्वनिरित्यर्थः । “काव्यमितिव्यपदेश्य” इति ध्वनेरेव विशेषण-मिति शब्दछायातुरोधार्थसामर्थ्याच्चावभाति, ततश्च न विवक्षितार्थलाभ इत्यतो विशेष्यान्तर यच्चतुष्टयसमुदायरूपं काव्यं तद्विषयतया व्याचष्टे—काव्यमिति ॥ योऽर्थः ॥ समुदायरूप इति शेषः । तस्यापि ध्वनिशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह—उक्तेति ॥ ननु उक्तप्रकारेण पञ्चानां ध्वनिरेव को हेतुः प्रत्ये निर्दिष्टः, व्यञ्जकत्वसामान्यधर्मस्य व्यङ्ग्यादिभ्यसम्भवात् ? तेनोक्तार्थपरत्वं वाच्यमाचक्षेत्त्यादिप्रत्ययस्य न सुप्रतिपाद-मित्याशङ्क्याह—अत एवेति ॥ अत्र हेतोः साधारण्यभिधानम्, तस्य समनन्तर-प्रथस्य यथोक्तार्थपरत्वे गमकत्वं चोपनयमपि निषेधम् । यस्मात् पञ्चानामपि ध्वनित्वमत्र प्रत्येऽभिधिसितम्, तत एव हेतोः साधारणस्य हेतोरेभिधानमिति साधारणहेतुकथनलिङ्गादेव असदुक्तार्थपरत्वमवसेयमित्यर्थः । हेतोः साधारण्यमेव व्याख्यानतो निहादयति— व्यञ्जकत्वमिति ॥ सामान्यशब्दोऽपि साधारणवचनः, न जातिवचन इत्याह—साधारण इति ॥ “न चैवविधस्य” इत्यादेरनेकप्रत्यया तरिताभाववायुक्तदूपणोच्चारणपरतया—यत्पुनरिति ॥ कथं पुनर्वक्ष्यमाणप्रभेदस्तद्भेदो वेत्त्वतो विवृणोति—यथेति ॥ मुख्ये मुखे भवे ; अत

१	ध	‘ध्वननात्’	६	ग	‘व्यञ्जकत्वस्य’
२	क	‘स चापि’	७	उ	‘व्यञ्जकत्वमिति’
३	उ	‘चतुष्टयमपलात्’	८	क	‘साधारणभाव’
४	क	‘साधारणहेतुम्’	९	ग	‘व्यञ्जकत्वमात्र’
५	इ	‘व्यञ्जकत्वसाम्यादिति’	१०	ह	‘इति’

भासितः ।

ध्वन्यालोकः

महाविषयस्य यत् प्रकाशनं तदत्र प्रसिद्धालंकारविशेषमात्रप्रतिपादनेन तुल्यमिति तद्भावितचेतसां युक्त एव संरम्भः । न च तेषु कथञ्चिदीर्घ्या कलुपितशेषुपीक-

लोचनम्

तद्भेदा यथा—अर्धान्तरसंक्रमितयाच्यः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इत्यविवक्षितवाच्यस्य, असं-
लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इति विवक्षितान्यपरवाच्यस्येति ; तत्राप्यन्तरभेदाः ॥
महाविषयस्येति ॥ अशेषलक्ष्यव्यापिन इत्यर्थः । विशेषग्रहणेनाव्यापकत्वमाह ; मात्रशब्दे-
नाङ्गित्वामावम् । तत्र ध्वनिस्वरूपे भावितं प्रणिहितं चेतो येषाम् ; तेनै वा चमत्कारस्वरूपेण

कौमुदी

एष च प्रधानभूते च । अनेन प्राथमिकः प्रधानभूतो वा भेदः प्रभेद इति प्रोपसर्गाथो निरूपितः ; भिद्यते व्यवच्छिद्यते रूप्यतेऽनेनेति भेदो रूपम् इति रूपशब्देन भेदशब्दार्थोऽपि । मुख्यभेदाप्रदर्शनं च समनन्तरमेव प्रदर्शयिष्यमाणत्वात् । तद्भेद इत्यत्र तच्छब्देन प्रभेदपरामर्श इत्याह—तद्भेदा इति ॥ तद्भेदग्रहणं च तदवान्तरभेदानामप्युपलक्षणार्थं महाविषयत्वाभिधानसामर्थ्यादवगन्तव्यमित्याशयेनाह— तत्रापीति ॥ तद्भेदविषयेऽपि । भवन्तीति शेषः । ते च द्वितीयोद्घोते यद्यन्त इति भावः । महच्छब्दोऽत्र कुतकार्यवृत्तिः, विषयशब्दस्तु लक्ष्यविषय इत्याह—अशेषेति ॥ प्रसिद्धालंकारप्रतिपादनेनेत्येव वक्तव्ये किमर्थं विशेषग्रहणं मात्रग्रहणं चेत्वाशङ्क्य यथोक्तध्वनिस्वरूपलक्षणप्रकटनहेतुविवक्षया तदर्थवत्त्वमाह—विशेषेति ॥ विशिष्यते व्यावर्तत इति विशेषः, तेन अलंकारस्य व्यावृत्तस्वरूपत्वात् व्यापकतया अनुवृत्त- ध्वनितुल्यत्वमित्यर्थः । मात्रशब्दो लेशवाचका, तेन च अङ्गित्वामावसूचनमुखेन अङ्गिभूतध्वनिव्यतिरेको दर्शित इत्याह—मात्रशब्देनेति ॥ आह्वेयानुपङ्गः । तद्भावित- चेतसामित्यनेन काष्ठाप्राप्तसहृदयभावानां ग्रहणमित्याह—तत्रेति ॥ भावितमिति भूषातो- र्जिजन्तान्निष्ठायां रूपम् । अत एव व्याचष्टे—प्रणिहितमिति ॥ प्रकर्षेण विषयान्तरेभ्यः प्रत्याहल्य निहितं निवेशितम् ; वाशब्दः समुच्चये, न विकल्पे ॥ तेनेति ॥ ध्वनिना ।

१.	क.	स.	'अङ्गित्वभावा'	३.	क.	स.	ग.	'न'
२.	क.	स.	'न चैव भवतीत्यव्ययः'	४.	ग.	'वा'		नास्ति ।
			अधिकः ।	५.	क.	स.	ग.	'रूपेण'

ध्वन्यालोकः

त्वमाविष्करणीयम् । तदेवं ध्वनेस्तावदभाववादिनः प्रत्युक्ताः । अस्ति ध्वनिः ॥
स चासाविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति द्विविधः सामान्येन ।

लौचनम्

भानितमधिवासितैर्ग, अत एव मुकुलितलौचनत्वादिप्रकारकारणं चैनो येषाम् ।
वभाववादिन इति ॥ अगन्तरप्रकारत्रयभिर्ज्ञो अपीत्यर्थः । तेषां प्रत्युक्तौ फलमाह—
अस्तीति ॥

उदाहरणपृष्ठे भाक्तत्वं सुशङ्कं सुपरिहर च भवतीत्यभिप्रायेणोदाहरण-
दानावकाशार्थं भाक्तरालैश्चणीयत्वे प्रथम परिहरणयोग्ये अन्वप्रतिसमाधाय भविष्य-
दुद्घोतवर्गतायुनादानुसारेण वृत्तिकृदेव प्रभेदानिरूपणं करोति—स चेति ॥ पञ्चधापि

कौमुदी

चमत्कारस्वरूपेणेति भावनोपत्तौ हेतु ; चमत्कार एव स्वमसाधारण रूपम्, चमत्कार-
सारेणेत्यर्थः । भावना च सत्कारापरपर्यायमधिवासनम् ; तदवधारणे हेतुं विवक्षन्नाह
—अत एवेति ॥ सहृदयहृदयसागरममुचलनशरद्राकारोहिणीसहचरसगलचारिधुरंधरेषु
सुगन्धिनिवन्धनेषु खलु श्रूयमाणेषु तदर्गासारसुधारसास्वादमुकुलितलौचनः स्वरसंवेदन-
पराद्मुकुलहृदयो भवति सहृदयवर्ग इति तावदवगतमेवैतत् ; तेन तदीयविकार-
परम्परानिलोक्तनैकरूपमाणावसेषो प्लविचनत्काराधिवासलाग इत्यर्थः । प्रतिवचनस्य
पूर्वं प्रकारत्रयेऽपि कृतत्वात् तत्सर्वसंप्राहकोऽत्राभाववादिशब्दो प्राह इत्याह—
अवान्तरेति ॥ अभावनादनिरामात् अस्तित्वे सिद्धे किमर्थं तत्रतिशा ? प्रतिज्ञातोपपादनं
चापश्यकम्, तदभावाच्च न तत्रप्रतिज्ञोपपत्तिरित्याशङ्क्य परमतनिरासस्य तत्रनिर्णयफलत्वं
कथनद्वारेण शास्त्ररूपत्वमनस्य प्रत्यस्य दर्शयितुं फलकथनमिदमित्याह—तेषामिति ॥

ननु कमप्राप्तं ग्राहनादनिराकरणमलक्षणीयः पक्षप्रतिक्षेप च समुल्लङ्घ्य ध्वनिप्रभेद-
तदुदाहरणप्रदर्शनं वृत्तिकृतोऽसंगतनिव प्रतिमातीत्याशङ्क्य तच्छङ्कानुवादेन तदुल्लङ्घने
कारणमाह—उदाहरणपृष्ठ इति ॥ प्रदर्शिते उदाहरणे तत्र ध्वनमव्यापारसहकारि-

१. क ख 'तथैवा ये . भाविष्कर
णीयम्' नास्ति ।
२. क ख 'चैनो येषां' अधिक ।
३. क ख ग 'इति' अधिक ।
४. क ख 'विष' ।

५. क ख ग 'भाक्तत्वात्पु-
णीयत्वे'
६. क ख 'उद्घोतानु'
ग 'उद्घे ते गतानु'

लोचनम्

ध्वनिशब्दार्थे येन यत्र यतो यस्मै यस्य चेति बहुव्रीह्यर्थाश्रयेण यपोचितं सामानाधिकरण्यं

कौमुदी

भूताया ध्वननव्यापाराविनाभूताया लक्षणायाः समुन्मेतात् भक्तिरेव ध्वनिरिति शङ्का
सुसंपादा, इतरथा ध्वनिसान्निव्याप्रतिपत्तेस्तदेकरूपत्वाशङ्काया अनवसरदुःस्थत्वात् ;
तत्परिहारश्च परस्परभेदापवादकरूपभेदादेः स्पष्टाशमासत्वात् तदनन्तरं सुकर इति
प्रथमप्राप्तमाक्तवादादिपरिहारावधीरणया प्रभेदनिरूपणप्रस्तावोऽयं युक्त इत्यर्थः । इत्यभि-
प्रायेण अप्रतिसमाधाय प्रभेदनिरूपणं करोतीत्यन्वयो वक्तव्यः । तर्हि उदाहरणमेव
दीयताम्, किमिति प्रभेदनिरूपणं कृतमित्यत उक्तम्—उदाहरणावकाशदानार्थ-
मिति ॥ ननु कारिकाश्रुतानुक्तत्वात् वृत्तिकृतस्तनिरूपणमयुक्तम् । न चानुक्तत्वेऽप्यभि-
संहितत्वात् तदुक्तिर्युक्ता, तदभिसन्धिसङ्गमे प्रगाणामावादिशाशङ्कवोक्तम्—भविष्य-
दिति ॥ “अविवक्षितवाच्यो यः” इति द्वितीयोद्द्योतप्रमुखे यच्छब्देन प्रभेदानुवाद-
दर्शनादनुक्तस्य अनभिसंहितस्य वा अनुवादोऽप्यनुपपन्न इति केवाचित् प्रतीतिर्भवति ;
तदापाततोऽवभाति ; ततश्च प्रसृत अनुवादोऽप्यनुपपन्न इति केवाचित् प्रतीतिर्भवति ;
तन्निरासार्थमिहैव कारिकाकारस्थाने रिथत्वा स्वयमेव तन्निरूपणं करोतीत्यर्थः ।
एवं यत्रारणे हेतुतयोक्तम्—वृत्तिकृतमिति ॥ ननु ध्वनेर्विशेषणमेतत् अविवक्षितवाच्यो
ध्वनिः, विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिरिति च ; ध्वनिशब्दश्च पञ्चस्वर्षेषु पूर्वं योजितः । तत्र
पञ्चस्वर्षेषु ध्वनिशब्देन अविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यशब्दयोः केन प्रकारेण
सामानाधिकरण्यं योजनीयमित्यपेक्षायामाह—पञ्चधापीति ॥ पञ्चधा व्यवस्थितोऽपि
ध्वनिशब्दार्थे वाचकादीनां पञ्चसंख्यानामर्थानामन्यपदार्थत्वमङ्गीकृत्य तत्तदौचित्यानु-
सारेण सामानाधिकरण्यं ध्वनिशब्देन अविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यशब्दयोर्गमि-
तव्यम् । तथा हि—यदा वाचकशब्दो ध्वनिः तदा अविवक्षितोऽप्रधानीकृतो
वाच्यो येन शब्देन, यत्र यस्मिन् शब्दे, यतः यस्माच्छब्दात्, यस्मै यदर्थत्वेन,
यस्य यत्संबन्धित्वेन वा स तयोक्त इति बहुव्रीहिः ; तत्र शब्द एव अन्यपदार्थः ;
एवं व्यङ्ग्यव्यापारकान्यानामन्यपदार्थत्वं ज्ञेयम् । तथा विवक्षितोऽन्यपरश्च वाच्यो

यस्मै एति

१. ग. 'शब्दार्थो'
२. य. ध. ग. 'यत्र यतो यस्य

५. 'यस्मै यतो यत्र यस्य चेति'

छेचनम्

सुयोजम् । वाच्येऽर्थे^१ तु ध्वने^२ वाच्यशब्देन स्वामौ । तेनाविवक्षितोऽप्रधानी-
कृतः स्वामा येनेत्यविवक्षितवाच्यो व्यङ्ग्यकोऽर्थः ; एवं विवक्षितान्यपरवाच्येऽपि ।
यदि वा कर्मधारयेणैवपक्षे अविवक्षितश्चासौ वाच्यश्चेति, विवक्षितोऽन्यपरश्चासौ
वाच्यश्चेति । तत्रार्थः कदाचिदनुपपद्यमानत्वादिना निमित्तेनाविवक्षितो भवति ;
कदाचिर्दुपपद्यमान इति कृत्वा विवक्षित एव ; व्यङ्ग्यपर्यन्तां तु प्रतीतिं स्वसौ-

कौमुदी

येन यत्र यतः यस्मै यस्य वा स तपोक्त इत्यादि पूर्ववत् । तत्किमविशेषेण सर्वत्र
इयमेव सामानाधिकरण्यागमनिका ? हन्त ! वाच्यार्थो ध्वनिरिति पक्षे अविवक्षितो वाच्यो
येन वाच्येनेति न संगच्छेत, वाच्यान्तरानिरूपणादित्याशङ्क्याह—वाच्येऽर्थे त्विति ॥
स्वामेति ॥ उच्यत इति शेषः । अस्मिन् पक्षे योजनात्माह—तेनेति ॥ तथा सतीति
यावत् । वाच्यस्य विवक्षाप्रसक्त्यभावात् कथमविवक्षितत्वोक्तिरित्यतो व्याचष्टे—
अप्रधानीकृत इति ॥ स्वामेति—वाच्यरूपः ॥ येनेति—वाच्यार्थेन ॥ अर्थ इति—
वाच्यः ॥ एवमिति—विवक्षिता[तो]ऽन्यपरश्च वाच्यः स्वामा यस्मेति व्यङ्ग्यको वाच्यार्थ उक्त
इत्यर्थः । नन्वविवक्षितत्वस्य अप्रधान्यत्वाभ्युपगमे सति विवक्षितत्वस्य प्राधान्यात्मकत्व-
मर्थसिद्धं स्यात् विवक्षितान्यपरवाच्ये, तच्च विरुद्धम् ; एतदपैव शब्दस्य अर्थद्वयपरत्वाङ्गी-
कारो वा स्यादित्यपरितोषात् प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—यदि वेति ॥ वाच्यार्थो ध्वनिरिति
पक्षे कर्मधारयसमासाङ्गीकारेण वा योजनेति योजना । अयमेव च निःसङ्गदतया स्थितः
पक्षः । कथं पुनर्वाच्यस्य कुत्रचिदविवक्षितत्वम् ? न हि स्वरूपभेदप्रयुक्त एवायं विशेषः
शक्त्योपपादः, तस्य अनुपलम्भपरत्वादित्यत्राह—तत्रार्थे इति ॥ वाच्यः । आदिशब्दा-
दनुपयोगित्वम् । ननु विवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदे वाच्यस्य विवक्षितत्वादेव तदप्रतीतेः
स्वस्मिन्नेव विश्रान्तिव्यभवात् कथं व्यङ्ग्यप्रतीतिपर्यवसायितया अन्यपरत्वनुपपद्यतामित्यत
आह—व्यङ्ग्यपर्यन्तामिति ॥ प्रतीतिं स्वगोचरां व्यङ्ग्यपर्यन्तां व्यङ्ग्यार्थप्रतीति-

१. क. ख. 'अर्थे' नास्ति

२. ग. 'उत्पन्नेन'

३. ग. 'वक्ष्यते' अधिकः ।

४. क. ख. 'भू.'

५. 'इतः... पार्श्वपक्षे अविवक्षि-
तत्वात्कार्ष्येति । विवक्षितान्यपरश्चासौ
वाच्यश्चेति । तत्रार्थः'

५. क. ख. 'धारयः । अत्र पक्षे'

६. क. ख. 'विवक्षितश्चासौ वाच्यश्चेति ।
तत्रार्थः'

७. क. ख. 'अनुपपद्य'

८. क. ख. 'नवस्थाप रति'

९. क. ख. 'तु' नास्ति ।

लोचनम्

भाष्यमद्विधा करोति । अत एवार्थोऽत्र प्राधान्येन व्यञ्जकः ; पूर्वत्र शब्दः । ननु च विवक्षितैधान्यपरत्वेति विरुद्धम् । अन्यपरत्वेनैव विवक्षणात् को विरोधः ? सामान्येनेति ॥ वरत्त्वलंकाररसात्मना हि त्रिभेदोऽपि च्वनिरुभाम्यामेवाम्यां

कौमुदी

विश्रान्त्यनेव करोतीति यावत् । स्वस्य यत् सौभाग्यं गुणायुपस्कारकृतं सौन्दर्यं तद्वलात् । उक्तमेव वाच्यार्थगणनविवक्षितत्वम्, विवक्षितत्वे सत्यन्यपरत्वं च विशेष-मुपजीव्य प्रभेदयोरुभयोर्व्यञ्जकत्वे शब्दार्थयोरुणप्रधानभावलक्षणं विशेषं वदन् प्रागुक्तं विशेषं दृश्यति—अत एवेति ॥ अत्र प्रकृते विवक्षितान्यपरत्वात् ; पूर्वत्र विवक्षितान्य-परत्वापेक्षया पूर्वमुक्तेऽविवक्षितत्वात् ॥ शुब्द इति ॥ प्राधान्येन व्यञ्जक इत्यनुपपन्नः । उभयत्रोभयोः सहकारित्वं च पूर्वं द्विवचनव्याख्यानोक्तं न प्रसार्तव्यमिति भावः । ननु विवक्षा नाम वक्तुमिच्छा । सा च स्वव्याप्यस्य प्राधान्यं स्वव्याप्यविनाभूतं गमयन्ती स्वरूपमात्रविश्रान्ततामिदमाणस्य वस्तुनो नियमेन संपादयति । “इच्छाकर्मतयैव (य स्यात्) प्राधान्यं सर्ववस्तुगतम् (गम्)” इत्यभियुक्तवचनात् ; अन्यपरत्वं च नाम नियमेनान्यमुखप्रेक्षितया वस्तुनोऽप्रधानभूतत्वेन अन्यशेषतयावस्थायित्वलक्षणम् ; तत् कथमेकोपाधाधिककालमेकस्मिन्नेवानयोर्विरुद्धयोः समावेश इति बोधयति—ननु चेति ॥ उत्तरमाह—अन्यपरत्वेनैवेति ॥ न खलु विवक्षितत्वमात्रमन्यपरत्वोपमदर्थम्, किं तु प्रधानतया विवक्षितत्वम् ; इच्छाविषयत्वेन (त्वं न) तन्मात्ररूपतया प्राधान्वापादकम् ; किन्तु स्पेदेशाप्रदृष्टेच्छाविषयत्वमेव, साध्येच्छाविषयत्वेऽपि साधनस्य गुणभावोपलम्भात् । न च प्रवानतया विवक्षितत्वं वाच्यस्यात्र संभावनागोचरः, ब्रह्मधर्मप्रतीत्यर्थत्वेनैव वाच्यार्थस्यात्र वक्तुरिच्छया व्याप्यमानत्वादिति विवक्षितत्वान्यपरत्वयोर्विरोधः शक्याप-नोदन इत्यर्थः । सामान्यस्य श्लोकीकृतसमलविशेषरूपत्वादिह कतरविशेषोप-संभ्रह्मिप्रायेण सामान्येनेति निर्देश इत्यपेक्षायामाह—वस्त्वलंकारेति ॥ हिः प्रसिद्धौ ।

१. य. 'व' नास्ति ।
२. क. य. ग. 'विवक्षा वाच्य-परत्व चेति'

३. ग. 'विवक्षितत्'
४. ग. 'हि' नास्ति ।

लोचनम्

संगृहीत इति भावः । ननु तन्नामपृष्ठे एतन्नामनिवेशनस्य किं फलम् । उच्यते—
अनेन हि नामद्वयेन धननात्मनि व्यापारे पूर्वप्रसिद्धाभिधातत्पर्यलक्षणात्मकव्यापार-
त्रितयावगतार्थप्रतीतिः प्रतिपत्तृगतायाः प्रयोक्त्रनिप्रावरूपायाश्च विवक्षायाः सहकारित्व-

कौमुदी

वस्त्वादिभेदे त्रिविधो ध्वनिरिति प्रसिद्धिः । तादृशस्त्रिभेदोऽपि ध्वनिराभ्यामेव संगृहीत इति
दर्शयितुं सामान्येनेति निर्देश इत्यर्थः । इह वृत्तौ प्रथमं ध्वनिरिति सामान्यं नाम त्रिद्वि-
तम् ; अनन्तरम् अत्रिश्रितवाच्य इति विश्रितान्वपरवाच्य इति विशेषनामनी विहिते ;
तत्रानन्तर्यकरणाभिप्रायं प्रकृतयितुं प्रश्नमुद्धाटयति—नन्विति ॥ तन्नामपृष्ठ इति ॥ तस्य
ध्वनिरिति नाम्नोऽनन्तरम् ॥ एतन्नामेति ॥ एतयोरेत्रिश्रितवाच्यविश्रितान्वपरवाच्य-
नाम्नोः । अत्यर्थः—यद्युदाहरणानकदादानार्थतया प्रभेदमात्रमिह प्रतिपिपादयितं तदा
तत्प्रदर्शनमात्रं वृत्तिकृता कर्तव्यम् ; न तु तदन्वधिकं किञ्चित् । इह तु सामान्येन
तस्य ध्वनिरिति नाम प्रथमं विधाय “स च” इति विशेषनामद्वयं प्रभेदाश्रयतया तदनन्तरं
प्रदर्शितम् ; तदश्रयित्परत्वात्त्वन्ने कोऽभिप्राय इति । अत्रोत्तरमभिप्रायप्रदर्शनमुखेनाह—
उच्यते इति ॥ धननव्यापारसम्बन्धो हि पञ्चानां ध्वनिशब्दवाच्यत्वे निबन्धनमित्युक्तम् ।
तादृशि च ध्वननव्यापारे शब्दार्थोभयकर्तृकैः प्रतिपत्तृगतार्थप्रतिपत्तिः प्रयोक्तृगता च
विवक्षा सहकारिपदनीमविशयाते तावत् अन्तरेण ते द्वे अपि व्यञ्जनव्यापारस्य
अनुत्थानादिलेतदप्युक्तमेव । अतश्च ध्वनिस्वरूपविर्मानपारिपन्थिपुरं रतामानवादापवादेन
यत् ध्वनिस्वरूपं सत्तामुपनीतम् ‘अस्ति ध्वनिः’ इति, तथावत्तत्सहकारिकारणसाकन्त्य-
संपत्तिर्न प्रदर्शयेत् तावत् असदेन वा किं न स्यात्, अकिञ्चित्कारत्वादिति तत्प्रति-
पिपादयित्वा एष ध्वनिनामविधानानन्तरमेव नामद्वयविनिवेशनयत्न आस्तियतो
वृत्तिकृता, न प्रभेदप्रदर्शनमात्रपरतैव तत्प्रवृत्तिः ; तत्राप्यत्रिश्रितवाच्यनामसामर्थ्यात्
प्राक्तनव्यापारव्यजन्यार्थप्रतीतिः व्यञ्जनव्यापारार्थरूतया तत्सहकारिणीति प्रदर्शितं भवति ;
धाव्यात्रिश्रितत्वेन अस्य लक्षणात्पूर्वप्रतीतिस्तत एव ततः प्राक्तनव्यापारद्वयमूलत्वस्य
अर्थलब्धत्वात् । विश्रितान्वपरवाच्यताया प्रयोक्तृगताया निवक्षायाः सहकारित्वं दर्शितम् ;
अन्वपरत्वेन विवक्षा व्यञ्जनत्वनिबन्धनं यतः । अतो ध्वनिनामसिद्धये यत् [मिथ यत्] ध्वनिस्व-
रूप तस्य सहकारिकारणकलापप्रदर्शनेन तत्स्वरूपस्फुटप्रतिपत्तिर्नामद्वयविनिवेशनप्रयोजन-
मित्यर्थः । किं सुवर्णं पुष्यत्वरूपणम्, आहोस्त्वित् सुवर्णस्य पुष्यत्वरूप्यमिति

वन्यालोकाः

तत्रायस्योदाहरणम्—

“सुवर्णपुण्यां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥”

लोचनम्

मुक्तमिति च निरुपपन्नमेव नामान्यमेव प्रोज्जीवितम् ॥ सुवर्णपुण्यामिति ॥ सुवर्णानि पुण्यतीति सुवर्णपुण्या । एतच्च बौद्धयमेवासंभवरत्नार्थमिति ब्रह्मविशिक्षितवैष्यम् । तैत एव पदार्थनभिधायोन्वयं च तात्पर्यशक्त्यावगमय्यैव बाधकवशेन तमर्पहस्य सादृश्यात् सुलभ-समृद्धिसंभारभाजनतां लक्षयति । तल्लक्षणाप्रयोजनं शूरकृतविद्यसेवकानां प्राशस्त्य-मशब्दाप्यत्वेन गोप्यमानं सन्नाविकानुचकलशयुगलमिव महार्घतामुपपद्यन्वय इति

कौमुदी

संशयापनुत्पर्यमाह—सुवर्णानीति ॥ इहोदाहरणे लक्षणं योजयति—एतद्येति ॥ वाच्यस्य अत्रिवक्षितत्वे हेतुः—वाक्यमेवेति ॥ न पदमात्रमित्येवकारार्थः । अत्रिवक्षितत्वमिहार्थ-स्थानुपपद्यमानत्वनिमित्तमित्युक्तम्—असंभवत्स्यार्थमिति ॥ यदुक्तं प्रतिपच्यता प्राक्प्रवृत्तव्यापारत्रयावगतार्थप्रतीतिर्धननव्यापारे सहकारिणी अत्रिवक्षितवाच्ये धनत्विति तदस्मिन्नुदाहरणे घटयति—तत एवेति ॥ अर्थस्य अनुपपन्नत्वादेयेत्यर्थः । क्रमेण अभिधातत्पर्यशक्तयोः पदार्थोन्वयावगमं प्रति हेतुत्वं द्रष्टव्यम् ॥ अवगमय्येवेति ॥ अवगमनसमनन्तरमेवेत्यर्थः । तमित्यन्वयः । अपहस्तनं बाधनम् ॥ सादृश्यादिति ॥ लक्षणात्मित्तमुक्तम् । इत्थं प्राक्तनव्यापारत्रयजन्वार्थप्रतीति सहकारिभूतामुद्गम्य तदु-त्थापितं न्यग्भाषितार्थाचीनव्यापारतयोद्भक्तदरीभूतं व्यञ्जनव्यापारमाह—तल्लक्षणेति ॥ व्यापारस्य प्राधान्यं विषयप्राधान्यवृत्तमित्यतस्तदाह—महार्घतामुपपद्य[पय]दिति ॥ महार्ध-तात्वात् हेतुः गोप्यमानत्वम् ; तत्र हेतुः अशब्दाप्यत्वम् ; अत्र सर्वलोकास्वसंविदितं

उपलोचनम्

सुवर्णपुण्यामित्यादि—महाभारते उद्योगपर्वान्तर्गतविदुरप्रजागरणपर्वणि, ३५ अप्याये, ७४, पद्यमेतत् । “सुवर्णानि पुण्यतीति सुवर्णपुण्या” इति लोचनम् । अत्र “चिन्वन्ति प्रत्यहं

१. क. ख. ' प्रोक्षितम् '
२. ग. ' तालवक्रमेऽसंभवत् '
३. ग. ' ताप्यात् '
४. ड. ' अत एव '
५. ग. ' वेदान्तव '

६. क. ख. ' बधेनोपहृतव '
- ग. घ. ' तमपहृतव '
७. क. ख. ' प्रयोजक '
८. क. ख. ड. ' उपपद्यन्वयत '

लौचनम्

वैदर्भ्यात्तुविरचनः। मन्विमात्रोदीर्घेन व्यङ्ग्यम् । अत्र च त्रय एव व्यापाराः—
अभिधा तात्पर्य ध्वननं चेति ; मुख्यार्थवाधादिविहे मध्यमकस्याया लक्षणायास्तृतीयस्या
अभावात् । यदि चाकस्मिन्विशिष्टप्रश्नार्थानुपपत्तेर्मुख्योर्धवाधायां सादृष्याल्लक्षणा भवतु
मध्ये ; तस्यास्तु तत् प्रयोजनं ध्वन्यमानमेव ; तैत्तुर्धकस्यानिवेशि । केवलं

कौमुदी

विशेषमाह—अत्र चेति ॥ चशब्दः तुशब्दार्थे । लक्षणाया अभावे हेतुमाह—
मुख्यार्थेति ॥ आदिशब्दानिमित्तप्रयोजने । मुख्यार्थवाधादिविहे सति, तद्विरहाद्वेतोरिति
यावत् । मध्यमकस्यायाः तात्पर्यशक्तिविषयभूतान्वयस्वरूपार्थकस्यायाम् ॥ अभावादिति ॥
अनुत्पानादित्यर्थः । इत्यभापाततो निरूपणे व्यापारत्रयमात्रनतया विशेषमुक्त्वा निष्कर्ष-
दशायामपि विशेषमाह—यदि वेति ॥ शुक्रशास्त्रकतपश्चरणदेशादिविशिष्टो यः प्रश्न-
रूपोऽर्थः तदनुपपत्तात्कस्मिन्त्वं हेतुः ; अनुपपत्तिश्च मुख्यार्थवाधायाम् ॥ सादृष्यादिति ॥
शुक्रशब्दकाविश्वकलदशनेनाधरास्वादस्य साम्ये लक्षणानिमित्तमित्यर्थः । नन्वेवं सति
व्यङ्ग्यामिमत्स्य प्रयोजनस्य लक्षणाकस्यायामेवान्तर्भावान्न तदतिरिक्तव्यञ्जनव्यापार-
सिद्धिरित्यासङ्गस्य प्रयोजनविषये व्यञ्जनव्यापारस्यावश्याभ्युपेयत्वान्नैवमित्याह—तस्या-
स्त्विति ॥ तदिति ॥ प्रच्छलेत्यादिना प्रागुक्तम् । लक्षणायां खलु तदेव प्रयोजनम् ;
तच्च ध्वननव्यापारगणनेन तयात्वेनाप्रस्थानमेव सत् खलुत् फलान्तरावगाहोर्वैक्यनि-
च्छनाभ्यभ्युपेयम् ; तत्रापि लक्षणाव्यापारान्तराभ्युपगमेऽनवस्थातादवस्थस्य दर्शितत्वादिति
व्यञ्जनव्यापारगोचरः तुरीयकस्यानिवेशयोऽभ्युपेय इत्यर्थः । तत् किमविशेष एव पूर्वोत्तरो-
दाहरणयोः सर्वथैवेति नेति किञ्चिद्विशेषमाह—केवलमिति ॥ प्रधानमित्यनेनाभिधातात्यर्थ-
शक्त्योरपि देशतः सहकारित्वं न विवदत इति दर्शितम् । यद्यपि लक्षणाव्यापारस्य
ध्वननव्यापारोत्पादने सहकारिधुरीणत्वम्, अत्र एव ह्यविरहितताभ्यस्य लक्षणाभ्युत्पत्तं तत्र
तत्रोद्भूयन्ते, तथाप्यभिधातात्यर्थशक्त्युपजीवित्वाल्लक्षणाप्रवृत्तेत्योरपि लक्षणाद्वारा सहकारि-

१. क. ख. ग. 'वैदर्भ्य' नास्ति ।
२. क. ग. ग. 'उन्मीलनम्'
३. क. ख. 'मुख्यार्थवाधायाम्'
- ग. 'मुख्यार्थवाधारे'
४. ग. 'भावात्'

५. ग. च. 'मुख्यार्थवाधायाम्'
६. क. ख. 'तु' नास्ति ।
७. क. ख. ग. 'तत्' नास्ति ।
८. क. ख. 'न केवलम्'

लोचनम्

पूर्वत्र लक्षणैव प्रधानं ध्वननव्यौपारे सहकारि ; इह स्वभिधातापर्यशक्ती,
वाक्यार्थसौन्दर्यादेव व्यङ्ग्यप्रतिपत्तेः ; केवलं लेशेन लक्षणाव्यापारोपयोगोऽप्य-
स्तीत्युक्तम् , असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये तु लक्षणासैमुन्नेपमात्रमपि नास्ति , असं-
लक्ष्यत्वादेव क्रमरेवेति वक्ष्यामः ; तेन द्वितीयेऽपि भेदे चत्वार एव व्यापाराः ।

कौमुदी

पदवीनियेशो न दण्डवारितः । न हि यद्वाचनन्तरेण यद्वाव्यासंभवः तत्र तस्य हेतुत्वं
लेशतोऽपि नेति वक्तुं शक्यम् । प्राधान्याप्राधान्यकृतस्तु विशेषो यस्तुगलोपनीयमानो
न [न न] शक्याशयोध इति भावः ॥ अभिधातापर्यशक्ती इति ॥ प्रधानं सहकारी-
स्त्नुपपद्यते, तत्र कारणमाह—वाक्यार्थेति ॥ उक्तं हि पुरस्तात् “व्यङ्ग्यपर्यन्तां
तु प्रतीति र्वसौभाग्यमाहिम्ना करोति” इति । नन्वेवमकिञ्चित्करत्वाच्छ्रजणायास्त्व एव
व्यापारा इत्यायातम् ; विद्यमानाया अप्यस्या अकिञ्चित्करत्वादविद्यमानकल्पत्वादित्याशङ्क्य
अकिञ्चित्करत्वमसिद्धयति—केवलगिति ॥ उक्तमिति ॥ समनन्तरमेव “तस्यास्तु तत्प्रयो-
जनम्” इत्यादिना लक्षणायाः स्वसामप्रषन्तःपातिप्रयोजनविषयव्यापारान्तरोव्यापकत्वस्य
दर्शितत्वादित्यर्थः । तत्किमिदानीं सर्वत्रैव विवक्षितान्यपर्यायप्रभेदे लक्षणा अस्त्येव इति
नेत्याह—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये त्विति ॥ तत्र हि विद्यमानोऽपि क्रमो न संलक्ष्यते ।
अत एव असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनामभेदत्वमस्य ; तदसंलक्षणे च मुख्यार्थवाधादिरुत्तरण-
शरणाया लक्षणायाः समुन्नेपोऽपि दूरनिरस्तावसर इत्यर्थः ॥ वक्ष्याम इति ॥ समनन्तर-
मेव भाक्तवादमञ्जनपर्वणीत्यर्थः । “यदि वा” इति प्रस्तुतपक्षान्तरमुपसंहरति—तेनेति ॥
एवशाब्दोऽप्यर्थे । यदुक्तम् “उदाहरणपुष्ट एव भाक्तवं सुशङ्कं सुपरिहरं च
भवति” इति तदिदानीं प्रतिसन्दधान उदाहरणइयानन्तरमेव यद्भाक्तवादस्यानुमापण-
पूर्वक्रमपाकरणं तस्यैव द्वितीयोदाहरणेऽपि पूर्वत्रैव व्यापारचतुष्टयवत्त्वेनाविशिष्टत्वमे[त्यादे]-
कार्त्वं दर्शयन् लाघविकतयैकैव वचनव्यवस्था भाक्तवादनिराकरणप्रकरणमवगतयति—
अत एवेति ॥ यस्मात् द्वितीयेऽपि प्रभेदे चत्वारो व्यापारास्तत एव हेतोरित्यर्थः ॥

१. क. ख 'व्यापार'
२. ग. 'व्यापारयोगे'

३. घ. 'लक्षणोपपत्ते'
४. ग. 'अस्तु लक्ष्यत्वादेव'

ध्वन्यालोकः

यदप्युक्तं भक्तिर्ध्वनिरिति तत् प्रतिसमाधीयते—

भक्त्या विभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।

अप्यमुक्तप्रकारो ध्वनिर्भक्त्या नैकत्वं विभर्ति, मिनरूपत्वात् । वाच्यव्यतिरि-
क्तस्यार्थस्य वाच्यवाचकान्यां तात्पर्येण प्रकाशनं यत्र व्यङ्ग्यप्राधान्ये स ध्वनिः ।
उपचारमात्रं तु भक्ति ॥

लोचनम्

संभवनानादुपलक्षणम् ! तत्र प्रथमं पक्ष निराकरोति—भक्त्या विभर्तीति ॥
उक्तप्रकार इति पक्षस्वर्षेण योज्यम्—शब्दे, अर्थे, व्यापारे, व्यङ्ग्ये समुदाये
च । रूपभेद दर्शयितुं ध्वनेस्तादृूपमाह—वाच्येति ॥ तात्पर्येण विश्रान्ति-
धामतया । प्रयोजनत्वेनेति यावत् । प्रकाशनं द्योतनमित्यर्थ ॥ उपचारमात्रमिति ॥

कौमुदी

विनातीयेभ्यश्च व्यापारको यो धर्मः तद्रूपत्वेन भक्तिर्ध्वनिर्लक्षण भवति । तथा सत्त्वपि हि वक्तुं
शक्येत भाक्ताद्यतिरिक्तो नास्ति ध्वनिरिति ॥ संगवमानादिति ॥ कदाचित् सत्त्वमात्रेणेत्यर्थः ।
उपशब्दः सामीप्यार्थः, समीप एव वर्तमानं सन् न तु स्वरूपेऽन्तर्भावमनुभूय स्थितः सन्
लक्षयतीत्युपलक्षणम् ॥ पञ्चस्तिरिति ॥ शब्दार्थयोर्ध्वनतीति, व्यापारे ध्वननमिति, व्यङ्ग्ये
ध्वन्यत इतीत्यादि । ध्वनिस्वरूपप्रदर्शनस्य प्रयोजनं कारिकोक्तरूपभेदात्मकहेतुसिद्धि-
रित्याह—रूपभेद दर्शयितुमिति ॥ तात्पर्यशब्देन नात्र द्वितीयकस्यानिवेशिनो व्यापारस्य
प्रहणमिच्छाशयेनाह—विश्रान्तिधामतयेति ॥ ननु प्रयोजनविषयो ध्वननव्यापार तक्तः,
इह तु विश्रान्तिधामभूतस्यार्थस्य प्रकाशनमुच्यते । तत्र कोऽसौ विश्रान्तिधामभूतोऽर्थः
इत्याकाङ्क्षायां प्रतीतेः प्रयोजनपर्यन्तानुधाविष्वनैयत्वात्तदेव विश्रान्तिस्थानं नान्यदित्याह
—प्रयोजनत्वेनेति ॥ प्रकाशनशब्दस्य सामान्यवचनत्वात् विरक्षितविशेषपर्यवसायि-
तान्माह—द्योतनमिति ॥ उपचारशब्दोऽप्य साधारण्येन गौणलक्षणानुपलक्षणोक्त इत्याह

१ म 'नैकताम्'
२ क ल म 'अर्थम्'
३ क ख 'अन्तर्भावमात्रे' नास्ति ।

४ क ख 'तु' नास्ति ।
५ इ. 'व्यङ्ग्ये व्यापारे'

ध्वन्यालोकः

मां चैतत् ; स्यान्नक्तिर्लक्षणं ध्वनेरिति । आह—

अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तथा ॥ १७ ॥

न च मकत्या ध्वनिर्लक्ष्यते । कथम् ? अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च । तत्रातिव्याप्तिः

लोचनम्

उपचरो गुणवृत्तिर्लक्षणौ उपचरणमतिरूपितो व्यवहार इत्यर्थः । मात्रशब्देनेदमाह—यत्र लक्षणाव्यापारचतुर्तीर्षादन्यश्चतुर्थः प्रयोजनवोतनात्मा व्यापारो वस्तुरिष्यत्या संभवन्नप्यनुपपन्नमानत्वेनानाद्रियगौणत्वात्सत्कल्पः “यमर्थमधिकृत्य” इति हि प्रयोजनलक्षणम्—तत्रापि

कौमुदी

—गुणवृत्तिर्लक्षणेति ॥ कथमनयोस्तच्छब्दप्रवृत्तिरिति तदाह—उपचरणमिति ॥ परिमन्थे येन शब्देन व्यवहारः प्रसिद्धतमः तमतिर्लक्ष्यान्वस्मिन् समीपस्य कथंचित्छब्दप्रवृत्तिद्वारको यो व्यवहारः स उपचारः गौणलक्षणीकमोरर्थयोरपि अविशिष्ट एवेति उपचारशब्देन तदुभयसंग्रहो युक्त इत्यर्थः । मात्रग्रहणं तर्हि किमर्थमित्यतस्तत्प्रयोजनमाह—मात्रशब्देनेति ॥

यत्रेति ॥ “वदति विसिनीपत्र-” इत्यादौ । वदतीत्यत्र तावत् सुहृद्यार्थानुपपत्तेः सादृश्यनिमित्ता गमकत्वविषया लक्षणा स्थितैव । तत्र यत्परिस्फुटतया सन्तापग्रहणलक्षणं प्रयोजनं तत्रास्ति तावद्गुणनव्यापारः यतो वस्तुरिष्यत्या सुहृद्यवृत्तिपरित्यागान्यपानुपपत्ति-लक्षणायासौ निश्चितसद्भावः ; न चासाद्युपयोगी चारुत्वविशेषागावादिनि सचेतसामसाद्युपेक्षणीयत्वात् सन्नप्यसकल्प एव भवति, न च प्रयोजनविषयत्वादेवाद्रियमाणत्वमवश्यंभावीति कथमसकल्पत्वमिति वाच्यम् ; यतो न सुहृद्यं प्रयोजनत्वमस्य तल्लक्षणाभावात् ; किन्तु फलवमात्ररूपमसुहृद्यमेव । तच्च नोपयोगाय पर्याप्तमित्यनद्रियमाणत्वात्सकल्पत्वमेवेत्यर्थः ॥ तत्रापि ॥ तादृशुदाहरणेऽपि ॥ लक्षणमिति ॥ लक्षणाव्यापार इत्यर्थः ॥ अयं भावः— यदि भक्तिः ध्वनिश्लेषेकं तस्यं स्यात्, तर्हुदाहते विषये ध्वनिसद्भावो वा लक्षणाया अभावात् वा स्यात् ; न चैतदुभयमपि । तेन लक्षणाभिकाया भक्तेः ध्वनिविधत्स्वरूपत्वनिश्चया-

१. क. ख. घ. ङ. 'नरैतत्'

२. ग. 'नेन'

३. घ. 'लक्षणम्'

४. घ. ङ. च. 'द्वितीयमादन्वः'

५. क. ख. 'मात्रत्वात् संकल्पो'

ग. 'माणत्वाद्दरमकल्पो'

घ. 'माणत्वाद्दरमकल्पे'

६. क. ख. ग. 'प्रवर्तते तदि'

घ. 'इति प्रयो'

नास्ति तत्राप्युपचरितशब्दवृत्त्या प्रसिद्धधनुरोधप्रवर्तितव्यवहाराः कवयो दृश्यन्ते ।
यथा—

लोचनम्

काव्यारोपो विवक्षितः” इति दर्शयति । ननु प्रयोजनाभावे कथं तेषां व्यवहार इत्याह—
प्रसिद्धधनुरोधेति ॥ परम्परया तथैव प्रयोगात् । वयं तु ब्रूमः—प्रसिद्धिर्यां प्रनोजनस्या-

कौमुदी

प्रवृत्तेः प्रसिद्धधनुरोधनिबन्धनत्वं ग्रन्थे प्रतिपादितमित्याशाङ्क्य कविव्यवहारसामर्थ्यदेव
मुख्यप्रयोजनसुखाङ्गीकार्यत्वशङ्कां तदन्यधोपपात्तिप्रदर्शनेन परिहर्तुं मित्याशयेनावतारयति—
ननु प्रयोजनाभाव इति ॥ तव्यवहारः उपचरितशब्दवृत्त्या व्यवहारः । प्रकृष्टा सिद्धिः
प्रसिद्धिः ; सिद्धिश्च व्यवहारस्य प्रयोगमार्गाधिरोहः ; प्रकर्षस्तु तस्याविच्छिन्न-
पारम्पर्यगतत्वमित्याह—परम्परयेति ॥ तथैवेति ॥ उपचरितशब्दवृत्त्या ॥
ननु परम्पराप्रयोगस्यापि प्रयोजनविशेषमूलत्वस्यावयवभ्युपेयत्वादितरयान्धपरम्परात्वेना-
प्रामाण्यापत्तेरुक्तहेतुः प्रत्युत ध्वनित्वापादक एवेत्यपरिहृत्यन् प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—
वयं तु ब्रूम इति ॥ अस्मिन् पक्षे प्रयोजनस्यैव प्रसिद्धिरुच्यते ; तस्य च प्रकर्षेण
प्रकटतया सिद्धिः प्रतीतिः प्रसिद्धिः ध्वन्यतिरिक्तस्पृष्टशब्दार्थव्यापारविषयत्वयोग्यतया
स्पृष्टतरावभासमानत्वलक्षणा ; तदनुरोधेनैव, तद्विपरीतध्वननव्यापारविषयत्वानर्हतया तदनु-
रोधेनैव, अपभेदविधौ व्यवहारः प्रवृत्त इत्यर्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे—प्रसिद्धिर्येति ॥

उपलोचनम्

“उपचरितशब्दवृत्त्या प्रसिद्धधनुरोधप्रवर्तितव्यवहाराः कवयो दृश्यन्ते” इति मूलस्य
अन्वयरम्पराम्बुपगमभियां प्रकाशान्तरेण “वयं तु ब्रूमः” इत्यादिना विवरणे लोचनकारि-
राहतम् । तत्र स्वेचनकारणमाद्यमाद्यः—ध्वनिरूपलेः यादृशी निगूढताव्यापेक्षणीया तादृशी
न प्रवृत्तोदाहरणेषु लक्षणाः प्रकृत्यापि प्रयोजनाद्ये ; तादृश च प्रयोजने वाच्यमपि न परिग्रहान-
मित्यादिकाव्यस्य चारुता विवक्षिता ; अतः ‘वदति विधिनीपत्रशयनम्’ इति शब्द उपचरितवृत्तिः
गौणः इत्येव, न ध्वनिरिति, कवयः कविसङ्घदयाः, व्यवहरन्ति । ‘उपचरितशब्दवृत्त्या’
इत्यन्वयेन तृतीया व्यवहारोऽन्येति ।

वस्तुतस्तु तुल्योपादौते “प्रसिद्धधनुरोधेवास्यामपि गौणानां शब्दानां प्रयोगदर्श-
नात्—यथोक्तं प्राक्” इति प्रवृत्तम् उपचरितशब्दवृत्त्येत्यादिकं परप्रकृत्या मूलकारणा-
भिव्यक्तिर्नानुपहृतातीदं लोचनकारणां द्विष्ट विवरणमिति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

लोचनम्

निगूढतेत्यर्थः ; उक्तानेनपि रूपेण तत्प्रयोजनं चैकासन्नगूढतां निधानवदपेक्षत इति भावः । वैदतीत्युपचारेण हि स्फुटीकरणप्रतिपत्तिः प्रयोजनं यद्गूढं स्वशब्देनोच्यते किमचारुत्वं स्यात् ! गूढतया वर्णने वा किं चारुत्वमधिकं ज्ञातम् ! अनेनैवा-

कौमुदी

इह या प्रसिद्धिरुक्ता सा प्रयोजनसंरन्ध्रिन्येव, न तु प्रयोगसम्बन्धिनी ; सा च नानादि-
पारम्पर्यलक्षणा किंत्वनिगूढतेति प्रयोजनस्य सम्प्रफटरूपत्वं तद्व्यसिद्धिशब्दस्यार्थ इति
योजना ॥

ननु धनाद्यपि प्रयोजनस्य स्फुटावसेयत्वादनगूढत्वं समानमिति तत्राप्युपचार-
मात्रत्वं तद्वृत्तं च गुणमात्ररूपत्वं स्यादित्याशङ्क्याह — उक्तानेनेति ॥ उक्तानशब्देन
स्फुटत्वं लक्ष्यते । तत् ध्वनौ प्रयोजनमुक्तानेन स्फुटावभासेन स्वरूपेण प्रकाशमानमपि
निगूढतां नितरां गूढतां स्फुटव्यवहारदशानाविर्भावित्वात्स्वसंपादनीमपेक्षते । वदती-
त्यादौ तु नैवमित्यर्थः । कथं वदतीत्यादौ तदभावो गूढतया वर्णनादेव ध्वनाविव चम-
त्कारान्तरकारितया ध्वनिव्यवहारविषयस्वसंनवादित्याशङ्क्याह—वदतीति ॥ स्फुटीकरणं
विसिनीपत्रशयनकर्तृकं तस्य प्रतिपत्तिः प्रतीतिः, न गूढतया वर्णनमात्रं तत्रयोजनम्,
किं तु स्वशब्दवाध्यावस्थानुक्तिव्यवहारान्तरकारि गूढतया वर्णनमेव ; वदतीत्यादौ तु
गूढतया वा अगूढतया वा वर्णने क्रियमाणे चारुत्वोपपत्तिं प्रति विशेषस्य कस्यचिदस्फुर-
णात् न ध्वनिव्यवहारः । सुवर्णपुष्पाभिस्यादौ तद्वैपरीत्यं व्यक्तमेवेति तत्रैव ध्वनिव्यवहारो
विधातुमुचितः नान्यत्रेत्यर्थः । उक्तमेवार्थं वक्ष्यमाणकारिकया संवादयति—अनेनेति ॥
निगूढतां न ध्वनिवदपेक्षत इति वा पाठः । तत् प्रयोजनं वदतीत्यादौ स्वपथे निगूढतां
नापेक्षते ; यत् उक्तानेन रूपेणापि चैकासत्त्वं चमत्कारकारि भवति । एतदेवान्वय-

१. फ. ख. 'निगूढतेत्यर्थः'
- ग. 'अनिरूढतेत्यर्थः'
- घ. 'प्रयोजनं यद्गूढं स्वशब्देनोच्यते
किं चारुत्वोच्यते'
२. ङ. 'प्रयोजनं निगचारुत्वम्'
नास्ति ।
३. ग. 'च तां निरूप्याम्'

४. क. ख. 'व्येति' अधिकम् ।
५. क. 'उपचारे हि'
- ख. 'व्यवहारोऽपि'
६. ग. 'यत्स्फुटम्'
७. न. 'व्येति'
८. क. ख. ग. 'वर्णनेन'
९. ङ. 'ज्ञातम्'

ध्वन्यालोक

“परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्घादुमयत-
स्वनोर्मध्यस्यान्तः परिमलनमप्राप्य हरितम् ।
इद व्यस्तन्यास श्रुत्यमुजलताक्षेपवलनैः
कृशाङ्गयाः सताप वदति विसिनीपत्रशयनम् ॥”

तथा—

“सुंमिञ्जइ सअहुँत्त अवरुन्धिञ्जइ सहस्सहुत्तम्मि ।
विरमिअ पुणो रमिञ्जइ पिणँ जणे णत्थि पुनरुत्तम्मं ॥”

तथा—

“कुविआओ पसन्नाओ ओरण्णमुहीओ विहसमाणाओ ।
जह म्हिओ तह हिअथ हरन्ति उच्छिन्तमहिआओ ॥”

तथा—

“अँजाए पहारो णवलेँआए दिण्णो”^१ पिण्ण घणवट्टे”^२ ।
मिँउँओ वि देँसहो विअ जाओ हिअए सवतीणँ”^३ ॥”

लोचनम्

शयेन वक्ष्यति—“यने —उक्त्यन्तरेणाशक्य येत्” इति । अवरुन्धिञ्जइ अलिङ्गयते ।

१	ग	प	‘परिमलन	२१	क	ख	ग	‘गदकडाए’
२	ग	च	‘पाशभिलमुनाक्षपवलनै’	२२	घ			‘दिना’
३	ग		‘वदा’	२३	घ			‘पटठ
	घ	ङ	‘वया नास्ति ।	२४	ङ			‘मउजा
४	ङ		‘मुम्बिअर		घ			‘मयावदूतह विअजाभाहआत
५	घ		‘शुभदुञ्ज अवरुन्धिअर		घ			‘पिण
	ङ		‘स अमुत्त अवरुन्धिअर गह	२५	च			‘दूसहविनु
			‘सदद	२६	च			‘सपचाग
६	क	ख	‘विओ जया’	२७	ङ			‘यत’ नास्ति ।
७	घ		‘उ अदुत्त घणवट्टे’ अधिकम् ।	२८	क	ख	ग	‘किण्ण अधिकम् ।
	ङ		‘मउदुत्त एतकूव’ अधिकम् ।	२९	घ	ङ	प	‘परिम्लानम्’ इति
८	ग		‘वया		श्या	समग्र		‘मुम्बिअर इति गाथा
९	ग		‘वया		प			‘समग्रा पठ्यते ।
१०	घ		‘अन्नार येववरो’	३०	घ			‘मिअर’

लोचनम्

पुनरुक्तमित्यनुपादेयता लक्ष्यते, उक्तार्थत्वासंभवात् । “कुपिताः प्रसन्ना अर्बुदितवदना
निर्हसन्वाः । यथा गृहीतास्तथा हृदयं हरन्ति स्वैरिण्यो गृहिलाः ॥” अत्र ग्रहणेनोपा-
देयता लक्ष्यते । हरणेन तैत्परतन्त्रतापत्तिः ॥ तथा अत्रेति ॥ कनिष्ठमार्यायाः स्तनपृष्ठे

कौमुदी

व्यतिरेकाम्यामुपपादयति षट्तीत्यादाविति ; अगूढतया स्वशब्देनाभिधाने सत्य-
चारुत्वाभावात्, गूढतया वर्णने च स्वशब्दशक्त्यान्त्याम्बधिकचारुत्वानुभवासनाच्च तत्र
निगूढतया वर्णनानपेक्षित्वं स्थितमेतेत्यर्थः । रत्नावस्था केळीगृहगतस्य सुसंगतासंगत-
सागरिकानिगूढनिर्घर्षमानतत्तादृशवृत्तान्तविशेषस्य चित्रफलकावलोक्तसंगमन्तरं वसन्तक-
सन्दर्शितसरसतरशतदल[दल]कृत्तितशयनीयविषयैषा वासराजस्योक्तिः परिम्ळानमिति ।
तत्पक्षपरिद्वयमानभागद्वयवर्तिपरिम्ळानतारूपकार्यदर्शनसामर्थ्यात्, पीनस्तनजघनसंगात्मको
हेतुः तदुचितहेतुकः कश्चिदिहोद्भूतः ; सङ्गः संघटनं पीनत्वेन ; म्लान्यतिशय-
भागद्वयवर्तितया स्तनजघनसङ्गः ; तद्वलदेव सन्तापासङ्गनतहेतुकविवर्तनपीनःपुन्यम् ;
भागद्वयमन्व्यदेशगामिपीर्विकहरितिर्णत्वावस्थानहेतुतया मध्यमपरिमि[म]लनाभावः ; तनोः
कृशास्य मध्यस्य ; अन्तः मध्ये ; परिमि[म]लनं संश्लेषणम् ; परिमि[म]लनाप्राप्तौ मध्यस्य तनुत्वं
हेतुः ; अन्तरालदेशहरितरिक्तत्वाच्च परभागद्वयपरिम्ळान्या. स्तनजघनसंभर्दमात्रप्रयुक्तत्वं
दृढिमानमानीतम् । न मयेतत् प्रयत्नेन प्रतिबोधनीयम्, स्थयनेवानन्यव्यपेक्षया विस्पष्टा-
लक्ष्यमित्यनेन यत्प्रत्यापितं तदेव प्रोज्जीवितम् । व्यस्तः वैविध्येन शिखो न्यासो विन्यासः
सन्निवेशोऽस्येति पूर्वस्मादिस्पष्टो विशेषो निर्दिष्टः । तत एव तथाविधो हेतुः—श्लथसुजलता-
क्षेपबलनैरिति । श्लथयोरवश्ययोः स्वाभाविकसौकुमार्यातिशयादधुनातनेन च पापल्या[वावल्या]-
तिशयेनात्तिकोमलनूतनलतासदृशशुभयोः ; श्लथतया वा ये क्षेपाः शय्याप्रान्तेषु
निपातनानि बलनानि विवर्तनानि च ; बहुवचनेन परा कोटिमालौकमानस्य मदनदहनदाहस्य
क्षणे क्षणे नवनवतया समधिकदुःसहो विभ्रम्भानिशेषः । अत एव कृशाङ्ग्या इति

१. क. ख. 'उपहरित'
२. ग. 'वि बलनस्य'
३. क. ख. 'तत्' जालि ।

४. ग. द. ख. 'मज्जा' इति
माथा समया पठ्यते ।

लोचनम्

नबलतया वान्तेनोचितक्रीडायोगेन मृदुकोऽपि प्रहारो दत्तः सपत्नीनां सौभाग्यमूर्चकं तत्क्रीडासविभागमप्राप्ताना हृदये दुःसहो जात । मृदुकत्वादेव अन्यस्य दत्तो मृदुः

कौमुदी

तत्तादृशदशाविशेषोपजीविष्यपदेशः । सन्तापं सर्वाङ्गीणमनिर्वचनीयं बहूपानमनङ्गदहन-
महादाहम् । वदतीत्यचेतनस्य वदनसामर्थ्यविरहात् बाधितमुख्यार्थं सादृश्यात् सूचकत्व
लक्षयति । तत्प्रयोजनं च स्फुटीकरणप्रतिपत्तिः । विमिनीपत्रैः नलिनपत्रैः शिशिरोप-
चारवस्तुषु मूर्धाभिधिकैर्विरचितं शयनीयमिति तादृशदशान्तरात्मन्तान्तरङ्गभावसुभगम्भातु-
फस्य तस्य वस्तुरश्रद्धेयवाद्यत्रयज्ञानवक्तृशो दर्शितः ॥ उक्तार्थस्येति । चुम्बनादी
वचनानामस्य चेतनोचितस्यार्थस्य भवितुमयोग्यत्वात् । अनुपादेवन्मुपेक्षायोग्यत्वम् ।
अत्रापि यत्प्रयोजनमभिरुक्तलशाखित्वरूपं न तस्य मुख्यं प्रयोजनत्वमित्यादरस्यानं न
भवतीति द्रष्टव्यम् । गृहीतहरणशब्दयोरपि मुख्यार्थबाधः स्पष्ट एव, आदानहरणयोरसंभ-
वात् । अतो ग्रहणेनोपादेयता उपादानयोग्यत्व हृदयेनाङ्गीकारपूर्वकोऽस्मिन्नाविशेषो लक्ष्यते ;
प्रयोजनमत्रात्मसाहकारणम् । हरणेन तापारतन्त्र्यापसिद्धिव्यते, स्वीकारात्मनोऽर्थस्यासंभवात् ;
प्रयोजनमत्रात्यन्तिकं वैवश्यम् ॥ उचितक्रीडायोगेनेति ॥ तस्मिन्ननसरे उचितो यः क्रीडायोगः
क्रीडाप्रसङ्ग इति ; उचिताया क्रीडायां वा योगेन संभवेन । सपत्नीहृदयव्यपानजनकत्वे हेतु-
स्तत्क्रीडासविभागप्राप्तिः । तादृशो क्रीडा तत्क्रीडा ; तदप्राप्तिः कथं परित्यापहेतुरित्यत उक्तम्
—सौभाग्यसूचकमिति ॥ तत्रापि मृदुकत्वं हेतुः । अत्र सूचितं विरोधं मिश्रयति —
मृदुकत्वादेवेति ॥ मृदुकत्वादेवामृदु संपद्यते ; अन्यस्य दत्तोऽन्यस्य च संपद्यते ;
मृदोश्च सुसह्यतया प्रसिद्धस्य दुःसह्यत्वमितीवान् विरोध इहावसीयत इत्यर्थः ॥ परार्थ
इति ॥ इक्षुर्हि परार्थं पीच्यते तथा प्रस्तुतो महापुरुषः परार्थं पीढामनुमनति । इक्षुश्च
भक्ष्यमानोऽपि माधुर्यातिशयवान् ; अन्योऽपि परुषीकरणे सन्ापि स्वयमनुकूलस्वभावात् एव ।
निकतो गुल्मदि. कोपादिथ, सर्वेषामभिमत आदरस्थानमेव । वृद्धिः परिपोषः अभ्युदयश्च ।
क्षेत्रमुचितं स्थानम् अनुपरभूमिमागश्च । कथमत्रानुमनतिशब्दो न मुख्यार्थः ;
वर्णनीयतया प्रस्तुते पुरुषनिशेपे तदर्थसंभवस्य स्फुटत्वादिस्वाशाङ्क्य वृत्ताविभुपक्ष इति

१. क. ल. य. 'सुचक'

२. य. 'विराजमानम्'

३. य. 'मृदुकत्वादेव'

क. य. 'मृदुत्वादेव'

ध्वन्यालोकः

तथा—

“परायें यः पीडामनुभवति भङ्गेऽपि^१ मधुरो
 यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः ।
 न संप्राप्तो वृद्धिं यदि स भृशमक्षेत्रपतितः
 किमिक्षोर्दोषोऽसौ^२ न पुनरयुगाया मरुसुवः ॥”

लोचनम्

प्रहारोऽन्यस्य च संपद्यते दुःसहश्च मृदुरपीति चित्रम् । दानेनात्र तैत्कल्वलं लक्ष्यते ॥
 परार्थे इति ॥ यद्यपि^३ प्रस्तुतमहापुरुषापेक्षया अनुभवतिशब्दो मुख्य एव, तथाप्यप्रस्तुते
 इक्षौ प्रदास्यमाने पीडाया अनुभवेनासंभवता पीडावलं लक्ष्यते । तच्च ‘पीडयमानत्वे

कौमुदी

पदमूचितं परिहारात्—यद्यपीति ॥ पीडावल्यमपि यदि नान पीडासमवाधिव्यमेव ;
 तथाप्यसंभवत्पर्यायत्वं तदवस्थामेवेत्याशङ्क्य ततोऽपि निष्कर्षति—तच्चेति ॥ पीडयमानत्वं
 पीडाकर्मत्वम् ; सम्बन्धस्य कर्मनिष्ठतयापि संभवादचेतनतया तथात्वेत्यैवात्रोचितत्वात्
 तत्पर्यवसायित्वमप्रतीयत इत्यर्थः ॥

उपलोचनम्

“तत्कल्वलम्” इति लोचने । तस्य प्रहारस्य कल्वलत्वम् खयोगविशेषरूपकल्वलत्वम् ।
 प्रेमबन्धसौभाग्यस्यकल्वलात् हादरमभिलषणीयता प्रयोजन प्रतीयते ।

“परायें यः पीडामनुभवति” इत्यत्र लक्षणायाः प्रयोजन निवृत्ता स्वरूपोपमर्दस्य
 प्रतीतिः ।

१. ग. ‘यथा’
 २. घ. ‘न’
 ३. ग. घ. ‘अयम्’
 ४. ङ. ए. ‘तस्य’ नास्ति ।
 ५. ‘तत्कल्वलम्’

५. ग. ख. ग. ‘तथा’ अधिकम् ।
 ६. ङ. च. परार्थे इत्यादि मरुसुव
 इत्यन्तं दूषयते ।
 ६. ङ. ‘अयम्’ अधिकम् ।
 ७. क. ख. ग. ‘पीडयमाने’

ध्वन्यालोकः

इत्यत्रेक्षुषक्षेऽनुभू [भव]तिशब्दः । न चैवंविधः कंदाचिदपि ध्वनेर्विषयोऽभिमतः ।
यतः—

उक्त्यन्तरेणौशक्यं यत्तन्नाहत्वं प्रकाशयन् ।

शब्दो व्यञ्जकतां विभ्रद्ध्वन्युक्तेर्विषयीभवेत् ॥ १८ ॥

लोचनम्

पर्यवस्यति । नन्दस्वप्नं प्रयोजनम् ; तत्किमिति नै ध्वन्यत् इत्याशङ्क्याह—न चैवंविध
इति ॥ उक्त्यन्तरेणेति ॥ ध्वन्यतिरिक्तेनै स्फुटेन शब्दार्थव्यापारविशेषेणेत्यर्थः । शब्द
इति पञ्चवर्षेषु योज्यम् ॥ ध्वन्युक्तेर्विषयीभवेदिति ॥ ध्वनिशब्देनोच्यते इत्यर्थः ॥

कौमुदी

कर्मोद्देशोपाहारेण ध्वनिविषयत्वनिरासः अप्रसक्तत्वादित्याशङ्क्य प्रयोजनसत्ता-
प्रमुक्ता तत्प्रसक्तिरित्याशयेनाह—नन्विति ॥ प्रयोजनाभावे स्वतः प्राप्तमुख्यवृत्तिपरि-
त्यागेन गुणवृत्त्युपादानस्य निर्गुलत्वापातात् प्रयोजनसत्तावश्याभ्युपेयेत्यर्थः ॥ तत्किमिति ॥
तत्र हि ध्वन्यव्यापारोऽयमेवमित्य एवेति कर्म ध्वनिविषयत्वाभाव इत्यर्थः ।
तत्किमिदोऽत्र व्यापारमात्रवचनं नाभिधावचनं इत्याह—ध्वन्यतिरिक्तेनेति ॥ ध्वन्यपेक्ष-
यायन्तःशब्दोऽन्यथाचकः प्रमुक्तः । तमेव व्यापारं दर्शयति—शब्दार्थेति ॥ शब्द-
व्यापारोऽभिधातात्पर्यलक्षणात्मकः, अर्थव्यापारो गम्यगमकभावः । न चात्र प्रमाणसद्भाव-
[सद्भावासद्भाव]चिन्तया मतः खेदनीयम् ; तर्हि न हि ध्वनिवदप्रसिद्धोऽयं व्यापार इत्याह—
स्फुटेनेति ॥ व्यवहारभूमिषु प्रसिद्धेनेत्यर्थः । शब्दो ध्वन्युक्तेर्विषय इत्युक्तेः शब्दध्वनिपक्ष
एव कारिकाश्रुतोऽभिमत इति भाषात्, तन्निवृत्त्यर्थमाह—पञ्चस्त्विति ॥ शब्दतेऽभिधीयत
इति वाच्यम्, शब्दतेऽनेनेति वाचकः, शब्दते व्यञ्जयत इति व्यञ्जयः, शब्दनमिति
व्यापारः, उक्तचतुष्टयमयत्वात् समुदायधेत्यर्थः । ध्वन्युक्तिर्ध्वनिरिति शब्दः तस्य विषयो
भवेत् । अविनाशितार्थस्तु निरित्याशयेनाह—ध्वनीति ॥ अथवा विवक्षितार्थ एव अनेवं-

१ क ख 'इत्यादाविधुषेऽनुभूति-
शब्दः'

२ क ख 'कदाचिद्वनेर्विषय । यत'

३ ख 'अशङ्क्यम्'

४ य 'अथ' तस्मिन् ।

५ य 'त' नास्ति ।

६ क ख ग 'यत' अधिकम् ।

७ क ख ग 'उक्त्यन्तरेण'
अधिकम् ।

८ क ख ग 'शब्दार्थोऽभिधायित्वं'

९ क ख 'ध्वन्युक्तेर्विषय'

धन्यालोक

अत्र चोदाहृते विषये नोर्केत्यन्तराशक्यचारुत्वव्यक्तिहेतुः शब्दः । किं च—
रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि ।
लावण्याद्याः प्रयुक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः ॥ १९ ॥

लोचनम्

उदाहृत इति ॥ वदतीत्यादौ^१ । एष यत्र प्रयोजनं रादपि नादरास्पदं तत्र को
धननव्यापार इत्युक्त्वा यत्र मूलत एव प्रयोजनं नास्ति, भवति चोपचारस्तत्रापि को
धननव्यापार इत्याह—किं चेति ॥ लावण्याद्या ये शब्दा स्वविषयात् छत्रणरसयुक्तत्वादेः
स्वार्थादन्यत्र ह्यप्यादी रूढा, रूढत्वादेव च त्रितयसन्निधौपेक्षणव्यवधानशून्या, यदाह—

कीमुदी

रूपत्रे विषयत्राभावाभिप्रायेण, वाच्यत्वावस्थायामनियमभूतस्यैत्रोक्तविधव्यञ्जकत्वानस्याया
विषयत्रापचे । किञ्चेत्यादिप्रत्यक्षानर्थक्यशङ्का शमयितुं विषयमेदं प्रदर्शयन्
अपत्ररणिना रचयति—एवमिति ॥ वस्तुतोऽनादरस्थानत्वात् प्रयोजनस्य तादृशि
निर्देशे धनित्वाभावेऽपि व्यङ्ग्यतया प्रयोजनस्य स्थितत्वादेव धनित्वमत्र न भवतीति
तत्समर्थनदुर्दुरुत्त प्रति प्रतिपादयितुमशक्यमिति तत्रप्रतिरोधनसाकार्याभिप्रायेण प्रयोजन-
वार्ताविरहिते विषये धनित्वाभावप्रदर्शनार्थोऽयमारम्भ इत्यर्थः ॥ मूलं एवेति ॥
धनी तावत् प्रयोजनं तस्य चादरास्पदत्वमिति द्वयमपेक्षितम् । तत्र प्रयोजन-
स्वरूपत्वमेव तावत् प्रथमं धर्मितया निरूपणार्हम्, इतरत्तु धर्मतया पञ्चाभिरूपण-
पदानुगति भवति । तत्र धर्मिण एवाभावे तद्धर्मं तत्तत्तानिमित्तत्वेन च धनिभवन-
द्वारापरत भवतीत्यर्थः । कारिकाया योजयति—लावण्याद्या इत्यादिना ॥ स्वविषय-
शब्देन स्वस्याभिधेयो मुद्गयोऽर्थ उक्त इत्याह—स्वार्थादिति ॥ रूढत्वोक्ति प्रयोजना-
भावप्रकटनार्थेत्याह—रूढत्वादिति ॥ व्यवधानमन्तरेण स्वार्थसमर्पकत्वं रूढत्वम् ;
तदिह लक्षणावप्रयुक्तत्रयसांनिध्यापेक्षणरूपव्यवधानशून्यत्वं रूढशब्देन दर्शितमिति

१ क स 'जोतस्य' तरेणाशय्य'
२ ग 'विरुद्ध'
३ क 'भव'

४ क ल ग 'ष' नास्ति ।
५ व ट 'साधिष्ये'

लोचनम्

“निरुद्धा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत्” इति, ते तस्मिन् स्वविषयादन्यत्र प्रयुक्ता अपि न ध्वनेः पदं भवन्ति । न तत्र ध्वनिव्यवहारः । उपचरिता शब्दस्यै वृत्तिर्गौणी लाक्षणिकी चेत्यर्थः । आदिप्रहणेनानुलोम्य प्रातिकूल्यं सन्नसचारीस्येवमादयः शब्दा लाक्षणिका गृह्यन्ते । ‘द्योसानुगतमनुल्येन मर्दनम् ; कूलस्य प्रतिपक्षतया स्थितं स्रोतः प्रतिकूलम् ; तुन्यगुरुः सन्नसचारी—इति मुख्यो विषयः । अन्यः पुनरुपचरित एव । न चात्र प्रयोजनं किञ्चिदुद्दिश्य लक्षणा प्रवृत्तेति न तद्विषयो ध्वननव्यापारः । ननु “देवदिति” लुणाहि पल्लवभिगमिग्याल्लवणुज्वलं गुनरिकोल्लपरण्य”

कौमुदी

प्रयोजनराहित्यं व्यवतिष्ठत एवेत्यर्थः । त्रितयसन्निष्यनपेक्षतां संवादोक्त्या द्रव्यमिति— यदाहेति ॥ काश्चिल्लक्षणाः सामर्थ्यात्तथैव नियमेन प्रयोगसामर्थ्यादभिधानवन्निरुद्धा भवन्ति ; नेतरलक्षणाध्वमुद्धार्यवाधावपेक्षतया स्वार्थसमधिगमहेतयो भवन्तीत्यर्थः । इयमनुवादमार्गं योजयित्वा तद्वत्तमेव स्वविषयादन्यत्रेति पदद्वयमावृत्त्या विधेययाक्यभागेऽपि योजयन्नाह—ते तस्मिन्निति ॥ अपिशब्दोऽत्र क्रमभङ्गनेन प्रयुक्ता इत्यस्यानन्तर योजनीय इत्याह— प्रयुक्ता अपीति ॥ न ध्वनेः पदं भवन्तीत्येतेदेव व्याचष्टे—न तवेति ॥ ध्वनिशब्देन तद्विषयो व्यवहारो लक्ष्यत इति भावः । तेषु लावण्यादिशब्दे- रूपचरितस्य शब्दस्य वृत्तिरुच्यत इति मतिर्मा भूदिति शब्दस्य योपचरिता वृत्तिः प्रसिद्धा तस्याः सद्भाव इहोक्त इत्याह—उपचरितेति ॥ उपचरिता अवमुह्या । अत एवाह— गौणीति ॥ कारिकागतादिशब्दार्थमाह—आदीति ॥ तेषा स्वार्थं तावदाह—लोभा- मिति ॥ इह मर्दन विरोध्यम् । प्रतिकूलस्य स्रोतः ॥ अन्य इति ॥ यो लोके प्रसिद्धा- नुरोपिविरोधिसदृशलक्षणः । अत्रेति लावण्यादिशब्दे । तथाविधे च विषय इत्यस्यार्थं शङ्कापूर्वकमभिधत्ते—नन्वित्यादिना ॥ यस्मिन्निधौ हि यःप्रतीतिः सा तत्प्रभवैवेति

१. क स. 'लक्षणा काश्चि'

२. घ. व 'प्रयुक्ता अपि'

३. ग 'शब्दवृत्ति'

४. ग 'न' नारित ।

५. ग 'लोभानुगतम्'

६. क स. 'सदनम्'

७. घ. 'ध्वनिव्यवहारः'

क. स. घ. च 'ध्वननव्यवहारः'

८. घ. 'ननु' नारित ।

९. घ. 'बीवपिविल्लपरण्यदि सिग-

तिप्रसङ्गजन्यपरि दोहव'

क. 'देवदिति, परण्य' नारित ।

च. 'बीवपिविल्लपरण्यदि प्रवृत्तिर्विध
गतिर्वृत्ता लावण्यादिशब्द गुणरिदो
द्वयपदा'त. क 'दीवदुमितुपारिषदु .दिसिगारि
विठा बाव०३०ननं शरिरोड-
परड. . ॥

घ. उ '.... लुणादिपर....

ध्वन्यालोकः

तेषु चोपचरितेश्चन्द्रवृत्तिरस्तीति । तथापि च विषये क्वचित् संभवन्नपि ध्वनिव्यवहारः प्रकारान्तरेण प्रवर्तते । न तथाविधशब्दमुखेन ।

लोचनम्

इत्यादी लावण्यादिशब्दसंनिधानेऽस्ति प्रतीयमानाभिष्यक्तिः । सत्यम् ; सा तु न लावण्य-
शब्दात्, अपि तु सैनप्रवाक्यार्थप्रतीत्यनन्तरं ध्वननव्यापारादेव । अत्र हि ^३प्रियतमा-
मुखस्यैव समस्ताशाप्रकाशकत्वं ध्वन्यत इत्यलं बहूनां । तदाह—प्रकारान्तरेणेति ॥
व्यञ्जकत्वेनैव, न तूपचरितलावण्यादिशब्दप्रयोगादित्यर्थः । एवं यत्र यत्र भक्तिस्तत्र

कौमुदी

प्रामाणिकोऽयं प्रतिनियमः ; इह च विषये लावण्यशब्दसन्निधावेव प्रतीयमानार्थप्रतिपत्ति-
राधिरस्ति ; तेन लावण्यशब्दव्यापारनियन्धनैवेति व्यञ्जकत्वमेतदादिशब्दनात् [शब्दानां]
ध्वनित्वं च दुष्प्रतिषेधमित्यर्थः । व्यङ्ग्यप्रतीति तस्यास्तःसन्निधिभावित्वं चाङ्गीकरोति—
सत्यमिति ॥ चरितार्थास्तर्हि व्यमिति चेत् नेशाह—सा स्विति ॥ अर्थशक्तिमूलध्वनन-
व्यापारमूलेयं प्रतीतिः ; न तु यथा भवदभिमतिस्तथा लावण्यशब्दशक्तिमूलेत्यर्थः । कुत
इत्यत आह—अत्र हीति ॥ हेतुहेतुमद्भावरयान्यव्यतिरेकावसेयत्वात् कृतप्रवाक्यार्थप्रति-
पत्त्युत्तरकालनियतभावित्वाच्च यथोक्तव्यङ्ग्यार्थप्रतीतेस्तच्छक्तिमूलत्वमेवास्याः शक्याव्यवसानम्
न तु लावण्यशब्दशक्तिमूलत्वम् ; तथाप्ये हि संप्रतिपन्नोदाहरणेष्विव लावण्यशब्दव्यापारा-
न्वयव्यतिरेकानुविधापितया भवितव्यमिति, न लावण्यादिशब्देषु ध्वनिव्यवहारोपपत्ति-
रित्यर्थः । अन्ये प्रकारान्तरमिति यथोक्तनीत्या अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यत्वात् प्रमेदो गृहीत इत्याह
—तदाह्वेति ॥ किं तत्प्रकारान्तरमिति तदाह—व्यञ्जकत्वेनैवेति ॥ अर्थस्य व्यञ्जनव्यापार-
बलादित्यर्थः । एवकारव्यवच्छेदमाह—न स्विति ॥ उपचरितेति ॥ उपचारव्यवहारान्नपात्रत्व-
मेयेषां न व्यञ्जकत्वनिबन्धनं ध्वनिव्यवहारभाजनत्वमित्यर्थः । अपि चेत्यादिप्रत्ययं संगमयितुं

१. म. 'शब्दवृत्तिः'
२. ड. 'समस्त'
३. क. ड. 'प्रियतमस्यैव'

४. ड. 'प्रतापकत्वम्'
५. क. ड. 'बहुना' नास्ति ।

लोचनम्

तत्र ध्वनिरिति तावन्नास्ति । तेन ध्वनेः यदि भक्तिर्लक्षणं तदा भक्तिसंमिधौ सर्वत्र ध्वनिव्यवहारः स्यादित्यतिव्याप्तिः^१ । अम्युपगम्यपि^२ ब्रूयः—भवतु यत्र यत्र भक्तिस्तत्र तत्र ध्वनिः ; तथापि तद्विषयो लक्षणाव्यापारो न तद्विषयो ध्वननव्यापारः । न च भिन्न-विषययोः^३ धर्मधर्मिभावः । धर्म एव च लक्षणमित्युच्यते । तत्र लक्षणा तावदमुह्यार्थविषयो व्यापारः । ध्वननं च प्रयोजनविषयम् । न च तद्विषयोऽपि द्वितीयो लक्षणाव्यापारो

कौमुदी

वृत्तमनुद्रवति—एवमिति ॥ तेनेति ॥ व्याप्त्यभावाद्भेदतोः अतिव्याप्तिः उक्तेति शेषः । बदतीत्यादौ लावण्यादिशब्दे च भक्त्याः संभव इति ध्वन्यभावस्य दर्शितत्वादिद्वयर्थः । अयातिव्याप्तिमन्येन प्राप्तद्विधा संगतिमुत्तरप्रत्यस्य वक्तुमाह—अम्युपगम्येति ॥ किमम्युपगम्येते, किं बोध्यत इत्यपेक्षायाम् अम्युपगम्यमर्थमाह—भवत्विति ॥ वक्तव्य-मर्थमाह—तथापीति ॥ भवतु भिन्नविषयत्वं लक्ष्यार्थप्रयोजनविषयत्वात् अनयोः ; ततः किमिति तत्राह—न चेति ॥ मा मूदसौ; तथापि कुतो लक्षणत्वाभाव इत्यत आह—धर्म एवेति ॥ धर्मत्वं द्युक्तदिशा भक्तेर्व्याप्त्यर्थानं तदेकानियतरिपति लक्षणत्वमपि व्यावर्त-यति—असाधारणधर्मस्यैव गवादेः सास्त्रादिमन्वादेरिव सजातीयविजातीयव्यावृत्तिप्रति-पत्तिहेतुतया लक्षणत्वसिक्तेरित्यर्थः । अस्ति वा भिन्नविषयत्वमिति चेदस्त्येवैतदित्युप-पादयति—तत्रेति ॥ एवविषयस्यैव धर्मत्वेन लक्षणत्वे सिक्ते सतीत्यर्थः ; यदि वा शब्द-व्यवहारमार्गे । तद्वदिति संप्रतिपत्तौ । अमुह्योऽर्थो गङ्गादिशब्दस्य तीरादिः । ध्वननं चेति चशब्दस्तुशब्दाद्यै ॥

ननु यथा अभिधातात्पर्यशक्तयतिलक्षित्यमुह्यार्थे लक्षणाव्यापारस्तथा प्रयोजनेऽपि द्वितीयो लक्षणाव्यापारोऽम्युपेयतां तस्याः कृतात्वात् ; किमर्थं तत्र ध्वननं नाम व्यापारान्तरं कल्पयत इति लक्षितलक्षणाभ्युपगन्तुरम्युपगममाशङ्क्य निषेधति—न चेति ॥

१. घ. 'ध्वनिः...भक्तिस्तत्र' नास्ति ।

२. क. ख. 'यदि ध्वनेः'

३. ग. घ. ध. 'अतिव्याप्तिम्'

४. क. ख. 'अम्युपगमस्यापि'

५. क. ख. 'विषयो'

६. क. ख. ग. 'च' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

अपि च—

मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम् ।

यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्वलहतिः ॥ २० ॥

लोचनम्

शुक्त, लक्षणासागम्यभावात् इत्यभिप्रायेणाह—अपि चेत्यादि ॥ मुख्या वृत्तिगमिधा-
व्यापारम्, परित्यज्य परिसमाप्य; गुणवृत्त्या लक्षणारूपया अर्थस्यामुख्यस्य तावत् दर्शनं
प्रत्यापना; सा यत्फलं कर्मभूतं प्रयोजनमुद्दिश्य क्रियते तत्र प्रयोजने तावद्द्वितीयो

कोमुदी

तच्छब्देन प्रयोजनम् । सामग्री त्रयसामिष्यलक्षणा । कारिका योजयति—मुख्या
वृत्तिमित्यादिना ॥ योऽर्थं संकेतगोचरं स मुख्यं मुख्यमिदं हस्तपादादिभ्योऽनवधेभ्य
प्रथमं प्रतीयत इति कृत्वा; तद्विषयापि वृत्तिर्मुख्येभ्युच्यते । वृत्तिषु मुखे भवा वा मुख्या
वृत्तिरव्यापार इत्याह—अभिधाव्यापारमिति ॥ अभिधाव्यापारमन्तरेण लक्षणाया एव
स्वरूपानिष्यत्ते, कथं तत्परित्यागोक्तिरित्याशङ्क्याह—परिसमाप्येति ॥ न तद्वधीरणमिह
तत्परित्याग; किन्तु तद्गोचरार्थाङ्गीकारपूर्वकं तदतिरिक्तनिरूपणमेव तद्द्वाराकर्मपरिन्तरोधनार्थं
धाननमित्यर्थः । सामान्यस्य विशेषपर्ययसाधित्वात् तात्पर्यविषयान्वयप्रतीतिपर्यन्तीभावात्
सामान्यप्रतीतिरभिधापरिसमाप्तिकथनेनैव तात्पर्यशक्तिपरिसमाप्तिरप्युक्तप्रायेवेति भावः ।
गुणवृत्तिशब्दोऽत्र लक्षणागतप्रयत्न इत्याह—लक्षणारूपयेति ॥ मुख्यवृत्तिपरित्यागोक्ते-
र्यार्थदर्शनादोऽयममुख्यवचन इत्याह—अमुख्यस्येति ॥ तावच्छब्देन प्रसिद्धवचनेन
पूर्वार्थस्यानुवाचार्थविषयत्व दर्शितम् । फलमित्यत्र द्वितीयासर्गितमर्थमाह—
कर्मभूतमिति ॥ फलशब्दार्थमाह—प्रयोजनमिति ॥ तावदिति सप्रतिपत्तौ ॥
द्वितीय इति ॥ अमुख्यार्थविषयाव्यापारात् अचक्ष्मादुपरे कश्चिद्व्यापारोऽयस्यानुपेय,
अ यथा प्रयोजनप्रतीते शब्दावयव्यातिरेकानुविधावित्प्रसङ्गात् । न च स एव
लक्षणाव्यापारोऽस्तावत्, तस्य लक्ष्यार्थमात्रविषयत्वात्, अस्यापि लक्ष्यत्वे प्रयोजनत्व-
परिहाणप्रज्ञात्, मुख्यार्थसम्बन्धाभावादि[बन्धाभादि]सामान्यभावाच्च । तेन तद्विषयो

- (५ ख 'शुक्त' नास्ति ।
२ ट 'सामान्यभावात्'
३ ग च अत्रिकम् ।
४ घ लक्षणाव्यापारार्थ'

- ५ क ख य तावत् नास्ति ।
६ ग 'नदर्शनम्'
७ क ख ग 'प्रयोजनरूपमुद्दिश्य'

ध्वन्यालोकः

तत्र हि चारुत्वातिशयविशिष्टार्थप्रकाशनलक्षणे प्रयोजने कर्तव्ये यदि
लोचनम्

व्यापारः । न चासौ लक्षणैव ; यतः स्वलन्ती बाधकव्यापारेण विधुरीक्रियमाणा गति-
स्वबोधनशक्तिर्यस्य शब्दस्य तदीयो व्यापारो लक्षणा । न च प्रयोजनमवगमयंतः शब्दस्य
बाधकयोगः । तथाभावे तत्रापि निमित्तान्तरस्य प्रयोजनान्तरस्य चान्वेषणेनानवस्थानार्हम् ।
तेनायं लक्षितलक्षणाया न निषय इति भावः । दर्शनमिति ष्यन्तो निर्देशः ॥ कर्तव्य इति ॥

कौमुदी

द्वितीयो व्यापारोऽवस्थानुज्ञेय इत्यर्थः । अन्तुपेयता तर्हि तद्विषयोऽपि कश्चिल्लक्षणा-
द्योऽप्यो व्यापार इत्यत्राह—न चेति ॥ अप हेतुत्वेन कारिकान्यपवादं पातयति—
यत इति ॥ अवबोधनशक्तिविधुरीकरणं कुण्ठीकरणम्, तत्र बाधकप्रमाणव्यापारकर्तृकम् ।
गतिशब्दार्थमाह—अवबोधनेति ॥ तदीय इति ॥ तादृशः शब्दस्य संबन्धी । यथा
लेके क्षिप्रतरं प्रवहते नवादिसलिलप्रवाहस्य प्रवहतरौपगमादुपफूलदृढसंवहप्रतिहतस्य
स्रष्टिति हटादेवान्यतः कश्चित्प्रसारः संपद्यते, तथा शब्दव्यापारोऽपि स्वार्थ साक्षा-
देवावबोधयितुं प्रवृत्तो मध्ये बलप्रदायकबोधकवलीकृतप्रवृत्तिकोऽन्यतो बलात् प्रसरति ;
यथायमस्यान्यतः प्रसरः स लक्षणाव्यापार इत्युच्यत इत्यर्थः । भवत्येव ततः
किमिति तत्राह—न चेति ॥ अवगमयत इति हेतौ शता । अवगमकार्यस्य
दर्शनादेव बाधकभावनिक्षय इत्यर्थः । अवगमकार्योपलब्धिसिद्धमपि बाधकयोगाभावं
व्युत्थितं प्रति निषेधे दण्डपातनेन प्रसाध्यति—तथामाव इति ॥ बाधितार्थत्वे
सतीत्यर्थः ॥ तत्रापिति ॥ प्रयोजनलक्षणाविषयोऽपि । त्रयसन्निधिसामग्रीनैयत्यात्
लक्षणाप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥

यत्तु मनं लक्षितलक्षणैर्विधे निषये इति तदपाकरोति—तेनेति ॥ यथाह्यातं
दर्शनं प्राप्तावनेति प्राक्, तदुपपादयन्नाह—दर्शनमिति ष्यन्त इति ॥ अन्यथा

१. ग. 'अत्र'

२. ग. 'लक्षणाप्रयोजने'

३. घ. 'व्यापार . . तदीयो' नास्ति ।

४. घ. 'लक्षणा न च' नास्ति ।

५. ग. 'अवगमयत'

६. क उ. ग. 'अन्वेषणेनानवस्थानम्'

७. 'अन्वेषणेनानवस्थानम्'

८. 'अन्वेषणेऽनवस्थानम्'

९. क ख. ग. 'लक्षणलक्षणाया'

१०. क ख. ग. 'एव' कश्चिकम् ।

ष्यन्वालोचः

शब्दस्य असुख्यता तदा तस्य प्रयोगे दुष्टैव स्यात् । न चैवम् ।

लोचनम्

अवगमयितव्य इत्यर्थः ॥ असुख्यतेति ॥ बाधकेन विधुरीकृतैतेत्यर्थः ॥ तस्येति शब्दस्य ॥
दुष्टैवेति ॥ प्रयोजनावगमस्य सुखसंपत्तये हि सै शब्दः प्रयुज्यते तरिभेनमुद्धयेऽर्थे ।
यदि च 'सिद्धे बटुः' इति शौर्यातिशयेऽन्वयगमयितव्ये स्खलद्रतित्वं शब्दस्य, तत्तर्हि
प्रतीतिं नैव कुर्वादिति किमर्थं तस्य प्रयोगः । उपचारेण करिष्यतीति चेत्, तत्रापि प्रयो-

कौमुदी

दर्शनोद्देशनक्रिययोः स्वप्प्रत्ययसमर्पितैककर्तृकत्वानुपपत्तिप्रसक्तैरिति भावः । कृष्-
धातोः क्रियासामान्यवचनस्यात्र तद्विशेषरूपावगमनपर्यवसायित्वमवसेवमित्याह—अवगम-
यितव्य इति ॥ प्रयोजनस्य ज्ञाप्यत्वाच्छब्दस्य ज्ञापकत्वाच्च । कारिकायां प्रयोजनविषये शब्दस्य
स्खलद्रतित्वनिषेधात्, तदनुसारेणामुद्धयवस्थ लक्षकत्वादेवाम्युपगमाच्च अमुद्धयत्वमत्र स्खल-
द्रतित्वमेव विवक्षितमित्याह—बाधकेनेति ॥ अमुद्धयेऽपि तदादौ बाधितावगमनशक्तित्वमत्रा-
मुद्धयत्वमुक्तम् । ननु यथोक्तरूपामुद्धयत्वााम्युपगमः कथं दुष्टत्वापादकः ? तद्वि न्याकरण-
संस्कारराहित्यलक्षणं प्रसिद्धम् ; अयान्यदेवात्र दुष्टत्वमापादितं तदपि कथममुद्धयत्वप्रयोज्यम्
अन्यत्रानुपलब्धमादिश्याशब्द्वय प्रतिविपादयिषितार्थप्रतिपत्त्यजनकत्वेन वैयर्थ्यरूपं तद्विषयाह
—प्रयोजनेति ॥ हिः प्रसिद्धी । शब्दः लक्षकादिः । प्रयोजनम् पराम्भापातिशयशाब्दित्वा-
दिकम् तदवगमस्य सुखसंपत्तय इति । अनेन "मुद्धयां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्तयार्थदर्शनम् ।
पदुद्दिश्य फलम्" इत्यंशो योजितः । तस्मिन्मुद्धयेऽर्थे बट्ट्वादी प्रयुज्यत इत्यन्वयः ।
किमतस्तप्राह—यदि चेति ॥ स्खलद्रतित्वं बाधितशौर्यार्थत्वम् । भवेदिति शेषः ।
तत्प्रतीतिं शौर्यातिशयावगमयितव्यप्रयोजनगोचरं प्रतीतिम् ॥ नैवेति ॥ न खलु यस्यार्थो
बाधितः तद्विषयां प्रतीतिं स कर्तुमर्हति—एवमिदं नैवनिदमिति विरोधादित्यर्थः ॥

१. ग. 'कृतेत्यर्थः'
२. ग. 'दुष्टतेति'
३. ग. 'नोवगमस्य'

४. क. घ. ग. ङ. च. 'स' नास्ति ।
५. ग. 'तस्मात् प्रयुज्यते'

लोचनम्

जनान्तरमन्वेष्ट्यम् ; तत्राप्युपचारेऽनवस्था । ज्यैष न तत्र स्वलङ्घनत्वम्, तर्हि प्रयोजनेऽव-
गमयितव्ये न लक्षणाद्यै व्यापारः तस्मात्प्रयमावात् । न च नास्ति व्यापारः ।
न चास्तावन्निधा समयस्य तत्रमावात् । व्यापारान्तरमभिधालक्षणातिरिक्तं स ध्वनन-
व्यापारः ॥ न चैवमिति ॥ न च प्रयोगे द्रुष्टता काचित् । प्रयोजनस्याभिधेनेव

कौमुदी

ननु बाधोऽभिधाव्यापारनिवन्धनायाः प्रतीतिरेवोत्पत्तिं विरुणाद्धि न लक्षणाभि-
वन्धनायाः । अतो बाधकत्वसादमिधया तद्व्यतीतिग्य शब्दो न जनयतु, जनविष्यत्येव तु
लक्षणया, तेन न प्रयोगवैपर्यमिति शङ्कते—उपचारेणेति ॥ द्रुपयति—तत्रापीति ॥
प्रयोजननिमित्तत्वाद्बुद्धाग्रायाः प्रयोजनविषयेऽपि लक्षणाद्द्वीसरे प्रयोजनमन्वदेव किञ्चि-
देवितव्यम् ; तत्राप्युपचारे पूर्वबद्धीकार्ये तत्राप्यन्वत् एव तत्राप्यन्यदित्यनवस्था ;
यत्र गत्वा प्रयोजनान्तरं नावगम्यते तत आरभ्य पूर्वपूर्वप्रयोजनोपचारासंभवादाधस्याप्युप-
चारस्य सेद्दुमसमर्पत्वान्मूलक्षयनरी चेति स्वलङ्घनत्वस्याप्युपगमो न युक्त इत्यर्थः ।
मा भूनाम स्वलङ्घनत्वम्, तथापि किं लक्षणात्मा इत्यत आह—अधेति ॥ तस्मात्प्रय-
मावात् मुद्रुपार्थवाधात्मिकाया लक्षणात्मात्वा अभावात् । एव लक्षणाव्यापार-
संभवनमभिधाय ह्यङ्गनव्यापारेण परिशेषयितुमाह—न चेति ॥ प्रयोजनावगते
शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायिन्या निर्देतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । तर्हीभिधैव नैसर्गिको
व्यापारोऽस्तिव्यत्राह—न चेति ॥ 'समयापेक्षार्थावगमनशक्तिः अभिधा' इति स्वित्वादिति
भावः । प्रसक्तप्रतिषेधे सत्यन्यत्राप्रसङ्गाच्छिव्यमण्ये सप्रत्यय, परिशेष इति न्यायेन
ध्वननमेव प्रयोजनविषयो व्यापार इति निगमयति—यद्द्व्यापारान्तरमिति ॥ एव-
मित्यस्यार्थमाह—न च प्रयोग इति ॥ हेतुमाह—प्रयोजनस्येति ॥ इदानीं
समस्तत्कारिकाया एव अभिधात्वमानं युगहृत्तेर्वाकत्वाश्रयेण व्यवस्थानमुपपादयिष्यन्

१ ग. व. क. ख. 'अन्विधये'
२ ग. 'अथ' नास्ति ।
३ ग. च. 'न' नास्ति ।
क. 'तत्र न'
४. क. ख. व. 'न' नास्ति ।

५. व. 'वाभ्यापारः'
६. ग. 'सान्प्रवाभावात्'
७. व. 'न च' नास्ति ।
८. व. 'लक्षणावतिरिक्तम्'

लोचनम्

प्रतीतिः । तेनेयमभिधेय मुख्येऽर्थे बाधकेन विधुरीकृता प्रथिविस्तुः [प्रविष्टस्तुः] निरुध्यमाना सती अचरितार्थत्वादन्यत्र प्रसरति^१ ; अत एवामुख्योऽस्यायमर्थ इति व्यवहारः ; तथैव

कौमुदी

लक्षणाया अभिधाशेषत्वं तावदुपपादयति—तेनेति ॥ यस्मात् स्वलङ्घतेः शब्दस्य व्यापारो लक्षणा ततो हेतोः । इयमभिधापुच्छभूतैवेति संगतिः । कथं तदवधारण-मित्यपेक्षायाम् इतिशब्दोपात्तैर्वाक्यैरुक्तमेव हेतुं विस्पष्टयति—अभिधैवेति ॥ अभिधैवान्यत्र प्रसरतीत्यन्वयः । अन्यत्र मुख्यार्थात् गङ्गास्रोतःप्रसृतेरन्यत्र तत्तौरादौ विषये । तत्र हेतुः—अचरितार्थत्वादिति ॥ अनुत्पादितविशिष्टार्थप्रतीतिरूपस्वकार्यत्वादित्यर्थः । तत्रापि हेतुः—प्रविष्टस्तुर्निरुध्यमानेति ॥ प्रसिद्धं खल्वेतद् प्रवर्तितुमिच्छोरन्यतो निरोधे सावचरितार्थत्वं भवेदिति । तदिह स्वार्थविषयां प्रतीतिमुपादयित्वा मुपक्रान्ता सर्ता तावस्विन्यभिधा तदुत्पादनात् प्रागेवान्तराले षडिति इदतरां प्रतिहति-मासादितवती । तथाविधनिरोधे हेतुः—मुख्येऽर्थे बाधकेन विधुरीकृतेति ॥ त्रिस्रोतसो बोधाधिकरणत्वनिपेक्षकेन प्रत्यक्षप्रमाणेन बाधकेन विधुरीकारो बाध्यमानतैव । अभिधैवोक्त-विशेषमात्रशालिनी लक्षणा, न ततोऽप्यन्तविभिन्नस्वरूपेणैव लोकव्यवहारं प्रमाणावपति—अत एवेति ॥ गङ्गाशब्दस्य हि स्रोतस्तटादेरर्थे तुल्य एव सति मुख्यजन्यत्वमात्र-निबन्धन एव विशेषः ; बाध्यवाचकमारसंबन्धप्रतियोगित्वलक्षणं पुनरर्थत्वमविशिष्ट-मेवैल्लिखनीयमानानादिवृद्धव्यवहारबलादवसीयत इत्यर्थः । ननु समयसंबन्धेऽप्रवृत्ति-कालविरहिण्या लक्षणायास्तत्सापेक्षामिधाव्यापारव्यतिरेको व्यक्त इति कथं तद्व्युत्पत्ति-रित्वाशाङ्क्य तदनपेक्षत्वमसिद्धयति—तथैवेति ॥ यथा मुख्येऽर्थे मुख्यतया संकेतग्रहणम् तथैवामुख्येऽमुख्यतया संकेतग्रहणमस्वेव, न हि परस्य कस्यचिच्छब्दस्य यः कश्चिदेवामुख्योऽर्थः ; किन्तु अवमस्यामुख्यः अयं पुनरस्य इति प्रतिनियत एव । स च विशेषः त्रयसन्निध्यतदभावोपाधिविशेषनिबन्धन एवेति मुख्य इवामुख्येऽर्थेऽपि संकेतोऽवि-शिष्ट एव । मुख्यसङ्केत एव चामुख्यसङ्केतो न तदतिरिक्तः, तस्यैव तत्पर्यन्तधाविताम्बुप-

१. क. ख. ड. च. 'तेनाभिधैव'
 २. 'तेनेयमभिधैव'
 ३. 'तेनाविधेयस्तुल्यावधारणेन'
 ४. 'विधुरीकृता मि. . . . . माना सती'

२. क. ख. च. 'विधुरीकृता' नास्ति ।
 ३. 'विधुरीकृता'
 ४. क. ख. ग. 'इति' व्यधिकम् ।
 ५. क. ख. च. 'एव मुख्यो'

ध्वन्यालोकः

तस्मात्—

वाचकत्वाश्रयेणैव गुणवृत्तिर्व्यवस्थिता ।

व्यञ्जकत्वैकमूलस्य ध्वनेः स्याल्लक्षणं कथम् ॥ २१ ॥

लौचनम्

चौमुह्यतया संकेतमैहणमपि तत्रास्तीत्यभिधापुच्छभूतैव लक्षणा । तस्मादिति उप-
संहरति । यतोऽभिधौपुच्छभूतैव लक्षणा, ततो हेतोः वाचकत्वम् अभिधाव्यापारम् आश्रिता
तद्वाधनेगोत्वानासपुच्छभूतत्वाच्च गुणवृत्तिः, गौणलक्षणिकप्रकार इत्यर्थः, सा कथं
ध्वनेर्न्यञ्जनमगर्भो लक्षणं स्यात्, भिन्नविषयत्वादिति । एतदुपसंहरति—तस्मादिति ॥
यतोऽतिव्यामिरुक्ता, तदप्रसङ्गेन च भिन्नविषयत्वम् तस्माद्धेतोरित्यर्थः । एवम् “अतिव्याप्ते-

कौमुदी

गमादित्यर्थः । पूर्वोक्तोपसंहररूपस्य उचरकारिकाया वक्तुं वृत्तौ तस्मादित्यवतरणिकापद-
मुपात्तमित्याह—तस्मादिति ॥ यदुक्तमभिधापुच्छभूतत्वं लक्षणायास्तद्वन्धे तस्मादिति
हेतुत्वेन परपृष्टमित्याह—यत् इति ॥ वाचकत्वमित्यस्य व्याख्या—अभिधा-
व्यापारमिति ॥ तत्र हेतुः—तद्वाधनेनेति ॥ अनेन तदाश्रितत्वं नाम तद्विध्वन-
त्वमुक्तम् । तदपरिणामत्वाच्च क्षीराश्रयदस्यादिवद्रूपस्विभाषमपि तदाश्रयत्वमित्याह—
तत्पुच्छेति ॥ गुणवृत्तिरिति प्रागेव व्याख्यातम् । उत्तरार्थव्याख्यानं सा इति तच्छब्दं
प्रक्षिपता पूर्वार्थं यच्छब्दाक्षेपेण तदर्थस्यानुवादरूपत्वं दर्शितम् ॥ भिन्नविषयत्वादिति ॥
विद्वद्वाश्रयत्वात् ; अन्योन्यविच्छेदलक्षणस्वरूपवाचकत्वस्यैवैकरोपजीविवादिति यावत् ।
इतिशब्दः फारिकाव्याख्यानसमाप्तौ ॥ एतदिति ॥ भक्तिर्वर्धनेन लक्षणमिति यदुक्तम्
एतदुपसंहरतीति, भिन्नविषयत्वोक्तेरिह सगतिः प्राप्तिकथनेव ; साधारणसंगतिरुचित्यव्यतिरेक इति
दर्शयेत्तद्हेतुत्वपरामर्शकतया तस्मादित्येतद्याचष्टे—यत् इति ॥ उत्तरप्रत्ययस्य पूर्वप्रत्ययेन
सदैकफारिकासंगृहीतकर्मिकार्थद्वयस्य क्रमेण प्रतिपादकत्वं लक्षणसंबन्धमाह—एवमिति ॥

१. ध. 'न' नास्ति ।

ग. 'उपसंहरति—तस्मादिति ॥

२. ध. इ. 'संकेतमैहणमगर्भोति'

क. 'तत्' अपि कम् ।

ध. 'तदेतद्विपुरीकृतमगर्भ-

५. क. घ. 'अभिधाव्ये'

मगर्भोति'

६. घ. 'व्यापकत्वम्'

१. क. ख. 'तस्मात्... लक्षणा'

६. क. 'त्वयो'

नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

तस्मादन्यो ध्वनिः अन्या च गुणवृत्तिः । अव्याप्तिरप्यस्य लक्षणास्य । न हि

लोचनम्

स्याव्याप्तेर्न चासी लक्ष्यते तथा" इति कारिकागतमतिव्याप्तिं व्याख्यायान्व्याप्तिं व्यौचष्टे—
अव्याप्तिरप्यस्येति ॥ अस्य गुणवृत्तिरूपत्वेत्यर्थः । यत्र यत्र ध्वनिस्तत्र तत्र वैदि
भक्तिर्भेदेन स्यादव्याप्तिः ; न चैवम् । अविभक्तित्वाच्चे ह्यस्ति भक्तिः "सुवर्णपुष्पाम्"
इत्यादौ ; "शिखारिणि" इत्यादौ तु सा कथम् । ननु लक्षणा तावद्गौणमपि व्याप्नोति ।
केवलं शब्दस्तमर्थं लक्षयित्वा तेनैव सह सामानाधिकरण्यं भजते 'सिंहो वटुः' इति ।
अर्थो धर्मान्तरं लक्षयित्वा स्ववाचकेन तद्वाचकं सामानाधिकरण्यं करोति । शब्दार्थो वा

कौमुदी

व्याप्त्यभावरूपत्वादव्याप्तेः कचिद्व्याप्तिभावादेव निरवकाशत्वात् कथं कचिदभाव
मात्रात् अत्रोद्गायनमित्याशङ्क्य यावच्छब्दवृत्तिः नियमलक्षणत्वाद्यतेस्तदभावे सत्यभावात्
इह ध्वनिविषये कचिद्वक्तैः संभवेऽपि कचिदभावदेव यथोक्तरूपव्याप्तिविरहरूपा
तावदव्याप्तिः सुस्थितैवेत्याह—यत्र यत्रेति ॥ हिः संप्रतिपत्तौ । तुशब्दो विवक्षितान्य-
परवाच्यत्ववृत्तविशेषघोतनार्थः । सा भक्तिः । कथम् न कथञ्चित् । इदानीं लक्षणाविभूति-
मुद्गायननुक्तविषयान्यपरवाच्योदाहरणेऽपि लक्षणासद्भावादव्याप्त्यभावमाशङ्कते—ननु
लक्षणेति ॥ तावदिति संप्रतिपत्तौ । विवक्षितान्यपरवाच्य एव हि तद्व्याप्तिं प्रति विवादः,
इह पुनरावर्णेन विमतित्यर्थः । 'सिंहो वटुः' इत्यादौ मुख्यार्थबोधनिमित्तप्रयोजन-
रूपलक्षणासामग्रीसंपत्तेः सिंहादिशब्दस्य वटुवाच्ये लक्षणावृत्तेरसन्दिग्धमभ्युपेतत्वादित्यर्थः ।
नन्वेवं सति लक्षणाव्यवहार एव स्यात् न गौणव्यवहारः, लक्षणातो विशेषाभावस्य
निश्चितत्वादित्याशङ्क्य विशेषं दर्शयति—केवलमित्यादिना गौणस्य भेद इत्यन्तेन ॥

१. क. ख. 'अपि' नास्ति ।
२. क. ख. 'आचष्टे'
३. क. ख. ग. 'अपि' नास्ति ।
४. क. 'तत्र' नास्ति ।
५. क. ख. 'यदि' नास्ति ।

६. च. 'भक्ति' नास्ति ।
७. क. ख. ग. 'न' अधिकम् ।
८. क. ख. 'दि' नास्ति ।
९. घ. ख. च. 'भादौ' नास्ति ।
१०. ग. 'गौणीमपि'

लोचनम्

युगपत्तं लक्षयित्वा अन्याम्यामेव शब्दार्थान्यां मिथीमरतः इत्येवं लक्षणागतौ गणस्य भेदः, पदाह—‘गौणे शब्दप्रयोगः, न लक्षणायाम्’ इति । तथापि तु लक्षणासुदेवेति सैव सर्वत्र व्यापिका । सा च पञ्चविधा । तद्यथा—अभिधेयेन संयोगात् । द्विरेफशब्दस्य

चौमुदी

इह च त्रयः पक्षा दर्शिताः । तत्रान्विताभिधानवादिमतानुसारेणायः पक्षः ; द्वितीयेस्तु अभिहितान्वयवादानुरोधेन ; तृतीयः शब्दप्रस्थानास्थानेन । आद्ये शब्दस्य स्वातन्त्र्यम्, द्वितीयेऽर्थस्य, तृतीये द्वयोरिति विभागो भावनीयः । शब्दः सिद्धादिशब्दः ; तं गौणमर्थम् । इयता लक्षणावृत्तिरुक्ता । तेन तस्य गौणस्य वाचकेन वद्वादिशब्देन । अयं लक्षणातोऽतिरेकः । इत्यनुत्तरापि ज्ञेयम् । अर्थः सिद्धादिः ; अर्थान्तरं वद्वाचात्मकम् ; स्ववाचकः सिद्धादिशब्दः ; तद्वाचको वद्वादिशब्दः ; तमिति वद्वाचात्मकमर्थम् ॥ अन्याम्यामिति ॥ प्रथममन्योन्यवार्तानभिज्ञतयानामिश्रतयैवावस्थिताम्यामित्यर्थः । उक्तानेन गौणे लक्षणाव्याप्तिमन्तरभेदकृतं विशेषं च संवादोक्त्या द्रढयति—यद्गोहेति ॥ शब्दस्य लक्षणाचिनो वद्वादिशब्दस्य मुख्यार्थवाचकेन शब्देन सह सामानाधिपकरणेन प्रयोगोऽस्ति गौणे प्रयोगे ‘सिंहो बटुः’ इति । तत्र हि शौर्यादि वाच्यप्राप्तयेव प्रतिपिपादयितव्यम् ; लक्षणाया तु गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यादौ तीरादिवाचिनः शब्दस्य न प्रयोगः, मुख्यार्थे वृत्ति परित्यज्येत्सुकृदिका व्यङ्ग्यतयैव प्रयोजनस्य तत्र प्रतिपिपादयितव्यात् । इयानेव गौणलक्षणिकयोर्विशेषः । त्रयसान्निध्यनिवन्धना लक्षणा पुनरुभयत्राविशिष्टैवेत्यर्थः । फलितमाह—तत्रापीति ॥ तुशब्दः उक्तैरलक्षणाङ्गीकारसूचकः । भद्रतु गौणे लक्षणा ततः क्रिमिःपत्राह—इति सैवेति ॥ न केवलं गौणे, यावदन्पत्र व्यवहारभूमानर्पात्पर्यः । सर्वत्र व्याप्तिमेव साधयितुं तद्वेदनाह—सा चेति ॥ तद्यथेति ॥ तत् पञ्चविधत्वम् येन प्रकारेण व्यवस्थितं तेन प्रकारेण प्रदर्शयति इत्यर्थः । तानेव प्रकारानुदाहरणमुखेन प्रदर्शयिष्यन्—

“ अभिधेयेन संयोगात् सामीप्यात् समवायतः ।

वैपरीत्यात् क्रियायोगाद्लक्षणा पञ्चधा स्मृता ॥ ”

इति श्लोकं खण्डश उपादाय व्याचष्टे—अभिधेयेनेत्यादिना ॥ संयोगात् लक्षणा भवतीति

१. क. ख. ग. ड. ‘दाम्यात्’

५. क. ख. ‘सर्वत्र सैव’

२. क. ख. ‘प्रयोगेन लक्षणा’

५. ग. ‘पञ्चधा’

३. क. ख. ग. ‘तु’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

ध्वनिप्रभेदो विवक्षितान्यपरधान्यलक्षणः, अन्ये च बहवः तंद्वादप्रकारा भैक्त्या
व्याप्यन्ते । तस्माद्भक्तिरलक्षणम् ॥

लोचनम्

द्वि^१ योऽभिधेयो भ्रमरशब्दः, द्वौ रेफो यस्येति कृत्वा, तेन भ्रमरशब्देन यस्य संयोगः
संबन्धः पठ्पदलक्षणस्यार्थस्य सोऽर्थो द्विरेफशब्देन लक्ष्यते अभिधेयसंयोगं व्याख्यात-
रूपं निमित्तीकृत्य । सामीप्यौ^२ । 'गङ्गायां घोषः' । समवायत इति^३ । संबन्धादित्यर्थः ।
'घटीः प्रवेशय' इति यथा । वैपरीत्यात् । यथा—शत्रुमुदिश्य कैश्चिद्भूतीति—'किमि-
वोपकृतं न तेन मे'^४ इति । क्रियायोगादिति । कार्यकारणयोगादित्यर्थः । यथा—

कौमुदी

शेषः । एवमुत्तरत्रापि । कार्यं भ्रमरशब्दस्य तदर्थत्वमिति तदाह—द्विविति ॥ भकार-
संयोग्येको रेफः भकारात् पर इतरः, एवं रेफद्वयवत्प्रसिद्धम् । तेनेति अभिधेयभूतेन ।
सम्बन्धस्य शब्दार्थनिष्ठलौचित्यादिह वाच्यवाचकभावात्भवक्त्यमभिसहितम् । सोऽर्थः पठ्पदा-
त्मकः ॥ निमित्तीकृत्येति ॥ अस्य लक्ष्यत इति पूर्वणान्वयः । समवायशब्देन वैशेषिक-
समयसमभिमतो नित्यः सम्बन्धो न विवक्षितः, किन्त्वन्य एवेत्याह—सयन्धादिति ॥
अत एव तादृगुदाहरणमुन्नीलितम् यदीरिति ॥ वैपरीत्यादिति ॥ इह बहुपकारकरणरूपे-
णापेन शत्रुविषये प्रत्यक्षप्रतिहतेन तद्विरुद्धम् भावाभावयोः परस्परपदार्थोपपदकत्वमात्व्ये-
नैकनिषेधस्थान्यनिधिनान्तरीयत्वनेपलनीत्या बहुपकारकरणरूपमर्थान्तरं लक्ष्यते ।
क्रिया नामासतः सद्रूपतापादनरूपा तन्निमित्तो योगः कार्यकारणयोः संबन्ध
इत्याह—कार्यकारणयोगादिति ॥ इत्थं लक्षणाप्रकारान् प्रदर्श्य तन्निदर्शनेन

१. व. घ. ग. क. म. 'तंद्वाद' नास्ति ।
२. ग. 'सामीप्यमभक्त्या'
३. क. घ. 'द्वि' नास्ति ।
४. क. घ. 'तेन' नास्ति ।
५. ग. 'यः संयोगः'
६. क. घ. ग. 'संबन्धम्'
७. म. 'सामीप्यम्'

८. क. घ. ग. म. 'समवायादिति'
९. क. घ. 'स्वसङ्गत्वात्'
१०. म. 'वक्षिण' नास्ति ।
११. म. 'न' नास्ति ।
१२. क. घ. ग. 'मम'
१३. क. घ. ग. म. 'कारण-
भावादित्यर्थः'

लौचनम्

अनापहारिणि व्यवहारः 'प्राणानयं हरति' इति । एवमनया लक्षणया पञ्चविधया विधमेव व्याप्तम् । तथा हि—“शिखरिणि” इत्यत्राकस्मिकप्रश्रविशेषादिव्याघकानु-
प्रवेशो सादृश्याल्लक्षणास्त्येवै । नन्वत्राह्नीकृतैश्च मध्ये लक्षणा ? कथं तर्ह्युक्तं विवक्षितान्यपरेति । तद्भेदोऽत्र मुख्योऽसंलक्ष्यकमात्मा विवक्षितः ; तद्भेदशब्देनै च रसभावतदा-
भासतत्प्रशमभेदास्तदवान्तरभेदाश्च । न च तेषु लक्षणाया उपपत्तिः । तथा हि—विभावानु-

कौमुदी

सर्वव्यवहारेषु तदन्यतमाविनाभावरूपां तद्व्याप्तिं वदन्नुपसंहरति—एवमिति ॥ अनया*
पञ्चविधया ॥ विश्वेमेवेति ॥ व्यवहारभूमिपतितमित्यर्थः । मन्वत्वेवंविधा लक्षणाविभूतिः
ततः किमित्यत आह—तथा हीति ॥ द्विधार्थे । आकस्मिको यः प्रश्रविशेषः ;
आदिशब्दाच्छुक्तकर्तृकतपःप्रभृति च, तद्विषयो यो वाचकः अनुपपत्तिरूपः ; अनुप-
पत्तिमेवोच्चीवितुमाकरिभकमदम् । अविवक्षितवाच्य इव विवक्षितान्यपरवाच्येऽपि भक्तेः
संमवासाव्याप्तिः वर्णनीयेति भावः । तदेतदभ्युपगमेन परेहरति—नन्विति ॥ यदि
वेति पक्षान्तरं परमल्यद्विररमाभिरमिहितमायुष्मता किं विस्मृतमासीदित्यर्थः । ननु न
व्यस्यारि, प्रपानुपपत्तितस्तु पर्यनुयुज्यगृह इत्याह—कथं तर्हीति ॥ अन्वाख्यमिधानम-
प्यकाण्डताण्डवितमिति भावः । अभिप्रायानभिज्ञताविजृम्भितमेतदित्युत्तरमाह—तद्भेद
इति ॥ अत्रेति ॥ वृत्तिप्रत्ये । मुख्य इत्यनेन तस्यैव विवक्षितान्यपरवाच्यशब्दश्रवणे
सति प्रथमप्रहणयोग्यतेति परं भवदनववोधापराधनिबन्धनोऽयं पर्यनुयोग इति दर्शयति ।
मुखे मयो मुख्यः प्रथममुद्दिष्टः, अग च प्रधानभूतः ; तस्यैव हि मुख्यतया
कान्यत्प्रत्येनानुद्घोष्यते, यस्तुप्रभृतिष्वनेस्तत्पर्यवसावित्याह । तद्भेदेति वृत्तिप्रत्ये
तच्छब्देनापि न विवक्षितान्यपरवाच्यमात्रमहणम्, किन्तुसंलक्ष्यक्रमस्यैव तद्विशेषस्ये-
ष्याह—तद्भेदशब्देनेति ॥ भेदशब्देन तदवान्तरभेदभूतहास्यधीरादीनां प्रहणमित्याह—
तदवान्तरेति ॥ विवक्षितान्यपरवाच्यत्वाविशेषादसंलक्ष्यक्रमव्यनिभेदेऽपि लक्षणानुप्रवेशः
किं न स्यादित्यत्राह—न च तेष्विति ॥ उपपत्त्यभावमुपपादयति—तथा हीति ॥

१. ए. इ. 'इत्यत्रादि'

२. अ. 'प्रवेशमाह'

३. अ. 'एवम्'

४. क. ख. 'न तद्भेदो हि मुख्यो'

५. अ. 'अन्वाख्य'

६. अ. 'अन्वेन इति'

७. क. ख. ग. 'न तेषु'

*अनेन 'पञ्चविधया' इति श्लोके नास्तीति गम्यते ।

लोचनम्

भावप्रतिपादके काव्ये मुख्योऽर्थे तावद्वाधानुप्रवेशोऽप्यसंभाव्य इति को लक्षणावकाशः ।
ननु किं बाधया? इयदेव लक्षणायाः स्वरूपम्—‘अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेऽप्येते’
इति । इह चाभिधेयानां विभावानुभावादीनामविनाभूता रसादय इति लक्ष्यन्ते ।

कौमुदी

बाधोऽपि तावदिति* ॥ स खलु मुख्यं लक्षणाया निदानम्, तस्याप्यभावे
कथमितरबीजावसर इति भावः । विभावानुभावप्रतिपादके इति हेतुगर्भं विशेषणम् ।
विभावादयो हि वर्णनागोचरतया काव्ये मुख्योऽर्थः, सम्ययोजिता एव च सन्तस्ते
काव्यार्थोभवन्ति ; तादृशी[शि] च तस्मिन्ननुपपत्तिकणिकापि कन्दलयितुं नोत्सहत इत्यर्थः ।
भाक्तवादी मुख्यार्थबाधया लक्षणासामग्रिर्वाहिर्भावमङ्गीकुर्वाणस्तदितरसामग्रीसद्भावलक्षणा-
नुप्रवेशमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ध्वनिभेदेऽपि संभावयन्नाह—ननु किमिति ॥ अस्ति नास्ति
वेति चिन्तितयेति शेषः ॥ इयदेवेति ॥ बाधामनन्तर्भाव्येत्यर्थः । भवतु काम-
भेतावदेव लक्षणम्, तथापि कुतो लक्षणेऽत आह—इह चेति ॥ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये

उपलोचनम्

लौचनम्

विभावानुभावयोः कारणकार्यरूपत्वात्, व्यभिचारिणां च तत्सहकारित्वादिति चेत्, मैवम् ; धूमशब्दाद्भूमे प्रतिपत्ते ह्यग्निस्फुरितरपि लक्षणाकृतैव स्यात् । ततोऽग्रं शीतापनोदरमृतिः स्वार्थपर्यवसितः शब्दार्थः स्यात् । धूमशब्दस्य स्वार्थविश्रान्तत्वान्न तावति व्यापार इति चेत्, आपातं तर्हि मुख्यार्थबाधो लक्षणाया जीवितमिति । सति हि तस्मिन् स्वार्थ-

कीमुदी

चनौ रसादयोऽविनाभूता । इति कृत्वा लक्ष्यन्त इति योजना । कथमविनाभूतत्वमिति तदुपपादयति—विभावेति ॥ कारणं विभावः, कार्यमनुभावः, सहकारिणो व्यभिचारिण, इति तावद्भवतां पट्टहोषः, न चेत् संयोजितेषु सन्धु रसादेरनिष्पत्तिः असंयोजितेषु न वा निष्पत्तिः “विभावानुभावन्यगिचारिसंयोगात् रसनिष्पत्तिः” इति मुनिवचनव्याकोपात् । अतो विभावदिलक्षणाव्यापारनिबन्धनैव भवितुमर्हति, न भवदभिमतव्यापारान्तरनिबन्धनेति तत्रापि भक्तेरनुप्रवेशो दुर्वार इत्यर्थः । मुख्यार्थाविनाभावस्य लक्षणात्तामप्रवन्तर्भावोऽपि मुख्यार्थबाधस्यैवान्तरङ्गत्वमिति परं बलात् स्वयमङ्गीकारपितुं प्रतिबन्दीग्रहणमङ्गयाति-प्रसङ्गं दर्शयन्नाह—मैवमिति ॥ द्विहेतो । मुख्यार्थाविनाभूतप्रतीतिः हि लक्षणावलक्षणं भवतोऽभिमतम् ; एतच्च धूमशब्दजनितधूमप्रतीत्युत्तरकाळमाव्यगिनविषयस्मरणज्ञानेऽप्य-स्तीति तदपि लक्षणाव्यापारनिबन्धनमेव स्यात् ; तथा च धूमशब्दस्य स्वार्थविषयामिधा-व्यापाराम्यधिको लक्षणाव्यापारोऽग्निविषय एव कश्चित् कल्पनीयः स्यात् ; तत्प्रती-तेष्व प्रमितिरूपत्वम्, न स्मृतिरूपत्वम् । धूमशब्दस्य च धूमवदग्निरपि विषय इत्यलौकिक-मनिष्टमनेकमापचमानमनिवार्य स्यादित्यर्थः । तदङ्गीकरणं [कारिणं] प्रति ततोऽप्यधिकं दोष-भापादयति—तत् इति ॥ अग्निस्मरणोद्देतोः । एतदपि कथञ्चित् सहमानं प्रत्याह—इत्या-दीति ॥ शब्दार्थः धूमशब्दार्थः । उक्तातिप्रसङ्गमाशङ्कते—धूमशब्दस्येति ॥ स्वार्थे धूमशब्दे । विश्रान्तिः पर्यवसितव्यापारत्वम् । शब्दस्य यदर्थप्रतिपादने सामर्थ्यमवधूतं तदर्थप्रतिपत्तिपर्यन्त एव व्यापारो युक्तः । सा चेदर्थप्रतीतिः प्रतिपत्तुरुपजाता उपरमेदेव व्यापारोऽच्छब्दः, धूमप्रतीतिश्च धूमशब्दकार्यं नाप्यत् । तच्च निष्पन्नमेवेति न भूयः शब्दो व्याप्रियते इत्याग्यादौ तथापाराम्भावाभा- । तर्हि जितमस्माभिरित्याह—आयातमिति ॥ तस्मिन्

१. ध. क. न. 'कार्यभावात्'
२. ध. क. न. 'चेत्' नास्ति ।

३. क. घ. न. 'स्फुरित्त्वादिरपर्यव-'
४. ध. क. न. 'हि' नास्ति ।

लोचनम्

विश्रान्त्यभावात् । न च विभावादिप्रतिपादने बाधकं किञ्चिदस्ति । नन्वेवं धूमावर्गमा-
नन्तराग्निस्मरणवद्विभावादिप्रतिपत्त्यनन्तरं रत्यादिचित्तवृत्तिप्रतिपत्तिरिति शब्दव्यापार
एवात्र नास्ति । इदं तावदयं प्रतीतिस्वरूपज्ञो मीमांसकः प्रष्टव्यः—किमत्र पर-
चित्तवृत्तिमात्रे प्रतिपत्तिरेव रसप्रतिपत्तिरभिमता भवतः । न चैवं भ्रमितव्यम् । एवं हि

कौमुदी

मुह्यार्थबाधे । अत्रेदं वक्तव्यम्—समानेऽपि स्वार्थाभिधानसामर्थ्ये धूमशब्दः स्वार्थे
विश्राभ्यति ; गङ्गायां दोषः इत्यत्र तु गङ्गाशब्दो नेत्यत्र को हेतुरिति । गङ्गाशब्दस्य प्रमा-
णान्तरबाधितस्वार्थत्वात् स्वार्थविश्रान्तिविरहः धूमशब्दस्य तदभावादन्वयप्राप्सर इति चेत्,
अहो प्रस्मरणशीलत्वमायुष्मतः ! मुह्यार्थबाध एव लक्षणावीजमिति स्वकण्ठेनेवोक्तत्वात् ;
तर्हीहापि मुह्यार्थबाधस्तन्मूला च लक्षणा स्यादिति, नेत्याह—न चेति ॥ रसादिप्रतीतिः
धूमशब्दगूलाग्निस्मरणसमानयोगक्षेमतामुपश्रुत्यानिष्टापत्तिमाशङ्कते—नन्वेवमिति ॥ या
तावद्विभावादिप्रतीत्यनन्तरं रत्यादिप्रतीतिः सा धूमादिप्रतीत्यनन्तराग्निस्मरणतुल्यैव ।
ततश्च न शब्दव्यापारजन्यापि सा भवति ; दूरे व्यञ्जनव्यापारगम्यत्वम् । विमता प्रतीतिः
न शान्दी शब्दजन्यार्थप्रतीतिजन्यत्वात् धूमशब्दोपजातार्थप्रतीतिजन्याग्निस्मरणवदित्यर्थः ।
किं परकीयस्यादिचित्तवृत्तिप्रतिपत्तेरशब्दव्यापारजन्यत्वं सिसाधयिवित्तम् किं वा रस-
प्रतिपत्तेः । आद्ये सिद्धसाधनम् ; द्वितीये रसप्रतिपत्तेरितरसकलप्रतीतिविलक्षणत्वभाव-
त्वात् दृष्टान्ताभावो दोष इत्यभिप्रायेण सोपहासं पृच्छति—इदं तावदिति ॥ प्रथो हि
कस्यचिद्बुभुक्षोः कमपि प्रति संभवतीति प्रसिद्ध एवायं पन्था इति तावच्छब्देनाह । अयं
इत्येकारं वदन्नेति तदुक्तेरसामोचीन्यस[सु]चन्द्रकिः ॥ प्रतीतित्वरूपेति वैपरीत्याल्लक्षणा ।
मीमांसक इति रसास्यादमार्गत्रैदशिकता । अत्रेति कान्ये । ननु किमसादभिमताप्रभेन ?
उक्तं हि भ्रमद्विरेय रत्यादिस्याविविचित्तवृत्तय एव रसादय इति ; तदनुसारेणैवास्याभिरभिहितं
न स्वमनीषिकस्यैवेति ; तत्राह—न चैवमिति ॥ भ्रमितव्यमिति ॥ भ्रमप्रतिपत्तेन
महतो भ्रमस्य स्थानगिदम्, भ्राम्यन्ति च केचन कुताप्रापयधिवोऽपीति दर्शितम् ।
रत्यादिचित्तवृत्तिरेव रस इति यदस्माभिरुच्यते न तद्यथाश्रुतमेव तत्त्वमिति प्राहायम् ।
कुत इत्यत आह—एवं हीति ॥ चित्तवृत्तेः लौकिक्या एव रसत्वोपगमे सतीत्यर्थः ॥

१. क स ग. 'नमनानन्तर'
२. 'गमादि'

१. क स ग. 'स्वरूप' नास्ति ।
२. क. ख. ग. 'नेवम्'

लोचनम्

लोकगतचित्तवृत्त्यनुमानमात्रमिति का रसता । यस्त्वलौकिकचमत्काराणां रसास्वादः काव्य-
गतविभावादिचर्चणाप्राणः, नासौ स्मरणानुमानादिसाम्येन खिलीकारपात्रीकर्तव्यः ।
किं तु लौकिकेन कार्यकारणानुमानादिना सख्यतद्दयो विभावादिकं प्रतिपद्यमान एव न

कीमुदी

चित्तवृत्त्यनुमानमात्रम् । रसप्रतिपत्तिरिति शेषः ॥ का रसतेति ॥ रसनीयतासारतानिनिवृत्तो
हि रसशब्दः ; न चातुमानरूपायाः प्रतीते रसनीयत्वमस्ति प्रसिद्धानुमानेष्वनुप-
लभ्यादेवैत्यर्थः । का तर्हि रसप्रतिपत्तिरित्यपेक्षायामनुमानादिविबुधक्षणे तत्स्वरूपं दर्शयति
—यस्त्विति ॥ अत एव तुशब्दो विशेषार्थः । चमत्काररूपं प्रसिद्धसुखास्वादादस्यापि
समानमिति तद्यावृत्त्यर्थम्—अलौकिकेति ॥ अनेन स्वरूपमुक्तम् । अलौकिकत्वे हेतुं
दर्शयस्तस्य कारणमाह—काव्यगतेति ॥ काव्यशब्दसमर्पितत्वात् तद्गतत्वम् । अनेन
यथा काव्यशब्दसमर्पितं तद्रूपम्, तथा बहिःसत्त्वाभावो दर्शितः । अत एव
तादृशविषयविभावादिशब्दसंज्ञरूपेणोक्तिः । तत्र स्वरूपेणैव बहिरस्तत् एव केचित् ; केचित्तु
स्वरूपेण बहिःसत्त्वामनुभवन्तोऽपि विभावादिशब्दव्यपदेशविषयेण बहिरस्तता काव्य-
शब्दमहिमोपस्थापितेनैव रूपेण विशिष्टचर्चणोपयोगिन इति इयानेव विशेषः । चर्चणैव
प्राणो जागरणहेतुरिति रसप्रतीतेर्निदानं दर्शितम् । तथाप्यग्न्यादिविषयानुमानादिप्रतीति-
स्रोदरैवैषा प्रतीतिः, शब्दजन्मार्थप्रतीत्यनन्तरभावित्वादित्यत्राह—नासाविति ॥ अलौकिक-
त्वादेव तान्न लौकिकस्मरणानुमानाद्यम् । यदि तु केवलमुक्तकर्तृकार्कश्यापाश्रयेण काष्ठ-
छिद्रितसद्वयभावसाम्राज्यपुरुषधौरेयविशिष्टद्वयद्वुतिसमास्वाद्यसारसंवेदनगात्रपरमार्था रस-
प्रतिपत्तिः स्मरणानुमानादिसाम्यभूम्या समानेव्येत, तत् किं कुर्मः प्रतिपत्तिस्वरूपविप्रति-
पत्तिषु प्रस्तूयमानासु परप्रत्यायनस्य शपथोक्तिमात्रशरणत्वादित्याशयेनोक्तम्—न
खिलीकारपात्रीकर्तव्य इति ॥ यदि लौकिकस्मरणानुमानाद्यस्मरणवर्तीर्णस्वरूपा
केव न भवति रसप्रतीतिः, कीदृशी तर्हि तद्गतत्वाशयेन पृच्छति—किं त्विति ॥
इदानीम् अलौकिकचमत्काराणां काव्यगतविभावादिचर्चणाप्राणः इत्युक्तमेव विवृण्वन्नुत्तरमाह
—लौकिकेनेत्यादिना ॥ लोकव्यवहारमार्गप्रतिपत्तेन कार्यकारणसद्वर्णनकालिङ्ग-

लोचनम्

ताटस्थेन प्रतिपद्यते, अपि तु हृदयसवादापरपर्यायसहृदयत्वपरवशीकृततया पूर्णाभिव्य-
 दसात्वादाङ्कुरीभावेनानुमानस्मरणादिसराणिमनारुद्धैव तन्मयीभवनोचितचर्चणाप्राणतया ।
 न चासौ चर्चणा प्रमाणान्तरतो जाता पूर्वम् येनेदानीं सृष्टिः स्यात् । न चापुना

कौमुदी

सामर्थ्यजनितेन स्थायिभूतपरचितवृत्त्यनुमानेन, आदिशब्दगृह्यतायापचित्तज्ञानेन च
 भूयो भूय प्रवृत्तेन सता समुपजातानुमानशाटिल्यपाटवातिशयहृदय इति रसप्रतिपत्तौ
 समुचितस्य प्रतिपत्तुविशेषस्योपक्षेपः । विभावादिक प्रतिपद्यमान इति करणनिर्देशः ।
 निमात्रादिकम् प्रगदादि, प्रतिपद्यमान काव्यनटव्यापारविशेषवलादिति शेषः । एषकार
 प्रतिपत्स्युपत्यस्थानतिबृत्त्वार्थः ॥ ताटस्थेनेति ॥ 'अथ घट' इत्यादि-
 पदात्मना [यदात्मना] पृथग्भावेनेत्यर्थः । कथं तर्हि तत्प्रतिपत्तिः ? न ह्यन्यथाकारप्रतिपत्स्युत्पत्ति-
 रूपलब्धचरीत्याह—अपि त्विति ॥ अलौकिकत्वाद्योक्तदृष्टैपरीत्यमदोपायहमित्याह—
 हृदयसवादेति ॥ अनेन प्रागुक्त सहृदयक्षणनिहानुसहितम् । परवशीकृतत्वम् आक्रान्त-
 त्वम् । अनेन तत्तादृशचर्चणार्थप्रयत्नविशेषानुपादानेऽपि प्रत्युत मात्रया तत्परिपत्तिप्र-
 यत्नान्तरोपादानोचमेऽपि हठादाक्रम्यैव चर्चणाभिमुख्यमानीयत इति दर्शितम् । सहृदय-
 त्वपरवशीकृतत्वम् अनुमानादिसरण्यानारोहश्च चर्चयितुः । अङ्कुरीभास्तु चर्चणायाः ।
 पूर्णाभिव्यञ्जन् अपूर्णं सन् पूर्णतामासादयितुमुपक्रान्त, तादृशस्य रसात्वादस्य महर्षस्य
 कल्पतरुश्वेतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिं फलित्वतोऽङ्कुरस्थानीयतया अवस्थिता या विभावादिचर्चणा
 तत्प्राणतयैव निभावादिक प्रतिपद्यते, न ताटस्थेनेति समतिः । कथयतुमानादि-
 प्रतीतिसाम्यविरह इत्याशङ्क्य तदभिमत्तसामग्रीभूतव्याप्यायनपेक्षतयैव तद्व्युत्पत्तिरित्याह—
 अनुमानेति ॥ परिपूर्णरसात्वादाङ्कुरस्थानीयतानुपवादयन् निमात्रादिचर्चणा रसात्वाद-
 पर्यतता तन्मयीभवनक्रमेणेत्याह—तन्मयीभवनोचितेति ॥ अलौकिकमेनोपपादयन्
 स्मृतिव्यादिशङ्का निराकरोति—न चासाविति ॥ स्मृतिर्बन्धुमूतपूर्वविशेषनोपचित्येन
 व्याप्ता सती तदभावे स्मृतित्वाद्यावर्तमाना तद्विलक्षणत्वभावानामनोऽप्यगमयत् ।
 तदभावाच्च तद्विषयप्रमाणानुदयावसेयः । स चालौकिकत्वप्रमाणपत्रसिद्ध इति
 स्मरणसाम्यं तावद्गतस्य नाशङ्कनीयमित्यर्थः । तर्हि सा भूत् सृष्टिः, प्रत्ययादिप्रमाणान्तर
 निरन्धन प्रतीत्य तरेण किं न स्यादिति ? नेत्याह—न चापुनेति ॥ अर्द्ध-

लौचनम्

कुतश्चिःप्रमाणान्तरादुत्पन्ना, अलौकिके प्रसङ्गापव्यापारात् । अत एवालौकिक एष विभावादिष्वनर्हार् । “यदाह विभावो विज्ञानार्थ ” । लोके तु कारणमेवामिधीयते, न विभाव । अनुभावोऽप्यलौकिक एव । यदाह—“यद्यमनुभावयति वागङ्ग-

कौमुदी

विभावादिभोजनबलोपस्थापितत्वात् अलौकिकत्वं तानदस्य सकललोकव्यवहारसिद्धि-
प्रत्यर्थम् । न केवल लौकिकप्रतीतिसामप्रयजन्यत्वादेवालौकिकत्वसिद्धिः, कारणादिशब्द
[शब्दाभोचर]तया विभावाद्यलौकिकशब्दव्यपदेशपत्वमपि स्वनिमित्ततया स्वकार्यभूतचर्चण-
स्यालौकिकत्वं गमपतीत्याह—अत एवेति ॥ लौकिकस्य हेतोरलौकिकविभावादिशब्दाव्य-
पदेश्यत्वे मुनिवचन विभावशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शक सनादयति—यदाहेति ॥ इति-
शब्दोऽप्राग्व्याहार्य । ऋतुमाल्यादयो विभावशब्देन कथं व्यपदिश्य ताम् इति प्रश्नस्योत्तरमिदं
वचनम् । विशिष्टतया भाव्यन्ते ज्ञायते स्थायिव्यभिचारिणो वागव्यभिचयसहिता येन स
विभाव इति विशिष्टज्ञानहेतुत्व विभावशब्दप्रवृत्तौ निमित्तम् ; न खल्वनुभावबलादेव
विशिष्टविज्ञानलाभ, वाग्पादेरनुभावस्थानेकहेतुत्वसमवात् ; विभावनस्य प्रतिनियतत्वा-
निश्चित[त्वाभिधित्त]ज्ञानजनकत्वं सम्भवतीति भाव ॥

ननुक्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य लोकसिद्धत्वात् तद्वृत्तप्रवृत्ति शब्दोऽपि लौकिक
एव स्यादिति कथं तद्व्यवहारस्यालौकिकत्वमित्याद्यङ्ग्य तथा प्रयोगरूढत्वभावादेवालौकिक-
त्वमित्याह—लोके स्विति ॥ चित्तवृत्त्युद्भवहेतु ऋतुमाल्यादिरूपोऽर्थो लोके कारणशब्देनैव
व्यपदिश्यमाणो दृश्यते, न विभावशब्देन कथंचिदपि ; यदि कश्चिद्वैयत्यापदेव तथा
प्रयुज्जान, अरान्देहमसौ न तावलौकिक, न च परीक्षक “सिद्धातुगममात्र हि कर्तुं युक्त
परीक्षकैः” इति प्रेक्षावद्भिः पुरुषधैरिभैः अनवधेयवचनोऽसाविःस्युन्मत्तवदुपेक्षणीयत्वपक्ष एव
प्रक्षिप्येतेति कारणादिशब्दवन्न विभावशब्दस्य लौकिकत्वमित्यर्थः । निभावव्यवहारस्या-
लौकिकत्वं प्रदर्शयानुभावव्यवहारस्यापि तदाह—अनुभावोऽपीति ॥ अनुभावयतीत्यत्र
कर्मतया स्थायिसञ्चारिण इत्यप्याहार्यम् । नन्वनुभवनं नाम स्थायिव्यभिचारिचित्तवृत्ति-
विषय विज्ञानमेव ; तच्च लोकिः क्रमनुमानादिप्रायमिति कथं तदवगमहेतोरलौकिकत्वमित्यत्राह

१ क ट ‘यव’ अश्विनम् ।

२ क ख ग ‘यदाह अलौकिक एव’ चाश्विनम् ।

लोचनम्

सत्त्वकृतोऽभिनयस्तस्मादनुभावः” इति । तच्चिद्वृत्तितन्मयीभवनमेव ह्यनुभवनम् । लोके तु कार्यमेवोच्यते नानुभावः । अत एव परकीया न चित्तवृत्तिरिग्यत इत्यभिप्रायेण “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः” इति सूत्रे स्थायिग्रहणं न कृतम् । कृतं तदप्रत्युत शल्पभूतं स्यात् । स्थायिनस्तु रसीभाव औचित्याद्बुध्यते । तद्विभावानुभावोचितचित्त-

कौमुदी

—तच्चित्तवृत्तीति ॥ न परकीयचित्तवृत्तिप्रतीतिमात्रगिहानुभवनम्, येनास्य लौकिकत्व-
प्रसक्तिः ; अपि तु तासां स्थायिसञ्चारिभूतानां गुणप्रधानभावेन व्यवस्थितानां सम्बन्धी यः
सामाजिकानां तन्मयीभावः हृदयसंवादजनितः तद्रूप[पम्]एव, न ज्ञानमात्रमित्यलौकिकत्व-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ लोके स्थिति ॥ व्याख्यातप्रापम् । ननु भवतेवेदमिदानीमुपप्रेक्षित-
मेव, न तु प्रमितमिति शङ्किता कथितमर्थं मुनिवचनसंमत्या द्रढयति—अत एवेति ॥
यस्मादनुभवनं चित्तवृत्तितन्मयीभवनमेव न परकीयचित्तवृत्त्यवगममात्रम् ; तत एव हेतोरिति
यावत् । यद्यपि रससूत्रे स्थायिग्रहणमपि व्यभिचारिग्रहणवत् प्राप्तमेव, प्रत्युत तस्यैव
मुख्यत्वादावश्यकमेव तदग्रहणं विभावानुभावसमाभिव्यञ्जितैरेकोनपञ्चाशता भावैः सामान्यत
एव गुणप्रधानभावेन संयोजितै रसामिनिष्पत्तेरुक्तत्वात्, तथापि मुनिना स्थायिग्रहणं
न कृतम् ; इतरग्रहणादेव स्थायिनोऽर्थसिद्धत्वात् । स्थायिचित्तवृत्तिसूत्रस्युत्पत्तेन
सञ्चारिणां तन्मुखप्रेक्षितावच्छन्प्रवृत्तिकत्वात् । अर्थसिद्धस्यापि वा प्राधान्यात् ग्रहणे
स्थायिन एवेति[तर]चित्तवृत्तिसहकृतस्य रसीभावापत्तौ परकीयचित्तवृत्तयप[व]गममात्रमेव
रस इति शङ्कुकदादिसंकल्पितसरणिसञ्चारिणां वेपांचिव प्रतीतिः स्यात् ; तन्मा
भूदित्यभिप्रायेण विभावानुभावव्यभिचारिणां गुणभावेन प्रधानभूतेन स्थायिना सयोगे
रसनिष्पत्तिरिति मुनिना सूत्रं न कृतमिति तदनुरोधेनैवास्माभिरिदमुक्तमित्यर्थः ।
नन्वेवं सति “विभावानुभावव्यभिचारिपरिवृतः स्थायी भावो रसनाम लभते” इति मुनिनैव
यत् स्थायिनो रसत्वमभिहितं तत्कथंरारं घटतामित्यत्राह—स्थायिन इति ॥
औचित्यमेव स्तोत्रयति—तद्विभावेति ॥ तस्मिन् स्थायिभावे एव निपतः ये विभावानु-
भावास्तद्बुचितायाश्चित्तवृत्तेर्यः संस्कारस्तेन सुन्दरतयैव रसचर्चणाया निष्पत्तेरित्यर्थः ।
प्रागपि चैतदुक्तम् “शोको हि स्थायिभावः” इत्यादि । न केवलं रसचर्चणाया स्थायि-

१. क. 'तत्' नास्ति ।
२. घ. ह. च. 'इत्यत्र'

१. क. घ. ग. ह. च. 'कृतम्'
नास्ति ।

लोचनम्

वृत्तिसंस्कारसुन्दरचर्चणोदयात् । हृदयसंवादोपयोगिलोकचित्तवृत्तिपरिज्ञानावस्थायामुद्यानपुल-
कादिभिः स्थायिभूतरत्नाद्यद्यगमाद्य । व्यभिचारी तु चित्तवृत्तयाम् तत्रेऽपि मुख्यचित्तपरत्वश
एव चैव्यत इति विभावानुभावमध्ये गणितः । अत एव रस्यमानताया एवैव निष्पत्तिः । यत्
प्रबन्धप्रवृत्तयन्धुसमागमोदिकारणोदितहर्षादिलौकिकचित्तवृत्तिभेदभावनेन चर्चणारूढत्वम् ।

चौमुदी

चित्तवृत्तिप्राणत्वमेव स्थायिनो रसत्वव्यपदेशनिमित्तम्, स्थायिप्रतीतिहेतुजन्यत्वं चेत्याह—
हृदयसंवादोपयोगीति ॥ रसचर्चणा द्वि नाम हृदयसंवादपुरस्सरा ; तदभावे सति
श्रोत्रियताकिंजादे रसचर्चणायातर्विगम्यत्वदर्शनात् । तत्र च निदानं लोकाचित्तवृत्ति-
परिज्ञानमेव तद्विरहितस्य हृदयसंवादानुदयात् । तस्यां चावस्थायामुद्यानादिभिः कारणैः
पुलकादिकमादिभिः कार्यभूयोभूयोऽवधार्यमाणस्वरकारणव्याप्तिकैः स्थायिरत्नादिमात्राद्यगमः ;
त एव चापुना चर्चणायां प्रसूयमानायामलौकिकविभावात्तुमावव्यपदेशादिश्यमानं
भजमानास्तत्तादृङ्निरतिशयचर्चणापर्वकयावतीर्णाः सन्तः तां प्रसुवत इत्यतोऽपि हेतोः
स्थायिनो रसत्वोक्तिरित्यर्थः । नन्वेव सति स्थायिग्रहणवद्यमिचारिग्रहणमपि सूत्रे न
यत्कल्पम् अर्थलब्धत्वात्, शून्यभावस्यापि तुल्यत्वादिपत्राह—व्यभिचारी स्थिति ॥
स्थायिचित्तवृत्तिगुणत्वेन तस्य विभावादिप्रायत्वादित्यर्थः । तथापि न रसस्यालौकिकत्वम्
कारकत्वापारनिष्पायत्वात् ; तच्च विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिसूत्राक्षर-
बलादवगम्यत इत्याशङ्क्य तदुत्तरीपचारिकत्वाददोष इत्याह—अत एवेति ॥
एवेति सूत्राभिधानामिनयः । तथा च भारत्याम् “कयं तर्हि सूत्रे निष्पत्तिः इति । नेवं
रसस्य, अपि तु तद्विपर्ययसनायाः ; तत्रिण्यस्या यदि तदेकापत्तजीवितस्य रसस्य
निष्पत्तिरुच्यते, न कश्चिदत्र दोषः” इति । ननु विशिष्टकारणोद्भूतहर्षादिलोक-
वृत्तिरेव रस्यते लोके ; तेन न तदतिरिक्तरसनिपरस्यमानतोपपत्तिरित्याशङ्क्य
तासागानुकरूपप्रतीतिविपर्ययतिरेकेण चर्चणायातायेत्यलक्षुणरस्यमानत्वाभावात् अदोष
इत्याह—यत्प्रचन्वेति ॥ अथ कैसा चर्चणा विभावादिसंयोगानिबन्धना ! यदाखुढत्वं

१. क. रा 'लोकवृत्ति'

२. क. 'लोकवृत्ति'

३. क. 'लोच्यते'

४. क. घ. 'निष्पत्तिर्था'

५. 'निष्पत्तिर्था' प्ररुद्रुदात्त 'उ'

६. 'लादि' नास्ति ।

७. क. ख. ग. क. न 'व्यामनेन
अवस्थास्त्वम्'

छोचनम्

अतः चर्वणात्राभिव्यञ्जनमेव, न तु ज्ञापनम् प्रमाणव्यापारवत् ; नाप्युत्पादनम् हेतुव्यापारवत् । ननु यदि नेयं इति न वा निष्पत्तिः, तर्हि किमेतत् । नन्वेवमसायलौ-
किको रसः । ननु विभावादयोऽत्रै किं ज्ञापको हेतुरुत कारकः ? न ज्ञापको न कारकः ;
अपि तु चर्वणोपयोगी । ननु कैतत् दृष्टमन्यत्र ? यत एव न दृष्टम्, तत एवालौकिकमिच्छु-

कौमुदी

रस्यमानत्वम् ; किं ज्ञापनरूपा आहोस्विनिष्पादनात्मिका ? उभयथापि नालौकिकत्वमित्याश-
ङ्क्य नोभयमपि, किन्तु आनन्दघनसंवेदनमात्रस्वरूपेति दर्शयति—अत इति ॥
चित्तवृत्तिविलक्षणत्वादलौकिकत्वम् अतःशब्देन परामृश्यते । सिद्धस्य कस्यचित्
प्रमेयभूतस्य नीलपीतादिप्रायस्य रसस्व[त्वा]भावान्न ज्ञापकत्वम् । न च निष्पत्तिशब्दा-
नुग्रहार्थं निष्पाद्यत्वमङ्गीक्रियतामिति वाच्यम् ; विभावाद्यपगमेऽपि रससंभवप्रसंगात् ।
ज्ञापनोत्पादनव्यापारनिषेधेऽर्थाद्वरसस्य ज्ञानिष्पत्त्यभावे वृश्चङ्गमनपङ्कजादिवत् असत्यं
चोदयति—ननु नेयमिति ॥ इयमिति चर्वणा । एतदिति सामान्येन निर्देशः ।
प्रसिद्धत्वादनपह्वनत्वताम् अमिसन्भावोत्तरमाह—नन्वयमिति ॥ ज्ञप्युत्पत्त्ययोग्यत्वम्
अलौकिकत्वात् भूषणभावं भजत इति भावः ॥

ननु ज्ञापकत्वकारकत्वयोरन्यतरत्वा[र]भावे विभावादीनां रसप्रतीत्यर्थमुत्पादानानर्थ-
क्यम्, अकिञ्चित्करत्वात् । तथाभावे च संप्रतिपन्नवनालौकिकत्वात् इति चोदयति—
नन्विति ॥ न तावदकिञ्चित्करत्वं विभावादीनां शक्यात्पादनम्, अनुभवविरोधात् ।
ज्ञापकत्वकारकत्वान्यतरनियमस्तु लौकिक एवेति परिहरति—न ज्ञापक इति ॥
ननु दृष्टानुसारिवात् कल्पनायाः हेतुव्यापारस्य च द्वैराशयनियमदर्शनाद् कय-
मन्यत्रादृष्टचरं चर्वणोपयोगिकत्वं कल्पयतामिति शङ्कते—नन्विति ॥ भूषणमेतदस्माकम्
अलौकिकत्वात्प्रत्युद्गमेव सिद्धेः इत्याह—यत एवेति ॥

१. य. च. 'अतश्च चर्वणा'
२. य. 'स्वभ्याःपार'
३. य. 'यदि' नारिक ।
४. क. ख. 'नेयम्'

५. क. ख. 'न त्वदम्'
६. क. ख. 'ननु विभा... न
कारकः' नागि ।
७. य. 'विभावादिष'

शौचनम्

कम् । नन्वेवं रसोऽप्रमाणं स्यात् ? अस्तु ; किं ततः ? तच्चर्चणात् एव प्रीतिव्युत्पत्ति-
सिद्धेः किमन्यैर्दर्शनीयम् । नन्वप्रमाणरूपमेतत् ? न, स्वसंवेदनसिद्धत्वात् ज्ञानविशेषस्यैव
चर्चणात्कत्वात् इत्यल बहुना । अतश्च रसोऽधमलौकिकः, येन उचितपरुषार्थनुप्रास-

कौमुदी

ननु रसस्य शुभाशुभप्राप्तिपरिहारोपायव्युत्पत्तिहेतुत्वेन प्रमाणत्वाम्युपगमा-
दलौकिकत्वमशक्याङ्गीकारमिति चेदप्यति—नन्वेवमिति ॥ अप्रमाणरूपत्वेऽपि
स्वसौमन्यमहिम्नैव प्रमाणभूतशास्त्रादिकार्यजनकत्वमात्रेण चरितार्थत्वादित्याह—अस्तु
किं तत इति ॥ प्रीतिव्युत्पत्तेश्च सिद्धेरिति शास्त्रादिभ्योऽतिशयद्योतनार्थं प्रीतिफलत्वोक्तिः ।
यदि वा प्रमिति[प्रीति]पुरःसरत्वा व्युत्पत्तेरिति व्यतिरेकः ॥

नन्वेवमलौकिकत्वे सति तत्साधकप्रमाणानामादाकाशकुरोवायसदृशतापात् इति
शङ्कते—नन्विति ॥ परिहरति—नेति ॥ ननु रसस्य विशिष्टचर्चणात्कत्वात्प्रमाणमात्
कम् स्वसंवेदनसिद्धिरपि इत्याशङ्क्याह—ज्ञानविशेषस्येति ॥ इह चर्चणा नाम
आनन्दधन स्ववेदनमेव परमार्थतः ; चर्चणापदनिर्वक्तव्यं तु तस्य लौकिकोपाय-
विलक्षणभूतविभावाम्यु[प]पायविशेषजन्यत्वविशेषकृतज्ञानान्तरवैलक्षण्यमेवेति साधुक्तं
स्वसंवेदनसिद्धत्वमित्यर्थः । यदुक्तं भारत्याम् “रसना च बोधरूपैव, किन्तु बोधान्तरेभ्यो
विलक्षणैव उपायाना विभावद्दीना लौकिकरूपैव लक्षण्यत्” इति ॥

ननु चर्चणा चेत् ज्ञानविशेषरूपा पुनरपि इाप्यत्वं रसस्यापतितम्, तच्चानमित्यतम् ।
अप्य बोधान्तरवैलक्षण्यादादोषं वृष्ये, न तर्हि रसस्य प्रमाणसिद्धत्वसिद्धिः[हि] ;]बोधधामना हि
न बोधवैलक्षण्यदबोधरूपत्वापत्तेः । रूपान्तरेण चेत्, लौकिक[का]बोधधामितस्यापि
बोधत्वापत्तिः ; न चाविषयान्वयितत्वं रसस्य भवद्विरम्युपगतम्, अलौकिकत्वमात्राङ्गीकारात् ;
अतो विवेकिलोकदुःसन्नरोऽयं रसमार्ग इत्याशङ्क्य अविगीताविर्भवदात्मप्रतीतिसाक्षिकरस-
स्वरूपसद्गारं प्रति विप्रतिपद्यमानं प्रति तूष्णींभाव एव शोभतेतमामित्याह—इत्यलमिति ॥
पुनरपि रसस्यालौकिकत्वं साधयति—अतश्चेति ॥ वाचकशब्दैकाम्यत्वेऽपि [हि] रसस्य

१. ग 'अप्रमेयव'
२. म 'मौतु'पत्ति'
ग. 'प्रीतिव्युत्पत्ति'

१. ग. 'अन्य' नास्ति ।
५. क ख 'स्व' नास्ति ।
५. क. ख. ग. 'यादि' नास्ति ।

लोचनम्

स्वार्थभिधानानुपयोगिनोऽपि' रस प्रति व्यञ्जकत्वम् । का तत्र लक्षणाया शङ्कापि । काव्यमकदाब्दनिष्पीडनेनैव च तच्चर्येणा दृश्यते । दृश्यते हि तदेव काव्य पुनः पुन पठ्यर्थ्यमाणश्च सहृदयलोके । न तु काव्यस्य तत्र "उपादार्यपि ये हेया" इति न्यायेन कृतप्रतीतिकस्यानुपयोग एवेति शब्दस्यापि ध्वननव्यापार । अत एवालक्ष्यक्रमता ।

कौमुदी

वाच्यवत् कथञ्चिल्लीकित्वं शक्यशङ्कत्, अनुप्रासादेरपि वाचकत्ववन्व्यस्य रसव्यञ्जकत्वमस्त्येव, न चानुप्रासव्यङ्ग्य वस्तु लोके दृष्टचरमिति रसस्यालौकिकत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥

यथप्यलौकिकसिद्धयर्थमेवावाचकादिव्यङ्ग्यत्वं रसस्य प्रदर्शितम्, तथापि तदुपजीवनेनालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वनिप्रमेदे लक्षणानुपवेशनिरह प्रस्तुतमेवानुवर्तयति— का तत्रेति ॥ अभिधावृत्तेरेवाभावे तत्प्रपातिना लक्षणायास्तानत् प्रसङ्ग एव नास्तीत्यर्थः । शब्दस्वरूपस्यैवाभिधास्वरूपानपेक्षस्य व्यञ्जकत्वेऽनुभव प्रमाणमिति— काव्यात्मकति ॥ परुषललितायनुप्रासपरिक्वित्तप याव्यशब्देनोक्तम् । शब्दनिष्पीडनप्रणाश्वयर्थनिष्पीडनस्येव तत्र प्रमाणत्वमिति मन्यमान प्रति तद्यतिरेक दर्शयितुमाह—इदयते हीति ॥ [तदेवेति] यदेव प्रथम पठित चरितं च तदेव पुनरपि पठ्यते चर्च्यते चेत्यर्थः । तदेतदर्थविषया प्रतीतिमुद्गाव्य निवृत्तउपापारस्य अत एव चरितार्थस्यासमञ्जसमिति तदुपलभ्यतच्छब्दस्वरूपमात्रस्यापि धेनूधोभारवद्रससुवानि प्यन्दित्यमगम्यत इत्याह— न त्विति ॥ कृतप्रतीतिकस्य काव्यस्य काव्यशब्दस्य, तत्र रसचर्येणे विषये, केवलस्य शब्दस्वरूपस्यापीत्यर्थः । अलक्ष्यकत्वमयव्यङ्ग्यस्य, तदपि शब्दस्वरूपस्यैवाभिधानानपेक्षतया व्यञ्जकत्व गमयतीत्याह—अत एवेति ॥ यद्यप्यप्रतीतिव्यग्रधानापेक्षयैव शब्दस्य व्यञ्जकत्वं भवेत्, तदानन्दप क्रमो लक्ष्येतैव, तदलक्षणातु स्वरूपेणैव शब्दस्य व्यञ्जकभावोऽप्यवतीर्यत इत्यर्थः । एवमभिधावृत्तपनपेक्षणेनैवानुप्रासादीनां व्यञ्जकत्वप्रदर्शनेन लक्षणावृत्त्यनुपवेशशाङ्कावलङ्घनं संशालितम् ।

१	ग	अनुपवेशेऽपि	६	क	एव 'गद'व'
२	ग	निष्पादनेनेद	७	घ	'देवा भवि'
३	क	त ग 'च' तारिण ।	८	ग	इह यजनम्
४	क	ए 'हायं च'	९	घ	इह यजन'
५	क	ए 'रनेमाण'	१०	घ	'अप पदात्म्यम्'

लोचनम्

कम् । नन्वेव रसोऽप्रमाण स्यात् ? अस्तु ; किं ततः ? तच्चर्षणात् एव प्रीतिर्व्युत्पत्ति-
सिद्धेः किमन्यैर्दर्थनीयम् । नन्वप्रमाणकमेतत् ? न, स्वसंवेदनसिद्धत्वात् ज्ञानविशेषस्यैव
चर्षणात् इत्यल वदुना । अतश्च रसोऽयमलौकिकः, येन ललितपरुषार्चतुप्रास-

कौमुदी

ननु रसस्य शुभाशुभप्रानिपरिहारोपायव्युत्पत्तिहेतुत्वेन प्रमाणत्वाभ्युपगमा-
दलौकिकत्वमशक्याङ्गीकारमिति चादयति—नन्वेवमिति ॥ अप्रमाणरूपत्वेऽपि
स्वसौभाग्यमहिम्नैव प्रमाणभूतशास्त्रादिकार्यजनकत्वमात्रेण चरितार्थत्वादित्याह—अस्तु
किं तत इति ॥ प्रीतिर्व्युत्पत्तेश्च सिद्धेरिति शास्त्रादिभ्योऽतिशयद्योतनार्थं प्रीतिफलत्वोक्तिः ।
यदि वा प्रमितिः[प्रीति]पुरःसरया व्युत्पत्तेरिति व्यतिरेकः ॥

नन्वेवमलौकिकत्वे सति तासाधकप्रमाणाभावादाकाशकुशोशयसत्त्वशापात् इति
शङ्कते—नन्विति ॥ परिहरति—नेति ॥ ननु रसस्य त्रिशाष्टचर्षणारूढत्वाभ्युपगमात्
कथं स्वसंवेदनसिद्धिरपि इत्याशङ्क्याह—ज्ञानविशेषस्येति ॥ इह चर्षणा नाम
आनन्दघनं संवेदनमेव परमार्थतः ; चर्षणापदनिर्वक्तव्यं तु तस्य लौकिकोपाय-
निलक्षणभूतविभावाम्बु[सु]पायविशेषजन्यत्वविशेषकृतज्ञानान्तरवैलक्षण्यमेवेति साधुर्कं
स्वसंवेदनसिद्धत्वमित्यर्थः । यदुक्तं भाट्ट्याम् “रसना च बोधरूपैव, किन्तु बोधान्तरेभ्यो
विलक्षणैव उपायानां विभावादीनां लौकिकवैलक्षण्यात्” इति ॥

ननु चर्षणा चेत् ज्ञानविशेषरूपा पुनरपि शक्यत्व रसस्थापयितुम्, तच्चानभिमतम् ।
अथ बोधान्तरवैलक्षण्याददोषं रूपे, न तर्हि रसस्य प्रमाणसिद्धत्वसिद्धिः[हि] ; बोधात्मना हि
न बोधवैलक्षण्यमबोधरूपत्वापत्तेः । रूपान्तरेण चेत्, लौकिक[का]बोधाभिमतस्यापि
बोधत्वापत्तेः ; न चाविधाकल्पितत्वं रसस्य भगद्विरम्युपगतम्, अलौकिकत्वमात्राङ्गीकारात् ;
अतो त्रिकैलोकदुःसञ्चरोऽयं रसमार्ग इत्याशङ्क्य अविगीताविर्भवदात्मप्रतीतिसाक्षिकरस-
स्वरूपसङ्गाथं प्रति विप्रतिपद्यमानं प्रति तूष्णीमान एव शोभतेतमामित्याह—इत्यलमिति ॥
पुनरपि रसस्थालौकिकत्वं साधयति—अतश्चेति ॥ वाचकशब्दैकगम्यत्वेऽपि [हि] रसस्य

१. न 'अप्रमेयम्'

२. न 'प्रीत्युत्पत्ति'

३. 'प्रीतिव्युत्पत्ति'

४. ग. 'मन्यत्' नास्ति ।

५. क. घ. 'एव' नास्ति ।

६. क. घ. ग. 'स्यदि' नास्ति ।

लोचनम्

स्वार्थाभिधानानुपयोगिनोऽपि' रसं प्रति व्यञ्जकत्वम् । का तत्र लक्षणाया शङ्कापि । काव्यात्मकशब्दनिष्पीडनेनैव चै तच्चर्चणा दृश्यते । दृश्यते हि तदेव काव्यं पुनः पुनः पठधर्मेणाश्व सहृदयलोक । न तु काव्यस्य तत्र "उपादायैपि ये हेया" इति न्यायेन कृतप्रतीतिकस्यानुपयोग एवेति शब्दस्यापि ध्वननव्यापार । अत एवालक्ष्यक्रमता ।

कौमुदी

वाच्यत् कथञ्चिल्लोकिरुत्व शक्यशङ्कम्, अनुप्रासादेरपि वाचकत्वध्वन्यस्य रसव्यञ्ज-
कत्वमस्त्येव, न चानुप्रासव्यञ्जय वस्तु लोके दृष्टचरमिति रसस्यालोकिकत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥

यद्यप्यलौकिकसिद्धयर्थमेतानाचकादिव्यञ्जयत्वं रसस्य प्रदर्शितम्, तथापि तदुपजीवनेनालक्ष्यक्रमव्यञ्जयत्वादिप्रभेदे लक्षणाऽनुपप्रेषणिरहं प्रस्तुतमेवानुवर्तयति—
का तत्रेति ॥ अभिधावृत्तेरेवागमे तत्पृष्ठपाति-या लक्षणायास्तावत् प्रसङ्ग एव नास्ती-
त्यर्थ । शब्दस्वरूपस्यैवाभिधास्वरूपानपेक्षस्य व्यञ्जकत्वेऽनुभवं प्रमाणयति—
काव्यात्मकेति ॥ परुषललिताद्यनुप्रासपरिकर्मित्व काव्यशब्देनोक्तम् । शब्दनिष्पीडनप्रणा-
व्यार्थनिष्पीडनस्यैव तत्र प्रमाणत्वमिति मन्यमान प्रति तदतिरेकं दर्शयितुमाह—दृश्यते
दीति ॥ [तदेवेति] यदेव प्रथम पठित चर्चित च तदेव पुनरपि पठ्यते चर्च्यते चेत्यर्थः ।
तदेतदर्थविवया प्रतीतिमुद्गाव्य निवृत्तव्यापारस्य अत एव चरितार्थस्यासमञ्जसमिति
तदुपलम्भवलाष्ट्यशब्दस्वरूपमात्रस्यापि धेनूधोमारवदसंज्ञानिःप्यन्दित्वमगम्यत इत्याह—
न त्विति ॥ कृतप्रतीतिकस्य काव्यस्य काव्यशब्दस्य, तत्र रसचर्चणे निरये, केवलस्य
शब्दस्वरूपस्यापीत्यर्थ । अलक्ष्यत्वमत्व यद्यञ्जयस्य, तदपि शब्दस्वरूपस्यैवाभिधा-
धानानपेक्षतया व्यञ्जकत्व गमयतीत्याह—अत एवेति ॥ यद्यर्थप्रतीतिव्यनधाना-
पेक्षयैव शब्दस्य व्यञ्जकत्वं भवेत्, तदानस्य क्रमो लक्ष्येतैव ; तदलक्षणास्तु
स्वरूपेण शब्दस्य व्यञ्जकभावोऽप्यवसीयत इत्यर्थः । एवमभिधावृत्त्यनपेक्षणे-
नैवानुप्रासादीना व्यञ्जकत्वप्रदर्शनेन लक्षणावृत्त्यनुपप्रेषाशङ्काकलङ्क संज्ञाहित ।

- १ ग 'अनुपप्रेषादि'
२ ग 'निष्पीडनेनैव'
३ व ख ग 'च' जारिण ।
४ क ख 'हायत्'
५ क ख 'मर्षमान' ।

- ६ क ख 'महदय'
७ व 'देवा अवि'
८ ग. 'वद ध्वननम्'
९ व 'वद ध्वनन.'
१० य 'अत एवालक्ष्यम्'

लोचनम्

सद्व्यस्यः । तत्रोत्तरकर्तव्यौन्मुख्येन लौकिकत्वात् । इह तु विगाधादिचर्चणाद्भुतपुण्य-
वत्कालसारिवेदिता न* तु पूर्वापरमालानुबन्धिनीति* लौकिकादास्वादाद्योगिविषयाद्वाङ्मय
एव रमास्वाद* । अत एव 'शिखरिणि' इत्यादानपि मुख्यार्थवाधादिकमनपेक्ष्यैव
सद्व्यस्यो वक्त्रभिप्राय चाद्गुणीत्येतन्न सवेदयन्ते । अत एव ग्रन्थकारः सामान्येन विव-
क्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ भक्तेरभावमन्यधात् । अस्माभिस्तु दुर्दुरुत्त प्रत्यापयितुमुक्तम्—
भवत्वत्र लक्षणा , अलक्ष्यक्रमे तु कुपितोऽपि किं करिष्यसीति । यदि तु न कुप्ये
'सुवर्णपुष्पात्' इत्यादावविगक्षितवाच्येऽपि मुख्यार्थवाधादिलक्षणासामग्रीर्मानपेक्ष्यैव व्यङ्ग्यार्थ-

कौमुदी

तत्रेति ॥ शालीयप्रतीतिही[हिं]न स्वरूपेण पुरुषार्थः, किं तु फलवदनुष्ठानशेषतयैवेत्पर्यं ॥
इह त्विति ॥ काव्ये । उदिता रसादिप्रतीतिरिति शेष । सः वर्तमान एव कालः सारो
यस्या । तत्रयच्छेषमाह—न त्विति ॥ अतश्च रसादिप्रतीतेरलौकिकत्वं सिद्धमित्याह—
इति लौकिकादिति ॥ तर्हि योगिनिषयनिशुद्धात्मानन्दास्वादसोदरसौभाग्यभाजनमाव
भवतामिति नेत्याह—योगिविषयादिति ॥ उक्तमेव रसादेरनितरसाधारण सौभाग्यम्
“शिखरिणि” इत्युदाहरण प्राथमिक्यां व्याख्याया मुख्यार्थवाधादिप्रतीत्यनपेक्ष्यैव व्यङ्ग्य-
प्रतीतिरिति यदुक्तं तत्र हेतुरोक्ति—अत एवेति ॥ अत्र ग्रन्थकारवचनमपि सवा-
यति—अत एवेति ॥ नन्वेतदास्ताम्—असलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इव सुलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्येऽपि
क्रमप्रतीतिमनपेक्ष्यैव व्यङ्ग्यप्रतीतिमभिप्रेत्य ग्रन्थकारस्य सामान्योक्तिरिति ; भवतैव हि
समन त्रमेव स्वकण्ठेनोक्तमात्रमपि[क्तम्] 'अत्रापि[मप्ये] लक्षणास्ति' इति द्वितीय व्याख्या-
प्रकारसु मीलयता , अस्माभिश्च पर्यनुयुज्यमानेन 'तन्नेदोऽत्रासलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यतायां ग्रन्थकृता
विवक्षितः' इति । तन्किमिदानीमयथाकार कथ्यत इत्याशङ्क्य अमुपपन्नवादात्तदनुवाद इत्याह
—अस्माभिस्त्विति ॥ अत्रेति ॥ लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये । ननु कस्य नाम कोपः, पारमार्थिकमेव
कथ्यताम् ; न हि वास्तवोपवर्णने कोपो नाम भवितुमर्हतीत्यत्राह—यदि त्विति ॥
अविचक्षितवाच्येऽपि ॥ तद्वच्छ्रुतं तस्य क्षेत्रमिति भावः ॥

* सर्वमादासु ग्रन्थदृष्टित एव पाठः ।

* इदं व्याख्यानुसारेण मुद्रितम् । मन्मातृकासु 'लौकिकास्वादात्' इति मन्मा एव पठ्यते ।

१ क ख ग 'विषयाधान्य'

७ क ख ग 'दन्दुरुत्तम्' ४

२ ग 'महत्या' नयति ।

दुरुत्तम्' च 'दुर्दुरवम्'

३ क ख ग 'प्रतीत्या'

८ क 'वच्यते'

४ क ख ग च छ 'तत्र एव'

९ घ 'वाच्यमपि'

५ क ख ग च छ 'ध्वनौ' नास्ति ।

१० ए 'लक्षणां साम'

६ क ख 'रसमावर्'

११ म 'अनपेक्ष्यैव'

ध्वन्यालोकः

कस्यचिद्ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम् ।

लोचनम्

विश्रान्तिस्त्रियलं बह्वना । उपसंहरति—तस्मोद्भक्तिरिति ॥

ननु मा भूद्भक्तिरिति ध्वनिरिति चैकं रूपम् । मा च भूद्भक्तिर्ध्वनेर्लक्षणम् । उपलक्षणं तु भविष्यति यत्र ध्वनिर्भवेति तत्र भक्तिरप्यस्तीति भक्त्युपलक्षितो ध्वनिः । न तावदेतत्सर्वत्रास्ति । इयता च किं परस्य सिद्धम् ; किं वा नैः श्रुटितम् तदाह—कस्यचिदिति ॥ ननु अत्र भक्तिस्तावच्चिरन्तनैरुक्ता । तदुपलक्षणमुक्तेन च ध्वनिमपि

कौमुदी

एवं भक्तिर्लक्षणं ध्वनेरिति द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षिप्य संप्रत्युपलक्षणपक्षं प्रतिक्षिपति—ननु मा भूदिति ॥ कथमुपलक्षणत्वमिति तदाह—यत्रेति ॥ यथा काको देवदत्तगृहस्य न स्वरूपम्, न धर्मतया लक्षणम् ; किन्तु यदाचित् संभवमात्राद्याहृत्प्रतिपत्तिहेतुः तद्वदिपमपीत्यर्थः । अस्योत्तरत्वेन कारिकाभव-तारयति—न तावदिति ॥ परस्यापि संप्रतिपन्नमिति भावः । एतदित्युपलक्षणम् । तथा सत्युपलक्षणत्वमेव भज्येतेति भावः । ननु संभवमात्रादेव सन्तुष्याम इति नेति सोऽप्रासमाह—इयतेति ॥ भक्तिरेव ध्वान्तरिति भवत्यक्षस्तावन्न सिद्ध इत्यर्थः ॥ श्रुटितमिति ॥ न्यगभावितशब्दार्थसुगलं काव्यजीवितं ध्वनिरित्यस्माकमस्य मतस्य न काचित् क्षतिरित्यर्थः । ननुपलक्षणव्याप्त्युपगन्तुभिः न भक्तिव्यतिरेकेण ध्वनिस्वरूपाभावात् एव सिपाध-यिपितः, किं तु भक्तितो व्यतिरेकेण संभवन्नयं ध्वनिर्न लक्षणीयो भवितुमर्हति । भक्त्येवो-पलक्षणभूतया सजातीयविजातीयव्यापृत्ततया स्वयमवगम्य तथैव द्वारा तत्प्रतिपत्त्योऽपि

१. ड. 'तस्मादिति'
 २. क. ख. 'भूद्भक्तिर्ध्वनिरिति'
 ग. 'भूद्भक्तिरिति भक्तिरिति'
 ३. घ. 'ध्वनिरिति' नास्ति ।
 ४. क. ख. 'तु' नास्ति ।
 ५. क. ख. 'भक्तिरिति'

६. घ. 'भक्तिरिति'
 ७. क. घ. ग. 'तु'
 ८. क. घ. ग. 'इति' अधिष्ठम् ।
 ९. क. ख. ग. 'स्तादि'
 १०. क. ख. ग. घ. 'भव'
 नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

सा पुनर्भक्तिर्वक्ष्यमाणप्रभेदमध्यादन्यतमस्य भेदस्य यदि नामोपलक्षणतया सर्भाभ्येत । यदि च गुणवृत्त्यैव ध्वानेर्लक्ष्यत इत्युच्यते तदभिधाव्यापारेण तदित्योऽलंकारवर्ग समग्र एव लक्ष्यत इति प्रत्येकमलंकाराणां लक्षणकरणै-
वैपर्यप्रसङ्गः । किं च

। लोचनम् ।

समप्रभेदं लक्षयिष्यन्ति श्रौत्स्यन्ति च । किं तल्लक्षणनेत्याशङ्कपाह—यदि चेति ॥
अभिधानाभिधेयभावो ह्यलंकाराणा व्यापकै । ततश्चाभिधावृत्ते वैयाकरणमीमांसकैर्निरूपिते
कुत्रेदानीमलंकाराणा [कारकाराणा] व्यापारः । तथा हेतुबलात्कार्यं जायत इति तार्किकैरुक्ते
किमिदानीमीधरप्रभृतीना कर्तृणां ज्ञातृणा वा कृत्यमपूर्वं स्यादिति सर्वो निरालम्बः । स्यात् ।
तदाह—लक्षणकरणवैपर्यप्रसङ्ग इति ॥ मा भूदापूर्वो-नीलनम् ; पूर्वोन्मीलितमे-

कौमुदी

प्रतिबोधयितुं शक्या इति निरर्पकस्तल्लक्षणकरणप्रयास इति एतदाशङ्कते—
नन्द्यत्रेति ॥ कथमभिधाव्यापारेणैव सगस्तालंकारसिद्धिरुक्तेति तत्राह—अभिधानेति ॥
अभिधानाभिधेयभावस्य शब्दार्थालंकारभेदभिन्नसमस्तालंकारव्यापकत्वात्तरय चाभिधा-
व्यापारनीवितत्वात्तन्निरूपणे कृतेऽलंकारनिरूपणमनर्पकमेव स्यात् । तत्र पदगतो
व्यापारः पदविभक्तिर्निरूपितः, वाक्यगतस्तु वाक्यविभक्तिरपि । अभिधाशब्देनात्र तात्पर्यशक्ति-
रपि सगृह्यते अन्विताभिधानसमयानुसारेण । सति चैवमलंकारकारण इत्युक्तत्वात्खली-
कृतवृत्तयस्तूष्णीमेव रक्षैरमासतामित्यर्थः । अतिप्रसङ्गात्तरमान्माव्याघातकमुद्राटयति—
तयेति ॥ सर्व इति ॥ ईश्वरप्रभृतिः कर्तृज्ञातृरूपो निमित्तकारणवर्गः । ययोक्तातिप्रसङ्ग-
वियत्यव घन्यस्यानुद्भिन्नमिति तदुद्भेदनार्थमाह—तदाहेति ॥ लक्षणस्य करणस्य च
वैपर्यप्रसङ्ग इति विभक्त्यव्याख्येयमिति भावः ॥

ननु कृतकरण व्यर्थम् इति कथं लक्षणस्य पूर्वकृतत्वान्युपगम इत्याशङ्क्य
लक्षितस्यापि सम्यक्त्वनिर्णयार्थत्वादानर्थक्याभाव इत्याशयेनाह—मा भूदिति ॥ वस्तु-

१. क. स 'समाभ्यन्ते'

२. ग 'इतराद्भूत'

३. क. स ष ङ थ 'करणे'

४. क. स 'व'पठि च' नास्ति ।

५. क. स 'व्यापक' अलंकार

राणाम्' नास्ति ।

६ क ख ग 'वदा'

७ क ख म ङ थ 'करणे'

८ क ख 'इति' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

सा पुनर्भक्तिर्वक्ष्यमाणप्रभेदमध्यादन्यतमस्य भेदस्य यदि नामोपलक्षणतया समोच्येत । यदि च गुणवृत्तयैव ध्वानेर्लक्ष्यत इत्युच्यते तदभिधाव्यापारेण तदितरोऽलंकारवर्गः समग्र एव लक्ष्यत इति प्रत्येकमलंकाराणां लक्षणकर्ण-
वैयर्थ्यप्रसङ्गः । किं च

लोचनम्

समप्रभेदं लक्षयिष्यन्ति श्रोत्यन्ति च । किं तन्नलक्षणेनेत्याशङ्क्याह—यदि चेति ॥
अभिधानाभिधेयभावो ह्यलंकाराणा व्यापकैः । ततश्चाभिधावृत्ते वैयाकरणमीमासकैर्निरूपिते
कुत्रेदानोमलंकाराणा [कारकाराणा] व्यापारः । तेषां हेतुबलात्कार्यं जायत इति तार्किकैरुक्ते
किमिदानीमीधत्प्रभृतीना यतूणां ज्ञातूणां वा कृत्यमपूर्वं स्यादिति सर्वो निरालम्बः स्यात् ।
तदाह—लक्षणकैरणवैयर्थ्यप्रसङ्ग ईति ॥ मा भूत्वापूर्वो-नीलनम् ; पूर्वोन्मीळितमे-

कीमुदी

प्रतिबोधयितुं शक्या इति निरर्थकस्तल्लक्षणकरणप्रयास इति एतदाशङ्कते—
नन्वत्रेति ॥ कथमभिधाव्यापारेणैव समस्तालंकारसिद्धिरुक्तेति तत्राह—अभिधानेति ॥
अभिधानाभिधेयभावस्य शब्दार्थालंकारभेदभिन्नसमस्तालंकारव्यापकत्वात्तस्य चाभिधा-
व्यापारजीवितत्वात्निरूपणे कुत्रेऽलंकारनिरूपणमनर्थकमेव स्यात् । तत्र पदगतो
व्यापारः पदविद्धिर्निरूपितः ; वाक्यगतस्तु वाक्यविद्धिरपि । अभिधाशब्देनात्र तात्पर्यशक्ति-
रपि समृद्धते अन्विताभिधानसमयानुसारेण । सति चैवमलंकारकाराः कृतकर्तृताखली-
कृतवृत्तयस्त्वृष्णीमेव स्वैरगस्तमित्यर्थः । अतिप्रसङ्गान्तरमात्माभ्याघातकमुद्राटयति—
तथेति ॥ सर्वे इति ॥ ईश्वरप्रभृतिः कर्तृव्यावृत्तयो निमित्तकारणवर्गः । यद्योक्तातिप्रसङ्ग-
विषयस्य ग्रन्थस्यानुद्भिन्नमिति तदुद्भेदनार्थमाह—तदाहेति ॥ लक्षणस्य कारणस्य च
वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति रिभग्य व्याख्येयमिति भावः ॥

ननु कृतकरण व्यर्थम् इति कथं लक्षणस्य पूर्वकृतस्याभ्युपगम इत्याशङ्क्य
लक्षितस्यापि सम्पन्ननिर्णयार्थत्वादानर्थक्यभावात् इत्याशयेनाह—मा भूदिति ॥ वस्तु-

१. क स 'समान्ये'

२. ग 'इतराङ्कार'

३. क ख घ, ट च 'करणे'

४. क स 'वाक्येति च' नास्ति ।

५. क स 'व्यापक . . अलंकार'

राणाञ्' नास्ति ।

६ क स ग 'वत्त'

७ क स घ ट च 'करणे'

८ क स 'रति' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

लक्षणेऽन्यैः कृते चास्य पक्षसंसिद्धिरेव नः ॥ २२ ॥

कृतेऽपि वा पूर्वमेवान्यैर्ध्वनिलक्षणे पक्षसंसिद्धिरेव नः, यस्माद्ध्वनिरस्तीति नैः पक्षः । स च प्रागेव संसिद्ध इत्ययन्नसंपन्नसमीहितार्थाः संपन्नाः स्मः । येऽपि

लोचनम्

वास्माभिः सम्पन्नरूपितम्, तथापि को दोष इत्यभिप्रायेणाह—किं च लक्षणेऽन्यै-
रिति ॥ प्रागेवेति ॥ अस्मिन्नप्यत्रादिति शेषः । एवं त्रिप्रकारगुभाववादम्, भौक्तान्तर्भूतत्वं
च निराकुर्वतालक्षणीयत्वमेतन्नमध्ये निराकृतमेव । अत एव मूलकारिका साक्षात्तन्निरा-
करणार्था न क्षुपते । वृत्तिकृतु निराकृतमपि प्रमेयशब्दापरिपूरणाय स्वैरूपेण तत्पक्षमनु-
निराकरोति—येऽपीत्यादिना ॥ उक्त्या नीत्या 'यत्रैतः शब्दो वा—' इति

कौमुदी

स्वरूपविययविवादाभावे सति केवलं लक्षणकरणविवादे दीर्घन्यमुद्रामात्रमार्जयन्ति ।
लक्षणस्य कृतत्वे तत्सम्पत्त्वसिद्धिः, अकृतत्वे पुनस्तदुन्मीलनमेव तावत् प्रयोजनपदवी-
मधिशेते । सर्वथा तु जितमेवास्माभिरियर्थः ॥

ननु कारिकायाभितरपक्षद्वयदलक्षणीयत्वपक्षः किमिति न प्रायक्षेपीत्याशङ्क्य
प्रतिक्षेपामात्रोऽसिद्ध इत्याह—एवमिति ॥ ध्वनिस्वरूपप्रदर्शनमुत्पेन हि पक्षान्तरनिरा-
करणमत्र कृतम् । न च तदलक्षणीयत्वे तस्य संभवतीति तन्निराकरणान्तरीयकत्वे-
नालक्षणीयत्वपक्षोऽपि निराकृत इत्यर्थः । यद्यप्युपायन्नसिद्धत्वाद् कारिकायां तन्निरा-
करणभावः तर्हि वृत्तिकृतोऽपि तन्निरासो व्यर्थ इति आह—वृत्तिकृत्विति ॥ प्रमेयशब्दा
प्रमेयसन्निवेशविशेषः । 'उक्त्या नीत्या' 'वदयनाणया' इति च द्वयं क्रमेण सामान्यविशेष-
लक्षणविययमिति दर्शयन्नदसीयं क्षेत्रमाह—यत्रेति ॥ भविष्यतीति कथनरूपक्रिया-
विशेषपरतया व्याख्येयम् । यदि वा लक्षणशब्दस्तद्विययवचनलक्षणपरः ॥

अध्यायः

हृदयहृदयसंबन्धमनाख्येयमेव ध्वनेरात्मानमाप्नासिपुः, तेऽपि न परीक्ष्यवादिनः ;
त उक्तया नीत्या वक्ष्यमाणया च ध्वनेः सामान्यविशेषलक्षणं प्रतिपादितेऽपि
लोचनम्

सामान्यलक्षणं प्रतिपादितम् । वक्ष्यमाणया तु नीत्या विशेषलक्षणं भविष्यति 'अर्थान्तरे
संकमितम्' इत्यादिना । तत्र प्रयमोद्घोते ध्वनेः सामान्यलक्षणमेव कारिकाकारेण
कृतम् । द्वितीयोद्घोते तु कारिकाकारोऽवान्तरविभागं विशेषलक्षणं च निदधदनुवादमुखेन
मूलविभागं द्विविधं सूचितवान् । तदाशयानुसारेण तु वृत्तिरुद्धैवोद्घोते मूलविभागमवोचत् ।

कौमुदी

नन्वविक्षितवाच्यविक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदद्वयस्यापि सोदाहरणस्यात्र प्रदर्शित-
त्वात् 'उक्तया नीत्या सामान्यलक्षणं प्रतिपादितम्' इत्युक्तमयुक्तमित्याशङ्क्य, सत्यम्
वृत्तिकृता द्वि तत्कृतम् ; कारिकाकाराभिप्रायेण विषयमुक्तिरित्याह—तत्र प्रयमोद्घोते
इति ॥ द्वितीयोद्घोतरपाति सञ्जिहितत्वात्प्रत्ययमाचार्यस्य प्रयमोद्घोते इति
व्यपदेशः । तर्हि कारिकाकारानुक्तस्य मूलविभागस्य प्रयमोद्घोते सामान्यलक्षणसन्निधौ
वृत्तिकृतोऽभिधानमयुक्तमित्यत आह—द्वितीयोद्घोते इति ॥

“अर्थान्तरे संकमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ।

अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विषा यतम् ॥”

इति कारिकावान्तरविभागः नाम्नोऽन्वर्षतया विशेषलक्षणं च विहितम् । तत्र च अविवक्षित-
वाच्यस्येत्यपरमं शोऽनुवादरूपः, 'योऽपमविवक्षितवाच्यविक्षितान्यपरवाच्यपर्योर्मपेऽविवक्षित-
वाच्यो नाम प्रभेदस्तस्येत्येवं वचनव्यक्तिसमुन्नेपात् ; तेन च प्रयमोद्घोत एव सामान्यलक्षण-
वन्मूलविभागस्यापि तत्सन्निधावेव प्रसिद्धता कारिकाकारोऽभिसंहितवामेत्स्यवगच्छामः,
पूर्वत्रासिद्धस्य पश्चादनुवादासंभवात् ; तदभिप्रायप्रदर्शनार्थोऽयं वृत्तिकृतोऽत्र द्वैविध्योपन्यास
इति नासङ्गतिरित्यर्थः । सर्वशब्दस्य कान्यव्यतिरिक्तलोकशास्त्रविषयमसंकोचमाह—

१. क. च. 'द्व' नास्ति ।

२. ट. च. 'विनाच'

३. ए. च. 'द्वितीयोद्घोते'

४. ग. च. 'अवान्तरमागम्'

५. क. ख. 'सचिदम्'

६. ए. 'दु' नास्ति ।

७. क. ख. 'वृत्तिर्वदन्'

८. ए. 'मूलभाषणम्'

ध्वन्यालोकः

यद्यनाख्येयत्वं तत्सर्वेषामेव वस्तूनां तत्प्रसक्तम् । यदि पुनर्ध्वनेरतिशयोक्तत्वात्तया
काव्यान्तरातिशयि तैः स्वरूपमाख्यायते तत्तेऽपि युक्ताभिधायिन् एव ॥

इति श्रीराजानकानन्दवर्धनाचार्यविरचिते

ध्वन्यालोके प्रथम उद्घोतः ॥

लोचनम्

'स च द्विविधः' इति ॥ सर्वेषामेवेति ॥ लौकिकानां शास्त्रीयानां चेत्यर्थः ॥
अतिशयोक्त्येति ॥ यथा 'तन्पक्षराणि हृदये किमपि स्फुरन्ति' इति । अतिशयोक्त्या
अनाख्येयतोक्त्या, साररूपतां प्रतिपादयितुं दर्शितम् । इति शिवम् ॥

कौमुदी

लौकिकानामिति ॥ अतिशयोक्तेरुदाहरणमाह—यथेति ॥ अतिशयोक्तिरत्रालङ्कार इति
[इति न] मन्तव्यमित्याह—अनाख्येयतोक्त्येति ॥ अतिशयो वचनगोचरातिवर्तित्व-
रूपोऽत्र विवक्षितः । तस्योक्तिरतिशयोक्तिः । नन्वनाख्येयत्वमसत्त्वात् नृशृङ्गादिवदपि
संभावनास्यदमिति, कथं काव्यान्तरातिशयित्वं युक्ताभिधायित्वं वेत्याशङ्क्याह—सार-
रूपतामिति ॥ काव्यात्मत्वेनास्मदभिमतस्य ध्वनेः 'साररूपत्वमेव प्रतिपादयितुमियमना-
ख्येयतोक्तिरिति "यदि पुनः" इति ह्यसिन्धेन पराभिप्रायानुमापणपरेण प्रदर्शितमिति
योजना । इदानीमाल्पीयं प्रथमोद्घोतव्याख्यानरूपं विशिष्टवाङ्मनसव्यापारं परशिवस्वरूप
एव समर्पयन्नुपसंहरति—इति शिवमिति ॥ यदेतत्काव्यालोकस्याख्यानं तद्दस्तुतः
शिवात्मकमेव, तत्रमुतत्त्वात् शिवस्वरूपानिश्चयात्, परम्परया तत्रासिद्धेहेतुत्वाच्च ॥

संप्रति संभावनाप्रत्ययसंपादनेन श्रोतृजननिराशङ्कप्रवृत्तिरिदमे निजनामधेय-
निगदनपूर्वकं पौर्विककाव्यालोकस्याख्यानविशेषातिशयाद्धसौभाग्यमाजनतथा विद्वज्जनो-

१. ग. 'अतिशयिवम्'

२. क. ख. ग. 'एव' नारिण ।

३. क. ख. 'लौकिकीयानां उच्यन्तानां'
शास्त्रीयानां'

४. क. ख. ग. 'इया'

५. ग. 'इतिशयित्वम्'

६. क. ख. ग. 'तोला'

७. क. ख. 'साररूपता'

८. क. ख. ग. ङ. 'इतिशय'
नास्ति ।

सूच्यः^१

ध्वन्यालोकमूलकारिकासूची

	पृष्ठे
अर्थसहृदयश्लाघ्यः	.... १. २. ८६
आलोकार्थी यथा वीप-	.... १. ९. १७८
उक्त्यन्तरेणाशक्यं यत्	... १. १८. २६८
कस्यचिद् ध्वनिभेदस्य	... १. २२. २९७ २९९
भाव्यस्यात्मा ध्वनिरिति	... १. १. २८-३५
काव्यस्यात्मा स एवार्थः	... १. ५. १५७
तत्परावेव शब्दार्थौ	... १. १६. २३६
तत्र वाच्यः प्रसिद्धो यः	... १. ३. ९२
तद्वत्सचेतसां सोऽर्थः	... १. १२. १८१
प्रतीयमानं पुनरन्यदेव	.. १. ४. ९३
भक्त्या विभर्ति नैकत्वम्	... १. १७. २५९-६०
मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य	... १. २०. २७३
यत्रार्थः शब्दो वा	... १. १३. १८२
यथा पदार्थद्वारेण	... १. १०. १७८
रूढा ये विषयेऽन्यत्र	... १. १९. २६९
पाचकत्वाभयेणैव	... १. २१. २७८
व्यङ्ग्यस्य प्रतिभामात्रे	... १. १५. २३५
व्यङ्ग्यस्य यत्राप्राधान्यम्	... १. १४. २३५
शब्दार्थशासनज्ञान-	... १. ७. १७०
सरस्वती रवाद्	... १. ६. १६८
सोऽर्थस्तद्वाक्यतामर्थ-	... १. ८. १७४
एतन्नामध्वयदेशेनैव	... १. ११. १८०

वृत्तिगतश्लोकसूची

व्यहृश्वव्यञ्जकसंयन्ध-

१८८ स्वेच्छाकेसरिणः

१५

वृत्त्युदाहृतश्लोकसूची

अञ्जाद् पदारो	२६४		
अत्ता एत्थ णिमज्जइ	१३२	गाथासप्तशती	७.६७
अनुरागवती सन्ध्या	१९१		
आहूतोऽपि सहायैः	२०३	(बाणेन मौखरिगुरुतया स्मृतस्य) भवो (भञ्जो) रिति कोशेषु	
उपोदरागेण	१९१	पाणिनेरिति कोशेषु	
कस्य वा ण होइ	१४०		
कुविभाजो	२६४		
चुम्बिज्जइ	२६४		
दे आ पसिध	१३६		
परार्थे यः पीडाम्	२६७	इन्दुराजस्येति शार्ङ्गधरपद्धतौ सूक्तिमुक्ता- वल्यां च । यशस इति सुभाषितावली । वाष्पतेरिति सदुक्तिकर्णामृते ।	
परिच्छानं पीनस्तन-	२६४	रत्नावल्याम्	२.११
भन धम्मिअ	१०३	गाथासप्तशती	२.७५
यसिमन्नस्ति न वस्तु	५८	आनन्दवर्धनसमकालिकस्य मनोरथनाम्नः कवेः	
वद्य मह वित्रअ	१३५		
शिव्यरिणि क नु नाम	२५४	धर्मकीर्तेरिति सदुक्तिकर्णामृते	
सुवर्णगुष्पाम्	१५३	महाभारते उद्योगे प्रजागरे	३५ ७४

लोचनस्योदाहरणादिसूची

	पृष्ठे	
अंशत्वं न रूपता	२०२	भट्टनायकस्य हृदयदर्पणे । पूर्णतया श्लोकोऽयमुदाहृतः ७८ पृष्ठे ।
अधिकारादपेतस्य	२२०	भामहस्य काव्यालंकारे ३. २९
अपुहृतिरभीष्टस्य	२०२	" " " ३. २१
अपूर्वं यद्भरतु	३	लोचनमङ्गलश्लोकः
अभिधेयेन सामीप्यात्	६३	भर्तृमित्रस्येति सुकलभट्टस्य अभिधाप्रति- मात्काव्याम्
अभिधेयाविनाभूत-	२८३	तन्त्रवार्तिके p 318 Chowk edn
अल्पीयसापि यज्ञेन	२४३	श्लोकवार्तिके स्फोटवादे १०
अवश्याप्यवच्छाया	२१०	कुतोऽपि पुराणात्
अहो संसारनैवेद्यम्	२२२	भामहस्य का. अ. २. ६९
अहं त्वा यदि नैक्षेय	१९५	" " " २. २५
आदिमध्यन्तादिपद्यम्	२०१	मातङ्गदिवाकरस्येति सुभाषितावलौ
आसीन्नाथ पितामही	२३१-२	वाक्यपदीये २. ३८
उपाध्यायपि चे हेयाः	२९३	भामहस्य का. अ. १. ६
उपेयुषामपि दिवम्	८२	" " " ३. २३
एकदेशस्य विगमे	२०३	अमरशतके २३
एकरिमङ्गल्यने	१४५	द्वन्द्वस्य काव्यालंकारे ७. ४१
एकाकिनी यदवला	२३३	भट्टशतके ९४ (K M Guccakas)
एतत्तरथ मुग्धात्	२२३	पाणिनेरिति सुभाषितावलौ
ऐन्द्रं धनुः	१९८	राजशेखरस्य चालरामायणे ३. ११
कर्पूर इव दग्धोऽपि	२०४	भरतनाट्यशास्त्रे ७. ३
कवेरन्तर्गतं भावम्	१७१	
कस्य वा न भवति (छाया)	१४०	यामनस्य काव्यालंकारसूत्रेषु ३. १. १२
काव्यशोभायाः कर्तारः	५६	भामहस्य का. अ. १. ५
काव्यं तु जातु जायेत	१७५	भट्टनायकस्य हृदयदर्पणे
वाच्ये रसाधिता मर्षः	७९	प्रथमोद्घोतलोचनोपसंहारश्लोकः
किं लोचने विनालोकः	३०२	मातङ्गदिवाकरस्येति सुभाषितावलौ
किं पृच्छान्तैः	२३१	दार्ढ्यपरपद्धती ५ ।
कीर्तिं श्यरोक्ताम्	८०	यामनस्य का. अ. सू. १. १. अन्ते
दुपिताः प्रसन्नाः (छाया)	२६५	
कीघोऽपि देयस्य	१२८	पाण्डयगीतासु २३
गृहेष्वप्यसु	२११	भामहस्य का. अ. ३. ९. रत्नाहरणनाम्नः काव्यात् ।
गामद्वयं पुरुषं पशुम्	२४५	अथर्ववेदे ८. ७. ११.

स्मर स्मरमिव प्रियम्	२१५
होद ण गुणाणुराओ	२१८

लोचनस्मृतग्रन्थग्रन्थकृतां सूची

भट्ट इन्दुराजः	१. १४८. २००. २२६	अभिनवगुप्तपादानां ध्वन्यालोकगुरुः
उत्पलदेवपादाः	१५५	" " प्रत्यभिज्ञाशारवः
भट्ट उद्भटः	४७. ६७. ६८. २०४. २०६	
प्रेतिहासिकाः	२१०	
चन्द्रिका	३०२	लोचनतः प्राचीना ध्व. आ. व्याख्या
सप्तवालोक्त.	१२५	आनन्दवर्धनाचार्याणां प्रत्यभिज्ञाशास्त्र- ग्रन्थः । महेश्वरानन्देन स्वमहार्थ- मञ्जरीपरिमले (TSS 66 p 149) उदाहृतम् ।
भङ्गतीव.	१७०	अभिनवगुप्तपादानां नाट्यशास्त्रगुरुः
भरद्वाजः	२४१	
भामहः	४७ ६८. २००. २०९. २१०	
मनोरथः	५९	आनन्दवर्धनाचार्यसमकालिक. कविः
मुनिः (भरतः)	१५१	
" (शास्त्रीकिः)	१६०	
वामन.	६७. ६८. २००	
विवरणम्	२१३	भट्टोद्भटकृतं भामहविवरणम्
मेतुः	२२५	सेतुग्रन्थः
हृदयदर्पणम्	१६०. १६२	भट्टनायकग्रन्थः

कौमुद्युदाहृतश्लोकादिसूची

अकृतार्थेऽपि मनमिजे	१३५	अभिज्ञानशाकुन्तले २. १
अधिकारी चात्र विमल	१४७	अभिनवभारत्याम् ६. GOS I p 280
अश्ववसाये व्यापारप्राधान्ये	२५	अलंकारसर्वरत्नसूत्रेषु २५
अनिलपत्रे	२४०	श्रुतिकारस्येति कौमुद्याम् । हरेर्वाक्यपदी यस्युदाहृतस्येति । p. 98, Lahore edn
अपासुखानां घुरि	२२६	रघुवंशे २. २
अपूषवस्तुनिर्माणम्	८	कौमुदीकृतैः संप्रदश्लोकः
अभिषेपेन संयोगान्	२८०	भट्टमिश्रस्य
अहणमणिमहोदरापरोष्ठम्	६८	कौमुदीकृतैरेव
अङ्गिः संयोगनविषयश्च	१६	
अरमाभिषेकसुषेयम्	१२८	महाभारते घने घोषयात्रायाम् २४३. १७
आशुसुखेऽस्ति	७	कौमुदीकृतैः संप्रदश्लोकः
आदिमशान्ववचनात्	२०१	सप्तसुखरय अलं. सर्वरत्नसूत्रौ TSS p. 47

आद्यस्यापूर्वमित्यादि	पृष्ठे	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
आद्येन तावत् काव्यात्म-	७	" "
आनन्त्याद्यभिचाराद्य	८	" "
आनन्दवर्धनविवेक-	१०८	
आलस्ये तद्भीष्टार्थान्	१०	लोचनोपसंहारश्लोकः ।
आवर्त्यमानो वर्णः पदं वा	१४८-९	
आशीर्मात्रावसायित्वम्	४३	
आस्वादयन्ति मनसा	१४	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
इत्येपा सहकारशक्तिः	१०१	भरतनाट्यशास्त्रे ६. ३३
इदमेनेन शब्देन	१५५	उदयनस्य न्यायकुसुमाञ्जली १. २०
इदं भाति न भातीति	६०	अभिनवभारतात् (१)
इदं रुणद्धि	९४	
इयता प्रन्धकारस्य	७	
इष्टलक्षणं फलम्	१४	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
उक्तवक्ष्यमाणयोः	१३	
उत्कषेप्राप्तिराणोऽर्थः	१२५	महत्सुकस्य अलं. सर्वस्यसूत्रेषु ३८
उत्तमयुवप्रकृतिः	४	
उन्मिमील कमलम्	५	भरतनाट्यशास्त्रे ६, शृङ्गारलक्षणे
	६८-९	का. अ. सूत्रपुस्त्यां वामनेनोदाहृतम्
		४. ३. ८.
उपमानवतार्थेन	२३	मानहस्य काव्यालंकारं २. ५५; उपमान-
		वतोऽर्थस्येति च पाठः ।
उपमानाद्यद्वयस्य	६	काव्यप्रकाशे १०. १९
उपायमातिवृत्तिं पूर्वसुधैः	१७७	मं. गारीरके २. ६२.
ऊर्ध्वोर्ध्वमारुह्य	३०२	अभिनवभारतात् GOS I p. 280
कथं तर्हि सूत्रे निष्पत्तिरिति	२९०	अभिनवभारत्याम् GOS I p. 286
कन्दर्पोपनिषद्	२६१	कौमुदीकर्तुरेव
कपिहंसपितृक्रमण-	१५१	
कमलमनम्भसि	६. ७	
कचित्त्वचोर्जं प्रतिभानम्	१७०	वामनस्य का. अ. सूत्रेषु १. ३. १६
कविप्रौढेरि-	८	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
कविरपि विदग्धोऽसौ	५	
कार्यमेव हि वक्ष्णुणाम्	१०५	
काव्याद्यौन् भाषयन्तीति	१७२	भरतनाट्यशास्त्रे ५ अष्टमाद्ये
कुचसीमनि	२०२	कौमुदीकर्तुरेव
क्रिया हि वस्तुर्पाहता प्रसीदति	९४	रघुवधे ३. २९
रामपि त्यादति	१००	
चित्तिः स्थवन्प्रा	३०२	क्षेमराजीयप्रत्यभिशाङ्कद्वयसूत्रेषु १.
जगज्जनासुमद	१४	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
शासतश्चरस्य शीकोऽयम्	२२८	

	पृष्ठे	
सामान्यतः प्रथममेपः	१२०	
सामुख्यमाभिमुख्यम्	१४	कौमुदीकर्तुः संप्रहृश्लोकः
सितासिते पक्षमपती	२३	भामहस्य का. अ. २. ७६
मिद्धस्याभिमुनीकार-	१५	वाक्यपर्याये प्रकीर्णके साधन. १
सिद्धान्तुगममात्रं हि	२८८	श्लोकवार्तिके प्रत्यक्ष. १३३
सिद्धं घर्भिणमुद्दिश्य	९५	
सूर्योदयादिविषया	१४	कौमुदीकर्तुः संप्रहृश्लोकः
सैषा सर्वैव वक्रोक्तिः	६०	भामहस्य का. अ. २. ८५
रक्त्वयानृजुः	१९१	" " " २. ८०
स्थानकरणसंयोग-	२४०	वृषभदेवकृतवामन्यपदीयटीकायाम् Lahore edn p. 99 'रुद्वन्वकोरकवन्' इति तत्र साधुः पाठो दृश्यते ।
स्वपक्षहानिकर्तृत्वान्	१२४	आभाषक.
स्वयं दासास्तपस्विनः	१२	
स्वर्गमपारिजातम् (छाया)	२२६	सेतुधन्ये
स्वेच्छेत्यादौ	१४	कौमुदीकर्तुः संप्रहृश्लोकः

कौमुदीस्मृतग्रन्थग्रन्थकृतां सूची

अभिनवगुप्तपादाः	२. ६०	भाट्टाः	१२५
अभिनवभारती, भारती	१४. २५०	भामहः २. २३. ४७. ६८. १९५. १९१. १९८	
आनन्दवर्धनाचार्यः	२		२१०
भट्ट इन्दुराजः	१०. १७५	भाष्यकृतः	२४२
ईश्वरप्रत्यभिज्ञा	१७५	मङ्गलुकः*	२३. १९१. १९५. २०१
उत्पलदेवपादाः	१७५	मृषूरकृतम्	२०१
उदयनः	१५५	मुनिः (भरतः)	१७२. १७३. २८४. २८९
उद्भटः ४४. ४५. ४७. ६८. ७०. २०५. २०६		रत्नावली	२६५
कणभक्षः (कणादः)	४५	लोचनम्	२. १०
वाण्यप्रकाशः	४३. ४४	वामनः	४८. ६८. १७०. १९८
काव्यालोकः (ध्वन्यालोकः)	२. १०	वृत्तिकारः (भर्तृहरिः, स्ववाक्यपदीयस्य व्याख्याता)	२४०
तत्त्वालोकः	१०४	वैयाकरण्याः	१२५
दु. रत्नात्मजः (अभिनवगुप्ताचार्यः)	१४	सूत्राणि (प्रत्यभिज्ञाहृदयसूत्राणि)	३०२
भट्टनायकः	१०२. १२७. १३४	हृदयदर्पणम्	१६२
प्रामाकराः	१२५		
भर्तृहरिः	२४०. २४३		

* अलंकारसर्वस्वखतद्वययोः कर्तृविषये विषयान्ते दृश्यते । अनन्तशयनमुद्रितपुस्तके समुद्रपञ्चव्याख्यायां मूलसूत्राणां रूपकः, वृत्त्याः तन्निष्पन्ने मङ्गलुकः कर्तृति दृश्यते । कौमुद्यां तु अनेकेषु सूत्राणि मङ्गलुकनामोदाहरणपूर्वैर्निर्दिष्टानि, वृत्तिश्च २०१ पृष्ठे तथैव मङ्गलुक-नाम्ना उदाह्रियते ॥

उपलोचनोदाहृतग्रन्थग्रन्थकृतां सूची

पृष्ठे

अञ्जनम् २५.५९.८२.१५४.१६४.१७५ लोचनव्याख्यानमिदममुद्रितं मन्त्रराजकीय-
प्राच्यकोशागारे यावत्प्रथमोदयोत-
मुपलभ्यते ।

अन्यापदेशः (भङ्गदस्य)	२२४
अभिधाष्टिसारिका	२८३
मट्ट उद्भूतः	११. ६९
काव्यमीमांसा	१६४
काव्यानुशासनकाराः (हेमचन्द्राचार्याः)	२५४
काव्यालंकारैः (रुद्रटस्य)	२३२
काव्यालंकारव्याख्या (नमिसाधोः)	२३३
काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः	२१३
राजानककुन्ताकः	१९
(नमिसाधुः)	२३३
नाट्यवेदविवृतिः (अभिनवभारती)	११
भर्तृमित्रः	२८३
भङ्गटः	२२४
महाभारतम्	२५३
महिमभट्टः	१९
मुकुलमट्टः	२८३
राजशेखरः	१६४
रामायणम्	१६३-४
रुद्रटः	२३२
वामनः	२१३
वाल्मीकिः	१६४
शाङ्करो मायावाहः	२२४

BHAYAN'S LIBRARY, BOMBAY-7

N B—This book is issued only for one week till _____

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below

	Date	Date	Date
1.	14 FEB 1970		
	29 JAN 1972		
	4 DEC 1976		
	16 DEC 1976		
2	29 DEC 1976		
3			

4. **Tolkāppiyam** Do Do Vol II Part I

5. **History of Grammatical Theories in Tamil**, by Dr P S Subrahmanya Sastri MA, LT, PhD, Head of the Sanskrit Dept, Annamalai University

BHAVAN'S LIBRARY

Chowpatty Road

BOMBAY 7

BL 16